

В. В. Компанієць

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Підручник

Харків – 2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

В. В. Компанієць

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Підручник

Харків – 2018

УДК 330.162
К 637

*Затверджено Міністерством освіти і науки України як
підручник для студентів вищих навчальних закладів
(№ 1/11-16289 від 28 жовтня 2013 р.)*

Рецензенти:

професори Г. В. Задорожний (ХНУ ім. В. Н. Каразіна),
О. Ф. Новікова (Інститут економіки промисловості НАН
України)

К Компанієць, В. В. Моральні основи економіки та
підприємницької діяльності [Текст] : підручник. –
Харків : УкрДУЗТ, 2018. – 454 с., рис. 24, табл. 19.
ISBN 978-617-654-

Головною метою, поставленою автором при написанні підручника, є доведення того, що основою розвитку соціально-економічних систем є духовно-моральні та соціокультурні засади, розкриття моральних основ економіки та підприємницької діяльності, сутності та особливостей соціально-економічних систем, які сформувались у східнослов'янській та західній цивілізаціях в історичній ретроспективі та в сучасності.

Вивчення кожного розділу підручника супроводжується переліком питань для самоконтролю, обговорення, темами реферативних робіт.

Підручник буде корисний студентам, аспірантам, викладачам, керівникам підприємств і організацій усіх форм власності, підприємцям.

УДК 330.113.2
ББК 88

ISBN 978-617-654-

© Український державний університет
залізничного транспорту, 2018.

Підручник

Компанієць Вікторія Віталіївна

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Відповідальний за випуск Компанієць В. В.

Редактор Решетилова В. В.

Підписано до друку 26.03.18 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 30,25. Тираж 500. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.

ЗМІСТ

Вступ	9
1. Духовно-моральні та соціокультурні основи розвитку соціально-економічних систем	11
1.1 Антропологічний характер економіки. Необхідність курсу «Моральні основи економіки та підприємницької діяльності»	11
1.2 Цивілізаційний (соціокультурний) вимір господарювання	16
1.3 Джерела перших моральних законів ведення господарської діяльності	20
1.3.1 Моральні правила ведення господарства у старозавітному законодавстві (староєврейська цивілізація)	20
1.3.2 Економіка як домобудівництво. Економіка та хрематистика (давньогрецька цивілізація)	24
1.3.3 Тенденції розвитку науки про економіку (християнська цивілізація)	26
Питання для самоконтролю	29
Питання для обговорення	30
Теми рефератів	30
2. Мораль і моральність. Моральний закон	31
2.1. Визначення та джерела походження моралі і моральності (науковий підхід)	31
2.2. Мораль та моральність. Природні витоки моральності (теологічний підхід)	32
2.3. Надприродні витоки моральності. Моральний закон	35
2.4. Дія Морального Закону в житті суспільства	40
Питання для самоконтролю	44
Питання для обговорення	44
Теми рефератів	44
3. Цілі економіки (соціально-економічної системи)	45
3.1. Підходи до розуміння суті економіки	45
3.2. Ієрархія та зміст цілей економіки (соціально-економічної системи)	46
Питання для самоконтролю	55
Питання для обговорення	55
Теми рефератів	55
4. Проблема морального чинника в економіці: історія і сучасність	56
4.1. Актуалізація питання про моральність в економіці	56
4.2. Місце моралі в економіці: західна економічна думка (XVIII-середина XX ст.)	57
4.3. Класифікація підходів до визначення місця моралі в економіці	60

4.4. Діалектика взаємозв'язку моралі та економічної діяльності (західні теорії).....	64
4.5. Моральність та економіка: сутність теологічного підходу	66
Питання для самоконтролю	69
Питання для обговорення	70
Теми рефератів	70
5. Позаекономічні закони соціально-економічного розвитку	71
5.1. Актуалізація питання вивчення позаекономічних законів розвитку суспільства, сутність цих законів	71
5.2. Лінійні і нелінійні теорії соціально-економічного розвитку. Закон соціокультурної (цивілізаційної) ідентичності соціально-економічного розвитку	73
5.3. Дія закону духовно-моральної детермінації суспільного (соціально-економічного) розвитку	80
Питання для самоконтролю	92
Питання для обговорення	93
Теми рефератів	93
6. Ціннісний вимір суспільства та економіки (соціально-економічної системи). Структура економіки	94
6.1. Структура соціально-економічної системи	94
6.2. Типи суспільства відповідно до ціннісних домінант	94
6.3. Підсистеми економіки (соціально-економічної системи)	95
6.4. Типізація соціально-економічних систем за моральним (ціннісним) критерієм: принципівий підхід	96
6.5. Ціннісний вимір економіки (соціально-економічної системи) України	99
Питання для самоконтролю	105
Питання для обговорення	105
Теми рефератів	105
7. Християнська економічна думка та етика господарювання	106
7.1. Ставлення християнства до економіки і господарського життя, господарської активності людини, критерії ефективності господарської діяльності	106
7.2. Християнська економічна думка: закономірності господарювання	111
7.3. Принципи християнської господарської етики	113
Питання для самоконтролю	119
Питання для обговорення	120
Теми рефератів	120
8. Базові поняття й інститути соціально-економічної системи у християнській етиці та філософсько-економічній думці	121

8.1. Багатство (бідність), власність у християнській (православній) етиці господарювання	121
8.2. Осмислення багатства та власності у східнослов'янській філософсько-економічній думці	124
8.3. Благодійність як духовне явище та фактор розвитку особистості, суспільства, економіки	128
8.4. Розподіл та споживання у християнській (православній) етиці господарювання	129
Питання для самоконтролю	132
Питання для обговорення	133
Теми рефератів	133
9. Особливості категорії «праця» в православної соціально-економічній системі	134
9.1. Подвійний характер праці і два періоди в житті людства	134
9.2. Основні цілі та функції праці	135
9.3. Праця і господарювання як духовно-моральні категорії	137
9.4. Принципи і умови ефективності праці. Особливості мотивації трудової діяльності	139
9.5. Особливості організації трудових відносин	145
9.6. Наукова організація праці	150
9.7. Праця як чинник виробництва	151
9.8. Ставлення до праці в сучасному українському суспільстві та перспективи розвитку економіки	152
Питання для самоконтролю	157
Питання для обговорення	157
Теми рефератів	158
10 Дія православ'я на розвиток економіки і підприємництва	159
10.1. Домострой як еталон господарювання	159
10.2. Вплив православ'я на підприємництво	161
10.3. Добродійна діяльність промисловців та підприємців	165
10.3.1. Російські благодійники та меценати	165
10.3.2. Благодійність і меценатство в Україні	168
Питання для самоконтролю	173
Питання для обговорення	173
Теми рефератів	173
11. Східнослов'янська економічна думка: економіка в духовно-моральному і соціокультурному вимірі	174
11.1. Східнослов'янська економічна думка: особливості формулювання	174
11.2. Особливості східнослов'янської економічної думки (соціокультурний вимір)	179
11.3. Східнослов'янська економічна думка щодо категорії «моральний капітал», розвитку економічної освіти та науки	181

11.4. Філософсько-економічна творчість С. М. Булгакова	184
11.5. Економічні погляди С. Ф. Шарапова	189
11.6. Основні економічні ідеї Д. І. Менделєєва	202
11.7. Теорії кооперації М. І. Туган-Барановського, О. В. Чаянова. Вчення про великі цикли М. Д. Кондратьєва	205
Питання для самоконтролю	210
Питання для обговорення	210
Теми рефератів	211
12. Характеристика типів соціально-економічних систем за моральним критерієм	212
12.1. Духовно-моральна соціально-економічна система	213
12.2. Неморальна (аморальна) соціально-економічна система	229
12.3. Соціальноорієнтована, але морально обмежена соціально-економічна система	233
Питання для самоконтролю	238
Питання для обговорення	238
Теми рефератів	238
13. Моральні основи соціально-демографічної політики держави. Роль соціально-демографічної політики в забезпеченні конкурентоспроможності	239
13.1. Аналіз демографічної ситуації у світі	239
13.2. Аналіз демографічної ситуації в Україні	243
13.3. Вплив демографічної кризи на економіку і політику, конкурентоспроможність держави, розвиток людського потенціалу	248
13.4. Причини демографічної кризи	255
13.5. Демографічна криза як керований процес	265
13.6. Стан сім'ї в Україні	269
13.7. Сімейна політика як чинник економічного зростання	275
Питання для самоконтролю	282
Питання для обговорення	283
Теми рефератів	283
14. Економіка Заходу: від протестантського до авантюрно-спекулятивного капіталізму і віртуальної економіки	284
14.1. Характерні риси західної цивілізації	284
14.2. Економіка Заходу як релігійно-культурний тип. Особливості економіки західної цивілізації	285
14.3. Вірус лихварства як основа економіки західної цивілізації (західного капіталізму)	290
Питання для самоконтролю	300
Питання для обговорення	300
Теми рефератів	300

15. Теологія багатства, або процвітання	301
15.1. Сутність і розвиток теології багатства, або процвітання	301
15.2. Теологія процвітання і культ споживання	303
Питання для самоконтролю	307
Питання для обговорення	307
Теми рефератів	307
16. Капіталізм (ринкова економіка): моральна і соціально-економічна оцінка системи	308
16.1. Основні характеристики капіталізму: моральна і соціально-економічна оцінка	309
16.2. Моральна і соціальна складова капіталізму	310
16.3. Соціально-економічний паразитизм	312
16.4. Борговий характер сучасного капіталізму	319
16.5. Споживчий характер сучасного капіталізму	323
16.6. Капіталізм як кризогенна і керована система	324
16.7. Характеристики та майбутнє капіталізму: оцінка західних дослідників	327
16.8. Четверта технологічна революція і її наслідки	330
16.9. Умови переходу до посткапіталізму	332
Питання для самоконтролю	335
Питання для обговорення	336
Теми рефератів	336
17. Віртуальна світова економіка	337
17.1. Сутність віртуальної світової економіки	337
17.2. Історія формування віртуальної світової економіки	338
17.3. Ознаки та характеристики віртуальної світової економіки ...	342
17.4. Причини існування віртуальної світової економіки	344
17.5. Архітектура віртуальної світової економіки	345
17.6. Фінансовий механізм віртуальної світової економіки	349
17.6.1. Створення фіктивних цінностей і отримання реальних .	349
17.6.2. Стерилізація доларової маси	353
17.7. Ціннісна основа віртуальної світової економіки	358
Питання для самоконтролю	361
Питання для обговорення	361
Теми рефератів	362
18. Цифрові технології і зміна суспільства та економіки: контури посткапіталізму	363
18.1. Про сутність цифрового суспільства і цифрової економіки ...	363
18.2. Про можливості і деякі соціально-економічні наслідки цифровізації	365
18.3. Трансформація фінансової сфери під впливом ІКТ. Цифрова платформа посткапіталізму	368

Питання для самоконтролю	373
Питання для обговорення	373
Теми рефератів	374
19. Альтернатива капіталізму - модель багатокладної духовно-моральної економіки: практичні аспекти реалізації	375
19.1. Умови створення моделі багатокладної духовно-моральної економіки	375
19.2. Ефективність православної соціально-економічної моделі господарювання	377
19.3. Принципи сімейної організації народного господарства	385
19.4. Основа національної доктрини України: система цінностей-цілей соціально-економічної та духовно-культурної політики	389
Питання для самоконтролю	394
Питання для обговорення	394
Теми рефератів	394
Висновки	395
Бібліографічний список	398
Додаток 1. Приклади моральних норм господарювання у Старому Заповіті	414
Додаток 2. Основні положення теорії «уявних» капіталів Шарапова ..	417
Додаток 3. Демографічна ситуація в країнах світу (факт і прогноз) ...	418
Додаток 4. Основні показники демографічної статистики по Україні	421
Додаток 5. Індекс розвитку людського потенціалу	424
Додаток 6. Оцінка конкурентоспроможності держави міжнародного інституту розвитку менеджменту (IMD)	426
Додаток 7. Причини демографічної кризи	430
Додаток 8. Меморандум Ради Національної Безпеки НССМ-200	434
Додаток 9. Програма дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку, Каїр, 1994 р.	436
Додаток 10. Приклад проповіді теології процвітання	442
Додаток 11. Рейтинг країн за розміром боргу домогосподарств, у відсотках від доходу	445
Словник	446

ВСТУП

Багатовіковий досвід господарювання, який склався в різних типах цивілізацій, країнах світу, показав, що економічна діяльність, крім прагнення до задоволення особистого й суспільного інтересу, повинна регулюватися правом і моральними законами. Без дотримання норм моралі в соціально-економічному просторі будь-яка соціально-економічна система у довгостроковій перспективі приречена на занепад.

Соціально-економічна система України перебуває у глибокій кризі, яка передусім є наслідком духовно-моральної кризи та непрофесіоналізму багатьох керівників та фахівців.

Щоб відродити українську економіку, необхідно піднімати рівень освіти, моральності населення, перш за все молоді – майбутніх фахівців та керівників, ґрунтуючись на базових цінностях нашої культури, сформованої у межах православної (східнослов'янської) цивілізації.

Формування цінностей, їх збереження та трансляція завжди було функцією виховання та освіти. А якщо мова йде про економічні цінності та мотивацію економічної діяльності, то, безумовно, – економічної освіти. Це і визначає мету, предмет та структуру даного курсу.

Метою курсу «Моральні основи економіки та підприємницької діяльності» є формування у майбутніх фахівців уявлень про економіку і підприємницьку діяльність як складні сфери, в центрі яких є одухотворена людина, і стан яких у першу чергу залежить від неекономічних чинників, таких як релігія, мораль, культура, традиції, духовно-моральний стан людини і суспільства як сукупності окремих особистостей; обґрунтування того, що неекономічні чинники, особливо в умовах кризи, виконують вирішальну роль в економіці і тому їх обов'язково необхідно враховувати в ухваленні економічних рішень, розробленні стратегії соціально-економічного розвитку як на рівні держави, так і на рівні окремих підприємств; обґрунтування необхідності дотримання моральних норм і принципів у підприємницькій діяльності.

Предмет курсу: моральні цінності, етичні принципи і норми в економіці, в т.ч підприємницькій діяльності у вітчизняній і західній культурах минулого та сучасного.

До **структури курсу** входить вивчення таких основних питань: перші моральні норми в економіці; цілі господарювання; погляди різних економічних шкіл щодо взаємозв'язку економіки і моралі; позаекономічні закони соціально-економічного розвитку; принципи християнської господарської етики; уявлення про основні економічні категорії (праця, власність, багатство, розподіл, споживання) в християнській економічній думці та практиці господарювання; особливості східнослов'янської економічної думки; типи соціально-економічних систем відповідно до морального критерію та їх характеристики; особливості сучасної демографічної ситуації, її вплив на економіку, наслідки та причини

демографічної кризи, шляхи її подолання; особливості соціально-економічної системи західної цивілізації; механізм та тенденції розвитку сучасної світової економіки; соціально-економічні та духовно-моральні засади розвитку України.

Курс базується на таких дисциплінах, що вивчаються студентами економічних спеціальностей: «Основи духовної культури», «Економічна психологія», «Філософія», «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Макроекономіка», «Історія економічних вчень», «Економічна історія». Крім того, він пов'язаний з деякими теологічними дисциплінами.

1. ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Антропологічний характер економіки. Необхідність курсу «Моральні основи економіки та підприємницької діяльності»

На межі третього тисячоліття гуманітарні та соціально-економічні науки переживають своєрідний антропологічний ренесанс. Термін «антропологія» був введений ще Арістотелем для позначення сукупності знань про духовний бік життєдіяльності людини (згодом його неправомірно стали застосовувати по відношенню до біологічної та фізичної природи людини). Зросла увага і сучасної економічної науки до цілісного осмислення сутності, місця і ролі людини в господарському процесі.

Економіка за своєю суттю антропологічна, адже вона існує не для самої себе, а для людини, все в господарській діяльності йде від людини і до людини. А людина – істота не тільки біологічна, індивідуальна, та, що господарює, але і соціальна, традиційна, культурна, духовна. Проте економічна наука, повільно повертаючись обличчям до людини, бачить в ній частіше лише виробника і споживача, а в кращому разі – інтелектуальний або людський капітал.

Ринкове трактування сучасної економічної науки зводить її предмет до вивчення закономірностей розміщення рідкісних благ, в основному матеріального характеру, виражених в загальному грошовому еквіваленті. Йдеться про вибір напрямів їх вигідного використання для задоволення конкуруючих цілей. А людина в економіці розглядається лише як засіб та істота суто біологічна, раціональна і егоїстична.

На щастя, зараз вчені повертаються до розуміння того, що економіка поза філософським, релігійним збагненням і духовним вимірюванням постає не тільки неповною і незавершеною, але і неповноцінною.

Такий підхід до розуміння економіки запропонували ще на початку ХХ ст. представники *східнослов'янської економічної думки* – історичного морально-етичного напрямку, біля витоків якого стояв **С. М. Булгаков** (1871-1944). Він розглядає економіку як частину науки про людину, а господарство – не тільки як процес індивідуальний, але і родовий, історичний, як реалізацію діяльного, творчого ставлення людини до світу. Розвивається положення про спадкоємність соціальних і духовних явищ, що визначають тип господарювання. У центрі такого дослідження знаходиться людина як конкретний духовний тип зі всією складністю і різноманітністю психологічних мотивацій.

С. М. Булгаков осмислює господарство як явище духовного життя, вводить поняття «дух господарства». І це зрозуміло. Ступінь своєї духовності (стан своєї душі) людина переносить на весь зовнішній світ, на свої відносини з людьми, своє ставлення до праці, багатства, власності.

Так, на жаль, ми знаємо, що *історія багатства і величезних спадків деяких людей написана кров'ю і віроломством, шляхом нехтування життєвих інтересів більшості. І причини тому необхідно шукати не стільки в економіці, скільки в самій людині. Саме за її «образом і подобою» формувалося господарство і праця, розподіл, обмін і споживання, «відливалися» інституційні форми власності, економічного права, інструменти фінансової, кредитної і грошової політики [37].*

Багато економічних категорій, наприклад, такі як власність, праця, фінанси і т. д., не можна зводити тільки до господарських відносин. *Власність* більш належить до сфери права, моральності, психології і соціальних відносин. *Фінанси* – це не просто гроші, цінні папери, як правило, віртуальні, і навіть не золото і коштовності, а перш за все – відносини щодо розподілу і споживання багатства.

Західна економічна наука впродовж багатьох століть, але особливо у XVIII–XX ст. розглядала людину (*homo economicus*) як раціональну істоту, яка прагне до власного благополуччя і прибутку і геть забуває такі поняття, як мораль, любов, здатність принести жертву. При такій постановці питання економічна діяльність перетворюється на самоціль. Потім економіка і її структури починають функціонувати заради самих себе, а *господарство, виходячи з-під контролю моралі, може стати антилюдським*. Це яскраво демонструє світова соціально-економічна криза XXI ст.

Але якщо людина обирає і обґрунтовує егоїстичну мету забезпечення особистого благополуччя будь-якою ціною і за чужий рахунок, за рахунок необмеженого споживання непоновлюваних природних ресурсів, шляхом нехтування життєвими інтересами інших людей – така мета позбавлена не тільки моральних, але і раціональних економічних підстав.

Про те, що соціально-економічний стан і розвиток визначаються перш за все духовно-моральними факторами, ми тепер знаємо не з чуток. Криза, що переживається пострадянськими державами, рекордна за тривалістю і глибиною соціально-економічної деградації суспільства і людини, переконливо виявляє руйнівну силу бездуховності. Як говорив один з героїв Ф. М. Достоевського – якщо немає Бога, то дозволено все. Кризи XXI ст. також мають духовно-моральну основу.

Але за оболонкою господарських явищ прихована духовна суть і принципово *неекономічна природа всеосяжної, системної, найбільшої за тривалістю і гостротою суспільної кризи, що переживається Україною та іншими пострадянськими державами в кінці XX і на початку XXI століть.*

Сьогодні можна оцінити *підсумки більш ніж двадцятип'ятирічного радикально-ліберального реформування українського суспільства*, яке відмічене важкими економічними і соціальними потрясіннями. Процес саморуйнування народногосподарського комплексу і відтворувального потенціалу досягає граничних значень. Економіка зазнає втрат не тільки в обсягах, кількості, але і в якісних показниках: ефективності,

продуктивності праці, наукоємності, конкурентоспроможності, не говорячи вже про соціальну справедливість і людяність.

Відбулося жахливе спотворення цілей та мотивів економічної діяльності і цінності праці. Вони все більш концентруються не на створенні корисних благ, а на отриманні прибутку, будь-якою ціною і за чужий рахунок. Рентні, статусні, спекулятивні, тіньові доходи спотворюють економіку, відвертають її у бік від реального і продуктивного сектора. Творча праця з гідною оплатою підміняється на участь, як правило, – злочинну, в перерозподілі і переділі власності, доходів, влади. Неприпустимо високого ступеня досягла майнова диференціація, неузгодженість економічних і соціальних інтересів суспільства, держави в цілому і переважної більшості суб'єктів господарювання.

Загрозливого характеру набуває процес демографічного відтворення населення України, все більш виразно проступає нестача людських ресурсів, особливо в матеріальному виробництві. Україна вступала в смугу соціально-економічних реформ з населенням в 51,94 млн осіб. За роки реформ чисельність населення скоротилася майже до 42,43 млн осіб (за станом на 1.10 2017 р.) [54].

Найбільш небезпечною і руйнівною зоною деградації відтворювального процесу є необоротні втрати в самій людині, освіті, вихованні, фізичному і моральному здоров'ї нації. І вони навіть не зіставляються з великими, але все-таки тимчасовими втратами в економіці, соціальній сфері, політиці.

Сьогодні економісти, соціологи, демографи серйозно займаються вивченням, аналізом і прогнозуванням головного багатства країн і народів – їх людського ресурсу. В основу такої оцінки покладений *індекс людського розвитку* (ІРЛП). У його основі беруться три головні компоненти: індекс тривалості життя, який синтезує стан здоров'я людини і суспільства; індекс освітнього рівня і індекс добробуту, який виражається часткою валового внутрішнього продукту на душу населення.

Фахівці і експерти ООН фіксують загальносвітову тенденцію значного зростання людського потенціалу за даним індексом у всіх країнах світу.

Ще в 1992 р. Україна займала 54-те місце в рейтингу ІРЛП серед 174 країн. Далі позиція різко погіршилася. І хоча зараз країна входить в групу країн з високим рівнем ІРЛП, це не характеризує якісну сторону розвитку людського потенціалу.

Наприклад, за даними «Звіту про розвиток людського потенціалу - 2011» (складений на основі даних 2009 р.), Україна за рівнем розвитку людського потенціалу серед 187 країн світу посіла 76 місце, при цьому за критерієм «очікувана тривалість життя при народженні» - 123 місце, за рівнем добробуту населення – 100 місце, а за критерієм «тривалість навчання», який, на жаль, не враховує якість освіти - 21 місце [59].

За даними доповіді 2015 р. (складена за даними 2014 р.), за рівнем ІРЛП Україна опинилася на 81 місці (поруч з Алжиром і Перу) серед 188 країн світу, що входять в рейтинг [77].

В країні спостерігається високий ступінь диференціації населення за рівнем доходів і відповідно низький ступінь соціальної захищеності, що породжує соціально-економічну нестабільність.

Частина населення, що знаходиться за межею бідності, становила в 2004 р 26,7 %, що перевищує в 2,67 разу критичне значення цього показника в світовій практиці. Україна увійшла в десятку країн світу з найбіднішим рівнем життя громадян. За даними німецької страхової компанії «Allianz», в 2012 р. Україна зайняла 49 місце серед 52 країн світу, які беруть участь в рейтингу рівня доходів громадян. У грошовому вираженні власність середнього українця становить 928 євро. Для порівняння – аналогічний показник лідерів рейтингу швейцарців в 2011 р. склав 138 тисяч євро [211].

Якщо говорити про статистику 2014 р. то, за стандартами ООН, за межею бідності опинилося вже 80 % українців (стандарти ООН припускають, що якщо людина витрачає на проживання менше 5 доларів на день і 150 доларів на місяць - можна вважати, що вона живе за межею бідності, за середнім курсом Нацбанку 2014 р. ця сума відповідає приблизно 1782 грн, а в 2016 р. – 3825 грн) [67].

При цьому співвідношення доходів 10 % найбільш багатих і 10 % найбільш бідних громадян в Україні становило в 2004 р. 13: 1, а в 2007 р., за деякими неофіційними оцінками – 40: 1 (як приклад, в країнах ЄС – 5,7: 1, при тому, що критичне значення цього показника в світовій практиці – 10: 1). У 2012 р. це співвідношення, за офіційними даними Мінфіну, склало 18: 1 [41].

За рівню за напруженістю працю українці отримують у багато разів менше, ніж жителі Західної Європи або Америки і навіть Східної Європи. Так, середньомісячна заробітна плата в 2013 р. (до оподаткування) склала в Словенії - 1270 дол., в Польщі - 1140 дол., в Угорщині - 1100 дол., а в Україні в середині 2014 р. ця величина склала суму приблизно 290 американських дол. [226].

На жаль, за період незалежності України, що практично збігається за часом з періодом так званих ринкових реформ, ми вибудували **нездорове суспільство і економіку, а точніше, антиекономіку**. Це можна зрозуміти, аналізуючи позицію України в основних світових чи європейських рейтингах, де країна лідирує за рівнем корупції, абортів, алкоголізму, розлучень та інших проявів аморальності і деградації, і знаходиться на задвірках Європи за рівнем і якістю життя населення, розвитку економіки та іншими показниками розвитку (табл. 1.1).

Аналізуючи помилки минулого, сьогодні необхідно зрозуміти:

1. Суспільство та економіка без моралі і культури приречені на загибель. Для того, щоб економіка була ефективною, вся державна машина

повинна бути звернена обличчям до людини. Справді ефективною може бути лише така діяльність, яка людяна і моральна.

2. Подальші перетворення в економіці необхідно здійснювати з урахуванням двох найважливіших законів – закону духовно-моральної детермінації та закону соціально-культурної ідентичності суспільного, у тому числі соціально-економічного розвитку.

3. **Щоб підняти економіку, необхідно піднімати рівень культури, освіти і перш за все моральності населення, забезпечивши при цьому ефективне законодавство.** Ще раз підкреслимо, що в програмах економічного розвитку необхідно враховувати національну самобутність народу: особливості національного характеру, фундаментальні цінності.

Базові цінності вирізняються високим потенціалом самозбереження, оскільки вони є свого роду закодованим геном духовно-історичного досвіду нації. І цей потенціал самобутності надзвичайно виявляється в переломні, неспокійні періоди історії.

Таблиця 1.1

Місце України в світових рейтингах (за даними 2010-2012 рр.)

[Складено за 53; 81; 152; 160; 162; 163]

Деградація		Розвиток	
Показник	Місце	Показник	Місце
1	2	3	4
Дитячий алкоголізм	1-ше у світі	Якість розвитку залізничної інфраструктури	25-те у світі з 148 країн
Кількість розлучень (на 1000 населення)	1-ше у Європі	Індекс рівня освіти	31-ше у світі з 187 країн
Рівень смертності	2-ге у світі	Якість вищої освіти (міжнародна мережа університетів Universitas)	25-те з 48 країн
Рівень абортів	2-5-те у світі	Індекс розвитку людського потенціалу	78-ме у світі з 187 країн
Темпи зменшення населення	7-ме у світі	Рейтинг глобальної конкурентоспроможності (World Economic Forum, 2013)	84-те у світі з 148 країн
Суїциди з летальним результатом (на 100 тис. населення)	8-ме у світі	ВВП на душу населення (за ПКС) (International Monetary Fund, 2013)	104-те у світі з 185 країн 7423 \$

1	2	3	4
Кількість в'язнів (на 100 тисяч населення)	10-те у світі	ВВП на душу населення (номінал) (International Monetary Fund, 2013)	111-те у світі з 185 країн 3862 \$ при середньому в світі 11 200 \$
Рівень сприйняття корупції (Transparency International, 2013)	33-тє знизу 144-те у світі з 177 країн	Очікувана тривалість життя	128-ме у світі з 194 країн

Усі цінності формуються на ґрунті культуротворюючої релігії та під впливом історичного процесу, природно-географічних факторів. Формування цінностей, їх збереження та трансляція - функція виховання та освіти. А якщо мова йде про економічні цінності та мотивацію економічної діяльності, то, безумовно, – економічної освіти. Це і визначає мету, предмет та структуру даного курсу.

1.2. Цивілізаційний (соціокультурний) вимір господарювання

Багато століть історики, філософи, громадські діячі намагалися відповісти на питання про те, *в якому напрямку і як рухається історія і суспільство*. В кінці XIX ст. на арені суспільної думки зіткнулися дві протилежні ідеї розуміння ходу історичного процесу, які існують і втілюються в політиці, в т.ч. економічній політиці, і в наш час.

Перша - це **концепція «прогресу»**, яка відображає лінійну модель розвитку (лінійну парадигму). Друга - **концепція культурно-історичних типів, або цивілізацій**, яка відображає нелінійну модель розвитку суспільства і є основою соціокультурної парадигми соціально-економічного розвитку. Про неї і піде мова.

Чудовий російський мислитель **Микола Якович Данилевський (1822-1885)** у своїй книзі «Росія і Європа» [51] показав, що діючими особами *всесвітньої історії є не народи і нації, як думали раніше, а великі наднаціональні та багатонаціональні групи людей, які він назвав «культурно-історичними типами»*. Сьогодні такі групи отримали назву *цивілізацій*.

Основоположники теорії цивілізацій (**М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі**) під *цивілізацією* розуміли:

– *культурно-історичний тип* і відповідний спосіб життєдіяльності, властивий народу даної країни або групи країн, з'єднаних *спільним культурним історичним і географічним ґрунтом* [51, с. 95-126];

– історично визначений *спосіб національної життєдіяльності людей* або, за О. Шпенглером, «*habitus свідомого буття*», який спирається на локальну культуру як сукупність морально-етичних цінностей, етичних законів і вікових традицій, що мають *релігійну основу* [223, с. 187].

У своїй фундаментальній праці «Захід Європи: Морфологія всесвітньої історії» (1918–1921) О. Шпенглер зазначає, що стиль або тип культури, який формує поняття «цивілізація», – це певний стиль або спосіб свідомого буття, який включає не тільки «умонастроєння, мысли, жесты и поступки», але і «охватывает всю совокупность жизненных проявлений высшего порядка, как-то: предпочтение определенных видов искусств..., склонность к эзотеризму (Индия) или популярности (античность), к речи (античность) или письму (Китай, Запад), как формам умственного сообщения, тип государственных образований, денежных систем и общественных нравов» [223, с. 193].

Сучасний дослідник цивілізації директор Інституту російської цивілізації **О. А. Платонов** визначає її як *головну форму людської організації простору і часу, що виражається якісними основами, які лежать в особливостях духовної природи народів, що становлять самобутній культурно-історичний тип*. Кожна цивілізація являє собою замкнуту духовну спільність, існуючу одночасно в минулому і теперішньому часі і спрямовану в майбутнє, яка володіє сукупністю ознак, що дозволяють класифікувати її за певними критеріями.

Розділення людства на цивілізації, вважає О. А. Платонов, має не менше значення, ніж розділення на раси. Якщо раси є різновиди людини, що склалися історично, які мають ряд спадкових зовнішніх фізичних особливостей, утворилися під дією географічних умов і були закріплені в результаті ізоляції різних людських груп одна від одної, *то приналежність до певної цивілізації відображує духовний тип, що склався історично, психологічний стереотип, який закріпився в певній національній спільності унаслідок особливих історичних і географічних умов життя і генетичних мутацій*. Якщо приналежність до раси виражається в кольорі шкіри, структурі волосся і ряді інших зовнішніх ознак, *то приналежність до цивілізації виражається перш за все у внутрішніх духовних, психічних і психологічних ознаках, духовних установах* [167, с. 931].

Нині поняття цивілізації є основним для соціальних наук, за висловом знаменитого англійського історика **Арнольда Тойнбі** (1889-1975), «умосяжним полем історичного дослідження», тобто тією вихідною одиницею, використання якої в науці дозволяє найкращим чином зрозуміти розвиток людства. *Цей розвиток є не що інше, як народження, дозрівання і занепад різних цивілізацій та їх взаємодія, діапазон якої простягається від плідного співробітництва до смертельної ворожнечі*.

Ця модель історії фактично загально визнана і знаходить своє політичне відображення в доктрині багатопольярного світу [цит. за 189, с. 12].

Якою ж є структура розвинутої цивілізації?

Будь-яка цивілізація починається з утворення ядра, в якому закладено її «генетичний» фонд. Що це таке? Це основи світогляду, ієрархія цінностей, уявлення про добро і зло, про можливе і неможливе, правила поведінки, регламентація сімейних і суспільних відносин, критерії пристойного і непристойного.

Коротко кажучи, ядро – це установки, що регулюють внутрішнє і зовнішнє життя людини. Абсолютно зрозуміло, що вони повинні бути однаковими у всіх членів даної цивілізації, інакше ніякого єдиного колективу вони не складуть і цивілізація просто не відбудеться. Але це можливо тільки в тому випадку, якщо такі установки будуть прийняті на віру, бо якщо їх почнуть обговорювати, відразу ж виникнуть чвари і дискусії і суспільство розділиться саме в собі, а значить, і не встоїть. Цивілізація відбудеться тільки в тому випадку, якщо її ядром стануть релігійні постулати, або, як висловлювався Тойнбі, «тип вірування». Тобто ядро цивілізації – тип вірування.

Аргентинський соціолог Ігор Андрушкевич порівнює цивілізації з плодом, наприклад з вишнею. Вишнева кісточка (в схемі - ядро), як носій видових ознак, які забезпечують генетичну тяглисть, уподібнюється культу - релігії, а м'якоть, яка живить кісточку і не дає їй засохнути, - культурі (духовно-моральна культура).

І те, й інше захищається від зовнішніх дій щільною шкіркою - в цивілізації це державні інститути, які включають армію, поліцію, митні служби тощо (рис. 1.1).

Релігія задає на догматичному рівні базові цінності, ними наповнюється простір культури і всіх суспільних інститутів. Від цих цінностей залежить і тип економіки.

Цивілізаційний підхід переводить аналіз суспільного розвитку з горизонтальної, лінійної площини формаційного розвитку у вертикальну площину. Він розглядає всі три основні сфери суспільства (культуру, політику, економіку) як єдиний соціальний організм, у якого є своєрідний «стиль душі», «обличчя» і «стиль культури», що має релігійно-духовний, політичний соціальний і економічний зміст. При цьому базисом суспільного розвитку виступає вже не економіка, а культура даної країни, від якої залежить економічна система.

За всю історію людства А. Тойнбі нарахував близько двадцяти цивілізацій. У середині минулого століття, на його думку, їх було п'ять («західне суспільство», «православно-християнське суспільство», «ісламське суспільство», «індуїстське суспільство», «далекосхідне суспільство»). Стільки ж існує і сьогодні, хоча деякі з внесених в список Тойнбі з тих часів сильно змінили свою природу.

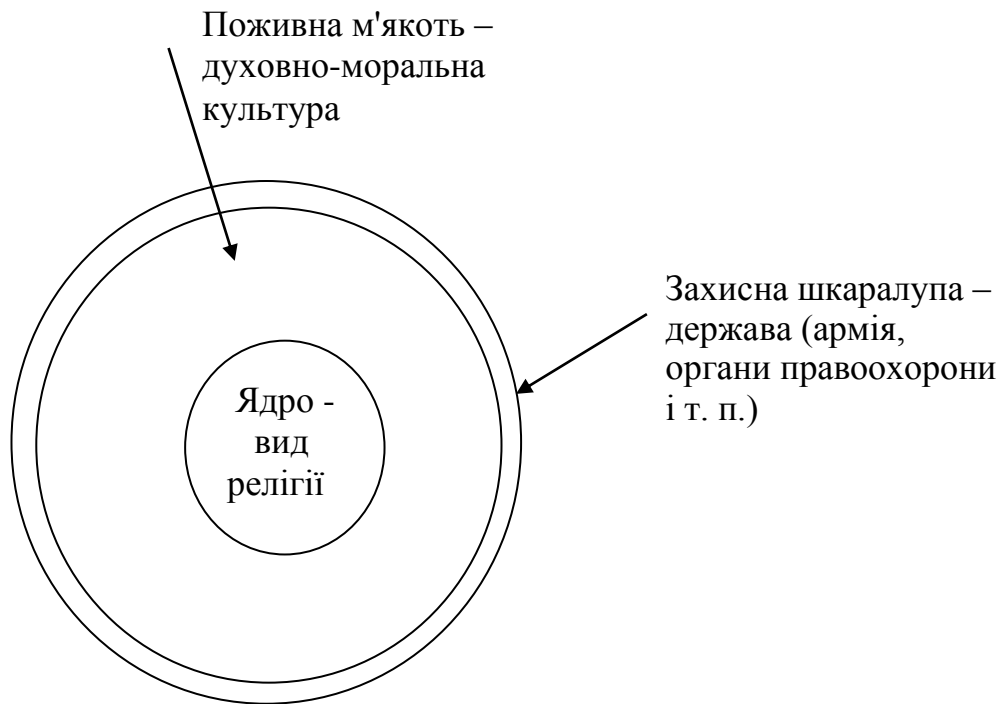

Рис. 1.1. Загальна схема розвиненої цивілізації, запропонована проф. Ігорем Андрушкевичем (школа Ортего і Гассета, Аргентина)

Основні цивілізації в стародавньому світі були засновані на язичницьких релігіях та інших віруваннях (вчення елєатів; римське месіанство, ін.). Серед цих цивілізацій виділяються: *давньогрецька (еллінська) цивілізація* (X ст. до н.е. – I ст. до н.е.), *давньоримська цивілізація, Давній Рим* (Римська імперія – 30 р. до н.е. – IV ст. н. е., всього вона проіснувала 425 років), і єдиною цивілізацією стародавнього світу, що ґрунтується на єдинобожжі – на Синайському Законодавстві – була *староєврейська (давньоізраїльська)* (II ст. до н. е. – 135 р. н. е., всього вона проіснувала 1631 рік) [184].

У новому (за Різдва Христового) тисячолітті виникли нові цивілізації – це, перш за все, *християнська цивілізація*, що розділилася на три гілки: на початку XI ст. на *західно-(католицьку) і східнохристиянську (православну)* гілки, а потім, через п'ять століть (у XVI ст.) від західної відокремилася ще одна – *протестантська*, яка, власне кажучи, і склала основу сучасної західної. Також у новому тисячолітті, на початку VII ст., виникає *мусульманська цивілізація*.

На думку **С. Хантінгтона** – американського політолога, творця геополітичної концепції «зіткнення цивілізацій», в сучасному світі існує сім або вісім цивілізацій. Ось ці цивілізації: *китайська, японська, індуйтська, ісламська, православна, західна, і, можливо, латиноамериканська та африканська* [204].

Коріння нашої православної цивілізації йдуть в далеке минуле, де їх жили соки трьох великих дохристиянських цивілізацій – Стародавнього Ізраїлю, Еллади і язичницького Риму, а духовні настанови спадкоємно передавалися їй християнською Римською імперією, а потім Візантією, зберігаючись в непошкодженому вигляді майже дві тисячі років.

Для кожної цивілізації були характерні як свої духовно-моральні закони, так, відповідно, і свій, унікальний тип культури, філософії і господарства, на які і впливали ці закони. У тому числі це стосується розуміння сенсу господарської діяльності і таких найважливіших філософсько-економічних категорій, як праця, власність, багатство (бідність), розподіл, споживання, справедливість.

Відповідно, формувалася і своя специфіка господарських відносин. Тому ми і будемо розглядати розвиток економіки з позиції соціокультурного (цивілізаційного) підходу.

1.3. Джерела перших моральних законів ведення господарської діяльності

1.3.1. Моральні правила ведення господарства у старозавітному законодавстві (староєврейська цивілізація)

У якій же цивілізації стародавнього світу існував Моральний Закон, що послужив також основою будівництва суспільства і економіки?

Біблейський переказ свідчить про те, що Сам Бог відкрив себе обраному народу, давши йому Свій Закон. *Господь дав Мойсеєві і його племені закон, що регулює як ставлення ізраїльтян до Бога, так і їх стосунки між собою.* Так було закладено начало абсолютно новому типу вірування, а отже, новій цивілізації. Саме із Синайським законодавством (1496 р. до н. е.) можна зв'язувати виникнення староєврейської цивілізації як нового культурно-історичного типу.

Перші чотири Заповіді встановлювали шанування Єдиного Бога, і ті форми, в яких повинне виявлятися це шанування.

Інші шість стосувалися взаємин між людьми, по суті були карним кодексом. Ось вони: шануй батька і матір, не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не лжесвідчи, не бажай нічого, що є у ближнього твого.

Заповіді стосувалися усіх сфер життя древніх ізраїльтян, у тому числі і сфери ведення господарства.

Оскільки людина, відповідно до вчення Біблії, – духовна істота, творіння Бога, створене за Його образом і подобою, ані вчення Старого Завіту, ані тим більше вчення Нового Завіту не могли ігнорувати проблему існування людини у цьому світі і в господарській діяльності в тому числі. *Спасіння людини залежить від її поведінки в цьому світі, який пронизаний у т.ч. господарськими відносинами.* Саме тому як в Старому Завіті, в Євангелії, так і в творіннях апостолів, творах отців Церкви нормам

поведінки людини в господарському житті приділено достатньо велику увагу.

Старозавітне законодавство не вичерпується десятьма заповідями. Древнім євреям даються детальні правила поведінки в усіх сферах життя, від релігійної до побутової і економічної. У таких книгах Біблії (Старому Завіті), як Вихід, Левіт, Второзаконня ми знаходимо перші приклади моральних законів у сфері господарського життя. Вони стосуються дотримання прав власності, відшкодування збитку при псуванні або крадіжці чужої власності, обов'язків чесної торгівлі, оплати найманої праці, ставлення до рабів; правил, що стосуються позик, ритму праці, милостині (див. дод. 1).

Чи випадково це? Навіщо так детально описувати правила поведінки, здавалося б, в такій далекій від релігії і духовності сфері, як економіка? У Бога немає дрібниць і випадковостей. Для того, щоб виростити народ сильний і морально, і фізично, і матеріально, необхідно виховати його, привчити його поводитися морально в усіх сферах життя, у тому числі сфері економічній – у сфері, пов'язаній з виникненням спокуси матеріального збагачення на шкоду власному духовному розвитку, на шкоду іншій людині, народу і державі, спокуси несправедливого придбання власності, багатства.

Старозавітне законодавство суворо охороняє **право власності**. Так, за навмисну крадіжку найбільш цінного на ті часи майна – худоби, необхідно відшкодувати збиток в чотирикратному (якщо вкрадена вівця) або п'ятикратному (якщо вкрадений віл) розмірі (Вих. 22:1) [9]. За псування поля або виноградника іншої людини винуватець повинен віддати краще зі свого урожаю (Вих. 22:5) [9]. А у разі завдання неумисного збитку винуватець зобов'язаний відшкодувати збиток (Вих. 21:33, 34; Вих. 22:6) [9].

Моральні правила встановлюються і **в торгових стосунках**: „не делайте неправды в суде, в мере, в весе и в измерении” (Левіт 19: 35-36) [9]. Господь закликає Свій народ до правди в усіх справах, у тому числі торгових: „В кисе твоей не должны быть двоякие гири, большие и меньшие. В доме твоём не должна быть двоякая ефа, большая и меньшая. Гиря у тебя должна быть точная и правильная, и ефа у тебя должна быть точная и правильная, чтобы продлились дни твои на земле, которую Господь, Бог твой, даёт тебе. Ибо мерзок пред Господом, Богом твоим, всякий делающий неправду” (Втор. 25:13-16) [9].

Наступна найважливіша економічна категорія, яка розглядається в старозавітному законодавстві, – **праця**. Заповідь праці людина отримує ще в раю, вона ж залишається з нею і в її земному житті. Старий Завіт задає *ритм праці*, підкреслює важливість *праці духовної* – для Бога, важливість відпочинку фізичного. Пам'ятай день суботній, щоб святити його: „Шесть дней работай, и делай всякие дела твои; а день седьмой – суббота Господу Богу твоему: не делай в оный никакого дела ни ты, ни сын твой, ни дочь твоя, ни раб твой, ни рабыня твоя, ни скот твой, ни

пришелец, которий в жилищах твоих. Ибо в шесть дней создал Господь небо и землю, море и все, что в них; а в день седьмой почил. Посему благословил Господь день субботний и освятил его” (Вих. 20: 8-11) [9].

Важливим питанням є і **оплата праці**. Священне Писання говорить: „Не обижай наемника... В тот же день отдай плату его... чтобы он не возопил на тебя к Господу, и не было на тебе греха” (Втор. 24.14-15); „Горе тому, кто... заставляет ближнего своего работать даром и не отдает платы его” (Иер. 22.13); „Вот, плата, удержанная вами у работников, пожавших поля ваши, вопиет, и вопли жнецов дошли до слуха Господа Саваофа” (Иак. 5.4) [9].

В той же час заповідь Божа наголошує на *необхідності піклування про тих людей, які з різних причин не можуть заробляти собі на життя*, – про немічних, хворих, сиріт і вдів – і ділитися з ними плодами праці, „чтобы Господь, Бог твой, благословил тебя во всех делах рук твоих” (Втор. 24:19-22) [9].

Милостиня, милосердя – обов'язкова умова наближення до Бога. І Бог виховує ці якості в древніх ізраїльтянах. Він наказує не збирати увесь свій урожай із землі і виноградника, а залишати частину плодів бідним людям. Шість років засівати землю, а на сьомий рік – залишати її в спокої, щоб могли житися бідні люди, а залишками і звірі польові (Вих. 23:10-11) [9]. Також на сьомий рік наказувалося відпускати євреїв-рабів на свободу, і не з порожніми руками, а з майном (Втор. 13: 12-15) [9].

В цілому, хоча в Старому Завіті багатство і вважається ознакою праведності, Господь попереджає древніх євреїв про необхідність чесного його придбання, а також необхідність ділитися з бідними людьми зі свого народу і не тужити при цьому серцем. „Ибо нищие всегда будут среди земли твоей; потому и я повелеваю тебе: отверзай руку твою брату твоему, бедному твоему и нищему твоему на земле твоей” (Втор. 15:11) [9].

Важливим економічним питанням, що регулюється старозавітним законодавством, є питання про **позику і позиковий відсоток**. Євреям заборонялося давати позику і при цьому накладати відсоток на суму, що віддається у борг (Вих. 22:25-27) [8]. Більше того, на сьомий рік належало прощати усю суму боргу (Втор. 15:1-3) [9]. *Це правило поширювалося тільки на єврейський народ і не стосувалося інших народів.*

З економічної точки зору це було дуже мудро і ефективно для розвитку народу в цілому. Говорячи сучасною мовою, *ці постанови попереджували процес сильної майнової диференціації і сприяли економічному росту народу: бідний мав можливість "стати на ноги", вибитися в "середній клас", але і багатий не втрачав, бо народ, держава багатіла, а багата людина зростала духовно.*

Необхідно підкреслити такі важливі моменти, а саме:

- заповіді давалися, щоб обраний народ став міцним як морально, так і фізично, мав економічну міць; саме тому євреям були дані закони, які стосувалися всіх сторін життя – від релігійно-обрядової до побутової;

- заповіді давалися далеко не досконалому морально народу, але який в порівнянні з іншими знаходився в кращому стані, почитав єдиного Бога. Тому заповіді містять дві сторони: обіцянки землі обітованої, Месії, заступництва, сприяння Бога у всіх благих справах, з одного боку, а з іншого – покарання за злочини (порушення) заповідей. *Мета – виховання народу.*

Те, до чого веде недотримання заповідей (падіння моральності, *нечесні господарські відносини*, в т.ч. нечесна торгівля), можна показати на прикладі міст *Тиру та Сидону*, найбільших центрів торгово-економічного життя, які практично були знищені саме внаслідок порушення їх жителями моральних норм, в тому числі і в процесі господарської діяльності.

Отже, вже в старозавітному законодавстві, в старовірській цивілізації були встановлені моральні правила господарювання, спрямовані і на поступове моральне вдосконалення народу, і на його економічне благополуччя – забезпечення необхідних життєвих потреб. Усі правила економічно доцільні, бо спрямовані на зміцнення сили народу в цілому, кажучи сучасною мовою, забезпечення високої якості життя для усіх. Їх обмеження, як і обмеження Старого Завіту в цілому, в тому, що вони відносилися тільки до свого народу (держави).

Слід зазначити, що усі ці правила є актуальними і зараз, особливо це стосується відносин праці, власності та позики. Наприклад, якщо проаналізувати нинішній стан *відносин праці*, які склались в Україні, можна стверджувати, що норми моралі у цій сфері жорстко порушуються працедавцями (оплата, ритм, умови праці). Наслідком у т.ч. цього є різке зниження мотивації праці сучасних українців, зведення сенсу праці лише до забезпечення фізичних потреб людини, зниження якості праці, її творчої та соціальної складової.

Що ж стосується *відносин позики*, в цій темі ми лише коротко відзначимо, що саме **розвиток лихварства** (тобто надавання грошей у позичку під відсотки), який так суворо заборонявся Старозавітним законодавством, став основою розвитку сучасної світової віртуальної економіки – економічної системи, основою якої є не реальне виробництво, а фінансові спекуляції. Саме **лихварство**, особливо розвинуте у ХІХ-ХХІ ст. вже на всесвітньому рівні, є однією з головних причин всесвітньої економічної кризи, більш того, воно *призводить не тільки до величезної диференціації рівня життя населення якоїсь однієї країни, а й до величезної нерівності в економічному та соціальному розвитку різних країн світу*, яку подолати без ліквідації лихварської економічної системи взагалі не можливо. Така нерівність, у свою чергу, є головним фактором соціальних конфліктів, політичної нестабільності у світі.

Якщо ж розглядати окремо **українську економічну систему**, то в ній, починаючи з 90-х років ХХ ст., намітився суттєвий дисбаланс між розвитком фінансового та реального секторів економіки. **Фінансовий сектор**, метою якого є обслуговування реального, сприяння його розвитку,

по суті став лихварем, монстром, який поступово знищував базові галузі народного господарства, при цьому збагачуючись сам.

Занадто великі відсотки, під які кредитувались у дев'яності вітчизняні підприємства промисловості, сільського господарства, не тільки не давали можливості для їх розвитку, але призводили до зростання цін на продукцію та до величезних збитків і банкрутств багатьох підприємств. Так, у 1992 р. середня відсоткова ставка комерційних банків за кредитами складала 76 %, у 1993 р. – 221,1 %, у 1994 р. – 201,7 %, у 1995 р. – 107,1 %, у 1996 р. – 77,0 %, у 1997 р. – 49,1 %. *Чи могло підприємство, користуючись такими дорогими ресурсами, взагалі вижити?* Та й зараз фінансовий сектор дорого продає кредитні ресурси (у 2016 р. середня відсоткова ставка комерційних банків за кредитами склала близько 16,0 % при тому, що рентабельність підприємств промисловості дорівнювала 4,2 %) [127].

Але повернемося до минулого. Староєврейська цивілізація проіснувала близько 1600 років. Її історія – свідок дії Морального Закону в усіх сферах життя народу. Поки ізраїльтяни дотримувалися Заповіту, у них усе було добре. Їх царство досягло великого багатства і могутності при благочестивому царі Давиді і в першу половину царювання його сина Соломона (Ізраїльське царство існувало 257 років).

Коли Соломон і його сини стали порушувати ці заповіді, єврейський народ був покорений язичниками – вавилонським царем Навуходоносором (607 р. до н. е. – рік узяття Єрусалиму Навуходоносором) на початку II ст. по Р.Х. Через п'ять віків іудеїв підкорюють римляни і вже римляни стирають Єрусалим з лиця землі, а іудейський народ розсіюється по різних країнах світу.

Якщо древні євреї були народом глибоко релігійним, то древні греки, або елліни, виявили свою особливу геніальність у філософії. Еллінська цивілізація проіснувала близько 700 років і саме з нею пов'язано виникнення економіки як напрямку філософської думки.

1.3.2. Економіка як домобудівництво. Економіка та хрематистика (давньогрецька цивілізація)

Необхідно зазначити, що у сучасному економічному лексиконі слово «економіка» часто трактується таким чином, що сенс цього явища спотворюється. Як наслідок, неправильно розуміються цілі економічної діяльності, неправильно будується економічна система суспільства. Тому досить важливо звернутись до витоків цього ключового для нас поняття.

Грецьке слово «економіка» (*oikonomia*) в буквальному перекладі означає мистецтво ведення домашнього господарства. Його ввів в науковий обіг старогрецький письменник, філософ і історик **Ксенофонт** (430-355 рр. до н. е.).

Два грецьких слова *οίκος* ("ейкос") «будинок, господарство» і *νόμος* ("номос") «звичай, закон» були об'єднані в одне – *οικονομία* ("економікос"), яке потім дещо видозмінилося в різних мовах. Слово *οικονομία* в

буквальному розумінні означає «управління будинком», або «домобудівництво». Але для древніх греків слово «будинок» мало більш широке значення, ніж власний будинок, це і сімейне господарювання, управління господарством в цілому, і наука управління господарством.

Також слід зазначити, що таке поєднання слів – «будинок, господарство» і «закон» спочатку необхідно було б трактувати, як господарювання, яке ведеться згідно із законами, правилами і нормами. Вже стародавні греки розуміли, що господарство слід вести, виконуючи певні правила, не порушуючи законів.

Ксенофонт уперше проаналізував основні економічні явища і закономірності суспільства і став по суті першим економістом в історії цієї науки. Він віддавав безумовну перевагу натуральному господарству, що розумілося як особливі, високоемоційні відносини хлібороба з землею, що обробляється. *Ксенофонт засуджував накопичення хліборобом в особистому користуванні золота і срібла (виділення з групи за рівнем багатства), бо багатство окремої людини могло завдати шкоди загальному господарському організму – полісу.*

Арістотель (384-322 рр. до н. е.) використовував термін "економія" і похідний від нього "економіка" в цьому ж сенсі. З економічних навчань Арістотеля уцілів тільки один невеликий фрагмент. Якщо зібрати окремі висловлювання з творів цього вченого про політику і етику, то можна відновити цілу систему поглядів на господарське життя.

Свою науку про господарство Арістотель ділив на дві частини: економіку – домоводство, що розуміється ним як наука про виробництво для споживання, і хрематистику — науку про мінове господарство і збагачення. Термін «хрематистика» не отримав такого визнання і розповсюдження як «економіка». «Хрематистика» утворене ним від слова «хрема» – майно, володіння.

За Арістотелем, економіка – це природна господарська діяльність, пов'язана з виробництвом необхідних для життя продуктів, споживних вартостей.

Хрематистика ж заснована на протиприродному прагненні до грошей і багатства як до мети життя. Хрематистика – це мистецтво наживати майно, тобто діяльність, спрямована на витягання прибутку, накопичення багатства, особливо у формі грошей, або мистецтво вкладення і накопичення капіталу.

Природним і виправданим Арістотель вважав тільки спосіб придбання благ за допомогою власного виробництва необхідних для життя продуктів.

Хрематистика з моральної точки зору засуджувалася. У своїй «Політиці» Арістотель писав: «обменная же деятельность, по справедливости вызывает порицание, как деятельность, обусловленная не естественными причинами, но возникшая в силу необходимости взаимного обмена между людьми» [4]. Професійна торгівля піддавалася засудженню, бо ґрунтувалася не на природних потребах, а на бариші тих, хто торгує.

Крім того, джерелом грошового доходу при торгових угодах могли бути і моральні, і розумові якості людини, що не відповідає їх суті і призначенню. Так, наприклад, природною метою мужності є подвиг; лікарського мистецтва – здоров'я, але ніяк не придбання грошей. Якщо ж багатство є метою, то тільки в штучному сенсі. Адже обидві наведені категорії не мають властивостей бути придатними до безпосереднього вживання людиною.

Засуджував Арістотель і *лихварство*.

Також Арістотель вважав, що прагнення до багатства буде сприяти тому, що в полісі (державі) будуть виникати дуже багаті і дуже бідні громадяни і це призведе до його руйнування.

Розуміючи, що хрематистика неминуча, він відводив їй підлегле положення, основну роль у господарській системі держави він відводив економіці як домобудівництву.

Термін «хрематистика» не отримав такого визнання і поширення як «економіка», але сама ідея Арістотеля про розподіл економічної діяльності за етичним критерієм на дві частини залишається актуальною до наших днів (і до цього питання ми ще повернемося). Але, за немислимою іронією, в сучасній економічній науці термін «економіка», по суті, ототожнюється з арістотелівською хрематистикою, так як головна мета економічної діяльності, з часів Адама Сміта, часів «сварки» економіки з філософією, бачиться в отриманні прибутку.

Для того, щоб в якійсь мірі повернутися до арістотелівського розуміння сенсу економічної діяльності, в науковий обіг входять такі категорії, як *господарство, господарська діяльність, яке*, як ми побачимо далі (див. тему 3), по суті збігається з арістотелівською економікою. Тому при викладенні змісту підручника ми *ототожнимо економіку і господарство, повертаючись до первинного сенсу економіки як науки про ведення домашнього господарства (οἰκοποῖα), облаштування будинку («дому» як окремої людини, так і держави в цілому).*

1.3.3. Тенденції розвитку науки про економіку (християнська цивілізація)

Економіка як наука розвивається, починаючи з V ст. до н. е. аж до кінця XVIII ст., у рамках філософії. Філософія, яка відображувала бачення світу і людини в ньому, була природною базою для розвитку понять про правила ведення "єкоса" – будинку, матеріального забезпечення життя людини, сім'ї і держави. На ранньому етапі розвитку в надрах філософського роздуму про господарювання, його суть, про людську душу і місце людини у світі економіка була антропологічна, "людяна". Але якщо в період існування еллінської цивілізації осмислення економіки відбувалося з позицій еллінської філософії, то з виникненням християнської цивілізації пов'язаний новий етап розвитку економічної думки.

На початку III ст. на світ з'являється нова цивілізація – християнська. Із становленням християнства як державної релігії пов'язаний тривалий історичний етап розвитку західного суспільства і західної науки. Можна сказати, що **до епохи Реформації і Нового часу розвиток усіх наук був пов'язаний з християнським світоглядом.**

У Євангелії, Апостольських Посланнях, на відміну від Старого Завіту, *не розглядаються спеціально економічні питання*, хоча і підкреслюється необхідність праці, засуджується прагнення до багатства і немилосердя, підкреслюється необхідність надання допомоги тим, хто має у ній потребу, і дотримання законів держави. *Закон Нового Заповіту – це любов до Бога і ближнього, тобто до кожної людини як до самого себе. І така любов, звичайно ж, не може допустити ні крадіяства, ні збитку, ні обману держави у вигляді несплати податків, ні обману найманих робітників, ні інших аморальних вчинків.* Людина закликається до того, щоб домінантою усього її життя став духовний вимір, а матеріальне лише служило цій головній меті – спасінню душі людини.

Проте розвиток господарських стосунків, необхідність жити в земному вимірі, де так багато спокус для людської душі, породжували безліч питань, пов'язаних з тим, як *праведно вести господарську діяльність, забезпечуючи своє існування і розвиток, і дотримуючись моральних законів.* Тому вже з перших десятиліть існування християнської цивілізації християнські богослови, серед яких *Іоанн Златоуст (близько 347-407), Василь Великий (близько 330-379), Климент Олександрійський (близько 150-217), Блаженний Августин (354-430), Кирило Єрусалимський (близько 313-386), Григорій Палама (1296-1359), обговорюють з моральних позицій християнського вчення головні економічні категорії – власність, працю, багатство, лихварський відсоток* (деякі їх погляди ми розглянемо в окремих темах).

Істотний вплив на розвиток не тільки історії, але філософії і науки, в тому числі економічної думки, справив поділ християнства на три гілки. На початку XI ст. єдина християнська цивілізація розділилася на дві – на західно- (католицьку) і східнохристиянську (православну) гілки, а потім, через п'ять століть (в XVI ст.), від західної відокремилася ще одна – протестантська, яка, власне кажучи, і склала основу сучасної західної цивілізації.

Зміни у віровченні вплинули і на осмислення способу буття людини в цьому світі, в тому числі світі господарських відносин, того способу, який призведе до вічного життя. Кожна з конфесій християнства по-різному підходить до вчення про спасіння людини, вчення, яке чинить найбільш сильний вплив на економічний світогляд і формування відповідних шкіл і напрямів економіки. Відмінність виявляється в поглядах на цілі, функції, умови ефективності праці, значення власності та багатства, критерії ефективності господарської діяльності.

Як наука економіка формується вже в епоху Нового часу в лоні протестантської цивілізації, в межах якої поступово народжується і

раціонально-атеїстичний світогляд. Саме цей світогляд, поряд з протестантським, і накладає свій істотний відбиток на розвиток західної науки про економіку, в якій аж до середини ХХ ст. панує прагматичний, раціоналістичний, механістичний підхід до економіки і до людини в ній, панує концепція економічної людини, і мораль підлаштовується під економіку.

На Русі до кінця XVIII ст. не існувало поняття «економіка». **Самобутній господарський уклад, який існував на Русі, мав назву «домобудівництво»,** як, власне, і теорія господарювання. Домобудівництво розумілося насамперед як мистецтво, наука вести господарство з метою забезпечення достатку і добробуту на духовно-моральних засадах, гонитва за прибутком як самоціль спочатку виключалася.

Перший систематизований збірник правил ведення господарства мав назву «Домострой» [64]. **«Домострой»** був заснований на нормах православної моралі і в ньому нерозривно поєднувалися правила ведення ефективного господарства і правила духовно-морального життя. *Тобто, як і в грецькому варіанті, домобудівництво - це господарювання на основі певних законів, норм (в даному випадку - моральних норм православ'я).*

Слово «господарство» вживалося як синонім домобудівництва. Найбільш відомий тлумачний словник живої великоросійської мови В. Даля пояснює, що «**господарювати**» – це значить «бути господарем, управляти господарством; розпоряджатися порядком занять, робіт, прибутком і витратами, тримати домашній порядок, накопичувати, збирати», а слово «**господарство**» трактує як «домоведення; завідування, управління порядком і витратами по закладах, напр. по заводу» і призводить, зокрема, такі категорії, як домашнє господарство, сільське господарство, державне господарство [52].

Лише на початку ХІХ ст. грецьке слово «економіка» увійшло на Русі у вжиток (в чималому ступені завдяки зусиллям Імператорського Вільного Економічного Товариства, створеного в 1765 р). Однак незабаром сенс цього поняття став розмиватися. Часто за словом «економіка» ховалася «хрематистика» тому, що економіку в Росії «освічені кола» стали вивчати за Адамом Смітом (1723-1790) та іншими «класиками» англійської політичної економії.

При цьому до XVIII ст. в Англії (батьківщині А. Сміта) і Західній Європі склався принципово інший тип соціально-економічної системи, ніж в Росії – капіталізм, або ринок (за Арістотелем, хрематистика), головною метою якої було збагачення обраних. Тому західна економічна теорія і проповідувала ефективність лібералізації економічного життя, в т.ч. міжнародної торгівлі, необхідність і ефективність конкуренції, індивідуалізму, а як найголовніший чинник виробництва розглядала капітал, а не працю.

На Русі наукова економічна, а точніше – філософсько-економічна думка склалася пізніше, ніж в Західних країнах – до кінця ХІХ ст. (хоча її родоначальник І. Т. Посошков написав свою фундаментальну працю «Книга о скудости и богатстве» раніше, ніж А. Сміт).

На той час існувало дві групи вчених і практиків економічного життя. *Перша* - у всьому підтримувала західницькі ідеї, а *друга* - стояла на своїх самобутніх культурно-історичних позиціях, продовжувала традиції *домобудівництва*. Саме праці другої групи вчених стали основою для формування східнослов'янської школи філософсько-економічної думки, яка зробила вагомий внесок в розвиток не тільки національної, а й світової філософсько-економічної думки.

Висновок. Таким чином, в цій темі ми з'ясували, що економіка має антропологічний характер і її розвиток, характер залежить від морального стану людини, суспільства.

Крім того, правильне осмислення процесів, що відбуваються в економіці, передбачає використання соціокультурного (цивілізаційного) підходу.

Ядро цивілізації складає тип релігії, або вірування. Релігія задає на догматичному рівні базові цінності, ними наповнюється простір культури і всіх суспільних інститутів. Від цих цінностей залежить і тип економіки.

Термін «економіка» виник в давньогрецькій цивілізації і означав природну господарську діяльність людини, спрямовану на задоволення її потреб.

Поряд з економікою виділялася хрематистика – діяльність, спрямована на накопичення, збагачення, яка засуджувалася з моральної позиції. Сучасна економіка за своїм змістом, на жаль, перетворилася на хрематистику.

Перші моральні правила ведення господарства були дані древнім євреям. Моральним Законом регулювалися відносини праці, власності, правила милостині, позичкового відсотка.

Із затвердженням християнства величезний вплив на розуміння сенсу економічної діяльності, відносин праці, власності та ін. соціально-економічних цінностей і процесів здійснив християнський світогляд.

Як наука «економіка» сформувалася в межах протестантської цивілізації, відокремившись від філософії. Вона мала свої специфічні риси, на які спочатку вплинув протестантський, а потім – матеріалістичний світогляд.

На Русі термін «економіка» став вживатися тільки з XIX ст., а до цього синонімом грецького слова було слово «господарство». В цей же час в межах російської православної цивілізації стала активно формуватися альтернативна західній філософсько-економічна думка, заснована на християнському світогляді.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть етимологію слів «економіка» та «господарство».
2. Як пояснював сенс та мету економіки Арістотель?
3. Що таке хрематистика, її мета?
4. Чим відрізняється економіка від хрематистики? Який з двох видів діяльності Арістотель вважав морально виправданим? Чому? Який з цих видів діяльності повинен домінувати, щоб забезпечити якісний розвиток держави? Як це забезпечити?

5. Що таке цивілізація, її структура?
6. Назвіть основоположників концепції цивілізації та основні цивілізації сучасності.
7. Охарактеризуйте моральні правила ведення господарства у Старозавітному законодавстві (див. дод. 1).
8. Наведіть приклади регулювання ставлення до праці, оплати праці за Старозавітним законодавством. У чому полягала їх ефективність? Чи актуальні вони сьогодні? Чому?
9. Наведіть приклади ставлення до власності, у тому числі порушення прав власності, за Старозавітним законодавством. У чому полягала їх ефективність? Чи актуальні вони сьогодні? Чому?
10. Наведіть приклади регулювання ставлення до позик під відсоток за Старозавітним законодавством. У чому полягала їх ефективність? Чи актуальні вони сьогодні? Чому?
11. Чому необхідно було встановлювати моральне правило прояву милостині в господарських стосунках за Старозавітним законодавством, в чому вона повинна була проявлятися, її значущість.
12. У чому полягала обмеженість Старозавітних моральних норм регулювання економічних відносин?
13. В межах якої цивілізації сформувалась сучасна економічна теорія та світова економічна система?
14. Охарактеризуйте тенденції розвитку економічної думки в межах християнської цивілізації.

Питання для обговорення

1. Поясніть, у чому полягає антропологічний характер економіки?
2. Чи може існувати економіка без моралі? Наслідки цього?
3. Чому С. М. Булгаков бачив господарство як явище духовного життя?
4. Як духовно-моральні якості людини впливають на економічні відносини, розвиток економіки?
5. До якого типу економіки (за Аристотелем) можна віднести економічну систему сучасної України? Чому?
6. Для чого необхідно вивчення курсу «Моральні основи економіки та підприємницької діяльності»?
7. Чи відрізняються економічні системи, сформовані у межах різних цивілізацій? Чому?

Теми рефератів

1. Економічні погляди Аристотеля.
2. Джерела економічних знань Давнього Сходу.
3. Моральні правила ведення господарської діяльності в ісламській цивілізації.

Література [4, 9, 37, 103, 127, 189, 204].

2. МОРАЛЬ І МОРАЛЬНІСТЬ. МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН

2.1. Визначення та джерела походження моралі і моральності (науковий підхід)

Кожний вчений для обґрунтування певної теорії, так чи інакше, виходить з певного світогляду, основу якого складає віра або релігія. Власне, наука не є світоглядною системою, такими є лише філософія і релігія.

Нагадаємо, що *світогляд* – це сукупність поглядів на основні питання буття в цілому і людини зокрема (сутність буття, значення життя, розуміння добра і зла, існування Бога, душі, вічності). Світогляд завжди представлений або у вигляді релігії, або філософії (і релігія, і філософія прагнуть того, щоб дати цілісну картину світу, цілісну систему орієнтації особистості).

Релігія (віра) задає людині і суспільству цінності, норми, ідеали, причому вона задає їх як абсолютні, ті, які не піддаються критиці і повинні бути сприйнятими безумовно. Саме тому вона є тим ядром, на основі якого формується моральність і суспільна мораль, культура і право, формуються цивілізації, утворюються особливі типи економічних систем.

Окрема людина, певна частина суспільства може не сприймати релігійний світогляд, але прагнення до пошуку сенсу буття і віра властиві природі людини. Тоді людина (суспільство) вибирають іншу форму світогляду, яка також базується вже не на релігії, а на вірі. В систему вірувань людини входить атеїстичний, матеріалістичний, агностичний світогляд. Також світогляд може бути представлений у вигляді певних філософських систем.

Перед тим, як розглянути безпосередньо питання моральних основ економічних систем, етики підприємництва, нам необхідно звернутись до таких базових категорій, як *мораль та моральність (рос. нравственность)*.

Існує безліч визначень понять «мораль» і «моральність». При цьому необхідно виділити два принципово різних підходи до визначення їх змісту, пояснення природи виникнення моральності: *світський і теологічний*.

У світському підході часто ототожнюють ці два поняття.

Одним з найвдаліших визначень моралі є те, яке дає *П. Є. Матвеев*, його можна віднести як до індивідуального, так і до суспільного рівня: «*Мораль – це сукупність цінностей добра і зла, а також відповідних їм форм свідомості, відносин, дій*» [117]. Важливо, що у визначенні підкреслюється залежність свідомості людини, її ставлення до світу, її поведінки від цінностей, зрештою від того, що у своєму ціннісному світі людина або суспільство відносить до добра, а що – до зла.

Це широке визначення, воно відображає сутність моралі як сукупності цінностей добра і зла, але з нього виходить, що моралей може бути багато. До добра і зла різні люди, різні суспільства можуть відносити і відносять зовсім не однакові, навіть протилежні категорії. Таким чином, категорія «мораль» відображатиме реальний стан уявлень суспільства (людини) про добро і зло.

Тоді що ж відбиває ідеал? Тут нам і необхідно звернутися до категорії "**моральність**". Згідно з тлумачним словником російської мови під редакцією С. І. Ожегова і Н. Ю. Шведова, **«моральність** – це внутрішні, духовні якості, якими керується людина; етичні норми, правила поведінки, що визначаються цими якостями» [136, с. 433].

В цьому визначенні моральність зводиться до духовних якостей людини (тобто розглядається особистісний рівень), а також до норм і принципів поведінки, тобто до певної форми свідомості. Це визначення дуже близько до теологічного, оскільки акцент робиться на духовних якостях людини як джерелах її поведінки. Проте воно не відображає, що конкретно виражають ці духовні якості (ставлення до чого або до кого), і не виділяє, на відміну від визначення П. Є. Матвеева, ціннісну основу моральності в дихотомії добро – зло.

Що ж є джерелом походження моралі (моральності) з погляду науки, яка вивчає мораль, – етики? Наукові підходи, які пояснюють походження моралі, поділяються на три групи, що їх відображають: гетерономна етика; автономна етика, а також підхід, який вміщає обидва [117].

Гетерономна етика вважає, що мораль, її виникнення і розвиток визначається неморальними чинниками: економічними, біологічними, політичними, релігійними.

Автономна етика, навпаки, стверджує, що мораль незалежна і не можна зводити її до інших неморальних чинників. Третій підхід розглядає ті й інші джерела. Проте всі ці підходи, незважаючи на їх різноманітність, засновані на вірі вчених, оскільки логічним шляхом довести правильність того або іншого підходу, концепції моралі неможливо.

Гетерономна етика представлена різними напрямками, серед яких найважливіші: натуралістична етика (біологічна етика, гедонізм, евідемонізм, утилітаризм) і соціальна етика (наприклад, марксистська етика, або «договірна концепція моралі») [228].

2.2. Мораль та моральність. Природні витoki моральності (теологічний підхід)

Як ми відзначали, окрім світського наукового, існує й інший – теологічний підхід, в якому виділяють **природні і надприродні витoki моральності людини**.

Цей підхід на відміну від першого визнає не просто наявність духовних основ моральності, але і їх домінанту. Домінанту в тому

значенні, що, по-перше, сам моральний закон має духовне походження (хоча і є закладеним в природу людини); а по-друге, що існує чітка залежність між виконанням (невиконанням морального закону) і станом всіх сфер життєдіяльності людини (стан економіки, соціальної сфери, демографії, природи, політики залежить від норм моральності і їх дотримання суспільством; те саме можна сказати і про діяльність окремої людини). Далі ми детально зупинимося на цих положеннях, але спочатку розглянемо сам **теологічний підхід**.

Відповідно до цього підходу, під **моральністю (це одне з визначень морального богослов'я) розуміють ставлення людини до Бога, до іншої людини і до суспільства людей** [131, с. 5]. Отже, вже в самому визначенні виділяється духовна складова. А також чітко виражені три поля вияву відносин моральності. В основі цих відносин лежить, по-перше, моральне відчуття або моральний закон, що живе в людині, – її здатність відрізнити добро від зла. Це так звана **природна моральність**, витоки якої кореняться в богоствореній природі людини. А по-друге, існує **надприродне джерело моральності**, яке коректує спотворену гріхопадінням природну моральність людини.

Тепер нам необхідно зупинитися на цих двох видах моральності – природній і надприродній.

Під ім'ям **природного закону** мається на увазі той властивий нашій душі внутрішній закон, який показує людині, що добро і що зло, і чого вона повинна віддалятися. Закон цей так **глибоко втілений в нашу природу**, що ніхто не може звільнитися від нього, згладити або заглушити його. Його знають і відчувають всі народи і всі нації землі, бо немає жодної людини, яка б не усвідомлювала **відмінності між добром і злом**, а також і того, що добро слід робити, а зла уникати і віддалятися.

Існування в людині природного морального закону підтверджується Священним Писанням. Так, апостол Павло говорить про язичників: «они, не имея закона (откровенного), естеством законная творят (т.е. по природе делают законное), не имея закона (писанного), они сами себе закон; они показывают, что **дело закона у них написано в сердцах, о чём свидетельствует совесть их и мысли их, то обвиняющие, то оправдывающие одна другую**» (Рим. 2:14-15) [9].

Керуючись цим внутрішнім природним законом, людство виробляло не тільки окремі моральні правила, але і створювало цілий моральний світогляд, виробляло певні звичаї і підвалини, які є нічим іншим, як неписаними законами, що переходять у переказах від покоління до покоління і стають джерелом для всіх писаних законів. Ці закони служили керівництвом в суспільному житті і якими би недосконалими вони не були, все-таки стримували в людських суспільствах грубе свавілля, насильство і розбещеність.

Природний закон, за апостолом Павлом, вкладений в нашу свідомість, це совість.

Совість є загальнолюдським явищем. Голос її чується у всякому людському серці. Але, будучи однаково властивою всім людям, совість

вельми різна у різних людей і навіть в одній і тій же людині не завжди діє однаково. Відомо, наприклад, що совість, а відповідно і мораль народів, деколи не тільки виправдовувала, але і освячувала релігією людські жертвопринесення, оргії на честь Бахуса, акти кривавої помсти і т. д.

В теперішній час в цивілізованому західному суспільстві морально виправдовуються такі моральні злочини, як наркоманія (легалізовані так звані легкі наркотики) і проституція (в деяких країнах вони легалізовані), гомосексуалізм. На жаль, дуже велика частина суспільства (у тому числі і в Україні) виправдовує аборт.

Також нерідко можна зустріти людей, які в різні періоди свого життя і на різних щаблях свого розвитку бувають то більш, то менш сумлінні, то засуджують, то виправдовують одні й ті самі явища моральної сфери. Людина може виправдовувати або не помічати власні злі вчинки або думки, відчуття і при цьому засуджувати іншу людину за щонайменшу провину. *В крайньому стані затьмарення совісті людина може вважати нормою життя злочинну діяльність, наприклад вбивство або крадіжку, визнавати добре – злим, а зле – добрим.*

Особливо часто людина схильна заглушати голос своєї совісті при прагненні до влади і багатства. Так, певна частина українського суспільства вважала нормою порушення моральних законів у так званій період первинного накопичення капіталу. Зараз бізнесмени часто виправдовують неморальну поведінку в економічній сфері, наприклад, вважають нормою несплату податків і заниження оплати праці працівників, несправедливі звільнення і т. д.

Таким чином, совість (моральність) як окремої людини, так і окремого народу, суспільства може бути значно спотвореною. *В чому причина такого спотворення і чи достатньо для нормальної життєдіяльності суспільства лише природного морального закону?*

Наука говорить про декілька причин спотворення моральності, наприклад, підкреслюється дія: соціальних чинників – неправильного виховання, негативного впливу оточення; економічних чинників – відомо, що при зростанні безробіття, зuboжінні населення зростає злочинність; психологічних чинників, коли стверджується, що на людину впливають приховані в несвідомому мотиви (за З. Фрейдом, людиною рухає мотив влади і сексуальний мотив).

Теологія не заперечує дію цих чинників, але говорить про першопричину виникнення моральних спотворень (адже самі по собі всі ці чинники – і неправильне виховання, і такі несвідомі мотиви, як домінанти поведінки, вже є спотворенням).

Головна причина недосконалості совісті, моральності полягає в гріхопадінні прародителів, що розладнало всі сили людського духу, з яким пов'язана і діяльність совісті. Природно, що наука не може ані довести, ані спростувати положення про гріхопадіння і його наслідки, одне з яких – порушення, спотворення природи людини. Цей факт – предмет віри і тому розглядається в релігії і, відповідно, в теології. Тут, по суті, і відбувається

один з найважливіших поділів між науковим і теологічним розумінням моральності і моралі.

Далі, внаслідок того, що наш народ ось вже більше 1030 років є носієм християнської релігії, культури і моральності, ми розглядатимемо переважно християнське розуміння моральності.

2.3. Надприродні витоки моральності. Моральний закон

Християнська релігія і теологія говорять про те, що в результаті гріхопадіння людина у своїх думках і вчинках стала порушувати природний, внутрішній, неписаний закон, чинити проти совісті. *Совість*, моральність людини спотворилася – вона перестала чітко відрізняти добро від зла (звідси і з'явилася «безліч моралей»). Тому для існування людини, людства був необхідний інший *писаний моральний закон – надприродний за джерелом походження, що дозволяв відрізнити добро від зла*. І він був даний людині: спочатку – через *Старозавітний моральний Закон*, а потім через *Євангеліє*.

Моральний закон встановлюється Богом, він визначає норми поведінки людини. *Кінцева мета цього закону* – поставити людину вище за природу, але нижче за Бога, тобто навчити її впокорювати природу і бути покірною Богу, щоб не дозволити людині ані підпасти під владу природи, ані піднестися (в мріях) над Богом [133].

Перший моральний закон був даний людині ще в Раю. Він складався з двох заповідей. Одна стосується влади людини над природою, а інша – влади Бога над людиною. Перша свідчить: «Плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею, и владычествуйте над рыбами морскими, ... и над птицами небесными, и над всяким животным, пресмыкающимся по земле» (Быт. 1:28) [9]. Друга заповідь свідчить: «от всякого дерева в саду ты будешь есть, а от дерева познания добра и зла, не ешь от него, ибо в день, в который ты вкусишь от него, смертью умрешь» (Быт. 2:16-17) [9].

Перша заповідь закликала людину вирощувати, примножувати дані людині духовні таланти, обробляти «ниву душі», щоб вони примножувалися, і людина удосконалювалася, була би богом на землі, мала істинне знання, розуміла істинне значення всіх речей, сенс життя і, як наслідок, – володарювала би над тваринним світом і була співтворцем Богу. До речі, це призначення людини так і залишилося за нею і ми ще повернемося до покликання людини до творчої і духовної діяльності в темах, що стосуються господарського життя.

Другою заповіддю Бог хотів уберегти людину від пізнання зла, змішування добра із злом, від служіння двом панам відразу (двоєдушності). В даному випадку дерево пізнання – символ змішення добра із злом, а змії – символ зла. Ця заповідь мала оборонну мету – Бог хотів захистити людину від впливу зла, пояснюючи наслідки цього порушення – смерть.

Але людина порушила другу заповідь – вона свавільно вислизнула з-під влади Бога, внаслідок чого порушилася першозданна цілісність людини, до світу увійшли смерть і хвороба, а природа перестала підкорятися людині. Обробіток і захист, які в раю відносилися до духовних талантів, поза раєм обернулися переважно до плоті. *Людина стала трудитися ради тіла, воювати ради тіла* (і так і відбувається до цього дня, якщо людина не усвідомлює свого духовного покликання, духовних цінностей). Покуштувавши заборонений плід, людина розділилася, роздвоїлася сама в собі. *А коли в душі її з'явився дуалізм, тоді дуалізм з'явився і у світі*. За зауваженням *святителя Миколи Сербського*, весь світ для людини перетворився на величезне древо пізнання добра і зла. Причому, де б не змішувалося добро із злом – зло завжди переважало. Так закінчився перший райський період в житті людства і настав земний.

Отже, в райський період життя, історії людства моральний закон вкладається Творцем в природу людини при її створенні, це внутрішній закон – совість, а також дається людині у вигляді заповідей «обробітку і зберігання».

Земний (після гріхопадіння) період життя, історії людства у свою чергу поділяють на *період дитинства, юності і «останніх днів»*. *Період (час) дитинства людства – це час від гріхопадіння до часу отримання першого письмового морального закону – Декалога. В цей період єдиним моральним керівництвом людини, людства була совість*. А оскільки вона мала властивість спотворюватися, то у різних народів їхня моральність відрізнялася від ідеалу. І тому мораль суспільства, окремої людини могла виправдовувати вбивства, грабежі, ідолопоклонництво й інші моральні злочини перед Богом і людьми.

Період юності людства – це час між двома заповітами – Старим і Новим. Через Мойсея Бог дає людству в особі вибраного народу десять заповідей і інші закони й настанови, доповнюючи цей основний моральний закон. Але заповіді не замінюють совість, навпаки, вони покликані поживити і зміцнити її.

Десять заповідей (Декалог) були накреслені Богом на двох кам'яних скрижалях, переданих Мойсею. Перші чотири заповіді цього закону, накреслені на одній скрижалі, визначали ставлення людини до Бога Творця. Інші шість – накреслені на іншій скрижалі, визначали ставлення людини до людини. Крім цього основного закону, Господь оголосив Мойсею й інші настанови, накази і заборони, що стосуються поведінки людини, які доповнювали основний закон.

Старозавітне Одкровення, особливо у своїх моральних і обрядових розпорядженнях, було етнічно обмеженим. Воно було дано мовою і у формах, відповідних психології єврейського народу, з урахуванням його духовних, моральних, інтелектуальних, естетичних можливостей.

Джерелом моральних законів для інших народів були їхні релігійні вірування, також часто законодавцями були видатні люди – мудреці, філософи, політичні діячі.

Якщо народу ізраїльському був даний досконалий моральний закон (Законоположником і Законодавцем його був Бог), то інші народи мали недосконалі закони. Вони і не могли бути досконалими, оскільки законодавцями були люди. Законодавцями для своїх народів були такі видатні державні діячі або мислителі, як Хамураппі (для жителів стародавнього Вавилону), Заратустра (для персів), Ману (для індійців), Платон (для еллінів), Трісмегист (для єгиптян), Конфуцій (для китайців), Магомед (для арабів). Ці законодавці були справді великими людьми і склали закони для своїх народів, спираючись на свій життєвий досвід, розум, совість.

Особливо вражають своєю людяністю, благородністю і мудрістю деякі положення вчення Ману, Конфуція. В деякій частині ці закони узгоджуються із старозавітними моральними заповідями. Наприклад, Ману і Конфуцій забороняють крадіжку і клятвoporушення.

Також всі видатні законодавці людства вважали, що моральний закон домінує над рештою природних і соціальних законів. Всі вони були згодні з тим, що природа з її стихіями поводить залежно від поведінки людей. Наприклад, Конфуцій вважав, що «хмари проливаються дощем відповідно старанності людської» [133, с. 37].

Старозавітний закон був регулятором людських думок, бажань і вчинків до моменту втілення Сина Божого. Але цей закон врешті-решт втратив силу, «бо через закон прийшло пізнання гріха», «під законом умножився гріх» (Рим. 5:20) [9] і рід людський впав у крайнє безсилля і розгубленість. Старозавітний закон перестав знаходити належний внутрішній відгук в житті єврейського народу, його часто порушували, особливо ті, хто мав показувати приклад праведності – законники, священики, левіти, виконувалася буква закону, але не його дух.

Настав час дати людям третій лікарський засіб – Євангеліє – Благу звістку Сина Божого. Цей період називають «останніми днями людства» в тому значенні, що людство отримало останні «ліки для свого порятунку», не тільки останній моральний закон, але і силу, благодать, необхідну для подолання «земного шляху», а також в тому, що наступний період життя людства вже не стосується нашого земного життя [133].

Специфіка новозавітного Одкровення полягає в тому, що воно не орієнтовано на будь-який окремих народ, але має універсальний характер – дано всьому людству і основні його істини не мають прецедентів в історії людської думки (наприклад, заповідь любові до ворогів або те, кого вважати ближнім).

Новозавітний моральний закон не відмінє дії закону совісті, а виправляє спотворену совість, не скасовує старозавітний закон, а виконує його в повноті, вичерпно. Наприклад, якщо старозавітна заповідь забороняє вбивство, то Христос забороняє гнів як корінь вбивства. Якщо закон забороняє перелюбство, Христос не допускає і хтивоного погляду, як кореня перелюбства. Саме таким чином закон виконується всеосяжно, у всій повноті, бо *злу кладеться край в корені.*

Таким чином, людині стає зрозумілим тісний зв'язок між її думками, почуттями і вчинками, мовиться про те, що для того, щоб вчинок був хорошим, необхідно стежити за своїми думками і почуттями. Ці психологічні закономірності людської поведінки стали вивчатися і підтвердилися науковою психологією тільки в середині ХХ ст.

Але є також ще одна важлива закономірність, яку наука не визнає. Йдеться про зовнішню, надприродну силу, здатну змінити гріховну природу людини – силу благодаті. Насправді ми знаємо: якщо душа людини повна думками і бажаннями, які не вписуються в моральний закон, наприклад, вчинити вбивство, крадіжку, помститися за заподіяну образу, збагатитися, отримати владу, задоволення і т.д., сам по собі закон не може зупинити людини.

Далеко не кожна людина здатна витримати голод, знуцання (як наприклад, в гітлерівських таборах), зраду і не зламатися, у принципі, людському єству це не під силу. Потрібна надприродна сила, здатна перетворити думки і відчуття, направити волю людини за правильним моральним компасом, і ця сила, відповідно до християнської теології, дається людині через Ісуса Христа: «закон дан через Моисея; благодать же и истина произошли чрез Иисуса Христа» (Ин. 1:17) [9].

Христова істина освячує людину – дає нове розуміння значення заповідей, мети життя, людських відносин. Благодать (духовна, божественна енергія) – укріплює, дає ті самі сили змінити свою душу, подолати те зло, яке діє в природі людини і, відповідно, в суспільстві. Дещо забігаючи вперед, відзначимо, що подолання зла вимагає синергії – спільної дії Бога і людини, з людини у жодному випадку не знімається відповідальність за скоєне, вона зобов'язана працювати над собою.

Новозавітний закон називають **царським законом**. Це закон любові. Весь закон в одному слові міститься (Гал. 5:14) [9], як говорить апостол Павло, і слово це – **любов**. Він містить всього дві заповіді, встановлені людству Богом: «возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим и всею душою твоею и всем разумением твоим – сия есть первая и наибольшая заповедь; вторая же, подобная ей: возлюби ближнего своего, как самого себя» (Мф. 22: 37-39) [9].

Любов – одне з істотних імен Бога, цим доводиться перевага любові над законом. Де запанує любов, там закон перестає діяти. Не в тому значенні, що в царстві любові можна вбивати, красти і лжесвідчити, але навпроти: любов сама по собі повністю виключає навіть думки про вбивство, крадіжку або лжесвідчення.

У Старому Заповіті про любов мовиться дуже мало. Навпаки, Новий Заповіт пронизаний любов'ю: «...любите врагов ваших, благословляйте проклинающих вас, благотворите ненавидящим вас и молитесь за обижающих и гонящих вас» (Мф. 5:44) [9].

Євангельська любов – це служіння. Вона виявляється, коли людина: применшує себе, жертвує навіть життям своїм ради іншого, терпить і страждає, прощає. Любов воскрешає і перемагає, оновлює і надихає життя,

вона рятує; вона незборима і нічого не боїться, навіть смерті, вона вічна. Саме таку любов явив світу Господь Ісус Христос і дав нову заповідь учням любити один одного так, як це робив Він: «Заповідь нову даю вам, да любите друг друга; как Я возлюбил вас, так и вы да любите друг друга. По тому узнают все, что вы Мои ученики, если будете иметь любовь между собою» (Ин. 13: 34-35) [9].

Наступну цитату, яку ми наведемо, часто називають «*гімном любові*»:

«Если я говорю языками человеческими и ангельскими, а любви не имею, то я – медь звенящая или кимвал звучащий. Если имею дар пророчества, и знаю все тайны, и имею всякое познание и всю веру, так что могу и горы переставлять, а не имею любви, – то я ничто. И если я раздам все имение мое и отдам тело мое на сожжение, а любви не имею, нет мне в том никакой пользы.

Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит. Любовь никогда не перестает, хотя и пророчества прекратятся, и языки умолкнут, и знание упразднится. Ибо мы отчасти знаем, и отчасти пророчествуем; когда же настанет совершенное, тогда то, что отчасти, прекратится....

А теперь пребывают сии три: вера, надежда, любовь; но любовь из них больше» (Кор. 13: 1-13) [9].

Таким чином, згідно з християнською теологією, людина отримала від Бога єдиний моральний закон – один внутрішній, неписаний, вкладений в природу кожної людини, інший – писаний, відображений в Декалозі і даний лише обраному народу (закон правди, як його часто називають) і в Євангелії (закон любові), даний всьому людству. Цей закон дозволяє відрізнити добро від зла і зростати в добрі.

Цей ідеал моральності в результаті дії сили гріха як в людині (природний чинник, який добре показав З. Фрейд в теорії про несвідоме), так і в її оточенні (соціальний чинник, наприклад – вплив поганого виховання), в результаті вільного вибору кожної людини спотворюється. Конкретна людина і суспільство в цілому вибирає ту мораль, яка його влаштовує (основа – вибір у бік добра або зла) і здається йому правильною (основа – віра в певні цінності). *Так що моралей дійсно може бути безліч, а ось моральний (рус. нравственный) ідеал – один – закон євангельської любові.*

Слід ще раз підкреслити, що як наука, так і релігія згодні з тим, що моральність і мораль - похідні від релігії або віри. Моральність і весь лад життя людини визначається її світоглядом, вірою, її розумінням вищого ідеалу, яким може бути Бог – як особисте, духовне, абсолютне начало або «бог» як створений самою людиною кумир. І той, і інший ідеал визначає свою мораль.

Якщо богом для людини виявиться слава, влада, шлунок, то не залишається сумнівів і в характері її моралі. Яскравою ілюстрацією цього може служити виступ Рокфеллера перед учнями однієї з недільних шкіл в

США, в якому він, зокрема відзначив: „*Зростання ділової активності – це просто виживання найсильніших*. Американську троянду можна виростити у всій пишності її краси і пахощів, які викличуть захоплення у тих, хто споглядає її, *лише нещадно обрізуючи слабкі паростки навкруги неї*. *Це всього лише втілення в життя закону природи і божого закону*». Поклоніння золотому кумиру приводить людину до нещадної жорстокості. Так підтверджується істина: *який «бог» – така і мораль* [140, с.74].

Наука, на відміну від теології, не вказує на джерела моральності: природне і надприродне, і через сферу, предмет, методи своєї діяльності не може ні спростувати, ні довести того, що головним Законодавцем є Бог. Вчені можуть лише погодитися або не погодитися з цим. Проте ж абсолютна висота Євангельського морального закону визнається багатьма вченими і суспільними діячами, багатьма народами. ***Євангельські принципи моральності – це ідеал моральності***, як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, тому вони ***єдино правильний критерій*** для оцінки морального стану суспільства або людини. В цьому *суть теологічного підходу*.

2.4. Дія Морального Закону в житті суспільства

Яке ж значення має Моральний Закон в житті суспільства, його історії, дії природних сил? Найбільш досконалі моральні, дуже багато релігійних вчень і, звичайно ж, християнство стверджують однозначну *залежність стану природи і суспільства (всіх його сфер) від виконання людьми Морального Закону*.

Дію Морального Закону в суспільстві вперше обгрунтував богослов ХХ ст. - ***святитель Микола Сербський*** (1881-1956), досліджуючи в т.ч. історію Старого Завіту.

У Старому Завіті наводиться цілий ряд таких залежностей (і застережень, і конкретних історичних прикладів), коли при невиконанні Морального Закону обраний народ страждає від різних хвороб, посухи, неврожаю, потрапляє в рабство, люди гинуть від меча завойовників, від мору і голоду. І, навпаки, коли народ кається і змінює своє життя - отримує благоденство, милість Бога. Ось приклади.

Порушення першої заповіді про шанування єдиного Бога. Нащадки праведного Авраама переселилися із землі своїх батьків в Єгипет, в родючу землю Гошен, де спочатку жили в наметах і займалися скотарством, але потім поступово стали потрапляти під вплив єгипетських релігій і ставали язичниками. *За відступ від віри в єдиного Бога - Бога Авраама, Ісака та Якова - Господь покарав єврейський народ тим, що вони незабаром з повноправних жителів єгипетської землі стали рабами єгиптян*.

Вже набагато пізніше, після виходу з єгипетського полону і утворення своєї держави євреї також часто впадали в *ідолопоклонство*. Так, в IX ст. до н.е. Ізраїльським царством правив цар Ахав. Під впливом

дружини - язичниці він по всій країні поширював культ поклоніння Ваалу, Молоху й іншим богам. *За відступ від істинного Бога країну спіткала посуха* (три з половиною роки не було дощу) і голод. І тільки коли народ покався під впливом дива пророка Іллі, за його молитвою небо дало дощ.

За відступ від істинної релігії і моральне розкладання Господь карав Іудейське царство (давня єврейська держава існувала близько 928-586 рр. до н.е. в Південній Палестині) і допускав сусіднім державам розоряти Юдею, а в 589 р. до н.е. євреї потрапили в вавилонський полон.

Порушення заповіді «Не кради». Коли Ісус Навин завоював землю Ханаанську та один з його воїнів вкрав якісь речі, через цю крадіжку вся армія Навина зазнала поразки.

Зникнення міст і цілих цивілізацій також пов'язано з порушенням Морального Закону. Так, *Тир - багате і розкішне місто - загинуло не внаслідок економічної кризи*. Численність гріхів, несправедлива торгівля, неправедне багатство і розкіш, забуття Бога - причина зникнення міста, як зазначає Єзекіїль.

Страшна розпушта – причина загибелі Содому і Гоморри. Сірчаний і вогненний дощ, що пролився на Содом, стер місто з лиця землі, і це явище неможливо пояснити будь-якими законами природи. Зараз на місці цих міст знаходиться Мертве море. Майже жодна жива істота не водиться у водах цього моря або на берегах його, і все навколо нього є похмурим, безплідним і мовби омертвілим. І тепер водолази знаходять на дні моря залишки цих біблійних міст, що існували близько чотирьох тисяч років тому.

Розпушта стала причиною загибелі і древніх міст Помпеї і Геркуланума, знищених великим катаклізмом в кілька миттєвостей. До сих пір прекрасно збереглося безліч фресок в будинках багатих патриціїв Помпеї, що зображують в переважній більшості сцени розпусти. Дивно те, що за два тисячоліття, що минули з моменту загибелі міст, вони не зазнали ніяких змін і в даний час не вимагають навіть реставрації. Господь зберіг їх для того, щоб показати нащадкам, за що спіткало процвітаючі міста покарання Боже [141].

А ось покарання за гординю і нечестя. Засновником першої вавилонської держави і підкорювачем Ассирії був *Німрод з потомства Хама*. Німрод заснував Вавилон, який швидко розрісся в велику горду столицю, що стала на чолі численного населення. Такий успіх наповнив Німрода і його нащадків надзвичайною гордістю. Вони почали мріяти про заснування *всесвітньої держави, в якій нащадки Хама зайняли б панівне становище*. Гординя їх дійшла до того, що вони, склавши раду, вирішили на знак своєї політичної могутності і як центр всесвітньої влади, побудувати *вежу висотою до небес* (Бут. 11: 4) [9].

Весь рід Хамів був проклятий за нечестя Хама (його прокляв батько, передбачивши, що його нащадки будуть рабами нащадків Сіма і Яфета - старших синів Ноя) і замість покаяння нащадки Хама вирішили йти проти Бога. Пам'ятаючи, що їм загрожують розсіювання і рабство, вони хотіли перешкодити виконанню приречення Божого. *Метою побудови вежі було прагнення показати свою могутність, показати, що людина не має*

потреби в Бозі. Вони будували свій новий «рай» – рай для грішників. У цьому місті-вежі, як міркували будівельники вежі, вони сховаються і від потопу, і від будь-якого іншого прояву гніву Божого і зможуть грішити далі. І створимо собі град (Бут. 11: 4), і створимо собі ім'я – тобто залишимо про себе вічну пам'ять, щоб ніхто не забув нас і нашу справу, – говорили безумці.

Вавилонська вежа стала прикладом безбожної цивілізації. А нечестиве потомство хамів не забарилося б прищепити своє нечестя всім іншим племенам і народам, яке воно об'єднувало під пануванням Вавилону. Але без Бога і всупереч Йому зробитися богами неможливо. І *Господь припинив вавилонське стовпотворіння, розділивши мову і позбавивши людей взаєморозуміння. З того часу закінчується історія єдиного людства і починається історія народів.* Це було покаранням за *божесвільну диявольську гордість*, за те, що люди належним чином не скористалися єдністю своєї мови. Разом з тим розсіювання племен і поділ мов стало проявом доброти і мудрості Божої, бо нечестя важче стало передаватися від одного народу до іншого через відсутність єдиної мови.

Наука підтвердила і цю біблійну подію. У книзі К. Керама «Боги, гробниці та вчені» повідомляється: "2 жовтня 1897 р. Роберт Кольдевей виявив сади Семіраміди і розкопав Вавилонську вежу [141].

Одним з найяскравіших прикладів дії Морального Закону служить і *історія Стародавнього Риму.* Колись могутня держава, в останні десятиліття до Різдва Христового і перші по Різдву, починала поступово розкладатися і втрачати свою міць. Один із прикладів - *царювання імператора Нерона*, який злочинним шляхом захопив престол і, за свідченням істориків, був причетний до найбільшої пожежі в Римі. Римська імперія була наповнена протиборством за престол, зрадою, прості люди бідували, а еліта або гинула в боях за престол, або закінчувала життя самогубством, в імперії почалась небачена демографічна криза. Рим піднявся тільки на початку IV ст. (*імператор Костянтин Великий в IV ст. (324 р.) визнає християнство державною релігією*), але це був початок вже іншої імперії – *Візантійської*, заснованої на християнстві.

Зворотні приклади, коли *Бог нагороджує людей за виконання Морального Закону*, також є і в житті окремих людей, і в історії народів. Так, за свою скромність і бажання мудрості *цар Соломон* нагороджується не тільки мудрістю, а й багатством, славою (цар славився своїми мудрими справами). Старозавітні праведники за своє благочестиве життя нагороджуються пошаною, повагою, багатством (*Авраам, Іов*). В цілому в *Старому Завіті багатство, успіх в земному житті були ознаками праведності.*

У *Новому Завіті* акценти зміщуються не на земні наслідки аморальної поведінки людей, а на *рішення їх долі у вічному житті.* Але тим самим дія Морального Закону в земному житті зовсім не скасовується. І ми спробуємо простежити її на прикладі сучасного стану економіки і демографії в окремих темах.

Моральний закон вважається домінуючим і в нехристиянських релігіях.

Найточнішими виразниками вірувань і життєвих понять у *стародавніх греків* були класичні поети, трагіки, історики. Як свідчать Гомер, Плутарх, Есхіл, Софокл, стародавні греки (язичники) приписували своїм богам абсолютну владу над природою, подіями в житті окремих людей і цілих народів. Вони вважали, що всі пригоди в житті окремої людини і народів (неврожай, загибель людей, тварин, посівів, поразки у військових боях і т.п.) *пов'язані з порушенням морального закону* [133].

Крім християнства, до основних релігій, які поширені у світі, відносять також іслам, буддизм, індуїзм. *Релігії Індії* – індуїзм і буддизм. Основне вірування індійців – віра в карму. *Карма* – сукупність всіх вчинків людини, добрих і злих, яка визначає все її подальше життя, включаючи щастя чи біду. Тим, якими були вчинки людини за життя – праведними чи ні, визначається, в якому тілі вона знову народиться після смерті (індійці вірять, що людина має безліч раз вмирати і знову народжуватись на землі).

Це вчення про карму важливо для нас з причини свого морального змісту. Кожна людина заново народжується в такому тілі, яке найбільше відповідає її моральності під час минулого життя. Наприклад, злий багач, тиран після смерті може виявитися мавпою або папугою, а добропорядний слуга, бідняк – може народитися знову вчителем, князем, багатою людиною. Ніщо у всьому Всесвіті не може перешкодити добропорядній людині знайти після смерті більш досконале життя, а лиходієві – стати більш злим. Про це йдеться у всіх книгах Вед, це сповідує буддизм. І це значить, що *Моральний Закон Бога – абсолютний.*

Моральний закон є пріоритетним і для ісламу. У Корані говориться про те, що Бог має владу над небесами і землею, Він дарує дітей, поєднує шлюбом чоловіків і жінок, а кого забажає - робить безплідними (сура 42). Він посилає дощ з небес (сура 39), посилає землетрус за обман і нечестиве життя (сура 11), карає війнами за нечестиве життя і винищує цілі покоління (сура 10) [133].

Таким чином, *теологія стверджує, що суспільний розвиток визначається в першу чергу дією Морального Закону.* Цю точку зору доводить детальний аналіз історичних подій в житті народів і цивілізацій.

Висновок. Отже, в цій темі ми розглянули світський і теологічний підходи до визначення понять «моральність» і «мораль», походження моральності, а також сутність і дію Морального Закону.

У науковому підході поняття «мораль» і «моральність» можуть ототожнюватися, в теологічному – ні.

Наука не може остаточно визначитися з джерелом походження моралі, але не заперечує її зв'язок з релігією або вірою.

Теологічний підхід розглядає природні і надприродні джерела моральності.

В кінцевому рахунку можна сказати, що моральність людини визначається її світоглядом, вірою, її розумінням вищого ідеалу, яким може бути Бог – як особистий, духовний, абсолютний початок або «бог» як створений самою людиною кумир. І той, і інший ідеал визначає свою мораль.

З теологічної позиції, ідеалом моральності для людини є Моральний Закон, даний Богом у вигляді совісті (природного закону), Декалогу, а також заповідей Нового Завіту, з яких головні – любов до Бога і ближнього. Саме дія Морального Закону (його дотримання чи порушення людиною і суспільством в цілому) визначає історію розвитку суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення моралі, моральності з точки зору світського наукового підходу.
2. Охарактеризуйте визначення моралі та моральності у теологічному підході.
3. Поясніть відмінність у визначенні моралі та моральності згідно зі світським, науковим та теологічним підходами.
4. Назвіть витоки моральності у світському науковому підході.
5. Розкрийте витоки моральності, причини порушення моральності згідно із теологічним підходом.
6. Який Моральний Закон і з якою метою був даний людству? Його форми та етапи надання.
7. Які моральні настанови мали представники нехристиянських цивілізацій?
8. Який з видів Морального закону є досконалим. Чому?

Питання для обговорення

1. Чи може існувати суспільство, колектив без моралі?
2. Чи впливають концепції евідемонізму, гедонізму, утилітаризму на розвиток сучасної економічної думки та сучасної економіки?
3. Чому людство порушує Моральний закон? Яка сила дана людині для виконання морального закону?
4. В чому полягає специфіка Новозавітного Морального Закону?
5. Який закон називають Царським і чому? Чому люди не приймають його?
6. Як впливає порушення Морального закону на долю народів та цивілізацій, різні події в історії людства?

Теми рефератів

1. Гедонізм, утилітаризм: вплив на поведінку людини в економіці та на економіку.
2. Реалізація договірної концепції моралі в економіці.
3. Моральні закони людства щодо відносин людини в економіці (господарюванні).

Література [9, 10, 117, 131, 133, 37, 147].

3. ЦІЛІ ЕКОНОМІКИ (СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ)

3.1. Підходи до розуміння суті економіки

Ефективність діяльності будь-якої складної системи багато в чому залежить від розуміння суті цієї системи і її справжніх цілей. До сучасної економіки це відноситься в першу чергу, оскільки трактування суті економіки і її цілей *спотворені* настільки, що людина - головна дійова особа економічних відносин, виявляється за бортом економічної системи, а мета економіки в реальному економічному просторі часто зводиться лише до отримання прибутку і накопичення благ.

У свою чергу *неправильне розуміння цілей системи призводить до того, що система деформується.* А для того, щоб побудувати здорову економіку, спрямовану на служіння інтересам окремої людини і суспільства в цілому, потрібно правильно вибудувати систему цілей економіки.

Походження слова «економіка», як ми з'ясували в попередніх темах, вказує нам на її істинний сенс, який полягає в задоволенні природних потреб людини, створенні благ, необхідних для життя людини і суспільства, а також на те, що економічна діяльність повинна вестися відповідно до законів, і не тільки законів юридичних, а й законів моральних. Якщо спиратися на таке розуміння економіки, то *можна поставити знак рівності між поняттями «економіка» (домобудівництво) і «господарювання».*

Однак, слід зазначити, що сучасна економіка, по суті, перетворилася на хрематистику, оскільки спрямована на збагачення, наживу, але поняття «хрематистика» не прийнято в науковому та професійному обороті.

У сучасних дослідженнях можна виділити два підходи до розуміння економіки. *Перший – підхід економічного детермінізму, по суті, ототожнює економіку з хрематистикою.* Згідно з ним економіка включає тільки таку діяльність, метою якої є виробництво товарів і послуг, що приносять прибуток. Зараз він є панівним.

Другий – соціокультурний, або метаекономічний (приставка мета-перекладається з грец. μετά- — між, після, через, її вживають, коли хочуть в т.ч. підкреслити зміну звичайного сенсу слова). З точки зору такого підходу, *економіка (або метаекономіка) – це господарство всієї країни в цілому, яке орієнтоване на відтворення всього суспільства, людини.*

Саме людина є основою економіки і її метою, саме відносини між людьми визначають особливості економіки, її характер, тип. У зв'язку з цим слід виділити таке сучасне визначення економіки: *економіка – це відносини між людьми (агентами економічної діяльності) з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання благ, націлені на творення і творчість.*

Іноді вчені для того, щоб підкреслити руйнівний характер сучасної економіки, що перетворилася на хрематистику, вживають такі поняття, як «віртуальна економіка» (ми також будемо використовувати його), «антиекономіка» або «недоекономіка». А справжню економіку як домобудівництво називають господарством, господарською системою, метаекономікою або соціально-економічною системою. Ми частіше будемо вживати саме категорії «економіка» і «соціально-економічна система» (далі СЕС).

Оскільки економіка антропологічна, соціальна, вона базується на певній ціннісній основі – домінуючих в суспільстві цінностях. Саме тому ми і підкреслюємо це, виділяючи категорію СЕС.

Соціально-економічна система – це не просто сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних і економічних суб'єктів і відносин між людьми з приводу розподілу і споживання матеріальних і нематеріальних ресурсів, виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг, а *цілісний організм*, включений в соціокультурне середовище, який має аксіологічні (ціннісні) основи життєдіяльності.

СЕС неминуче локалізована в економічному часі і просторі, а також по відношенню до її альтернативних варіантів. Вона має певні культурні, історичні, географічні, етнічні, політичні та економічні кордони. СЕС може втілюватися в конкретних державно-політичних утвореннях (макрорівень - народне господарство країни) або у формі інших, менших за масштабом, суспільно-господарських організацій (мезо, мікрорівень). Таким чином, окреме підприємство, галузь (сукупність взаємопов'язаних підприємств) також можна розглядати як соціально-економічну систему відповідно мезо- і мікрорівня.

3.2. Ієрархія та зміст цілей економіки (соціально-економічної системи)

Фундаментальним питанням економічної науки є *питання про цілі економіки*. Це питання є *світоглядним*, а відповідь на нього потребує певних *уявлень про природу та сенс життя людини, про її цінності та потреби*.

Світоглядну основу економічної науки та її суб'єктивність вперше зазначив С. М. Булгаков у праці «Короткий нарис політичної економії» [16]. В ній він вказав, що основним завданням політичної економії є створення соціального та економічного ідеалів, і що ці ідеали в першу чергу залежать від світогляду певного вченого (кола вчених), який сформований на відповідному релігійному або філософському ґрунті.

А у праці «Про економічний ідеал» С. М. Булгаков пише, що «*основна дилема політичної економії полягає у відповіді на питання про мету і значення людського життя*» [17, с. 646]. До того ж він зазначає, що це

питання вирішується поза межами політичної економії, тому вона не може існувати окремо від філософії та моралі.

Вчений відмічає, що *в залежності від розуміння сенсу життя людини в економічній науці формуються різні уявлення про соціальний та економічний ідеал суспільства, а отже, по-різному сприймається соціально-економічне життя, формується і програма побудови певних ідеалів не тільки в теорії, а й на практиці.*

На жаль, сучасна економічна наука до недавнього часу була пронизана духом детермінізму, вона не визнавала пріоритету духовно-морального закону в закономірностях, згідно з якими розвивається господарська діяльність окремої людини або суспільства в цілому.

Економізм, економічний детермінізм, що базується на матеріалістичному світогляді, основну мету існування економіки бачить в зростанні матеріального добробуту, суспільного багатства, в достатньому задоволенні людських потреб в товарах і послугах, тобто в скороченні дефіциту, а на рівні господарюючого суб'єкта - в отриманні прибутку. Основоположна теза класичної економіки: «Якщо багатство переважніше бідності, значить, суть економіки полягає в «накопиченні і розподілі земних благ» і вчення про господарювання покликане досліджувати головні умови, які сприяють виконанню даної задачі» [165, с. 275].

Ця мета, як здається на перший погляд, є ціннісною, нейтральною, але насправді вона базується на певній світоглядній основі. *В основі такого розуміння економіки лежить догматичне, тобто прийняте на віру, незаперечне переконання, що не вимагає доказів, про те, що нестача матеріальних благ – це нещастя, яке повинне бути усунено, і тому абсолютно розумним є збільшення обсягу суспільного продукту.* Проте, ця ціннісна передумова економізму, як справедливо вказували Е. Кюнт і А. Ріх, «має обов'язкову силу зовсім не для всіх», її не можна виправдати тим, «що на Заході вона до цих пір приймалася більшістю людей» [165, с. 277].

Отже, *мета життя людини бачиться переважно в матеріальних координатах, роль людини в економіці зводиться до концепції «людини економічної» - раціонального і розумного егоїста, який, діючи у власних інтересах, чомусь тим самим сприяє оптимальному задоволенню інтересів суспільства в цілому.* Хоча і визнається наявність у людини моральних відчуттів, наприклад альтруїзму, чесності, а в пізніх концепціях – прагнення до соціальної і творчої реалізації, визнається, що людина економічна обмежена в інформації, можливостях її осмислення і тому приймає не оптимальне рішення, а лише прийнятне для неї, зрештою все в житті людини, в її роботі підкоряється економічним чинникам.

У різних сучасних західних теоріях можна побачити безліч відступів від базової моделі, проте вони зберігають прихильність якомусь усередненому підходу до людини. Раціональний егоїзм є неодмінною умовою вирішення практично всіх економічних задач — від теоретичних

до прикладних, від розрахунків поведінки індивіда і, що найважливіше, аж до економічної політики.

Однак, історія економічного розвитку та філософсько-економічної думки свідчить про те, що окрім такого розуміння економіки та людини в ній існує й інше. Воно було сформовано на ґрунті християнського світогляду.

Згідно з християнським світоглядом, людина – духовно-тілесна істота. Сенс її життя розкривається лише в духовному вимірі. Всі земні умови її існування, в тому числі господарські, - кінцеві і мають служити лише для того, щоб людина могла стати спадкоємцем вічного життя. Людина має не тільки тіло, а й розумну душу і вищу силу – дух. Відповідно, її потреби представлені потребами тілесними, душевними та духовними.

Тілесні потреби – це потреби матеріальні (фізіологічні) і потреби в безпеці.

Потреби душі, відповідно до сил душі (розумова, чуттєва, вольова), це такі потреби: у набутті знань про світ; творчій самореалізації; в отриманні радості, любові, щастя; реалізації себе, в т. ч. через працю; в спілкуванні, розумінні, в необхідності бути корисним іншим, потреба в дії.

Вищі потреби людини – це потреби духовні, без реалізації їх людина втрачає істинний сенс життя, не може розкрити повноцінно свою людську сутність і своє призначення. Духовна сила в людині – це сила утворююча, перетворююча та організуюча, сила, яка об'єднує і дисциплінує.

Духовні потреби виявляються в прагненнях: до дисципліни розуму, серця і волі (людина прагне до цілісності думок, почуттів, вчинків, до вибору духовно корисного для себе і оточення і подолання некорисного); набуття влади над нижчими бажаннями та побудові свого ціннісного світу, а значить, і вчинків відповідно до ієрархії (Бог, Вітчизна, ближній, Я); абсолютних цінностей і незадоволеності всім відносним і земним; повноти, Божественної досконалості, спілкування з Богом. Також вони виявляються як творча сила, що створює себе і навколишній світ, як потреба жити по совісті, потреба жертвовної любові до ближнього, до Бога.

Сенс життя людини – успадкування Царства небесного, а весь її земний шлях, в т. ч. господарська діяльність, – це своєрідний «випробувальний полігон», часові умови, в яких людина повинна навчитися вірити, любити, прощати. І ці умови творить сама людина. Навколишній світ і господарську діяльність вона створює за своїм образом і подобою. І господарський світ, створений людиною, повинен, принаймні, не заважати досягненню головної її мети, а краще, якщо він буде сприяти цьому.

Християнська теологія стала фундаментом кількох напрямків наукової думки. Це *східнослов'янська філософсько-економічна школа* (кінець XIX – початок XX ст.), дослідження А. Ріха, об'єднані в фундаментальну працю «Господарська етика» [165], сучасна німецька школа економічної етики.

Відповідно до антропологічного підходу до економіки, бачення людини, згідно із християнським світоглядом, який був притаманний східно-

слов'янській філософсько-економічній думці, систему цілей економіки (соціально-економічної системи) визначено наступним чином (рис. 3.1).

Базова, фундаментальна мета економіки – забезпечення реалізації базових потреб особистості та суспільства, життя і його зростання. «Фундаментальна мета економіки – служіння життю» [165, с. 282].

С. М. Булгаков писав так: «Хозяйство есть борьба человечества со стихийными силами природы в целях защиты и расширения жизни, покорения и очеловечивания природы» [21, с. 85]. Економіка повинна, перш за все, *задовольняти елементарні життєві потреби*, створювати і пропонувати достатню кількість якісних товарів і послуг, необхідних для *гідного існування людини і суспільства*.

Щоб реалізувати цю, переважно матеріальну, мету, необхідна продуктивна праця. Так, М. Бердяєв відзначає: «Рост производительности, овладение стихийными силами природы есть необходимое условие победы над нуждой, бедностью и голодом в плане материальном. Неисполнение этого основного условия, этой заповеди производительности труда и ожидание социального благополучия есть требование социального чуда, есть вымогательство чуда» [8, с. 471].

Неможливо забезпечити високий рівень життя населення без продуктивної і в кількісному, і в якісному вимірюванні праці. М. Бердяєв ще на початку ХХ ст. підкреслював, що в настроєності отримання максимуму благ при мінімумі зусиль «переважають ідеали споживання над ідеалами виробництва» [8, с. 471].

Економіка при цьому має не зводити людину до рівня засобів виробництва, вона не повинна вважати, що максимізація вироблених матеріальних благ і є її абсолютною метою.

Важливо, щоб економіка реалізовувала і свою **гуманну мету**. Вона полягає у забезпеченні економічних умов для гармонійного розвитку особистості, накопичення культурного і інтелектуального потенціалу особистості і системи в цілому.

Людина має розвиватися повноцінно і гармонійно, реалізуючі, в т. ч. в господарському просторі і за допомогою його, своє призначення. *Структура трудової діяльності* має велике значення для духовного і психічного формування людини. Збіднення внутрішнього змісту праці породжує небезпеку кризи, позбавляючи сенсу людське існування взагалі.

Господарська діяльність має бути організована таким чином, щоб людина не втратила своєї людської сутності, щоб вона могла реалізувати не тільки тілесні потреби, а й потреби вищі, сприяла найбільш повному розкриттю людської особистості. *Щоб праця її була насиченою творчістю*, приносила радість людині і користь оточенню, щоб після трудової діяльності у неї залишався час на відпочинок і відновлення сил, власний інтелектуальний, творчий і духовний розвиток, час на сім'ю, допомогу іншим людям. *Щоб оплата праці була достойною, своєчасною і справедливою.*

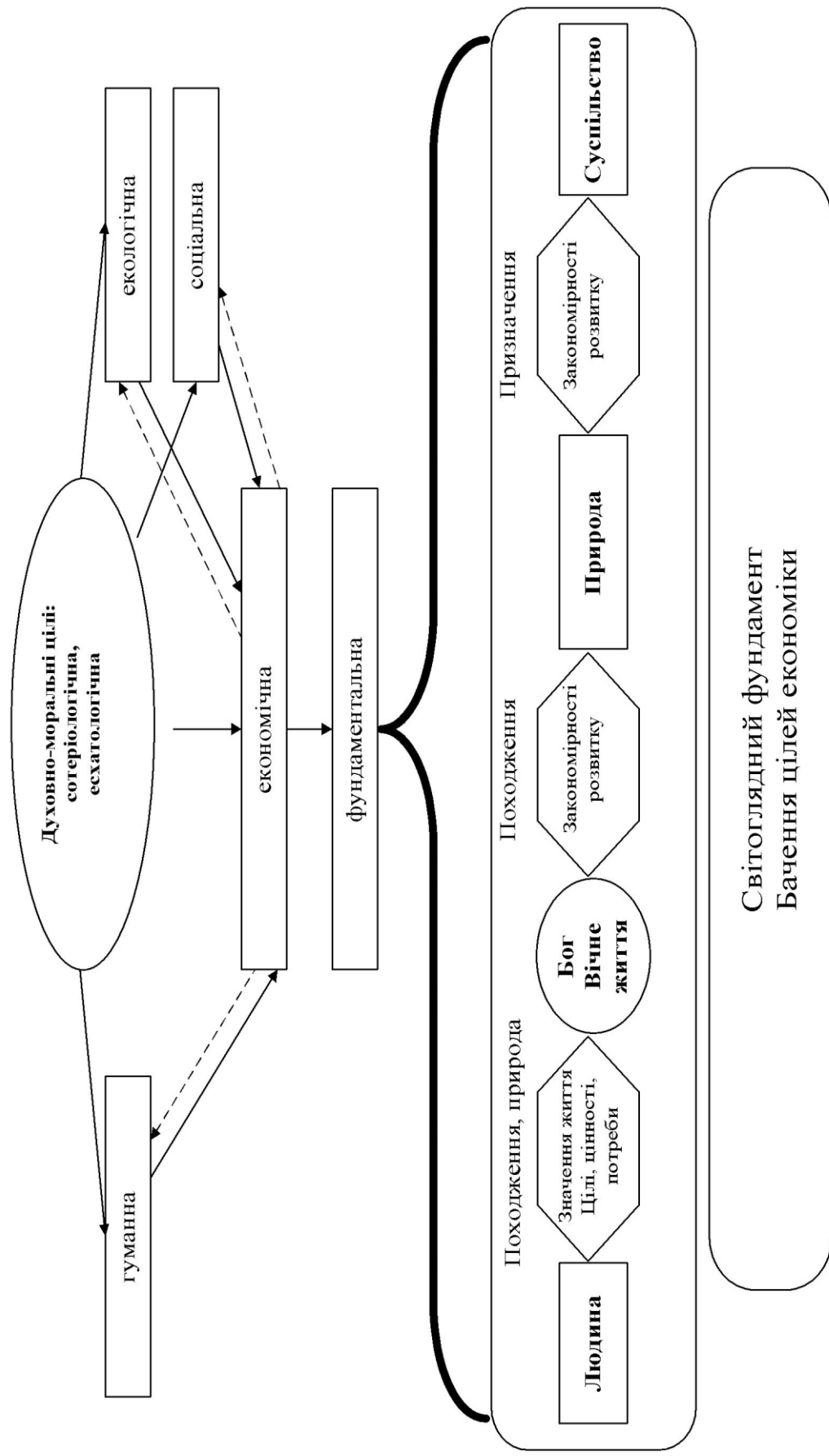

Рис. 3.1. Ієрархія цілей економіки (соціально-економічної системи)

У праці в цілому, і в господарській діяльності зокрема, розкривається покликання людини стати співтворцем Бога у перетворенні світу.

А. Ріх відзначає: «Система хозяйствования должна быть для человека не только средством выживания, она должна создать предпосылки для существования достойного человека. Это значит, что в процессе труда и получения дохода человек приобретает определенный общественный статус – статус личности, участвующей в общем процессе труда, определяющей этот процесс и несущей долю общей ответственности за него, а не просто рабочей силы, применяемой, используемой и соответственно оплачиваемой, как требуют этого интересы экономической прибыли» [165, с. 290]. Тут, по суті, А. Ріх акцентує увагу на проблемі подолання відчуженості праці.

Господарювання – це діяльність суспільно необхідна і соціальна за своєю природою, тому економіка, безумовно, має і соціальну мету. Вона полягає у забезпеченні економічних умов для миру і згоди в суспільстві, справедливості, умов для соціальної рівності, якісного існування суспільства у цілому, сприяння діяльному служінню людини суспільству.

Природа суспільства така, що в ньому не існує рівності: люди наділені різними здібностями, схильностями і можливостями, в т. ч. матеріальними, душевними, духовними, різними повноваженнями і ступенем влади в ієрархії управління. У силу цього люди не можуть бути рівними у земному просторі, вони є рівними лише перед Богом в духовному вимірі. Однак господарська діяльність повинна бути організована таким чином, щоб *забезпечити максимальну можливість для соціальної рівності, рівності в реалізації особистісного потенціалу кожного члена суспільства.*

Одне з базових призначень трудової діяльності – це допомога тим, хто не може повноцінно працювати сам і не може забезпечити себе. ***В економіці має бути створений механізм для забезпечення гідного існування незахищених верств населення, інвалідів та пенсіонерів, дітей, сиріт, людей, які частково втратили працездатність.***

Тобто з проблемою внутрішнього сенсу економіки пов'язане питання *справедливого розподілу*. І це не тільки розподіл суспільного продукту, але й інших життєво важливих благ, до яких належить можливість отримати гідну освіту, відповідно до здібностей людини, і робоче місце, що відповідає і здібностям, і освіті, і потребам людини (матеріальним, душевним, духовним). Якісне фінансування освіти і створення робочих місць – це найважливіші економічні завдання держави.

Економічні блага, до яких належить і обмежена кількість робочих місць, повинні розподілятися, по можливості, справедливо, щоб запобігти нісенітниці і несправедливості, яка загрожує внаслідок такої переорієнтації найслабшим у господарському відношенні. Це постановка питання про те, як мають бути влаштовані економічні та правові структури суспільства, щоб усім, у тому числі і найбільш знедоленим, була доступна як

максимально допустима частка в користуванні суспільним продуктом, так і найвищий рівень можливостей отримання освіти відповідно до здібностей.

Існує ще одна проблема нерівності і дисбалансу. *Господарська система може породжувати соціальний дисбаланс*, коли у однієї частини народу (держав) нагромаджується надлишок матеріальних благ, а у інших – крайня нестача, що неминуче породжує соціальні конфлікти. Або, коли в умовах кризи перевиробництва непотрібною виявляється праця мільйонів людей, а працездатні члени суспільства таким чином позбавляються життєво необхідних благ.

М. О. Бердяєв (1874-1948) відзначав: «Максимальное народное богатство и преодоление нужды достигаются тогда, когда целое ставится выше части, когда целью ставится не потребительское благо и удовлетворение людей, а благо и ценность государства, нации, культуры. Этим не исключается то, что интересами государства, нации и культуры могут лицемерно прикрываться интересы классов и отдельных людей. Но потребительский социальный идеал ведет к нищете» [8, с. 471].

В прагненні до *максимізації прибутку* в гонитві «перевиробництва» економіка стикається з серйозними ресурсними обмеженнями, що породжує *конфлікти* вже на світовому рівні. Ця злочинна експлуатація людської праці і часу, природи заради перевиробництва виглядає абсурдно і аморально.

Як же розв'язується *проблема розподілу і забезпечення рівності* в класичній політекономії у А. Сміта і у К. Маркса?

А розв'язується вона автоматично – за допомогою *збільшення обсягу суспільного продукту*, і виглядає це як економічна догма, у т. ч. як сучасних західних економічних систем, так і радянської економіки. Так, в умовах ефективної економіки і високого обсягу виробництва проблема розподілу теоретично втрачає соціальну гостроту. Але, насправді, при величезному перевиробництві у світі і дотепер існує величезна кількість голодних і знедолених людей. *Бездумна економічна діяльність в гонитві за прибутком породжує численні екологічні катастрофи.*

Тобто економічне зростання само по собі проблему розподілу і забезпечення рівності не вирішує.

У сучасній західній суспільній думці є інше «рішення» цієї проблеми в рамках концепції «золотого мільярда», яка є антисоціальною та аморальною за своєю суттю. Відповідно до цієї концепції, гідного (насправді розкішного рівня життя) існування на нашій планеті заслуговує лише мільярд населення, до якого відносять в основному розвинені країни Заходу. Решта людства має зникнути (засоби для цього – війни, відповідна демографічна, освітня, медична політика), оскільки такий високий рівень споживання, що межує з розкішшю, для всього людства немислимий через обмеженість природних ресурсів.

Потрібно відзначити, що *проблема справедливого розподілу і забезпечення соціальної рівності має не тільки соціально-економічний, а й моральний характер* і тому в умовах сучасного стану людства в повній мірі не може бути вирішена. Однак держава може і повинна створювати такий механізм регулювання соціально-економічних відносин, який би в максимальному ступені сприяв забезпеченню умов для гідної праці і життя для всіх членів суспільства.

Найважливішою передумовою реалізації гуманної та соціальної цілей економіки є державне регулювання економіки, в т.ч. створення умов для розвитку реального сектора економіки, національного виробництва і сільського господарства, створення справедливої та прозорої системи оподаткування, ефективної системи бюджетного планування, фінансування, контролю витрат коштів, максимальне державне фінансування науки, культури, освіти, охорони здоров'я.

Важливим питанням є *створення ефективної і справедливої системи відносин власності*. У кожній державі є власність, яка за законом і з морального права належить всім її громадянам (земля, природні ресурси). Доходи, одержувані від експлуатації такої власності, повинні справедливо розподілятися між усіма громадянами. Позитивний приклад – мусульманські країни, багаті нафтою, доходи від експлуатації якої спрямовуються на фінансування охорони здоров'я, освіти та інших соціальних сфер держави. Приватизація державної власності повинна бути соціально і економічно виправданою, прозорою і справедливою.

Окреме питання – *організація фінансової, в т.ч. банківської системи держави*, яка повинна служити інтересам розвитку народного господарства і суспільства. Для цього принципи її функціонування повинні бути абсолютно відмінними від тих, які існують зараз. Сформована в умовах ринкової економіки (капіталізму) *фінансова система заснована на позиковому відсотку і тому націлена на збагачення лише вузького кола осіб – власників грошей, а не держави і суспільства. Така фінансова система сприяє вкрай несправедливому перерозподілу суспільного продукту, перетіканню грошової маси (грошового еквівалента створених благ) з реального сектора економіки і від населення у фінансовий сектор, в кінцевому підсумку до конкретних осіб, власників найбільших банків і ТНК.*

Однак повернемося до цілей економіки.

У тварному світі людина займає унікальне місце – місце відповідального перед Богом, Його уповноваженого на землі і в той же час суб'єкта, який має зробити об'єктом своєї творчої діяльності, подібної до Божественного творіння, всю Землю з усіма її скарбами, використовувати і підпорядкувати собі все, що зростає і живе на ній [165, с. 280]. Тому не можна забувати й про *екологічну мету економіки*. Вона полягає у забезпеченні умов та сприянні збереженню і розвитку довкілля.

Економіка (соціально-економічна система) повинна бути організована таким чином, щоб створити умови для найбільш раціонального та дбайливого використання природних ресурсів, збереження довкілля. Більше того, людина здатна розвивати природний світ шляхом виведення нових видів рослин і тварин, освоєння нових, малоприсаєднаних для господарювання територій (наприклад, освоєння пустелі шляхом створення штучних систем іригації).

Власне, **економічна мета економіки** пов'язана з її ефективністю. Економічна мета – це забезпечення покриття витрат (як мінімальна умова існування економіки) та фінансової стійкості соціально-економічної системи.

Оскільки економіка не є самодостатньою як у своїй основі, так і цілях свого існування, вона створюється людиною, а також для людини, суспільства, тому має, меншою мірою, реалізовувати свою базову мету, бути гуманною, соціальною, екологічною, ефективною.

Таку економіку можна визначати як **моральну та соціальну**.

Втім існують цілі вищого рівня – **це сотеріологічна та моральна** (забезпечення передумов для духовного розвитку особистості та суспільства, морального господарювання) і **есхатологічна** (позитивний духовно-моральний вплив на весь навколишній світ, це і природне середовище – екологічний аспект, і соціальне середовище, а в глобальному масштабі – вплив на інші соціально-економічні системи).

Реалізація сотеріологічної і моральної цілей передбачає організацію господарської діяльності таким чином, щоб у її учасників залишалось досить часу і сил для власного духовного розвитку і виховання підростаючого покоління. Це відноситься до ритму, інтенсивності праці, часу праці та відпочинку, скороченого робочого дня для матерів, достатньої заробітної плати для утримання всієї сім'ї її главою.

Втілення в господарському просторі цілей вищого рівня означає, що **економічна система повинна в міру можливостей сприяти тому, щоб людина при бажанні і відповідних діях могла досягти цих цілей.** У разі, якщо ці неекономічні, але духовні цілі будуть пронизувати соціальну, гуманну, екологічну, базову мету своїм внутрішнім змістом і виявляться вищими за ієрархією, економічна ж ціль буде матеріальним фундаментом перетворень, ми будемо мати справу з **духовно-моральною соціально-економічною системою**. В цій системі всі цілі отримують найбільш повну реалізацію. У цьому випадку, як писав С. М. Булгаков у «Філософії господарства»: «Хозяйство изнутри полагается как явление и средство духовной жизни» [21, с. 85].

З цього приводу М. О. Бердяєв зазначає: «Хозяйственная, материальная жизнь не может быть противоположаема жизни духовной, не может быть от нее совершенно отвлечена и оторвана. Вся материальная жизнь есть лишь внутреннее явление жизни духовной и в ней коренится... Материальная жизнь может быть понята как производная от жизни духовной» [8, с. 472]. *За такої заданості ієрархії цілей економіки для*

людини як для суб'єкта господарювання і для соціально-економічної системи в цілому розкриваються принципово необмежені можливості для розвитку господарства, соціального добробуту і миру, духовного зростання.

Висновок. Фундаментальне питання економічної теорії - це питання про цілі економіки. Відповідь на нього базується на певному світогляді.

У цій темі ми сформулювали цілі економіки (соціально-економічної системи) виходячи з розуміння сенсу життя і потреб людини, що сформовані у християнському світогляді. Ось ці цілі: базова, гуманна, соціальна, екологічна, економічна і цілі вищого рівня - сотеріологічна, моральна, есхатологічна.

Вихід на динамічну і стійку, духовно і соціально інтегровану модель розвитку суспільства й економіки передбачає реалізацію всіх вищезгаданих цілей економіки з урахуванням домінуючих цінностей.

Гідне самовизначення, справжня свобода і самореалізація особистості можливі тільки в полі духовно-моральних орієнтирів і духовно-моральної економіки як системи, яка створює для цього необхідні соціально-економічні передумови.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте різні підходи до розуміння сутності економіки. Який підхід дозволяє найбільш повно реалізуватись людині в економіці?
2. Зв'яжіть потреби людини та цілі економіки.
3. Сформулюйте цілі економіки.
4. Поясніть механізм реалізації кожної цілі економіки.

Питання для обговорення

1. Поясніть важливість правильного розуміння сутності та цілей економіки. Що буде змінюватись в залежності від різної постановки цілей економіки?
2. Що дає для розвитку людини та суспільства реалізація усіх означених цілей економіки? Що буде, якщо якісь цілі не будуть реалізуватись?
3. З чим пов'язана реалізація вищих цілей економіки?

Теми рефератів

1. Розуміння сутності економіки у різних школах економічної думки.
2. Розуміння цілей економіки на основі творчості С. М. Булгакова та А. Ріха.
3. Механізм реалізації цілей економіки відповідно до християнського світогляду в умовах сучасного суспільства.

Література [8, 16-24, 104, 165].

4. ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ЧИННИКА В ЕКОНОМІЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

4.1. Актуалізація питання про моральність в економіці

Для кожної людини – господарюючого суб'єкта так чи інакше колись виникає питання щодо можливості, необхідності (а можливо, і доцільності) ведення економічної діяльності з урахуванням дотримання норм моралі. Іноді це питання перетворюється *на вирішення дилеми: «моральність або прибуток»*. Однак насправді, якщо розташувати функцію економічної ефективності і моральних норм в системі координат, ми отримаємо чотири варіанти, які характеризують *можливі моделі поведінки підприємства або підприємця*:

1) отримання прибутку за умови недотримання моральних норм – ситуація, яку можна охарактеризувати як *моральний конфлікт, аморальний тип економічної поведінки*;

2) недотримання моральних норм, але при цьому і збиткова діяльність – ситуація, яку можна охарактеризувати як *моральний і економічний конфлікти одночасно, аморальний і нерациональний тип економічної поведінки*;

3) дотримання моральних норм, але при цьому збиткова діяльність – ситуація, яку можна охарактеризувати як *економічний конфлікт, морально відповідальний тип економічної поведінки*;

4) отримання прибутку за умови дотримання моральних норм – *ідеальна ситуація, морально відповідальний і раціональний тип економічної поведінки*.

Наша дійсність, на жаль, часто свідчить про переважання в сучасній економіці перших двох типів економічної поведінки, причому часто підприємці та управлінці навіть не усвідомлюють згубність такої поведінки не тільки для суспільства, держави, а й, згодом, для самого суб'єкта економіки, його бізнесу і життя.

Так, проведені нами серед великої групи менеджерів залізничного транспорту опитування показали, що *дотримання норм моралі в діяльності за умови її беззбитковості вибрали лише 54,8 %, решта 45,2 % опитаних віддали перевагу порушенню моральних норм за умови отримання прибутку*. Причому, коли перед опитаними був поставлений вибір між *прибутковим проектом з умовою дотримання норм моралі і високоприбутковим проектом за умови їх недотримання*, аморальний тип економічної поведінки вибрали вже 47,7 %.

В умовах ускладненої ситуації, коли потрібно було вирішити дилему - «моральна відповідальність і тимчасові збитки або безвідповідальна поведінка і прибуток», дотримання норм моралі вибрали лише 25 % опитаних [105, с.166]. У такі аморальні моделі поведінки в економіці дуже

добре вписується і феномен аморальної більшості, що склався в українському суспільстві, і високий рівень майнової диференціації, і найвищий рівень корупції.

До питання про те, що передбачає дотримання норм моралі в економічній діяльності, ми ще будемо повертатися. Але для початку зауважимо, що моральновідповідальний тип економічної поведінки включає і все те, що зараз ми називаємо соціально відповідальною поведінкою (гідна зарплата і умови праці, виплата податків, якісна продукція, дотримання контрактів та ін., неприпустимість злочинства), і все те, що передбачає в ідеалі ставлення однієї людини до іншої (а економіка – це перш за все відносини між людьми, спрямовані на творення), як до себе.

У зв'язку з цим виникають такі найважливіші питання: чи можлива в принципі економіка без моральності; що має домінувати - економіка (економічний інтерес, прибуток) або моральність; що чекатиме підприємство (підприємця) при виборі тієї або іншої моделі (типу) економічної поведінки в короткостроковій і в довгостроковій перспективах, як це відіб'ється на стані економіки і соціальної сфери держави?

І, нарешті, чи можлива ідеальна ситуація ведення чесного бізнесу, дотримання моральних норм в економічній діяльності, в тому числі в Україні, і що необхідно зробити для цього? Відповідаючи на ці питання, ми, по-перше, повинні будемо розглянути точки зору різних вчених, а також практиків бізнесу, а, по-друге, висловити і обґрунтувати свою позицію.

4.2. Місце моралі в економіці: західна економічна думка (XVIII – середина XX ст.)

Історично питання співвідношення моралі і етики (як науки про мораль) та економіки розвивалося таким чином. *Економіка як наука про ведення домашнього господарства або господарювання в масштабах держави до появи теорії А. Сміта входила складовою частиною в етику (як частину філософії).*

*Остаточне формування західної економічної теорії та відділення економіки від етики пов'язано з ім'ям шотландського мислителя **Адама Сміта** (1723-1790). Як не парадоксально, але з його ім'ям пов'язують як появу концепції «економічної людини», абсолютно раціонального суб'єкта, егоїста, відділення етики як науки від економіки, так і перші в західній економічній теорії спроби обґрунтувати вплив моральних чинників на економіку, висунути ідеї про провіденціальний характер економічного порядку. Швидше за все, це пов'язано з тим, що ідеї Адама Сміта були полярними, і сам Адам Сміт був носієм протестантського світогляду, який породив таку полярність.*

Протестантизм (точніше, його кальвіністська гілка) зокрема намагається оцінити духовність, моральність за земними, матеріальними мірками, розглядає спасіння, обраність як функцію від успіху в земних справах, в тому числі в бізнесі, по суті, вихолощує духовність, зводячи її до душевності і матеріальності. Викладаючи на кафедрі моральної філософії в Глазго, А. Сміт в 1750 р. випускає одну зі своїх головних праць – книгу "Теорія моральних почуттів", набагато пізніше, в 1776 р. виходить інше фундаментальне дослідження – книга "Дослідження про природу і причини багатства народів" [174].

У цій економічній праці шотландський мислитель відстоює ідеї ринкової економіки, а також вільної конкуренції на основі певної концепції людини. Людина в ній – це економічна істота, яка прагне отримати для себе найбільшу вигоду і максимальний прибуток.

Насправді економічна людина А. Сміта – людина без моральності, яка прагне до грошей і влади – існувала. Вона була плодом кривавої боротьби Англії і Західного світу за нові території і блага - спочатку це Хрестові походи, потім освоєння розділ і Нового Світу. Але така людина – це не більше 10 % населення, що займалися завоюваннями, експлуатацією і грабунком, здобували собі власність – це буржуазія, яка тоді формувалась. І не можна було абсолютизувати таку людину.

Теорія А. Сміта була соціальним замовленням – таким чином потрібно було виправдати колоніальну політику Англії, доктрину лібералізму, капіталізм взагалі.

Отже, людина, за А. Смітом – це раціональний егоїст. Особистий інтерес є фундаментальним стимулом ефективного господарювання. «Дай мені те, що мені потрібно, і ти отримаєш те, що необхідно тобі ... Саме таким шляхом ми одержуємо один від одного переважну частину послуг, які ми потребуємо» [174, с. 28].

Проте, як наголошує А. Сміт, в ринковій економіці, окрім особистого егоїстичного інтересу, діє ще "невидима рука", яка спрямовує безліч особистих інтересів, незалежно від самих суб'єктів, до загальної користі. Підприємець, який спрямовується "невидимою рукою", часто більш дієвим чином служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне служити йому, так вважав А. Сміт.

Але А. Сміту належить і більш рання книга "Теорія моральних почуттів" [175], де він аналізує моральні почуття як основу наших суджень про власні вчинки і про вчинки інших людей. У "Теорії моральних почуттів" А. Сміт звернув увагу на альтруїстичні почуття людини – на симпатію, на великодушність, людинолюбство, доброту, співчуття, дружбу, взаємну повагу. Книга починається з твердження, що «какую бы степень эгоизма мы не предполагали в человеке, природе его, очевидно, свойственно участие к тому, что случается с другими, участие, вследствие которого счастье их необходимо для него, даже если бы оно состояло только в удовольствии быть его свидетелем» [175, с. 31].

А. Сміт вважав, що суспільство може існувати і без взаємної любові або прихильності, але „когда члены общества сознают пользу его, и строят свои отношения на обязанностях и долге”. Суспільство може підтримуватися і «при содействии корыстного обмена взаимными услугами, за которыми всеми признана известная ценность» [175, с. 101]. Так, наприклад, функціонує суспільство купців. Але суспільство може процвітати і благоденствувати тоді, «когда взаимные услуги вызываются взаимною же любовью, благодарностью, дружбой, уважением» [175, с. 101]. Нарешті, «общество не может просуществовать долго, если в нём люди всегда готовы нанести друг другу обиду или вред» [175, с. 101].

Особливістю вчення А. Сміта є те, що він розглядав моральні начала – і альтруїстичні почуття, і "невидиму руку" – як вкорінені в природі людини і ринку. „Они [нравственные чувства] вложены Богом в глубину нашего сердца, как его поверенные... Счастье людей и всех разумных существ, по-видимому, было главной целью создавшего их Творца природы" [175, с. 167]. Це означає, що *моральний порядок в економіці має провіденціальний характер*.

А. Сміт вважає, що Божественне провидіння початково включило економіку, ринок в моральний порядок буття, і це необхідно враховувати при вирішенні господарських проблем, і в цьому одна із *суттєвіших помилок вченого*. *Ніякий тип економіки, тим більш ринковий тип, сам по собі, априорі, не може бути моральним. Тим більше це відноситься до ринкового типу. Ринок спочатку передбачає конкуренцію і прагнення до прибутку, ринкові відносини засновані на егоїзмі, індивідуалізм; пріоритеті матеріального над духовним, всі ці якості і мотивації ведуть до порушення Морального Закону - закону любові до ближнього. Для того, щоб економіка була моральною, необхідна величезна праця людей із творення такої економіки, необхідне цілеспрямоване регулювання економічних відносин з боку держави.*

Таким чином, вчення А. Сміта про моральність і її зв'язок з економікою, з точки зору сучасної етики, є незадовільним.

Отже, починаючи з А. Сміта (XVIII ст.) в західній економічній теорії відбувається **відділення етики від економіки**. Причому в їх взаєминах першість явно віддається економіці, з'являється концепція економічної людини – розумного егоїста і раціоналіста, мораль, по суті, стає служницею економічної вигоди (зокрема цю концепцію відбивають погляди І. Бенґама, Д. Рикардо та ін.).

Так, *І. Бенґам* (1748–1832), представник англійського утилітаризму, вважав, що *всі мотиви людини зводяться до досягнення задоволень (гедонізму)*. Метою будь-якої людської дії і "предметом кожної думки будь-якої розумної істоти" він вважав "добробут в тій чи іншій формі". При цьому добробут І. Бенґама пропонував вимірювати вирахуванням суми страждань з суми задоволень за певний період часу.

Наслідком гедонізму є пасивно-споживча орієнтація людини, а мотивація до праці – основа економічної діяльності людини зводиться при цьому лише до вигоди. "Прагнення до праці, - пише І. Бентам, - не може існувати саме по собі, це псевдонім прагнення до багатства, сама ж праця може викликати лише огиду" [цит. за 1].

Західна економічна наука і філософія, по-суті, *випускають із пляшки «джина індивідуалізму і егоїзму», «гедонізму і споживацтва», який з часом зруйнує будівлю самої західної цивілізації.*

Далі розвиток економічної науки йде за двома напрямками: більшість західних теоретиків-економістів заперечують прояв в економіці моральності, культури, бачать в людині розумного егоїста.

А відновлює єдність етики і економіки в західній теорії **М. Вебер** (кінець XIX – початок XX ст.), зокрема в роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» [33]. Він вважає, що *етичні норми – історичний продукт; вони впливають на економічні сили, які, у свою чергу, видозмінюють етичні норми. М. Вебер підкреслює, що в окремі моменти історії мораль може відіграти вирішальну роль*, наводячи в своїх дослідженнях конкретні історичні приклади. Крім того, М. Вебер вважає, що причинами торгових, аграрних і промислових революцій в період від епохи Відродження до XIX ст. були глибокі зміни в релігійній, громадській і політичній свідомості народу.

Проте в цілому в західній економічній теорії аж до середини XX ст. панує концепція економічної людини, і мораль підлаштовується під економіку.

4.3. Класифікація підходів до визначення місця моралі в економіці

Зовсім інший погляд на роль моральних начал в економіці склався в православній (східнослов'янській) цивілізації. *Світоглядною та теоретичною основою для ведення господарського життя на Русі традиційно було Священне Писання і заснований на ньому "Домострой" – цим і визначався факт пріоритету моралі в економічній діяльності. Про переважання морального начала над економічним говорить сама структура "Домострою" (Часть 1. «О духовном строении»; Часть 2. «О мирском строении»; Часть 3. «О домовном строении (хозяйственные рекомендации)») [64].*

Крім того, про це писали багато представників східнослов'янської економічної думки, зокрема **І. Т. Посошков** (1652-1726). У роботі І. Т. Посошкова "Книга о скудости и богатстве" перша глава має назву "Про духовність" [154]. "Первее же предложим расположение о духовном направлении...", – пише він, вважаючи неможливим без цього міркувати про господарські справи. А такі вчені, як **К. І. Бабст**, **І. І. Янжул**,

Д. І. Піхно виділяють моральний капітал, культурно-історичні сили народу як найважливіший і визначальний чинник виробництва. Професор економіки, філософ і богослов *С. М. Булгаков* відмічає, що визначальний вплив на економічну людину, господарювання здійснює релігія, пануючий світогляд [22].

Звичайно, моральні ідеали в економіці дотримувалися далеко не завжди, але сам ідеал, заснований на православному світогляді, не піддавався оскарженню.

З утворенням СРСР пов'язане виникнення нової моралі (морального кодексу комуніста) і державної ідеології, якими і визначаються всі дії в економіці, але це окреме питання.

"Відважні дев'яності" приносять в економіку, як Росії, так і України – вже окремих держав, нову модель дикого капіталізму, згідно з якою вважається моральним усе, що вигідно. І таку позицію примату егоїзму, індивідуалізму, конкуренції, якостей, часто абсолютно не сумісних з дотриманням мінімальних моральних норм, соціальної відповідальності, беруть на озброєння не лише підприємці, а й українські, і російські теоретики вільних ринкових реформ, ліберальної економіки. Але невже, крім такої позиції, не існує інших? Спробуємо розібратися.

Нині найбільш відомими підходами до проблеми співвідношення моралі і економіки є дві альтернативні точки зору.

Перша точка зору – **"обмежено прагматична"** – заперечує позитивний вплив моральності на економіку. Стверджується, що *головна мета економіки, у т.ч. бізнесу, полягає в прибутку. Бізнес повинен приносити прибуток незважаючи на засоби. Моральність є навіть перешкодою для ділових стосунків, вона припускає "зайву" відповідальність, "непотрібні" обмеження ділової активності, сумніви етичного порядку, душевні переживання, що знижують у ділової людини активність, упевненість, віднімають час і енергію. Прибічники цієї точки зору підпорядковують моральність економіці, позбавляючи її всякої автономії і оголошуючи "моральним усе, що економічно".* В ролі емпіричного доказу вказуються факти з історії капіталізму, коли успіх "батьків-засновників" великих компаній визначався таким прагматичним підходом до моральності.

До прибічників обмежено прагматичної точки зору на проблему співвідношення моральності і економіки слід віднести відомого економіста другої половини ХХ ст. *М. Фридмана*, представника чиказької школи економіки. *М. Фридман* є прибічником неокласичної, ліберальної ринкової економіки (за рецептами якої здійснювалися ліберальні реформи в пострадянських країнах). Як він пише, у "вільній економічній системі існує один єдиний вид відповідальності, згідно з яким усі наявні засоби повинні використовуватися з максимальною ефективністю і всяка діяльність повинна перевірятися максимально можливим прибутком". Цієї ж точки зору дотримується і *Дж. Сорос*. *"Усіма і усім рухає прибуток!"* – такий

принцип і сенс дуже символічної за назвою книги Дж. Сороса "Алхімія фінансів". За його визнанням, *"ринкова економіка природжено є аморальною"* [цит. за 37, с. 24]. А відомий сучасний американський економіст **А. Карр** вважає, що від бізнесменів, як і від гравців у покер, безглуздо вимагати загальногромадянської моралі в їх грі – бізнесі [221].

На жаль, більшість сучасних українських бізнесменів, особливо ті, які мають відношення до влади, в тій чи іншій мірі дотримуються саме цього принципу.

Друга точка зору визнає діалектичний зв'язок між моральністю і економікою. Тут підкреслюється не лише особистісно-моральний аспект економіки, але і її структурно-моральний аспект, ефективний вплив моралі на економіку. Прибічники цієї точки зору вважають, що в економіці можлива ефективна діяльність у рамках добра, де може виявити себе і морально позитивна особа. Саме морально позитивна економіка і забезпечує довгострокову, стратегічну ефективність, рентабельність. Підприємець, який не обманує і якісно обслуговує ділових партнерів і споживачів, створює позитивну репутацію, довіру до себе, тим самим закріплює за собою надійних партнерів і коло постійних споживачів. Ефективна економічна діяльність, яка здійснюється у рамках добра, сприяє вдосконаленню соціальних стосунків і особистої моральності.

Справедливим буде і зворотне твердження – *будь-який обман в бізнесі в довгостроковій перспективі спричиняє втрату кваліфікованих працівників, надійних партнерів і клієнтів, а можливо, і кримінальну відповідальність.* Неетична поведінка, аморальний бізнес обернуться, рано чи пізно, соціальними і моральними втратами як для особи, так і для підприємства, суспільства. З приводу соціальних і моральних наслідків порушення моралі в економіці для зростання як приклад можна навести взаємозв'язок тіньової економіки (її частини, яка пов'язана з несплатою податків) і соціальної сфери. Поява платної освіти, медицини, зниження рівня їх матеріально-технічного стану та, відповідно, якості послуг, мізерна величина соціальної допомоги населенню – це у тому числі результат несплати податків, приховування доходів. А кримінальна сфера тіньової економіки, наприклад торгівля наркотиками або людьми, призводить до невиправних моральних, соціальних, а потім і економічних втрат.

Прибічники цього підходу також звертаються до історії економіки, до історії економічної і етичної думки. Наприклад, ось що пише **Г. Форд (1863-1947)**, засновник знаменитої династії і відомої фірми, що займається виробництвом автомобілів: *«Работу на общую пользу ставь выше выгоды. Без прибыли не может держаться ни одно дело... Хорошо поставленное предприятие, принося большую пользу, должно приносить и большой доход и будет приносить таковой. Но доходность должна получаться в итоге полезной работы, а не лежать в её основании»* [202].

До речі, досвід Г. Форда є зразком *соціальновідповідального підприємництва*. Він вважав, що метою підприємницької діяльності є *служіння людям, суспільству*: «Благополуччя виробника залежить, в кінцевому рахунку, також і від користі, яку він приносить народу». Жадібність він називав родом короткозорості і *метою свого виробництва вважав «створення максимальної купівельної спроможності» за рахунок економії витрат (головний фактор - найкраща організація виробництва), високої оплати праці і мінімального прибутку*. При цьому Г. Форд стежив за тим, щоб його працівники отримували гідну заробітну плату такого рівня, щоб забезпечити не тільки себе, але і сім'ю. Заміжніх жінок, чоловіки яких працювали на підприємстві, він принципово не приймав на роботу, вважаючи, що їх мета - *виховання дітей, від якого залежить майбутнє всієї держави*.

Повертаючись до класифікації, вважаємо за необхідне підійти до другого підходу, більш диференційовано виділяючи такі точки зору:

1) *моральний чинник може бути наявним в економіці, але **економіка панує над мораллю*** (станом економіки визначається ступінь моральності і готовності поводитися в господарській діяльності відповідно до моральних принципів);

2) *мораль обов'язково має бути наявною в економіці, **моральний чинник в деякому розумінні домінує над економічним, але потрібний інститут права - правова підтримка***;

3) ***теологічна концепція**: визначальний вплив стану моралі в суспільстві на економіку*.

Першої точки зору дотримується Пол Хейне, який вважає, що «*экономическая эффективность является слугой гуманистических стремлений, а не их соперником*» [цит. за 57]. **П. Хейне (1931-2000)** стверджує, що *чим більшою кількістю коштів володіє підприємець, тим більше можливостей він матиме для того, щоб витратити ці кошти на добродійні та інші соціальні цілі*.

Ми не погоджуємось з цією позицією: в даному випадку ми маємо лише абстрактну можливість реалізації моральної дії, яка так і залишиться можливістю за відсутності у бізнесмена необхідних моральних якостей. З того, що окремі суб'єкти, які діють у соціально-економічній системі (бізнесмени, підприємці), стають багатіше (підвищують свій соціально-економічний статус), абсолютно не витікає підвищення загального добробуту. Між економічною можливістю зробити морально позитивну дію, наприклад, направити прибуток на соціальні цілі, і реальною дією знаходяться два чинники – суб'єктивний, або індивідуальний – *моральні якості учасника соціально-економічних стосунків* (менеджера і підприємця), і системний, або інституціональний – *стан суспільної моралі і інститутів, що її регулюють* (у тому числі у сфері економічних відносин).

4.4. Діалектика взаємозв'язку моралі та економічної діяльності (західні теорії)

Іншу точку зору підтримують багато вчених. Серед західних економічних мислителів уперше порушив *проблему соціальної і моральної відповідальності працедавців* швейцарський економіст **Ж. Сисмонді** (1773-1842). На його думку, *якщо працедавець вирішує максимізувати прибуток шляхом мінімізації заробітної плати робітників, в програші опиняться обидві сторони*. Він вказує, що працівники за рахунок високої експлуатації працедавців та недоотримання заробітку, а отже, неможливості якісно задовольняти базові потреби, втрачають можливість виконувати свої функції. І тоді їм доводиться переселятися в будинки піклування, витрати на утримання яких в тій або іншій формі – «в форме ли частной благотворительности, взносов в дома призрения, или налога в пользу бедных» – лягають на плечі фабрикантів [169, с. 174].

В наш час ми спостерігаємо дуже схожу за сутністю картину: для забезпечення свого існування працівники шукають додатковий заробіток, працюючи на двох-трьох роботах, що призводить як до швидкого морального і фізичного "зношування" самої людини, втрати її здоров'я і працездатності, так і до втрати морального здоров'я покоління, що зростає (батьки, які працюють в такому ритмі, не можуть приділити досить часу і уваги для якісного виховання своїх дітей).

У моделі економічного розвитку, яку собі уявляв Сисмонді, важлива роль відводиться суб'єктивним чинникам. На відміну від моделі, створеної родоначальниками політекономії, він вказує на необхідність втручання морального чинника в економіку, що повинно відбуватись як свідомий людський акт, який не корелює з максимізацією особистої вигоди.

Дуже цікаво обґрунтовують необхідність існування етичних норм і принципів в економіці і підприємницькій діяльності сучасні німецькі вчені **К. Хоман і Ф. Бломе-Дрез**. Вони стверджують, що *юридичні закони з точки зору їх можливості повноцінно охопити усі сторони моральних вимог не можуть бути досконалыми*. Це пов'язано з дією таких чинників *системного порядку*:

1) *будь-які зміни закону і інституціонального порядку є реактивними, тобто відбуваються з деякою затримкою в часі*. Реальне життя, особливо сучасне, настільки складне, багатогранне і мінливе, що законодавчі норми не встигають за ним.

Прикладом можуть бути сфери, що динамічно розвиваються, – генна інженерія, виробництво біодобавок, де закон не може відразу чітко визначити межі дозволеного і забороненого, або нові для економіки види бізнесу, що набувають форм різних інвестиційних фондів, а по суті є фінансовими пірамідами. Поки будуть встановлені ефективні закони, підприємства діють без достатніх правил гри і можуть завдати непоправної шкоди споживачам і суспільству в цілому;

2) не існує досконалої системи контролю виконання законодавства, регулююча роль правоохоронних органів обмежена;

3) не усе, що не заборонено законом, може вважатися допустимим з точки зору моралі. Наприклад, реклама сигарет і спиртних напоїв, використання "25 кадру";

4) «занепад компетентності політики і порядку в політиці» [153].

Справа в тому, що політики (йдеться про їх компетентність та моральність) все менше готові до виконання їх найважливішого завдання – підготовки функціонуючих правових рамок для економіки. Це можна пояснити як *недоліками в існуючій інституціональній системі*, так і особистісними чинниками – *"відсутністю свідомості політики порядку"* у людей, що приймають політичні рішення. Останнє необхідно пояснити як відсутність таланту політика, керівника, громадського діяча, відсутність або слабкість професійних знань і навичок, а також доповнити такими морально-психологічними характеристиками, як спотворена совість, низька моральність, егоїзм політиків.

Таким чином, існування чинників системного порядку, які порушують універсальність законодавчих норм, вимагає застосування в економічній діяльності моральних регуляторів. У разі, коли для відповідної ситуації, рішення не існує законодавчих норм, підприємець, керівник діє відповідно до норм власної моралі. На окремих підприємствах вони існують у формі принципів управління, керівних стратегій, прийнятих цінностей, методів мотивації, норм поведінки. Звичайно, *при недосконалому законодавстві ніхто і ніщо (за винятком совісті) не стримуватиме ухвалення аморального, але економічно вигідного рішення, але відповідальність за нього не знімається.* Тому К. Хоман і Ф. Бломе-Дрез наголошують на необхідності існування в економіці як інституціональної, так і індивідуальної етики.

Індивідуальна етика намагається за допомогою закликів до совісті окремих менеджерів і підприємців впровадити в економічний процес моральні наміри. Реалізація моральних норм залежить від власного вибору менеджерів і підприємців, які приймають рішення.

Інституціональна етика не безпосередньо впливає на підприємницьку поведінку. Інституціональні інструменти для впровадження моральних прагнень знаходяться як на рівні законодавства, що встановлюється для усіх підприємств (у широкому сенсі – це система законів і механізм їх виконання і контролю), так і на рівні окремих підприємств.

На думку авторів, індивідуальна етика ефективна завжди в малих осяжних співтовариствах, в яких індивідуальна дія має наслідки, які можливо прямо підрахувати і оцінити. По суті, тут йдеться про *внутрішнє середовище підприємства* – окремі групи і колектив в цілому, коли дотримання моральних норм (повага до особи працівника, гідна і своєчасна оплата праці і т. д.) створює сприятливий психологічний клімат, мотивує високоефективну роботу.

Проте, коли підприємство стикається із зовнішнім середовищем, в якому не існує інституціональної етики (тобто порушення норм моралі в економіці є певною нормою), індивідуальна втрачає сенс з точки зору можливості забезпечення економічної ефективності діяльності підприємства. При цьому не виключається можливість співтовариства підприємців, окремих лідерів істотно поліпшити, з моральної точки зору, існуючі правила гри, як формальні (закони), так і неформальні.

*Але існує і третя точка зору на взаємозв'язок економіки і моралі, це – **теологічна концепція (підхід)**. Вона мало відома широкому колу унаслідок того, що її носіями є богослови, представники східнослов'янської філософсько-економічної думки, теорії яких тільки зараз стають доступними для усіх охочих. Ця точка зору полягає у визнанні визначального впливу моралі на економіку.*

4.5. Моральність та економіка: сутність теологічного підходу

Сутність теологічного підходу полягає у визнанні визначального впливу стану моральності суспільства на розвиток економіки. Економіка має службовий характер, вона необхідна для забезпечення тимчасового земного існування людини. Стан економіки, як, втім, і стан інших сфер життя людини, залежить від виконання людиною та суспільством Морального закону. В цьому проявляється дія закону духовно-моральної детермінації суспільного (у т.ч. соціально-економічного розвитку). Економічна поведінка людини передусім залежить від її моральних якостей, хоча на її формування впливають і інші внутрішні та зовнішні фактори.

Визначальний вплив моралі на розвиток економіки підкреслювали представники східнослов'янської філософсько-економічної думки, які навіть ввели поняття про четвертий фактор виробництва – моральний капітал або культурно-історичні сили народу, фактор, який визначає дію інших трьох факторів виробництва (праця, природа, капітал).

*Серед західних вчених цю позицію відстоював видатний швейцарський вчений філософ та богослов, фахівець у галузі господарської етики **А. Рих** (1910—1992).*

У своїй відомій фундаментальній праці «Господарська етика» (1990) А. Рих, використавши величезний матеріал, почерпнутий з ділового життя сотень підприємств, фірм західних країн, переконливо обґрунтував думку про благотворний вплив християнської етики на ефективність підприємницької діяльності. Будучи глибоко віруючим християнином, він вважав, що гуманізм, заснований на нормах християнської моралі, повинен стати вихідним принципом для всього економічного життя.

Він вважав, що схвалення заслуговує тільки той економічний порядок, який відповідає християнським вимогам Віри, Надії, Любові. При вирішенні всіх економічних питань ні в якому разі не можна протиставляти потреби економіки і принципи соціальної справедливості.

А. Рих підкреслює "службовий" характер економіки, в цілому обмежуючи її суть до виробництва сукупності засобів, необхідних для задоволення людських потреб.

Мету економіки А. Рих визначає як гуманну, що припускає виділення, окрім її функцій створювати і пропонувати достатню кількість товарів і послуг, такої якості: «Йй слід робити це так, щоб, не перетворюючи частину працівників на прості знаряддя виробництва, забезпечити кожному охочому можливість отримати статус *співучасника загального процесу виробництва*, особи, яка співвизначає його хід і несе за нього свою частку відповідальності».

Інший аспект проблеми *призначення економіки* уявляється А. Риху як завдання *справедливого розподілу матеріальних благ, а також робочих місць*. Принцип гуманізму, що проголосив А. Рих, припускає не особисту щедрість і готовність допомогти, а відповідальну постановку питання про те, як мають бути влаштовані *економічні і правові структури суспільства*. Щоб усім, у тому числі і більш знедоленим, була *доступна як максимально допустима частка в користуванні суспільним продуктом, так і найвищий рівень можливостей здобуття освіти відповідно до здібностей*. На його думку, тільки за умови прагнення відповідати цьому принципу стає можливим *максимальне наближення до вирішення питання про справедливий розподіл і тим самим до розроблення питання про мету і суть економіки*.

А. Рих наполягає на тому, що *питання про суть господарювання повинне знаходитися у сфері етики, а не економіки*. Якщо економіка не служить користі суспільства, вона стає абсурдною, незважаючи на зростаючі прибутки і досягнення нею вершин раціональності. У своїх оцінках А. Рих керується *неекономічними критеріями*. Одним з них є *критерій тварності*. Людина, з одного боку, – тілесна істота і має відповідні потреби, які необхідно задовольняти, але вона є і духовною істотою, що відповідає перед Богом за всесвіт. Людина дістає можливості використання природних ресурсів у різних галузях своєї діяльності, і в цьому сенсі отримує право хазяїна на планеті, але при цьому її рішення про використання матеріальних ресурсів повинні обмежуватися її *внутрішньою відповідальністю перед Богом* [165, с. 564].

Дуже узгоджується з позицією А. Риха думка одного з представників східнослов'янської економічної школи, православного богослова і публіциста *М. П. Гилярова-Платонова* (1824-1888). Взагалі слід відмітити, що представники східнослов'янської філософсько-економічної думки завжди стояли на позиції пріоритету морального чинника в економічних відносинах і в цьому сенсі об'єктивно випередили своїх західних колег, які висловлювали таку ж точку зору.

М. П. Гиляров-Платонов переглядає *основи західної політичної економії з духовно-моральних позицій*.

З одного боку, він формулює *основні моральні принципи економіки і господарської діяльності, які витікають з християнського вчення:*

- 1) праця – це обов'язок, а не засіб отримання вигоди лише для себе;
- 2) основа громадських і міжособистісних стосунків – всевіддаюча любов (люби ближнього, як самого себе);
- 3) людині треба, володіючи своєю свободою і зберігаючи свою ініціативу, направляти усю свою енергію і сили, дані Богом, на благо інших людей [44].

З іншого боку, розуміючи, що люди є далекими від святості, і будучи талановитим економістом, він бачить *завдання політекономії в тому, щоб охарактеризувати загальний напрямок економічного розвитку, а також зв'язок найбільш суттєвих економічних відносин, заснованих на особистому інтересі, а призначення політичної економії в тому, щоб обґрунтувати загальні заходи, за допомогою яких держава може запобігати постійному і неминучому, за умов панування особистого інтересу, порушенню прав людини.*

Теологічний підхід до розвитку економіки використовує в своїх працях відомий сербський богослов, громадський діяч і вчений – **святитель Микола Сербський** (1881-1956). Він наводить переконливі докази *визначального впливу Морального закону на економіку, які ми розглянемо у наступній темі поряд з доказами дії цього закону на розвиток суспільства та економіки сучасних вчених.*

На нашу думку, в питанні співвідношення моралі і економіки найбільш правильним є теологічний підхід, якого дотримувалися у т.ч. і представники східнослов'янської філософсько-економічної думки (їх погляди ими розглянемо у відповідній темі). *Він не заперечує необхідності турботи про господарство, правового регулювання господарської діяльності, але підкреслює необхідність за будь-яких обставин дотримання моральних норм у будь-яких видах людської діяльності, у тому числі в економіці, а також визначальну залежність стану економіки від духовно-морального стану суспільства.*

Ідеальна ситуація – прибуткова діяльність за умови дотримання моральних норм – в економіці України потрібна і можлива (хоча, звичайно, через людську природу порушення неминучі, але тут йдеться про мінімізацію їх масштабів). Але, звичайно, це справа часу і певних зусиль, дій.

Завданням економіки і права є створення умов, що роблять порушення моральних принципів в економіці не вигідним, і, навпаки, вигідною етично, соціально відповідально поведінку. А оскільки границі формального права обмежені, необхідно виховувати в суспільстві етику ведення бізнесу, господарювання (аспект громадських інститутів) і індивідуальну етику.

Для створення етичного середовища в економіці України зараз визначальну роль мають особистісні фактори – професійна

компетентність і висока моральність політиків, керівників і бізнесменів. В умовах недосконалого законодавства і системи контролю, з одного боку, і ментальної особливості нашого народу не виконувати юридичні норми і приписи, але керуватися, передусім, природним правом "суди по совісті, а не згідно з законом", усними домовленостями, заснованими на довірі, і неформальними правилами, з іншого, найважливіше значення має приклад поведінки політиків, керівників, що формує довіру або недовіру до влади і моделює поведінку більшості членів суспільства, у тому числі в економічній сфері. Стан економіки України в першу чергу залежить від морального капіталу керівників, політиків, бізнесменів.

Другий, такий же за значимістю для створення морального капіталу чинник – це розроблення і впровадження в програми підготовки бакалаврів і магістрів відповідних навчальних курсів і програм. Зміст і методика їх викладу мають бути такими, щоб, прослухавши їх, випускники мали моральні переконання, які б спрямовували їх професійні знання на благо суспільства, а не на шкоду йому. До речі, на розроблення таких програм (програми етикі бізнесу) великий бізнесмен і колишній посол США в Нідерландах Дж. Шед виділив Гарвардському університету 20 млн доларів. Також він вважав, що кандидатів на навчання із спотвореними моральними засадами необхідно відсівати вже на стадії прийому у вищі навчальні заклади. Більше того, вважаємо, що етична проблематика повинна стати невід'ємною частиною кожної дисципліни.

Висновок. Отже, в цій темі ми розглянули історію питання пояснення взаємозв'язку моральності і економічної діяльності в економічній думці та виділили три різні концепції (точки зору).

Обмежено прагматична точка зору, яка вважає моральним все, що вигідно, на жаль, є панівною в нинішніх економічних відносинах. Однак існують і інші: діалектична, яка показує взаємозв'язок моральних дій і економічного розвитку, і теологічна, яка вказує на домінуючу залежність економіки від моральності.

Для того, щоб економіка розвивалася, потрібно дотримуватися Морального Закону, а оскільки люди недосконалі, потрібно виховувати в суспільстві індивідуальну етику і розвивати інституційну, створювати правове поле регулювання економіки.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть моделі поведінки підприємця у вирішенні дилеми «мораль-прибуток».
2. Які були основні ідеї Адама Сміта про співвідношення моралі й економіки?
3. Як вирішував М. Вебер проблему співвідношення моралі й економіки?
4. Назвіть основні підходи до визначення місця моралі в економіці.

5. Охарактеризуйте обмежено прагматичний підхід до визначення місця моралі в економіці. До яких наслідків призводить втілення цієї теорії у практику економічних відносин?

6. Охарактеризуйте діалектичний підхід до визначення місця моралі в економіці.

7. Охарактеризуйте підхід до обґрунтування необхідності існування етичних норм і принципів в економіці і підприємницькій діяльності (концепція К. Хомана і Ф. Бломе-Дреза).

8. Охарактеризуйте теологічний підхід до визначення місця моралі в економіці.

Питання для обговорення

1. Проаналізуйте можливі моделі поведінки підприємця (рішення дилеми: «мораль-прибуток»). Поясніть вигідність або невикладність цих моделей поведінки для підприємця та для держави (у короткостроковій та довгостроковій перспективі).

2. Розкрийте можливі моделі поведінки підприємця (рішення дилеми: «мораль-прибуток»). Поясніть вигідність або невикладність цих моделей поведінки для підприємця та для суспільства (у короткостроковій та довгостроковій перспективі).

3. Охарактеризуйте можливі моделі поведінки підприємця (рішення дилеми: «мораль-прибуток»). Поясніть вигідність або невикладність цих моделей поведінки для підприємця та для споживачів, для ділового оточення (у короткостроковій та довгостроковій перспективі).

4. Перерахуйте чинники, які впливають на ефективність економіки і підприємницької діяльності.

5. Наведіть приклади впливу: 1) моралі в суспільстві; 2) моральності окремої людини – учасника економічних стосунків на результати економічної діяльності, підприємницької діяльності на мікро- і макрорівнях, стан економіки держави.

Теми рефератів

1. Християнська етика господарювання: концепція А. Риха.

2. Німецька школа економічної етики (особливості та розвиток).

3. М. Вебер: «Протестантська етика і дух капіталізму»: основні ідеї твору.

4. А. Сміт про етику в економіці та підприємництві.

5. Сучасна західна економічна думка щодо впливу моралі на розвиток економіки та підприємництва.

6. Сучасна вітчизняна економічна думка щодо впливу моралі на розвиток економіки та підприємництва.

Література [1, 34, 44, 105, 153, 165, 169, 174, 175, 202, 221].

5. ПОЗАЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

5.1. Актуалізація питання вивчення позаекономічних законів розвитку суспільства, сутність цих законів

Сьогодні весь світ знаходиться в глибокій системній кризі, що вразила економіку, політику, культуру, освіту. *Економічна «наука», по суті, перетворена на грошову ідеологію.* Адже вона, устами в т.ч. політиків, професорів і вчених, а також через поведінку влади і бізнес-еліти, більшості підприємців проповідує, що *«всіма і всім рухає прибуток»* і *«гроші - джерело всякого блага».*

Однак, потрібно розуміти, що *зміст економічної науки, відповідно, освіти, дуже сильно впливає на формування того чи іншого типу соціально-економічної системи.* Так, Д. М. Кейнс (1883-1946) відзначав, що *«Ідеї економістів і політичних мислителів більш могутні, ніж зазвичай думають. Насправді світ майже цим тільки і управляється.* Люди практики, які вважають себе абсолютно не підвладними інтелектуальним впливам, звичайно є рабами якогось економіста минулого. ... Я впевнений, що міць корисливих інтересів значно перебільшують в порівнянні з поступовим просочуванням ідей. Правда, це відбувається не відразу, а через якийсь період часу» [74].

Зміст економічної освіти базується на певному світогляді і передає знання, що відображають суть і цілі економіки, закони її розвитку, механізм функціонування різних типів соціально-економічних систем, формує на когнітивному рівні ставлення до праці, власності, багатства, лихварства. Тим самим він впливає на формування певного типу економічної свідомості та поведінки, а значить, і на тип суспільства і економіки, впливає і на стан душі людини.

Наслідком дії грошової ідеології в економічній освіті і в житті стала зміна свідомості суспільства, особливо молоді. Піраміда потреб сучасної людини перевернута в порівнянні з її ідеалом, сформованим в православній культурі, де на першому місці були духовно-моральні потреби, далі потреби служіння і творчості.

Сучасна людина на перше місце ставить матеріальні потреби, прагне до комфорту, влади, успіху, а про реалізацію духовно-моральних потреб забуває. Це, зокрема, показує опрацювання соціологічних опитувань, проведених в Україні різними дослідницькими організаціями. Сьогодні освіта бере участь в поширенні суспільства грошової цивілізації, в якому головним символом віри є гроші.

Для того, щоб зупинити цей руйнівний процес, необхідно вибудувати освіту в цілому, і економічну освіту в тому числі, в духовно-моральних і соціокультурних координатах.

У зв'язку з цим виникає ключове питання вищої освіти, що пов'язане з викладом тих законів, які дійсно визначають розвиток соціальної системи, в т.ч. її економічної складової.

Які ж закони визначають розвиток суспільства і економіки?

Існують два закони, що визначають розвиток соціальної системи (у т.ч. її економічної складової).

Перший закон – це Моральний Закон. Дію Морального Закону в суспільстві, історії вперше обгрунтував богослов ХХ ст. - святитель Микола Сербський (див. тему 2).

Моральний Закон по відношенню до соціального та економічного розвитку ми назвемо **законом духовно-моральної детермінації суспільного, в т. ч. економічного розвитку.** Закон відображає домінуючий вплив духовно-моральних чинників на весь суспільний розвиток, в т. ч. хід історичного процесу, розвиток економіки. Його можна сформулювати так: *розвиток соціально-економічної системи знаходиться у визначальній залежності від духовно-моральних чинників (духовно-морального «капіталу» народу).*

Другий закон відображає вплив типу релігії (вірування) і, відповідно, типу культури на особливості, стан і розвиток соціальної системи, в тому числі її економічної складової. Цей закон ми назвемо **законом соціокультурної (цивілізаційної) ідентичності розвитку суспільства (економіки).** Він вперше як закон неперераданя був сформульований у ХІХ ст. російським вченим і громадським діячем **М. Я. Данилевським** (1822-1885).

По відношенню до економіки його можна сформулювати так: успішність розвитку економіки тієї чи іншої цивілізації, країни, що належить їй, залежить від відповідності соціально-економічної моделі розвитку культури цієї цивілізації. Зараз дію цього закону визнають багато вчених.

Наслідком першого закону є необхідність випередження духовно-морального розвитку суспільства порівняно з матеріальним його розвитком, а також створення умов усередині системи, які б сприяли цьому. Це передбачає підпорядкування розвитку економіки духовно-моральним принципам, необхідність розроблення відповідної стратегії та політики держави.

Наслідком другого закону є необхідність відповідності управління всіма складовими соціальної системи принципам, нормам тієї культури, в якій вона сформувалася. У сфері економіки це буде означати необхідність розроблення стратегії та політики, яка відповідає культурним основам тієї чи іншої цивілізації, що звичайно не виключає використання техніко-технологічних досягнень та досвіду інших цивілізацій.

5.2. Лінійні і нелінійні теорії соціально-економічного розвитку. Закон соціокультурної (цивілізаційної) ідентичності соціально-економічного розвитку

Існує два принципово різних підходи до відповіді на питання, як (яким шляхом) розвивається історія суспільства і, відповідно, яким шляхом повинні розвиватися економіки різних країн.

Перший підхід (моноцивілізаційний) відображає лінійну парадигму, яка означає, що всі країни, народи повинні слідувати по одному шляху розвитку, проходячи певні його стадії і слідуючи за передовою культурою і нацією.

Другий підхід (соціокультурний) відображає нелінійну парадигму розвитку, яка передбачає домінуючий вплив культури на особливості суспільства і економіки і, відповідно, унікальність шляху розвитку кожної цивілізації.

Лінійні теорії соціально-економічного розвитку розглядають історичний розвиток суспільства як рух від примітивних господарських і соціокультурних форм до все більш складних, а *головною складовою суспільства вважають матеріальну складову - економіку (хрематистику)*, як систему, яка спрямована на прибуток і матеріальний добробут, а також *техніку, технологію, інформацію* – як складові матеріальної культури суспільства, також спрямовані на матеріальний прогрес.

В цілому все людство мислиться як таке, що розвивається прогресивно, *в одному напрямі, на основі універсальних законів, у тому числі універсальних економічних законів*. Вважається, що, оскільки вся історія розвивається по одній лінії, передові нації (культури, цивілізації) йдуть на чолі, а *відстаючі повинні неодмінно слідувати за ними*, цим же шляхом. А якщо вони по ньому не йдуть, то їм необхідно допомогти: поставити їх на цей шлях - *шлях наздоганяючого розвитку*, в т.ч. економічного розвитку і *придушення самобутності національних культур*.

До цих теорій відносяться *марксистська теорія суспільно-економічних формацій, теорія стадій зростання У. Ростоу, теорії модернізації, постіндустріального суспільства, глобалізації*.

Теорія *соціально-економічних формацій (К. Маркс)* набула свого визнання на початку ХХ ст. і панувала у радянській політичній економіці. Вона досить відома і тому ми зупинимось на ній коротко.

Суспільно-економічна формація – це історично визначений тип суспільства, що характеризується певним способом виробництва (включаючи відповідну йому надбудову). "Ядром" суспільної формації, або її *базисом*, у К. Маркса виступає *спосіб виробництва матеріального життя*, що включає в себе дві основні сторони: *продуктивні сили та виробничі відносини*.

Продуктивні сили – це узагальнююче найменування об'єднання людей (з їх знаннями, навичками, вміннями) із засобами виробництва,

тобто з сукупністю матеріальних засобів, що знаходяться в роботі (матеріали, обладнання тощо). *Виробничі відносини* - відносини між людьми, що складаються в процесі суспільного виробництва і руху суспільного продукту від виробництва до споживання.

Нерозривну єдність продуктивних сил і виробничих відносин називають *базисом*, оскільки він служить своєю основою, опорою для існування суспільства. *На фундаменті базису виростає надбудова*. Вона являє собою сукупність всіх інших соціальних відносин, які «залишаються за вирахуванням виробничих», що містить безліч різних інститутів, таких як держава, сім'я, релігія або різні види ідеологій, що існують в суспільстві.

Основна специфіка марксистської позиції полягає в твердженні, що *характер надбудови визначається характером базису*. Оскільки змінюється природа базису (глибинний характер виробничих відносин), остільки змінюється і природа надбудови. К. Маркс частіше пише про п'ять суспільних формацій, що змінюють одна одну: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну. *Зміна способів виробництва і перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої*, за Марксом, викликається антагонізмом між застаріваючими виробничими відносинами і продуктивними силами, що безперервно розвиваються.

В 50-60-х рр. ХХ ст. на Заході набули свого розвитку інші теорії лінійного соціального розвитку, які обґрунтовувались *універсальністю техніко-технологічного прогресу та пов'язаних з ним форм господарського та соціального життя*. Згідно з цими теоріями розвиток технологій і відповідних їм форм виробництва викликає до життя і адекватні типи культури, і більш розвинуті західні суспільства є зразком для всіх інших, більш технологічно і економічно відсталих країн. Соціальні і культурні особливості різних регіонів світу розглядалися у межах цих теорій як другорядні по відношенню до універсальності техніко-технологічного і економічного прогресу. При цьому прихильники *теорій прогресу, заснованого на техніко-економічному розвитку*, вважали, що відсталі країни в цілях прискорення свого розвитку і послідовного досягнення більш високих стадій зростання можуть *запозичити зразки соціально-економічного устрою* - не тільки технології і технічні новації, але і *інститути, норми, цінності* - у більш розвинутих країн.

Типовою теорією універсального соціального прогресу на основі техніко-економічного розвитку є *теорія стадій зростання американського економіста У. Ростоу (1916-2003)*. В ній описуються п'ять стадій економічного зростання і відповідного йому соціального прогресу, через які, як в теорії суспільно-економічних формацій, проходять всі суспільства, хоча кожне і має власну специфіку.

У. Ростоу ділить історію на п'ять основних стадій:

1) «традиційне суспільство» - що характеризується низьким рівнем продуктивності праці, переважанням в економіці сільського господарства. Ця стадія включає всі суспільства до капіталізму;

2) «перехідне суспільство» – що збігається умовно з домонополістичним капіталізмом;

3) «період зсуву» - пов'язаний з промисловою революцією і початком індустріалізації;

4) «період зрілості» – що характеризується завершенням індустріалізації і виникненням високорозвинутих в промисловому відношенні країн;

5) «ера високого рівня масового споживання», в яку першими вступили США [69] .

Вся цивілізаційна конструкція У. Ростоу ґрунтується на принципі *технологічного детермінізму*, виходить безпосередньо з рівня технічного розвитку суспільства. Однобічність і недостатність такого підходу очевидна.

Парадигма лінійного, універсального розвитку з відтворенням західних зразків лягла і в основу *теорій модернізації*, що набули особливого розповсюдження в 50-90-х роках ХХ ст. В той же час створювалися *теорії постіндустріального суспільства і постмодерну*, а в кінці 90-х – і *теорії глобалізації*, в яких в парадигмі лінійного прогресивного розвитку описуються соціальні реалії кінця ХХ – початку ХХІ в.

Американський соціолог і футуролог *Е. Тоффлер (1928-2016)* в роботі «Третя хвиля» (1980) визначив стадії, які людство проходить в своєму розвитку, як хвилі, що змінюють одна одну: на зміну *традиційної цивілізації*, заснованої на володінні землею, приходить *індустріальна цивілізація*, а за нею слідує третя хвиля - *цивілізація*, економічні, соціальні і культурні процеси в якій визначаються *інформацією*. На цій новітній стадії суспільно-економічного розвитку інформація складає основний капітал і багатство суспільства, специфіка її виробництва, розповсюдження, обміну визначає характер всіх соціально-культурних процесів [69].

Але інформація сама по собі, хоча і впливає на поведінку людини, суспільства, не може визначати її. Інформація - це лише одна із детермінант людської поведінки у всіх сферах буття, соціально-економічних та соціально-культурних процесів. Вона не може сама по собі впливати на зміну соціально-економічних процесів. *Головним же чинником поведінки, а отже, і життя суспільства є цінності, рівень духовної культури особистості та суспільства, які і визначають їх вільний вибір і, відповідно, напрям майбутнього розвитку усіх систем суспільства від культури до економіки.* Таким чином, концепція інформаційного суспільства Е. Тоффлера також заснована на технічному детермінізмі суспільного розвитку, і є обмеженою.

Отже, усі теорії лінійного розвитку головною складовою суспільства вважають матеріальну складову – економіку, як систему, що спрямована

на прибуток та матеріальний добробут та техніку, технологію, інформацію як складові матеріальної культури суспільства, які також спрямовані на матеріальний прогрес.

Класифікація цивілізацій, заснована на технократичному підході, економізмі в принципі не може цілісно відобразити картину соціально-економічного розвитку усього людства у цілому. Людина і суспільство – це живий організм, який існує не тільки у матеріальному, але і в духовному, духовно-культурному вимірі. І як унікальною є кожна особистість, так унікальними є і людські спільноти, які мають різні культури та способи життєдіяльності, у тому числі в економічному просторі.

До речі, обмеженість і безвихідність підходу, на основі якого прогрес оцінюється за технічними та економічними параметрами, підкреслюють і багато видатних учених західного світу. Так, Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006), найбільш відомий американський економіст, який має величезний досвід практичної (працював з президентом Рузвельтом, в держдепартаменті США і ін.) і наукової роботи, у своїй роботі «Економіка невинного обману» розвінчує дуже багато міфів західного суспільства. Він пише про те, що раніше видатні досягнення людства оцінювалися за досягненнями в «художній, літературній, релігійній, науковій сферах», вони «служили мірою успіху» і це було правильно. А ось вимір прогресу суспільства «зростанням ВВП – є зовсім не нешкідливою оманю» (автор має на увазі і ціннісний аспект, і необ'єктивність розрахунку ВВП) [46, с. 31]. Також він з жалем відзначає, що «найвищим досягненням людської цивілізації стало тотальне винищення» [46, с. 86]. Саме до цього призвів прогрес, заснований на жадобі прибутку, найвищу міру якого часто дають війни.

На щастя, крім лінійних теорій, існують і **теорії нелінійного розвитку**, які заперечують єдиний універсальний закономірний соціально-історичний процес і інтерпретують розвиток людства як зміну історичних циклів, які не мають загального прогресивного напрямку.

До них відносяться: теорія цивілізацій, або культурно-історичних типів (локально-історичний підхід до феномену цивілізації, представлений М. Я. Данилевським, О. Шпенглером, А. Тойнбі та ін.); теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна, теорія світ-економік Ф. Броделя і У. Валлерстайна; теорії соціокультурної самобутності, які бачать соціально-економічний розвиток через призму релігійного світогляду, сформованого в рамках певної цивілізації. У цих теоріях головною складовою суспільства є культура, а економічна складова вважається залежною від неї.

В концепції локально-історичного підходу цивілізація – це морально-релігійна, соціокультурна, суспільно-політична і матеріально-виробнича система, яка складається історично, є стійкою та інтегральною, характеризується унікальною єдністю внутрішньої і зовнішньої форми і

специфічним способом відтворювання суспільного життя у всіх його виявах.

Ядро розвинутої цивілізації становить релігія (тип вірування), вона задає на догматичному рівні базові цінності, якими наповнюється культура і всі фундаментальні суспільні інститути, а захищає їх держава.

Тип вірування – це базис, над яким зростає надбудова, тобто тип суспільства. Релігійні цінності передаються від покоління до покоління через простір культури - освіту, виховання, мистецтво, повсякденне буття, і стають *генетичним кодом нації* - носія певної релігії (традиції, стереотипи поведінки певний час зберігаються на рівні підсвідомого).

Цивілізаційні координати (координати суспільства), які досягаються розумом, – економіка, право, частково культура, - мають *горизонтальний вимір* (духовна культура має як горизонтальне, так і вертикальне вимірювання). А ось *вектор релігійний*, який задає ціннісні основи цивілізації, має *вертикальний вимір*, він пов'язує людину з Творцем.

Релігійний вектор виходить за межі земного виміру і тому цілісне розуміння, пізнання розвитку цивілізації неможливо без релігійного осмислення і воно передбачає прийняття законів, які лежать поза земного виміру, законів духовних, законів інобуття (саме прийняття, а не їх емпіричне підтвердження). Тому і осмислення феномена цивілізації, зокрема, православної цивілізації, а також відповідної системи господарювання – духовно-моральної соціально-економічної системи також неможливе без прийняття дії Морального Закону (тут, власне, і зустрічаються два позаекономічних закони).

Прийняття дії духовних законів допомагає зрозуміти, що саме у поведінці людей актуалізує можливість розпаду цивілізацій. Відповідно до задуму Творця, людина повинна зростати у духовному вимірі та реалізовувати себе у культурному, економічному просторі, у сім'ї. Маючи окреслені Творцем перспективи та напрями руху, людина самостійно обирає, як саме їй рухатись, наближуючись до Творця або віддаляючись від нього, тобто виконуючи духовно-моральний закон або порушуючи його в усіх сферах земного буття, обираючи зло та гріх.

Розуміння того, що фокальною точкою, в якій сходяться усі виміри цивілізації (культура, економіка, право), є вільна особистість, обумовлює *сприйняття історії суспільства як нелінійного процесу, який залежить від вільних людських виборів* [126].

Саме внутрішня духовна криза суспільства як сукупності особистостей викликає руйнування цивілізації, зміну культури. Ще А. Тойнбі наполягав на тому, що *стрижньовим мотивом цивілізації є діалог людини з Богом*, в якому людина виступає як вільна особа, що постійно відповідає на численні виклики, кожний з яких примушує її, кінець кінцем, вибирати між добром і злом. Тому розпад цивілізацій і всі розколи слідує в тойнбіанській системі з неправильно зроблених виборів, тобто з людського гріха [126].

У період знецінення релігійної віри люди втрачають відчуття реальності іншого буття, його важливості для життя і керуються тільки законами матеріального світу, і тоді на зміну релігійній вірі приходять інші системи світогляду і вірувань, псевдорелігійні, філософські: атеїзм, матеріалізм, соціалізм, а також економізм, синкретичні системи вірувань. Така зміна в структурі цивілізації – зміна її головних цінностей, тобто ядра, знаменує початок її кінця. Руйнується система цінностей та ядро цивілізації, змінюється як внутрішньоособистісна, так і зовнішня культура, спосіб життя людей і поступово гине сама цивілізація, а на її місці виникає інша. І ми маємо відповідні історичні приклади (зникнення Стародавнього Риму, Вавилону, Еллінської цивілізації).

Зараз ми спостерігаємо найглибшу кризу західної цивілізації. Її ще на початку ХХ ст. описували П. Сорокін, О. Шпенглер. По суті, та західна цивілізація, яка виникла на базі цінностей протестантизму, зараз вже не існує, на зміну їй прийшла *постпротестантська – цифрова цивілізація*, яка заснована на вірі у силу грошей та цифри. Вона розповсюджує власні цінності, власну ідеологію та економічну систему на весь світ.

Але наскільки важливим є розуміння того, що існують різні підходи до розвитку історії суспільства (а саме концепції лінійного і нелінійного розвитку) для економічної науки і практики господарювання, розробки економічної політики?

Важливість такого розуміння пояснюється тим, що в залежності від вибору тієї чи іншої парадигми і концепції розвитку суспільства (лінійний розвиток суспільства або соціокультурна самобутність) ми будемо мати різні, абсолютно несумісні моделі онтології макроекономіки та моделі соціально-економічного розвитку.

Перша модель онтології макроекономіки – визнання єдиного для всього людства, універсального шляху економічного розвитку.

Друга модель – визнання безлічі варіантів організації національних економік, співвідносних з їх цивілізаційною (соціокультурною) ідентичністю.

Відповідно до такої класифікації, соціально-економічна **стратегія держави** при першій моделі буде виглядати як наслідування і **управлінська екстраполяція**, при другій – як **самоідентифікація**.

Але екстраполяція чужих зразків культури і економіки може привести тільки до руйнування суспільства, що приймає стратегію наслідування. Адже в кожній цивілізації або типі суспільства (за П. Сорокіним – *ідеаціональному, ідеалістичному, чуттєвому*) відповідно з домінуючими цінностями культури, особливостями історії та географічного положення формуються свої особливості суспільного ладу, його політики і права, а також сфери економіки.

Тип економіки як системи відносин між людьми (відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ; організація діяльності людей, спрямованої на створення благ, які здатні

задовольнити їхні потреби) *буде залежати від домінуючих в суспільстві цінностей, від культурного коду цивілізації, що визначає специфіку цих відносин.*

Унікальність і специфіку цього культурного коду, яка проявляється в економіці, перш за все можна побачити у відмінностях організаційно-управлінського механізму (філософії і відповідно моделі управління, прийнятої в даному суспільстві), особливості ставлення до господарської активності, праці (відповідно організації і мотивації трудової діяльності), власності, влади, багатства (бідності), що сформувалися в різних культурах (цивілізаціях).

Цивілізаційний, соціокультурний фактор зараз визнається багатьма вченими як фактор, що визначає особливості економічного розвитку, фактор, який в першу чергу необхідно враховувати в ході соціально-економічних перетворень.

Спроба осмислення феномена сучасної економіки через історичний погляд за допомогою звернення до теорії та методології цивілізаційного аналізу робиться в монографії *В. І. Якуніна, С. С. Сулакішина, В. Е. Багдасаряна "Цивілізаційно-ціннісні основи економічних рішень"* [233].

Успішність національної економіки, згідно з висунутим авторами підходом, визначається не тільки трудовими, фондовими і ресурсними потенціалами, але і дією історичних, релігійних, національних, державних, ментально-ціннісних, ідейно-духовних, природних факторів. Їх сукупний розгляд співвідноситься з категорією цивілізаційного ресурсу (інтегрованого цивілізаційного фактора).

Проведений авторами на прикладі Росії, Китаю, Японії, Індії аналіз показує, що існують складні, але чітко діючі зв'язки психолого-ментального потенціалу країни (її населення) і успішності моделі основних економічних механізмів. «Що росіянину здорово, то німцям смерть». І навпаки.

Просторові, кліматичні, природно-ресурсні, геоекономічні особливості країни не дають такої можливості, щоб будь-які скопійовані з досвіду інших країн рецепти були б настільки ж ефективні, як в країнах наслідування. Виявляється цілком визначена цивілізаційна специфіка, яку потрібно враховувати при формуванні економічної політики держави.

Необхідність такого підходу визнається і західними вченими. Так, виступаючи на семінарі «Нові шляхи розвитку» (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 2002 р.), професор Гарвардського університету Дані Родрік відзначав, що найбільш відомі до кінця ХХ ст. приклади успішного економічного розвитку надали країни, які прийняли самостійні шляхи розвитку економіки, базуючись на специфіці культури, психології народу, особливості історичного розвитку, – це країни Китай, Індія, В'єтнам. На противагу цьому, країни, які розвивалися за чужими рецептами і моделями, в тому числі дотримуючись рекомендацій МВФ, перебували або зараз знаходяться в стані затяжної соціально-економічної кризи. До

таких країн можна віднести Туреччину, Аргентину, Бразилію, Мексику, а також Росію і Україну [цит. за 115, с.133].

Аналізуючи результати перетворень, які здійснювалися і здійснюються в економіці *України*, багато вчених відзначають, що *причини соціально-економічної кризи багато в чому обумовлені неправильно обраною моделлю розвитку економіки, суспільства, держави*. Ця модель не враховує *цивілізаційний фактор, культурно-історичні особливості розвитку України, особливості сформованого господарського механізму, вона скопійована з зразків перетворення розвинених західних економік [104]*. Це, зокрема, не раз зазначав у своїх публікаціях видатний український вчений *I. I. Лукінов (1927-2004)*. До такого ж висновку прийшли вчені, які об'єдналися в *групу «Анджанда»* і проводили дослідження перетворень в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи (в цю групу увійшли всесвітньо відомі наукові центри та вчені у сфері економічних, соціальних і правових досліджень США, Німеччини, Австрії, Індії, Угорщині, Польщі, Росії, України) [115, с. 124].

Економічний універсалізм (стратегія наслідування), покладений де-факто в основу сучасної реформаторської практики в Україні, являє собою ідеологічне прикриття західного експансіонізму. Під виглядом реформ, що проводились в рамках глобалізаційного процесу, здійснювався експорт економічної моделі Заходу. Для України це може обернутися не тільки втратою цивілізаційної ідентичності, а й економічним колапсом, що відкидає її на периферійні позиції в світовому економічному і політичному розвитку.

Для того щоб рухатися в напрямку подолання кризи і забезпечення якісного відтворення суспільства, в т.ч. його економічної складової, необхідно перш за все вибрати правильну парадигму розвитку, яка відповідає закону соціокультурної ідентичності.

5.3. Дія закону духовно-моральної детермінації суспільного (соціально-економічного) розвитку

Як ми вже відзначали, хід історії, життя суспільства і окремої людини визначається дією Морального Закону. Цей закон полягає у житті згідно з совістю, заповідями, з яких дві найвищі заповіді полягають у любові до Бога і ближнього. Виконання чи порушення цих правил впливає на долю людини і людства в цілому. При цьому розуміються як земні наслідки праведного або неправедного життя, так і доля людини у вічності.

Що ж до проблем економічних, пов'язаних з такими категоріями, як багатство і успіх, тут *залежність між духовно-моральним станом суспільства і рівнем економічного розвитку також існує, але її важко простежити*.

Це обумовлено наступними *перешкодами*.

Перше. Доказ в повній мірі буде прийнято тільки тоді, коли дослідники знаходяться в одній «системі координат», тобто виходять з однієї онтології, парадигми розвитку суспільства, в т. ч. економіки (лінійної – яка заперечує, або нелінійної, що визнає унікальність різних соціокультурних систем, цивілізацій, парадигми).

Потрібно розуміти, що в духовно-моральній соціокультурній системі, у т. ч. в системі історично притаманної нам православної цивілізації, на відміну від системи аморальної (сучасного суспільства) визнається існування двох вимірів розвитку суспільства та економіки: горизонтального і вертикального. Вертикальний вимір пов'язаний з визнанням істинності буття духовного світу і дієвості його законів, які не можуть бути зрозумілими з позиції горизонтального – земного виміру.

Так, відомий вчений і мислитель сучасності **О. С. Панарін** (1940-2003), розмірковуючи відносно кризи теорії прогресу, пише про два типи онтології. Він відзначає: «С одной стороны, мы имеем онтологию экономического, технического и политического мира, где действуют законы постепенности, временной иерархии раннего и позднего, менее и более развитого, с другой – онтологию морального и духовного мира, не знающего подобных иерархий и соответствующей им корреляции между технико-экономической развитостью и духовным совершенством. В духовной сфере последние по меркам прогресса не редко бывают первыми, смиренные опережают динамических и самоуверенных» [144, с. 188].

Друге. Якщо виходити з онтології духовно-моральної (ідеаціональної) соціокультурної системи, з теологічного світогляду, то осягнення закономірностей соціально-економічного розвитку суспільства має передбачати розумний синтез таких складових: богословське знання, «знання», досвід віри; метафізичне мислення і позитивне знання. Причому перше «знання» є основою.

Третє. Розум людини не завжди може осягнути дію духовно-морального закону. Сприйняття і розуміння людиною певних істин залежить як від культурної системи, в якій вона зростала і виховувалася, здобувала освіту, так і від її особистого духовно-морального стану, безумовно, дії духовної реальності, дії благодаті. Дія сили «его», в т. ч. звичка шукати причину в усіх, окрім себе, зосередженість на тілесному, дія холодного розуму - ось неповний перелік причин, що закривають визнання дії духовно-морального закону.

Четверте. Складно визнати, як факт емпіричних спостережень, дію цього закону в системі, де панує моральний релятивізм, а саме в такій системі переважно і живе зараз більша частина людства, в т. ч. українське суспільство.

П'яте. Ускладнюють пошук залежності між духовно-моральним рівнем і рівнем економічного розвитку і такі фактори: необхідність вести дослідження на великих проміжках часу; труднощі, іноді неможливість збору достовірної інформації, непорівнянність даних; помилки у виборі

оціночних критеріїв і в цілому відносність оціночних критеріїв, неможливість оцінити багато явищ духовно-моральної сфери людини, суспільства.

Шосте. Величезне значення має і вплив часового лага. Порушення моральних законів у суспільному житті і в економічній діяльності може не відразу надати вплив на суб'єкт господарювання і не відразу впливає на економіку в цілому. Протяжність часового лага розриву між вчинком, який порушує моральні норми, і покаранням за нього в тій чи іншій формі залежить від багатьох причин, в тому числі і від міри, частоти порушення, і ступеня охоплення порушеннями суб'єктів господарювання, від потенціалу системи, від інших причин, що не піддаються логіці і безпосередньому спостереженню. Те саме можна сказати і про зворотну дію: якщо припустити, що раптом відразу всі господарюючі суб'єкти будуть дотримуватись у своїй діяльності моральних норм після тривалого періоду порушень, позитивний ефект виявиться не відразу: необхідний якийсь проміжок часу для відновлення соціально-економічної сфери та ліквідації наслідків попередніх порушень.

Сьоме. Також існує безліч обмежень для свідомості людини - неможливість тривалого спостереження за тим чи іншим об'єктом, системою, що допустили порушення морального закону. Дуже обмежене і поле бачення, наприклад, від нас можуть бути приховані внутрішні скорботи людини, її хвороби, доля її рідних і, нарешті, ми не знаємо внутрішніх позитивних змін у людині, її покаяння.

Всі ці складності дослідження, мабуть, передбачають прийняття на віру дії духовно-морального закону. Хоча певні докази також існують. Наведемо їх.

Дуже цікаві, правильні і досить переконливі докази визначального впливу моральності, духовно-морального закону на економіку наводить відомий сербський богослов, громадський діяч і вчений (доктор філософії та богослов'я) – **святитель Микола Сербський** (1881-1956).

Він стверджує і доводить, досліджуючи Священну історію Старого Завіту, що *духовно-моральний закон визначає дію так званих природних законів, хід історії, долі народів, дію соціальних законів*. Як доказ він використовує метод історичного дослідження, результати різних наукових теорій, що підтверджують істинність духовно-морального закону.

Він показує, що дуже багато подій історії наука досі не може пояснити, оскільки вони знаходяться поза дією встановлених природних законів. Їх можна пояснити тільки з позиції теологічного підходу, визнання істинності подій Старого Завіту та їх біблійного тлумачення.

Це, зокрема, непізнана наукою, але зрозуміла богослов'ям *таємниця людських мов* – створення різних мов у різних народів. Як науково пояснити те, що «народы различаются по языку сильнее, чем по облику и цвету кожи, чувствам и восприятию. Как могли возникнуть такие разительные отличия, если все люди произошли от одного прародителя,

как утверждают сегодня почти все ученые», – пише святитель Микола Сербський [133, с. 31].

Це і причина *всесвітнього потопу*, визнаного, але не зрозумілого вченими, але цілком зрозуміла з точки зору порушення морального закону першим людством.

Не може наука пояснити і зникнення *всіх племен ханаанських*. Цей факт пояснюється лише дією морального закону. Ной за аморальний вчинок свого сина Хама прокляв його потомство – онука свого Ханаана, і під вагою цього прокляття впали і зникли всі їхні нащадки [133, с. 31].

Зникнення міст і цілих цивілізацій також пов'язано з порушенням морального закону. Так Тир – багате і розкішне місто – загинув не з економічних причин. Численні провини, несправедлива торгівля, неправедне багатство і розкіш, забуття Бога – причина зникнення міста, як зазначає пророк Єзекіїль [133, с. 57]. Страшна розпушта – причина *загибелі Содому і Гоморри*. Сірчаний і вогненний дощ, що злився на Содом, стер місто з землі, і це явище неможливо пояснити будь-якими законами природи. Древній Єгипет і Вавилонське царство вважалися дуже розвиненими цивілізаціями (про що свідчать сучасні розкопки), але, тим не менш, вони зникли, і пояснити їх зникнення може тільки моральний закон (ідолопоклонство, зніженість людей, нечуване багатство згубило народ).

Також святитель Микола Сербський показує на основі дослідження священних книг, *вірувань різних народів* (древніх греків, мусульман, народів Сходу), що всі вони визнавали *верховенство дії духовно-морального закону на природні стихії, долі народів і долю кожної людини, здоров'я людини і народження дітей*.

Що ж відноситься до *соціально-економічної сфери, дію духовно-морального закону* святитель Микола Сербський пояснює наступним чином.

По-перше, розглядаючи модне тоді вчення *К. Маркса*, він відзначає, що *питання конфлікту між працею і капіталом поставлене по суті неправильно* – «как вопрос взаимоотношений безличного капитала и безличного труда, противопоставленных друг другу как две враждебные бессловесные силы». *Антагонізм між капіталом, з одного боку, і робочою силою, з іншого, виник через те, що знехтували владою моралі у відносинах людини з людиною*. «В сущности, отношения капитала и труда есть вопрос отношения человека к человеку, а любой вопрос отношения человека к человеку имеет нравственную природу и, как таковой, должен подлежать нравственному закону и регулироваться только им» [133, с. 66].

Далі, відповідаючи на питання *«Від чого залежить економічне становище будь-якої країни?»*, святитель Микола Сербський відзначає три чинники: *«от дождя, от здоровья и от согласия и единодушия людей»* [133, с.67]. Тобто, по суті, це три фактори: *природно-кліматичні умови, демографічні характеристики населення та морально-психологічні якості людей*, від яких залежить узгодженість їх дій.

Далі він продовжує: «Если засуха погубит урожай, эпидемии унесут жизни людей, а мор – скот и если к тому же между людьми не будет мира и согласия, то к чему тогда горы теорий на темы хозяйствования? Для чего тогда все хозяйственные законы и регулирующие хозяйственную жизнь уложения? Но дождь и здоровье дарует Бог в соответствии с верой, почитанием, послушанием и милосердием народа» [133, с. 67].

Те, що людина майже не в змозі позитивно вплинути на *природно-кліматичні умови*, а, на жаль, навпаки – часто стає причиною природних катаклізмів – на сьогоднішній день факт загальновідомий. Більшість сучасних учених визнають, що нинішні зміни клімату, сильні дощі, повені та посухи – це результат діяльності людини (забруднення атмосфери, водойм, землі, вирубки лісів і т.п.). Саме ці причини викликають сьогодні найсильніші побоювання з приводу світової продовольчої кризи, впливають на економічну стабільність багатьох процвітаючих країн.

Наступний фактор – *мир і єдність між людьми*. Те, що від миру, злагоди між людьми, наприклад між політиками, залежить якість законів, політична та економічна стабільність у державі, ми бачимо на прикладі (на жаль, негативному) нашої держави. Те саме ми спостерігаємо і на світовому рівні.

Але тоді може виникнути цілком правомірне питання: «*Може, не треба зовсім піклуватися про господарське життя?*» На це питання святий М. Сербський відповідає таким чином: «*Я не отрицаю забот о хозяйстве при том условии, что превыше всего стоит забота о соблюдении нравственного закона Бога, о суверенности и важности этого закона. Иначе весь опыт людей в сфере хозяйствования и товарообмена, но без соблюдения нравственных норм, можно уподобить искусно выстроенному кораблю, не имеющему компаса. Подобно тому, как корабль без компаса непременно заблудится в океане, так и человеческое общество, пусть даже самым искусным образом организованное, непременно будет плутать по океану жизни, если не будет руководствоваться нравственным законом Бога*» [52, с. 67].

Що ж до причин *погіршення здоров'я людей*, в тому числі репродуктивного здоров'я, причин *високої смертності та низької народжуваності* на пострадянському просторі за період «ринкового реформування» – цю проблему комплексно досліджував сучасний російський вчений академік РАПН **І. О. Гундаров** [50]. На основі кількісних методів *оцінки причин демографічної кризи*, а також вивчення духовно-моральних вчень основних світових релігій про правила життя людини він прийшов до висновку, що *демографічна криза викликана перш за все дією духовно-моральних чинників*.

Зокрема, провівши комплексне дослідження із застосуванням математичного моделювання, він встановив, що збільшення смертності населення Росії за період реформ 90-х років тільки на *16 % пов'язане з впливом соціально-економічних чинників*, решта *84 % складає вплив духовно-*

моральних чинників (збільшення агресивності, безвиході, тобто духовних хвороб людини) [51].

Те саме можна сказати і про *народжуваність*. Її зниження відбулось внаслідок, перш за все, безладного, аморального способу життя у своє задоволення, небажання мати зайву турботу про іншого, установки на можливість і моральну безкарність абортів. Також цьому сприяло погіршення здоров'я майбутніх батьків та їх недовіра до морального правила, згідно з яким Творець, який дав життя дитині, дасть можливість і забезпечити цю дитину.

Крім того, дослідження інших вчених доводять, що в країнах, які зберегли традиційну релігійну мораль і ціннісні установки, народжуваність набагато вище, ніж у країнах західної цивілізації з високим рівнем матеріального добробуту, але зі зміненими ціннісними орієнтаціями, де на першому місці стоїть особистий прибуток, задоволення, кар'єра, а вже потім дитина, яка вимагає від батьків самопожертвування.

Звернемося до інших сучасних досліджень, що доводять *вплив нематеріальних (ідейно-духовних і соціокультурних) факторів на економічний розвиток*.

Такі дослідники, як **В. І. Якунін, В. Є. Багдасарян, С. С. Сулакшин** в ролі одного з найважливіших *факторів економічного розвитку держави розглядають ідейно-духовний ресурс*. У даному випадку вони мають на увазі і *духовну мотивацію праці*, в т. ч. економічної діяльності, мотивацію, що базується на релігійному осмисленні праці, і *нерелігійну – ідеологічну мотивацію*, вибудовану на вірі в силу партії, народу, держави, вірі у побудову кращого майбутнього.

З одного боку, таке об'єднання правильне, оскільки допомагає оцінити вплив неекономічних – духовно-ідейних, психологічних факторів на економіку. З іншого боку, таке об'єднання ставить знак рівності між духовністю і ідеологією, що робити не можна, бо ідеологія може мати як гуманний, так і антигуманний характер, ґрунтуватися як на релігійному, так і на протилежному йому атеїстичному світогляді, і плоди їх – різні. Проте, беручи до уваги *ідеологію, яка утворює, а не руйнує суспільство*, і досліджуючи розвиток економіки Росії в ХХ ст. у зв'язку з духовно-ідейним чинником, вони приходять до двох важливих висновків.

За методикою парної кореляції був розрахований рівень причинно-наслідкового зв'язку *зростання валового промислового виробництва з матеріальним рівнем* (накопичені блага, що визначають якість життя людини), *ідейно-духовною розвиненістю, а також цінністю праці в суспільній свідомості*. З метою чистоти розрахунків був узятий часовий інтервал другої половини ХХ ст. (1946-2000 рр.), що виключає форс-мажорні події масштабних воєн, які припадають на першу половину 1904-1905, 1914-1920, 1941-1945 рр., революцій, коли на показники економічного розвитку впливав третій – зовнішній фактор [233, с. 29].

Отримані результати з позицій неоліберальної теорії виглядають просто бентежними. Коефіцієнт кореляції ідейно-духовної розвиненості суспільства та зростання валового промислового виробництва склав +0,59. Ще більш вагомою виявилася залежність ВВП від фактора цінності праці в суспільній свідомості (коефіцієнт кореляції дорівнює +0,69). Отримані дані доводять значимість для економіки стимулів духовного та ідейного змісту.

А ось сумарний матеріальний фактор і зростання валового промислового виробництва знаходяться в Росії, судячи за результатами проведеного аналізу, в стані антикореляції (значення дорівнює -0,7). Діє, таким чином, добре відомий на рівні повсякденних народних уявлень зв'язок, згідно з яким чим вище у людини матеріальний достаток, тим вона гірше працює. Матеріально мотивоване російське суспільство має негативний потенціал по відношенню до економічного розвитку. Проте, можливо, це унікальна риса російської національної ментальності? Але зазначений вченими тренд зниження темпів зростання ВВП на Заході в міру секуляризації свідомості західної людини дозволяє припустити універсальний характер даного явища. Для остаточної відповіді були б необхідні такі ж дослідження щодо західних країн [233, с. 30-32].

Як ми знаємо, розвиток сучасної економіки неможливий без нових технологій. І тут свою позитивну роль також відіграє моральний фактор. Так, колектив російських вчених під керівництвом професора А. В. Юревича провів дослідження, в результаті яких було встановлено тісний зв'язок морального стану російського суспільства з показниками інноваційної активності. А саме, кореляція між моральним станом суспільства і числом використаних передових технологій склала – 0,938, часткою інноваційної продукції в загальному обсязі продукції – 0,888, числом створених передових технологій на 1 млн жителів – 0,574, числом патентів на 1 млн жителів – 0,539 [230].

Залежність між домінуючим типом культури (культурної ментальності) і економічними умовами в системі намагався простежити відомий соціолог **П. Сорокін** (1889-1968) [180]. Головним визначником типу культурної ментальності, за П. Сорокіним, є домінуючі в суспільстві цінності – духовні чи матеріальні. Відповідно до цього виділяються ідеаціональна та чуттєва культура. Тому тип культурної ментальності буде свідчити і про певний рівень духовно-морального розвитку суспільства.

На думку П. Сорокіна, залежність між типом культури та економічними умовами в системі, безумовно, існує, але не є безпосередньою. Для наявності і виявлення безпосередньої залежності між панівним типом культурної ментальності та рівнем економічного розвитку, а також і збігів змін в культурі і економічній системі, існують певні перешкоди: протиріччя всередині соціальної системи; іманентні наслідки високого розвитку самої культури; вплив різних зовнішніх і

випадкових чинників. Розберемо ці перешкоди, додаючи при цьому деякі зауваження та уточнення.

Про *протиріччя всередині соціальної системи* та їх вплив на труднощі дослідження П. Сорокін пише: «Взаємозв'язок можна простежити тільки в тому випадку, якщо свідомість і повсякденна поведінка членів суспільства у високій мірі інтегровані» [цит. за 180, с. 606]. Але при цьому вчинки людей не завжди відповідають їх думкам і словам.

Насправді і соціологи, і психологи, а тим більше православні богослови знають, що *поведінка людини не завжди відповідає змісту її свідомості*. Так, людина, що має високі моральні ідеали, цінності, бажання, не завжди діє відповідно до них, і навіть навпаки. Точно так само, як і людина з сумнівними моральними принципами життя може зробити добрий вчинок.

З точки зору православної психології, цей феномен пояснюється в першому випадку дією пошкодженої після гріхопадіння природи людини, дією пристрастей, гріховних звичок, а в другому випадку тим, що в кожній людині зберігається Образ Божий, який виявляється в тому числі в здатності любити і чинити добрі справи, а також дією сили благодаті.

Про дію сили гріха апостол Павло пише: «Доброго, котрого хочу, не делаю, а злое, котрого не хочу, делаю. Если же делаю то, чего не хочу, уже не я делаю то, но живущий во мне грех» (Рим. 7, 19-20) [8, с. 1122]. А дію сили благодаті на вчинки однієї людини, з морально спотвореним серцем, по відношенню до іншої людини, гідної милості, відомий духовний вчитель VI ст. авва Дорофей підкреслює таким зауваженням: «... если кто поистине достоин покоя, то и сарацинскому (варварскому) сердцу Бог возвестит сотворить с ним милость, смотря по его надобности» [цит. за 108, с. 162].

Що стосується впливу різних зовнішніх і випадкових факторів наприклад, воєн, стихійних лих, епідемій, вони, безумовно, впливають на стан економіки. Але самі ці фактори є наслідками духовно-морального стану суспільства. Так, війни, революції та інші конфлікти, це помічає і П. Сорокін, породжуються саме вадами чуттєвої культури. Але стихійні лиха та епідемії є також наслідком порушень духовно-морального закону. І це визнають усі світові релігії.

Наступна причина як флуктуацій культурної системи і економічних умов, так і неможливості безпосередньої оцінки залежності між рівнем духовно-морального та економічного розвитку – *іманентні наслідки високого розвитку самої культури*. Йдеться про те, що при високому, навіть надмірному розвитку чуттєвої або ідеаціональної культури в самій системі виникають причини, які призводять і до занепаду культури, і до відповідних змін в економічних умовах.

Чуттєва культура з її матеріальними ідеалами характеризується прагненням суспільства до наживання, багатства, задоволень,

пануванням економічного егоїзму. Кожен у суспільстві бореться за шматочок свого щастя. З часом ці прагнення призводять до того, що норми моралі забуваються, люди втрачають почуття міри і почуття безпеки, що породжує високий ступінь соціальної диференціації, потім конфлікти і війни, які різко знижують рівень економічного благополуччя; так міркує П. Сорокін: *«в условиях сверхразвитой чувственной ментальности каждый начинает бороться за максимальную долю счастья и благосостояния, это нередко ведет к конфликтам между конфессиями, классами, областями и провинциями и т.д., которые зачастую перерастают в восстания, войны, классовые стычки, чрезмерное налогообложение. Люди утрачивают чувство безопасности, и в конце концов экономическое процветание становится невозможным. В итоге высокий уровень экономических условий жизни в таком обществе резко снижается»* [180, с. 607]. Йому вторить і С. М. Булгаков.

У роботі *«Основні проблеми теорії прогресу»* С. М. Булгаков відзначає, що евдемонічний ідеал прогресу, який панує у західному суспільстві і в економічній теорії, коли щастя дорівнює задоволенням, одержуваням від зростання потреб і можливості їх задоволення, є егоїстичним. Він веде до зростання плотських задовольень, споживацтва, до руйнування світу [18, с. 616]. А в роботі *«Про економічний ідеал»* він підкреслює залежність між духовно-моральним станом суспільства і розвитком економіки і відзначає, що коли суспільство зосереджується на матеріальних цінностях, це призводить до духовного занепаду, за чим слідує і занепад економічний. *«Роскошь есть победа чувственности над духом, маммоны над Богом в идеальной душе и в целом обществе; раз руководящим началом становится культ наслаждений, мы имеем дело с роскошью. Роскошь есть обратная сторона и постоянная опасность богатства. Как при нищете свобода духа упраздняется внешним ограничением, так при богатстве – внутренним искушением. Духовный упадок, связанный с роскошью, рано или поздно приводит и к хозяйственному упадку, так что и экономическая роскошь несет в себе свое осуждение»* [180, с. 656-657].

Два найбільш яскраві приклади наслідків панування чуттєвої культури в даний час – демографічна і світова економічна криза, які безпосередньо пов'язані з кризою духовно-моральною. Бажання жити у своє задоволення, зняття заборон на аборти, різке збільшення рівня наркоманії та алкоголізму, руйнування ідеалу традиційної сім'ї - це все продукти чуттєвої культури. Вони привели благополучні в економічному відношенні європейські країни до демографічної кризи, викликаній різким зниженням рівня народжуваності. І тепер благополучна Європа змушена «тугіше затягувати паски», проводячи пенсійну реформу і збільшуючи податковий тягар, скорочуючи соціальні програми і тим самим погіршуючи добробут членів свого суспільства.

Сучасну світову економічну кризу багато дослідників визнають як кризу, породжену нестримною гонитвою за прибутком. Надризикові операції, фінансові піраміди, обман споживача, життя в кредит, величезна кількість незабезпечених грошей і цінних паперів - це все наслідки тільки однієї, духовної хвороби суспільства - жадання грошей, влади і задоволень. Віртуальна економіка, створена цією жагою - мильна бульбашка, що луснула і викликала кризу, нові хвилі якої ще попереду.

Але що ж можна сказати про розвиток економіки ідеаціональної соціокультурної системи? У ній основною домінантою розвитку суспільства є духовно-моральні цінності. Але це не заважає розвитку економіки. Тільки розвивається вона за іншими законами, принципами, механізмами, в інших темпах і пропорціях, відмінних від економіки чуттєвого суспільства. П. Сорокін так відзначає цю особливість: «Всупереч негативному ставленню до багатства і матеріального добробуту ідеаціоналізм породжує сили, які найчастіше сприяють поліпшенню економічного становища не тільки самих носіїв ідеаціональної культури, але й набагато ширшої спільноти» [180, с. 607].

*Найбільш яскравим прикладом перетворення духовної енергії аскетичної праці на високі матеріальні здобутки є монастирі середньовічної Європи і Русі. Унікальними були і результати діяльності *артілей і трудових братств*, зокрема братства М. М. Неплюєва – особливих форм організації праці, властивих тільки православній моделі господарювання, заснованих на пріоритеті духовної мотивації праці, соборності, служінні [106].*

Однак і в цій системі у міру поліпшення матеріального добробуту і наростання чуттєвих норм поступово зароджується криза, як це було в різні періоди існування Візантійської та Російської імперій.

Аскетична, одухотворена, творча праця у поєднанні з розумною державною політикою народжує великі досягнення, приводить і до зростання добробуту, і до нових ідей, відкриттів, прогресу. Але тут для людини виникає велика спокуса захоплення матеріальним, спокуса гордині. І якщо ця спокуса не подолана, людина всі сили своєї душі поступово спрямовує від духовного до матеріального. Цінності й устремління людини змінюються, хочеться більше благ, задоволень, менше праці і милостині. Так вже влаштована душа людини. І це найкраще розуміли православні богослови, які, вторячи своєму Божественному Вчителю, перестерігали не прикипати серцем до земних благ, не прагнути до багатства і звань, більше дбати про духовне, служити своїми талантами, майном людям.

Втягування у вир матеріального веде до втрати духовності, а потім і моральності. У рамках ідеаціональної культури зростає чуттєва і приходить час кризи. Тут варто дещо зупинитися на збігу коливань домінантної культури та економічного розвитку і часі кризи. Дійсно, ніякими науковими розрахунками неможливо вгадати, за якого рівня духовно-морального розкладання в суспільстві настане криза. Природу

коливань і час реакції на духовно-моральний стан суспільства можна зрозуміти, тільки якщо стати на позицію богослов'я.

Творцем історії є Бог. Найголовнішим скарбом для Бога є людська душа. Коли вона захворює, розум, серце, воля людини спрямовуються до зла, зло росте в душі людини і виходить назовні, завдає болю оточенню, руйнує світ. І це відбувається не з однією людиною, а з цілим суспільством. Такі хворі душі необхідно вилікувати, направити в бік добра. І часто таке лікування, подібно до лікування занедбаного тілесного захворювання, неминуче вимагає хірургічного втручання - випробувань і скорботи. Відомий англійський письменник Клайв Льюїс так говорив про діалог Бога і людини та сенс страждань: «Бог звертається до людини шепотом любові, а якщо він не почутий, то голосом совісті, якщо людина не чує і голосу совісті - Бог звертається до неї через рупор страждань» [106].

Ваги історії, час, обраний для процвітання і для кризи, знаходяться в руках Бога. Тільки він може на 100 % правильно оцінити дійсний духовно-моральний стан тієї чи іншої людини і суспільства в цілому і призначити необхідне лікування, в тому числі у вигляді економічної кризи.

Зараз дуже модно писати про неефективність православної моделі культури і господарювання. Але таке твердження, щонайменше, некоректно.

Перше, порівнювати дві різні, існуючі за різними законами, соціально-економічні системи - духовно-моральну і чуттєву, на основі обмежених економічних критеріїв не можна.

Друге, про яку ефективну економічну модель можна говорити, якщо розглянути хоча б такі показники, як *рівень споживання і рівень зовнішньої заборгованості провідних західних країн (див. відповідні теми).*

У збудованій системі *соціально-економічного паразитизму* існує особливий фінансово-економічний механізм, що забезпечує систему перекачування ресурсів, які належать усьому людству, на свою користь. Саме завдяки такому механізму і процвітають США і провідні країни Європи (ці питання докладно ми розглянемо у темі 15).

Третє: на жаль, і сучасна західна цивілізація, і країни, що історично належать до православної, існують в умовах панування грошової цивілізації і аморальної соціально-економічної системи. Відмінність полягає лише в тому, що «еліта» провідних західних країн вибудувала систему експлуатації народів чужих країн, а наша «еліта» – власного народу.

Зараз *ані Україна, ані Росія, як ключові країни православної цивілізації* (і це визнає навіть американський політолог С. Хантінгтон), не можуть продемонструвати досягнень у розвитку економіки і суспільства. Але ж *ані культурна, ані тим більше економічна модель наших держав* зараз не відповідають православної системі. *Ці моделі є аморальними, в деяких випадках навіть антихристиянськими.*

Варто навести лише деякі цифри, що говорять самі за себе: сьогодні Росія і Україна займають, відповідно, 1 і 2 місце серед провідних країн світу за рівнем абортів; 5 і 11 місця в рейтингу найбільш кримінальних країн світу за рівнем вбивств; Україна займає 1 місце в Європі за рівнем самогубств, 4 місце у світі за споживанням спиртних напоїв на душу населення, 9 місце в Європі за кількістю проданих нових автомобілів, 1 місце у світі за кількістю отриманих дипломів про вищу економічну освіту і 77 місце серед 177 країн світу за рівнем добробуту громадян; країна є лідером за рівнем корупції. А рівень економічних злочинів чиновників, доступний загальному огляду, приводить у шок [цит. за 106].

Всі ці показники свідчать про глибокий рівень духовно-морального розкладання нашого суспільства. Про який же економічний розвиток можна говорити, коли в суспільстві, економіці панує аморальна поведінка.

На жаль, у свідомості багатьох українців, залучених до економічної діяльності, особливо політиків і великих бізнесменів, все ще панує модель дикого капіталізму. Свідоцтво тому – величезний обсяг тіньової, у тому числі кримінальної економіки; розпродаж державної власності за безцінь; рейдерство; продаж неякісної, шкідливої для здоров'я продукції; аморальна реклама і т. д. Причому усі ці явища – зовсім не результат зубожіння, низького рівня життя, а наслідок аморальності їх виконавців. Це доводить той факт, що 67 % опитаних українців, які мали справу з державними посадовцями упродовж, наприклад, 2007 р., відмічають, що були безпосередньо втягнуті в корупційні дії в тій або іншій формі [80].

Результатом аморальності більшості державних чиновників і великих бізнесменів є безпрецедентне соціальне і майнове розшарування нашого суспільства. Так, якщо за світовими стандартами, *критичне співвідношення прибутків 10 % найбільш багатих і 10 % найбільш бідних людей складає 10:1*, то у 2009 р. в Україні цей показник склав 40:1 [104]. Такий немислимий розрив дуже небезпечний, він здатний знівечити психіку, породжуючи у "верхах" свавілля і беззаконня, а в "низах" безнадійність, втрату сенсу життя, задрість, недовіру, депресію.

Загальна і головна причина всіх криз полягає в порушенні духовно-морального закону. Слово «криза» в перекладі з грецької означає суд, рішення, поворотний пункт, результат. Нинішню кризу необхідно розуміти і як суд над людством, яке відступає від норм моральності у всіх сферах життя, і як поворотний пункт, вибір «інакше можливого». І час, і можливість зупинення кризи залежить від того, наскільки правильно люди, творці кризи, зрозуміють її істинні причини, і того, наскільки вони захочуть змінити свою свідомість і поведінку, які кроки зроблять до того, щоб жити за нормами моральності, у тому числі дотримуватися цих норм в економічній діяльності.

Висновок. Таким чином, в цій темі ми розглянули сутність і дію позаекономічних законів, що визначають розвиток соціальної системи: закону духовно-моральної детермінації соціально-економічного розвитку

та закону соціокультурної (цивілізаційної) ідентичності. Що стосується першого закону, ми розглянули перешкоди до його прийняття, а також навели докази його дії на основі праць православного богослова святителя Миколи Сербського, соціологічних досліджень П. Сорокіна і сучасних кількісних досліджень впливу духовно-моральної складової на демографічний, економічний, інноваційний розвиток. Також ми довели безпідставність твердження щодо ефективності протестантської і неефективності православної моделей економіки.

Рівень соціально-економічного розвитку країни залежить, перш за все, від духовно-морального стану народу, а також від відповідності соціально-економічної стратегії розвитку базовим цінностям культури відповідної цивілізації, для України - православної цивілізації.

Дотримання лінійної парадигми і шлях наздоганяючого розвитку, копіювання цінностей чужої культури і моделей економіки завело українську економіку в глухий кут. Для того щоб вийти з нього, необхідно вибудувати соціально-економічну стратегію і політику відповідно до закону соціокультурної ідентичності.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть сутність позаекономічних законів соціально-економічного розвитку.

2. Поясніть сутність лінійних теорій соціально-економічного розвитку. Які теорії відносяться до них? Коротко охарактеризуйте кожну.

3. У чому полягає системна помилка лінійних теорій, доведіть їх неспроможність.

4. На основі яких критеріїв визначається прогрес розвитку суспільства в лінійних теоріях? Хто і як спростовує ці критерії?

5. Поясніть сутність нелінійних теорій соціально-економічного розвитку. Які теорії відносяться до них? Коротко охарактеризуйте кожну.

6. Назвіть основні моделі онтології макроекономіки та відповідні стратегії соціально-економічного розвитку.

7. Наведіть позитивні та негативні приклади врахування чи неврахування цивілізаційного фактору в соціально-економічній політиці держав.

8. Наведіть приклади доведення дії закону духовно-моральної детермінації суспільного розвитку (на прикладі теорії святителя М. Сербського).

9. Наведіть приклади доведення дії закону духовно-моральної детермінації суспільного розвитку (на прикладі теорії І. О. Гундарова).

10. Наведіть приклади доведення дії закону духовно-моральної детермінації суспільного розвитку (на прикладі досліджень В. І. Якуніна, В. Е. Багдасаряна, С. С. Сулакшина).

11. Як і чому саме так розвивається економіка в умовах панування чуттєвої та ідеаціональної культури.

Питання для обговорення

1. Як впливає зміст економічної освіти, у т.ч. сучасної, на свідомість населення та соціально-економічний розвиток?

2. Які наслідки дії законів необхідно враховувати в соціально-економічній та культурній політиці держави?

3. Які наслідки вибору певною країною шляху наздоганяючого розвитку?

4. Які перешкоди існують для визнання дії закону духовно-моральної детермінації соціально-економічного розвитку?

5. Як необхідно порівнювати різні соціально-економічні системи, що визнають або ні вертикальний (духовно-моральний) вимір суспільного, в т. ч. соціально-економічного розвитку? Що необхідно додати до цього порівняння?

6. Поясніть природу криз в умовах ідеаціональної культурної системи.

7. Назвіть головні причини соціально-економічної кризи в Україні. Чи вважаєте Ви, що ця криза, передусім, була викликана духовно-моральною кризою нашого суспільства, помилкою у виборі цивілізаційного (соціокультурного) шляху розвитку України?

8. Чи вважаєте Ви, що головною причиною сучасної світової економічної кризи є криза духовно-моральна? Обґрунтуйте свою точку зору.

Теми рефератів

1. Вплив духовно-моральних факторів на господарську та підприємницьку діяльність.

2. Розвиток економіки та суспільства в епоху інформаційного суспільства.

3. Сучасні теорії соціокультурної самобутності.

4. Сучасні соціально-економічні теорії, які визнають дію позаекономічних законів соціально-економічного розвитку.

Література [69, 104, 106, 133, 144, 180].

6. ЦІННІСНИЙ ВИМІР СУСПІЛЬСТВА ТА ЕКОНОМІКИ (СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ). СТРУКТУРА ЕКОНОМІКИ

6.1. Структура соціально-економічної системи

Відомий німецький економіст, представник історичної школи політичної економії, *Вернер Зомбарт* (1863-1941) найбільш істотною ознакою різних господарських (за авторською термінологією, соціально-економічних) систем вважав *пануючий в них «господарський дух»*.

Зомбарт вказував, що *до складу господарської системи входять три основні частини: «1. Дух (Geist). 2. Форма. 3. Техніка»*.

Систему господарства він визначав «як духовну єдність, яка пройнята певним духом або підпорядкована певному змісту; має певний порядок і організацію; застосовує певну техніку».

Отже, економічна система характеризується трьома групами елементів:

1. *Дух – «життя духу»* (цінності, смисли, що задаються культуроутворюючою релігією), яка визначає національний образ думки, активність, мотиви і психологію економічної діяльності.

2. *Форма – сукупність державних, соціальних, юридичних та інституційних елементів, які визначають відносини між економічними суб'єктами (режим власності, статус праці, роль держави); до речі, Зомбарт виступав за державний контроль над бізнесом і наполягав на необхідності планування індустріального прогресу.*

3. *Субстанція – техніка, форми виробництва і підприємництва, технології, сукупність матеріальних способів, з допомогою яких ресурсів виробляють блага [7].*

Дух у цій системі є визначальним елементом, який організує всю соціально-економічну систему - все національне господарство.

6.2. Типи суспільства відповідно до ціннісних домінант

Будь-яке суспільство, в т.ч. його економічна складова, як ми вже відзначали, будується на ціннісній (певній духовній) основі. Залежно від того, які цінності є домінуючими в суспільстві і яке місце в ньому займає економічна діяльність, можна виділити **два типи суспільства - здорове і хворе** (такий підхід до типології суспільства був запропонований З. Фрейдом і Е. Фроммом).

Здорове суспільство вибудовується на цінностях духовної культури, які задають духовний вектор сенсу життя, моральні закони, зразки, орієнтири поведінки людини у всіх сферах життєдіяльності, в т. ч. сфері економічній.

Духовно-моральні цінності (любов, моральність, відповідальність, служіння, праця, солідарність, творчість), покладені в основу економіки, як в основу творення «дому» (згадаємо, що в перекладі з грецького «економіка» - це «домобудівництво»), і пронизують весь процес економічної діяльності - процес домобудівництва, дозволяють створити сильну і здорову економіку (економіку духовно-морального типу), спрямовану на задоволення (безпосередньо або опосередковано) всіх потреб особистості від матеріальних до духовних.

Суспільство, побудоване на домінуючому впливі таких цінностей, як багатство, нажива, споживання, гедонізм, егоїзм, панування, влада, не можна вважати здоровим. Це деформоване суспільство, в якому людина не може реалізуватися як духовно-моральна особистість, виконати своє призначення по відношенню до Творця, до самого себе, до навколишнього світу.

У суспільстві з такими домінуючими цінностями економіка вироджується і перетворюється в хрематистику (антиекономіку, віртуальну систему), а саме суспільство стискається шляхом поглинання сфери культури хрематистикою, підміни релігії - віруванням в силу грошей («релігію» грошей або цифри). Це нездорове суспільство живе за законами, в яких цінності наживи і споживацтва пронизують всі сфери життя. Синонім такого суспільства - грошова цивілізація.

Дух грошового господарства діє на суспільство, як отруйний нервово-паралітичний газ: проникаючи в усі пори суспільного організму, він пригнічує мораль, паралізує совість і вбиває душу [138, с. 73]. Соціокультурна система втрачає потенціал свого розвитку, порушується безпека всіх її елементів і сфер, що призводить в кінцевому підсумку до руйнування і тотальної залежності від інших систем.

Якою ж має бути структура соціально-економічної системи макрорівня для того, щоб економіка виконувала свої життєзабезпечуючі, творчі цілі і сприяла гармонійному розвитку суспільства?

6.3. Підсистеми економіки (соціально-економічної системи)

У складі соціально-економічної системи макрорівня (національної економіки) доцільно виділити дві якісно різні підсистеми, які мають різну мету і критерії оцінки і діють відповідно до різних закономірностей.

Ці системи подібно аристотелівській хрематистиці і економіці-домобудівництву завжди будуть наявні в економічній системі держави, але вони повинні мати певну ієрархію.

Перша підсистема – це підсистема товарного ринкового виробництва, ефективність якого визначається грошовими критеріями. За своєю суттю вона є забезпечувальною, а не цільовою системою а, отже, не повинна бути панівною.

Інша ж підсистема – це підсистема нетоварного виробництва і соціального (суспільно-неринкового) господарювання. Остання реалізує

себе у виробництві суспільно необхідних благ і послуг, що не мають ринкової вартості і оцінюються на основі критеріїв соціальної і народногосподарської ефективності. В цій підсистемі реалізується гуманна, соціальна, екологічна цілі, а також за певних умов і сотеріологічні, моральні цілі господарювання.

Гармонійна діяльність двох цих підсистем повинна забезпечуватися за допомогою державного регулювання, так, щоб ринковий егоїзм окремих товаровиробників підкорявся цілям розвитку всього народного господарства. Це цілком може бути реалізовано як через відповідну податкову, митну, антимонопольну політику, регулювання екологічних нормативів, встановлення обґрунтованих соціальних стандартів, регулювання трудового законодавства та інші механізми державного регулювання, так і через розвиток інституційної та індивідуальної культури і етики господарювання, стандартів соціально-відповідального бізнесу, через норми і механізм правового регулювання.

Економіка, що має вузькоринковий характер, через свою природу не може служити відтворенню всього суспільства. Вона лише може створити необхідні для цього матеріальні передумови, але не для всіх членів суспільства і не на постійній умові. Її цільова орієнтація на вигоду і прибуток робить неможливим розвиток неприбуткових сфер суспільства: культури, освіти, науки, медицини. Переведення на ринкові рейки соціальної сфери суспільства по суті не тільки обмежує його розвиток, але і значно деформує весь соціальний організм, деформує значення існування людини, переносячи його у вузькоматеріальну площину.

Ані освіта, ані культура, ані медицина не можуть забезпечувати якісний, цілісний розвиток кожної людини і суспільства в цілому, якщо ці сфери розвиватимуться і оцінюватимуться відповідно до ринкових критеріїв. *Ринкоїзація цих сфер приводить до деградації суспільства, і ні про який цілісний розвиток мови тут бути не може, бо в основу покладений соціальний дарвінізм, коли виживає найсильніший.* Така організація національної економіки відповідає аморальній соціально-економічній системі. На жаль, вона поки не тільки панує в Україні, але і багато в чому проектується на майбутній розвиток національної економіки.

Збереження цілісності системи і відтворення всього суспільства в цілому відповідно до його культурної ідентичності (принципу соціокультурної ідентичності) можливо тільки на основі відновлення цінностей здорового суспільства та структури самої економічної системи.

6.4. Типізація соціально-економічних систем за моральним (ціннісним) критерієм: принципівий підхід

Головна цінність і мета економіки, вектори та орієнтири її розвитку втілюються у вирішенні основної моральної дилеми економіки: «мораль і (або) прибуток», що означає теоретичну і практичну відповідь на

питання про те, як забезпечити прибутковість при дотриманні моральних норм і який вектор (цінність) вибрати за домінанту розвитку.

Якщо поле економічної діяльності подати в системі координат, де віссю абсцис подано функцію прибутку (рентабельності), а віссю ординат – функцію моральності (моральних норм), ми отримаємо чотири поля; у кожному з них окремі суб'єкти господарювання можуть вести себе по-різному, але в системі в цілому домінує якийсь один принцип (рис. 6.1) [104].

Рис. 6.1. Типізація соціально-економічних систем за моральним критерієм

Перше поле характеризується домінуючим прагненням суб'єктів системи і системи в цілому отримати достатній прибуток при дотриманні моральних норм.

Друге – тим, що головним є дотримання моральних норм, прибуток не виключається, але передбачається його нульовий рівень і

навіть збиток. У цьому випадку можна говорити або про діяльність, яка спочатку неприбуткова і повинна фінансуватися ззовні, або про аскетичне монастирське господарювання, чи про тимчасову ситуацію у господарюванні.

Два верхніх поля являють собою *духовно-моральну СЕС*.

Знизу ми маємо поле *аморальної СЕС*, системи, в якій моральні норми порушуються заради прибутку. Механізм дії цієї системи заснований на перекачуванні ресурсів та капіталів від одних суб'єктів економічної діяльності (фізичних, юридичних осіб або держав) до інших.

Методи (важелі) цього перекачування досить прості за змістом, але їх конкретне наповнення і витонченість застосування модифікується в залежності від обставин, що змінюються.

Ось ці *важелі*: експлуатація народу та природних ресурсів; фінансові та правові спекуляції; використання неповної інформованості народу, правової, політичної, економічної неграмотності; маніпуляція громадською думкою з використанням методів ведення інформаційної війни, у тому числі впровадження помилкових теорій і міфізація суспільної свідомості, використання потенціалу довіри; силовий тиск або пряме застосування сили.

Аморальна економіка (СЕС) може проявлятися у двох варіантах (третє і четверте поле): коли у ролі експлуатованих виступає власний народ, ресурси і економіка в цілому, тоді ми маємо справу з полем три, та коли експлуатованими є чужі країни і народи – це четверте поле.

Третє поле характеризується тим, що в системі в цілому при недотриманні моральних норм не буде і позитивного економічного результату. Це закономірно для будь-якої аморальної системи, але проявляється не відразу. У цьому полі окремі особи і групи осіб, діючи в своїх особистих інтересах, прагнуть до максимального збагачення, не звертаючи уваги на те, що відбувається із системою в цілому. Це прагнення і дія дуже часто характерні як для осіб, які стоять при владі, так і для тих, що прагнуть до неї. Вони призводять в результаті, з одного боку, до утворення олігархічних кланів, які діють у власних інтересах всупереч інтересам суспільства і взагалі раціональним принципам збереження системи, а з іншого – до копіювання дій іншими господарюючими особами залежно від їх культурно-морального розвитку.

Дія створеного механізму в кінцевому підсумку призводить до величезного збагачення одних і бідності інших, соціального і майнового розшарування, суб'єкти господарювання знищуються, економіка знекровлюється за рахунок вивезення ресурсів, капіталу, і як наслідок, кредитів у міжнародних фінансових організацій, відбувається вплив інтелектуального капіталу. У цілому в країні з такою системою ми спостерігаємо повне руйнування економіки, дестабілізацію суспільства, моральний хаос при дуже поки що успішній діяльності окремих олігархічних кланів.

Соціально-економічна система, розташована у третьому полі, в результаті орієнтації державної системи (в особі конкретних державних чиновників), а також, як наслідок, і більшості суб'єктів господарювання на *аморальні принципи, у поєднанні з непрофесійними підходами в результаті зазнає повного економічного краху.*

Непрофесіоналізм, звичайно, відіграє чималу роль у руйнуванні, втім головна домінанта – аморальність. Коли розвалиться система – питання часу, що залежить від накопичених матеріальних і нематеріальних запасів, дій ззовні, бажання і дій (небажання і бездіяльності) щодо зміни ситуації. Описана модель – це *аморальна економіка кланово-олігархічного типу, яку, на жаль, ми на сьогоднішній день маємо в Україні.*

В четвертому полі при прагненні отримати прибуток суб'єктами і системою також порушуються моральні норми, але система живе достатньо тривалий час, оскільки вона використовує переважно не свої, а чужі ресурси. Це – модель західної економіки, англосаксонської ліберальної СЕС. Маючи раціональний склад розуму, західні теоретики, політики і великі бізнесмени давно зрозуміли: експлуатація власного народу не може призвести ні до чого доброго.

Великий бізнес обоюдно полює політичну стабільність, не полює соціальних конфліктів. До того ж західні менеджери зрозуміли, що найкращий результат наймані працівники даватимуть, по-перше, при забезпеченні високої заробітної плати і нормальних умов праці, а, по-друге, при активізації їх соціального потенціалу, забезпеченні довіри і справедливості, законності і порядку у власній державі. Тому від ідеї явної експлуатації власних трудових і природних ресурсів на Заході вже давно відійшли. Уряди розвинутих країн поки що піклуються про майбутнє власної нації. Про це свідчать високі показники якості життя населення.

Але питання полягає в тому, за рахунок чого протягом останніх десятиріч благоденствувала західна економічна система. Щоб відповісти на нього, достатньо звернутися до даних, що характеризують економіку США як втілення англосаксонської СЕС, а також до механізму, що пояснює принцип дії віртуальної світової економіки (теми 13-16).

6.5. Ціннісний вимір економіки (соціально-економічної системи) України

Які ж у своїй ціннісній основі суспільство і тип економіки домінують в Україні? Для відповіді на це питання ми проведемо аналіз, використовуючи результати соціологічних досліджень, проведених вченими Інституту соціології НАН України та Інституту Стратегічних досліджень «Нова Україна».

Як ми зазначали, моральний стан суспільства безпосередньо впливає на його економічний розвиток. Необхідно відзначити, що *самі громадяни України дуже песимістично оцінюють моральність суспільства*. В українському суспільстві зберігається **феномен аморальної більшості**, коли велика частина населення впевнена в тому, що оточення в більшості своїй в повсякденному житті демонструє аморальні практики. Так, 44,2 % опитаних вважають, що люди готові використовувати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій для вирішення своїх інтересів, 44,7 % – що люди здатні при нагоді "згрішити", і тільки 11,1 % – що люди завжди діють відповідно до правових та моральних вимог суспільства (табл. 6.1) [складено за 193, с. 474].

При цьому самих себе люди відмовляються визнати носіями аморальних практик. Це свідчить про прояв подвійних моральних стандартів у всіх сферах суспільства, в т.ч. в економічній.

Запорукою розвитку економіки і соціального розвитку є така цінність, яка відображає моральні якості особистості, як відповідальність.

Наскільки ж відповідальні українці? Більшість опитаних відзначають, що не несуть відповідальності за стан справ в державі (67,1 %), у своєму місті чи селі (57,9 %) (табл. 6.2) [складено за 193, с. 491-492].

Таблиця 6.1

Результати відповіді на питання «Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів більшість людей ...»

Формулювання відповіді	у % до тих, хто відповів
Готові використовувати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій	44,2
Здатні при нагоді "згрішити", але в основному дотримуються правових і моральних норм	44,7
Завжди діють відповідно до правових та моральних вимог суспільства	11,1

Таблиця 6.2

Відповідь на питання про особисту відповідальність

Відповіді	Несу відповідальність, у % до тих, хто відповів	
	за стан справ у цілому в Україні	за стан справ у своєму місті або селі
Повну	1,8	2,1
Часткову	15,9	23,9
Ніяку	67,1	57,9
Важко відповісти	15,2	16,2

Цінності, на яких будується сильна економіка і суспільство в цілому – чесна праця, творчість, служіння, солідарність, відповідальність, взаємна довіра, на жаль, відходять у минуле. Це можна побачити, порівнюючи відповіді респондентів, отримані в 1982 і в 2011 рр. (на рис. 6.2 вказана питома вага респондентів, які вважають, "що майже всі" або "більшість" людей, яких вони зустрічають у своєму житті, виявляють вказані якості).

Так, зараз тільки 24,4 % опитаних вважають, що успіху і благополуччя можна домогтися чесною працею (в 1982-86,9 %); 28,7 % – що оточення виявляє ініціативу на роботі (в 1982-71,6 %), 32,9 % – що люди чуйні і готові прийти на допомогу (в 1982-83,0 %) [72, с. 35].

Праця серед сучасних українців сприймається перш за все як засіб реалізації матеріальних потреб – для 62,2 % опитаних це заробіток, для 24,7 % – пенсія. Лише менше чверті опитаних (21,3 %) сприймають працю як служіння і обов'язок, як покликання (21,2 %) і творчість (5,7 %) [73, с. 32-34].

Символом досягнення успіху для переважної більшості українців (73,8 %) є матеріальне благополуччя.

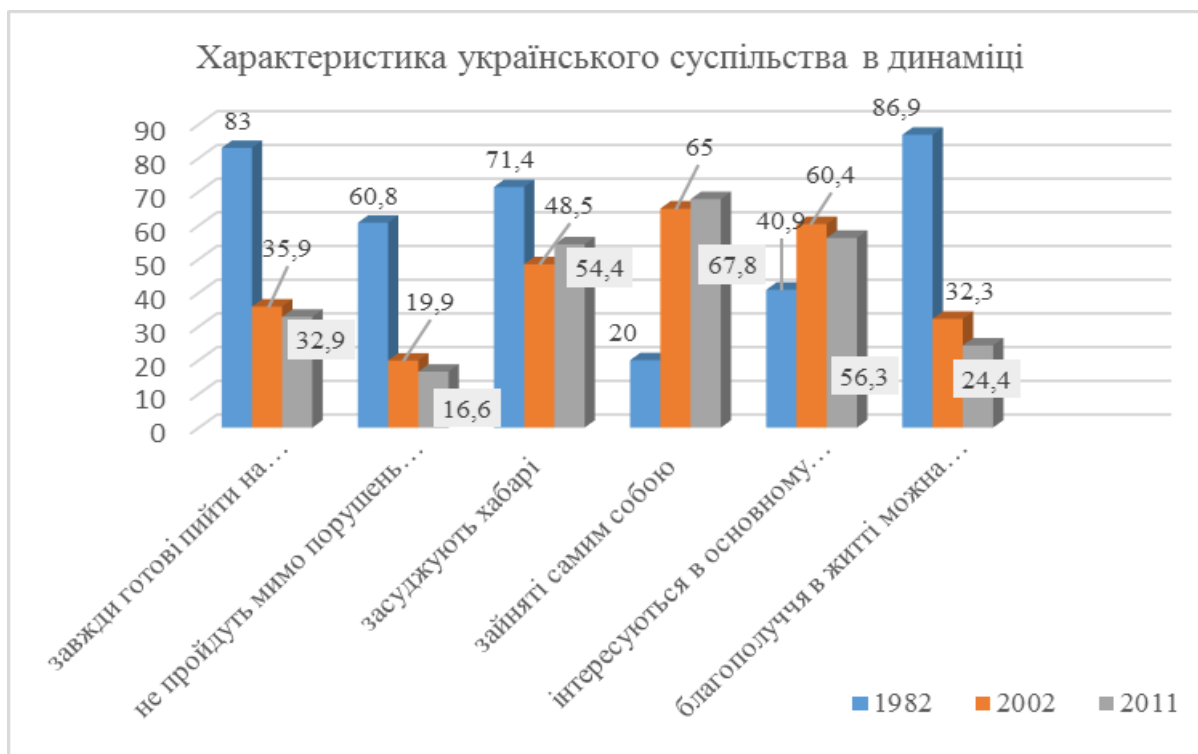

Рис. 6.2. Характеристика українського суспільства в динаміці

При цьому нижчі позиції в рейтингу займають такі фактори, які і покликані забезпечити це благополуччя – «престижна робота, професія» (29,4 %); «кар'єрне зростання» (23,5 %); «особистий бізнес» (15,5 %); «добра освіта» (15,2 %) [72, с. 14] (табл. 6.3).

Тому цілком закономірно, що **багатство** для українців асоціюється в першу чергу з успіхом (37,8 %), а потім вже з трудом і наполегливістю (31,2 %), також високий відсоток опитаних асоціює багатство зі свободою (29,3 %) і безкарністю (14,3 %) і тільки невелика частина - із соціальною відповідальністю (11,0 %) і культурністю (9,5 %) [73, с.34].

Свобода для українців асоціюється більшою мірою з деструктивними характеристиками, ніж з конструктивними: з необмеженістю дій і грошима у 26,2 і 26,1 % відповідно, тоді як з творчістю і відповідальністю тільки у 14,5 і 13,6 % опитаних [73, с. 31].

Сучасність українці характеризують в негативних якостях, відзначаючи, що це час «лиходіїв» (39,9 %), «бюрократів» (36,6 %), «авантюристів» (30,5 %), «пристосуванців» (29,3 %), але не час

«моральних авторитетів» (7,8 %), «талантів» (4,7 %), «професіоналів» (2,7 %) (табл. 6.4) [складено за 193, с. 529].

Таблиця 6.3

Символи життєвого успіху українців

Символи успіху	у % до тих, хто відповів
Матеріальне благополуччя	73,8
Сім'я, діти	60,0
Добре здоров'я	47,0
Любов, наявність людини, яка любить	46,6
Хороші друзі	37,8
Самореалізація	35,0
Престижна робота, професія	29,9
Пошана серед колег	29,4
Кар'єрне зростання, керівна посада	23,5
Власна справа, бізнес	15,5
Хороша освіта, диплом престижного університету	15,2
Добрі стосунки з керівництвом	12,6

Таблиця 6.4

Результати відповіді на питання
«Як би Ви могли охарактеризувати наш час?»

Деструктивні якості	у % до тих, хто відповів	Конструктивні якості	у % до тих, хто відповів
Лиходіїв	39,9	Трудівників	12,8
Політиканів	39,0	Талантів	4,7
Бюрократів	36,6	Моральних авторитетів	7,8
Авантюристів	30,5	Професіоналів	2,7
Пристосуванців	29,3		
Жебраків	25,1		
Обранців долі	10,4	Важко відповісти	13,6

Тобто в наявності закономірне *хибне коло цінностей*: багатство - безвідповідальність - вседозволеність - аморальність - успішність - влада, замість *кола творчих цінностей*: моральність - культура - професіоналізм - праця - відповідальність - успіх - достаток.

Якщо узагальнити цінності, які домінують в сучасному українському суспільстві, і порівняти їх з традиційними для нашого суспільства

цінностями, що склалися під впливом ідеалів православної віри і культури, домобудівництва, вийде така картина (табл. 6.5).

Таблиця 6.5

Цінності суспільства: ідеал православної культури і реальність українського соціуму

Ідеал	Реальність
Віра в Бога	Віра в силу грошей
Любов	Ненависть
Краса, Образ	Неподобство
Моральність	Аморальність
Служіння	Особистий успіх
Жертовність	Егоїзм
Солідарність	Індивідуалізм
Відповідальність	Безвідповідальність
Професіоналізм, освіченість	Некомпетентність
Творчість	Шаблонність, автоматизм
Творення	Руйнування
Праця	Робота
Достаток	Розкіш
Аскетизм	Гедонізм
Економіка (домобудівництво)	Хрематистика

Такий портрет суспільства свідчить про глибоку деградацію: панування цінностей, а відповідно і відносин, характерних для аморальної соціально-економічної системи.

Чи сприймають сформовану систему цінностей українці? (Питання, поставлене респондентам, формулювалось так: *чи приймаєте Ви, як свою, ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності* (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху і т. д.)).

Систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності, визнає чверть опитаних (25,1%), а серед молоді – третина (34,0%) – це нова генерація українських громадян, яка приймає реалії дикого ринку і аморальної соціально-економічної системи.

У половини ж суспільства (48,1%), а серед молоді – у третини (30,2%) система цінностей, що склалася, викликає відторгнення.

Ще не визначилася остаточно зі своїм ціннісним вибором чверть (25,8 %) суспільства в цілому і третина молоді (35,8 %) (табл. 6.6) [складено за 193, с. 310].

Тобто в сукупності більшу частину суспільства, в т. ч. молоді, не задовольняє та система цінностей, яка нав'язується шляхом впровадження стандартів західної цивілізації в суспільство і в економіку, в т. ч. через систему економічної освіти.

Таблиця 6.6

Результати відповіді на питання «Чи приймаєте Ви, як свою, ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності?»

Відповіді	По Україні в цілому, %	Молодь (18-21 рр.), %	Старше покоління, %
Однозначно ні	17,3	6,6	24,1
Найпевніше, ні	30,9	23,6	32,4
Найпевніше, так	23,3	32,1	16,4
Однозначно так	2,8	1,9	2,6
Важко відповісти	25,8	35,8	24,6

Тому у нас ще є шанс для того, щоб поступово (звичайно, з величезними зусиллями) вибудувати здорове суспільство і наблизитися до економіки, заснованої на моральності. І одним з найбільш важливих важелів зміни цінностей і створення здорової економіки є освіта, в т.ч. економічна освіта.

Висновок. Таким чином, в цій темі ми ще раз підкреслили, що суспільство і економіка будуються на певній ціннісній основі, в залежності від якої суспільство буде хворим або здоровим. Аналіз цінностей українського суспільства, зокрема ставлення до праці, багатства, свободи, відповідальності, моральних дій в економіці, показав, що наше суспільство хворе. Типологія СЕС відповідно до морального, ціннісного критерію дозволила виділити два крайніх типи – духовно-моральну і аморальну СЕС.

В Україні, на жаль, панує аморальна СЕС кланово-олігархічного типу. Зміни в суспільстві та економіці передбачають зміну ціннісного портрета суспільства, зміни в системі економічної освіти, а також зміни цілей і структури СЕС, де буде панувати соціально орієнтована економіка, а ринкові відносини будуть перебувати під контролем державного регулювання.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте типи суспільства відповідно до ціннісних домінант.
2. Охарактеризуйте підсистеми соціально-економічної системи макрорівня, їх цілі, критерії оцінювання ефективності діяльності в них.
3. Хто і як повинен забезпечувати гармонійну діяльність цих підсистем?
4. Які типи соціально-економічних систем можна виділити відповідно до ціннісного критерію? Коротко охарактеризуйте їх.
5. Чим характеризується феномен аморальної більшості?
6. Як характеризується відповідальність сучасних українців?
7. Як сучасні українці ставляться до праці, багатства, свободи?

Питання для обговорення

1. Який тип суспільства та тип економіки, відповідно до ціннісних домінант, збудовано в Україні? Відповідь прокоментуйте.
2. Що відбуватиметься в суспільстві, якщо всі складові соціально-економічної системи будуть діяти відповідно до ринкових критеріїв? Як цьому запобігти?
3. Охарактеризуйте за рис. 6.1 усі типи соціально-економічних відносин в СЕС, що схематично подано у відповідних полях графіка.
4. Охарактеризуйте символи життєвого успіху українців. Про що вони свідчать?
5. Порівняйте цінності суспільства відповідно до ідеалу, сформованого у православній культурі, і цінності, які домінують в українському суспільстві.
6. Чому в українському суспільстві та економіці відбулися руйнівні зміни? Як це пов'язано зі зміною свідомості українців?
7. Чи існує шанс на позитивні зміни в свідомості українців? Відповідь пояснити. Як здійснити ці зміни?

Теми рефератів

1. Ціннісний вимір економіки (за працями сучасних науковців).
2. Ставлення сучасних українців до праці, власності, багатства, конкуренції та розвиток економіки.

Література [72, 73, 104, 193].

7. ХРИСТИЯНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТА ЕТИКА ГОСПОДАРЮВАННЯ

7.1. Ставлення християнства до економіки і господарського життя, господарської активності людини, критерії ефективності господарської діяльності

Багатовіковий досвід господарювання, що склався в різних типах цивілізацій, в різних країнах світу, показав, що господарська діяльність повинна передусім регулюватися правом і моральними законами. Без дотримання їх будь-яка господарська діяльність у довгостроковій перспективі приречена на провал.

Історія господарського розвитку різних країн показує, що економічна криза здатна викликати не лише сплеск аморальності, а й пробудити сили суспільства, які протидіють цьому явищу. І майже завжди авторитетним лідером таких здорових сил суспільства була церква, оскільки віруючі люди в силу своїх релігійних переконань повинні дотримуватися принципів високої моральності.

Яке ставлення християнства (або іншої релігії, в якій виховувалася, соціалізувалася людина) до економіки і господарського життя, господарської активності людини? Хто є джерелом всіх благ і мірилом всіх вчинків, результатів діяльності? Які критерії визначають ефективність господарської діяльності? Як повинна людина ставитися до успіху і невдачі, благ, в т.ч. до багатства і бідності, свого становища в суспільстві? Якими критеріями повинна керуватися людина – суб'єкт господарювання, економічних відносин (керівник, підлеглий, державний діяч) – при побудові господарського життя, прийнятті оптимальних рішень, в т.ч. управлінських? За якими принципами необхідно вибудовувати свої відносини з навколишнім світом (підлегли, інші суб'єкти господарювання, споживачі, навколишня природа) у процесі господарювання? Ці та багато інших питань у тій чи іншій мірі були і будуть виникати у людей, залучених у господарську сферу, поки існує економіка.

Країни Західної Європи, Київська Русь, дореволюційна Російська держава з Україною у складі протягом багатьох століть вибудовували свою державність і господарське життя, науку і культуру, базуючись на фундаменті християнства. Тому для нас дуже важливо отримати відповіді на поставлені питання згідно з християнським вченням. Знання християнських принципів господарювання важливо і з точки зору морального оздоровлення нашої економіки сьогодні.

Для християнського вчення економіка, господарська діяльність – поняття тимчасові, земні. Економіка – явище не початкове і кінцеве. Необхідність господарської діяльності в її теперішньому вигляді виникає в

результаті гріхопадіння людини, тепер людина змушена добувати хліб насущний тяжкою працею в поті чола, піклуватися про збереження і ефективно використання плодів праці і наявних ресурсів, тобто про власність, має регулювати взаємовідносини, що виникають у процесі праці, обміну, розподілу.

«Человек, как разумное существо, создан как властитель твари и существует ради себя самого, а нужда в пище и одежде, ограничивающая и подчиняющая внешним обстоятельствам человеческую свободу, происходит из посттварных, приобретенных вследствие грехопадения особенностей человека», – пише відомий богослов IV ст. *Немезій Емесський* [цит. за 207, с. 126].

Таким чином, господарська діяльність людини, праця – неодмінні складові її земного життя. *Один з основоположних принципів християнської господарської етики – необхідність праці всіх працездатних членів сім'ї, а отже, і всіх членів суспільства, згідно з правилом "Если кто не хочет трудиться, то и не ешь" (2 Фес. 3.10), вперше сформульований у Новому Заповіті.*

Творче осмислення особливостей господарювання (економіки), які вперше були осмислені християнськими богословами, дозволяє виділити наступні *рис* господарювання.

По-перше, *господарювання, як сфера земної діяльності людини і як цілеспрямована, творча діяльність особистості і суспільства, підлягає дії тих же законів і обмежувачів, які існують і для інших проявів людського життя, у т. ч. вона не тільки тимчасова, але і залежна від безлічі обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру, духовно-моральних і матеріальних чинників.*

По-друге, *як будь-яка сфера діяльності людини, її розвиток в першу чергу визначається чинниками духовно-морального змісту, духовно-моральним законом, а вже потім матеріальними чинниками.*

По-третє, *за напрямом свого розвитку економіка есхатологічна, тобто кінцева, і сама по собі господарська діяльність, точніше, її характер (моральний або аморальний), може якимось чином впливати на хід суспільного розвитку і «час історії».*

По-четверте, *економіка позарозумна за своєю першопричиною і, як наслідок, – мало передбачувана.*

Непередбачуваність і стихійність, позарозумність економіки пов'язані з особливостями пошкодженої гріхопадінням природи людини. Пояснимо цю тезу.

Справа в тому, що *кінцеві економічні потреби позарозумні за своєю природою.* По-перше, вони матеріальні і в першу чергу пов'язані із задоволенням потреб тіла («Силы питания, рождения и движения крови... не подчиняются разуму ..., потому что не по нашему определению или выбору, но по природе совершают свои функции», – пише Немезій Емесський [цит. за 207, с. 90, 92].

По-друге, людство постійно має тенденцію фіксуватися на сьогоденні і матеріальному, не замислюючись над майбутніми і, тим більш, трансцендентальними наслідками своєї поточної матеріально-господарської активності.

З позицій християнської антропології, після гріхопадіння людина має прагнення в першу чергу до задоволення саме тілесних потреб, *здоровий глузд, розум часто не в змозі зупинити людину в гонитві за тілесними благами і задоволеннями* – звідси зайва розмаїтість одягу, їжі, інших матеріальних благ і шалене прагнення до них будь-якими засобами, аж до знищення навколишнього середовища та інших людей.

Тому головне завдання людства в економічну епоху його існування – підпорядкувати господарську діяльність, позарозумну у своїй першопричині, дії суб'єктивного обмежувача – розуму, що визначає напрям діяльності людської волі і безпосередньо впливає на свободу вибору. При цьому розум людини, її воля повинні бути спрямовані до виконання заповідей, поєднуватися з волею Божою. Погоджуючи і направляючи свою волю відповідно до Божественної у всіх своїх вчинках, в тому числі в господарській сфері, і сподіваючись на Божественне милосердя, людина знаходить спасіння.

Як же ставиться християнство до господарської активності?

Хоча християнство і не має на меті створення ефективного, з економічної точки зору, господарства, за зауваженням С. М. Булгакова, «новейшее европейское народное хозяйство» було породжене саме ним. Саме християнство допомогло людині звільнитися «от языческой плененности природе и ее чарам», «осознать себя «господином природы и ее центром», «ощутить самого себя, свою духовность и силу» і через це змінити на краще світ [22, с. 309].

Життєва сила християнства полягає в антиномічності вчення Спасителя. Поруч з тезою неприйняття "світу, що лежить у злі" є антитеза – перетворення світу в процесі співтворчості, його зміни відповідно до Божественного задуму.

З одного боку, християнство кличе до звільнення від світу, «що лежить у злі», від любові до нього, від будь-якої господарської турботи: «Воззрите на птиц небесных, яко не сеют, не жнут, не собирают в житницы, и Господь питает их» (Мф. 6:26). «Имущие должны иметь, как неимущие, и покупающие, как не приобретающие, и пользующиеся миром сим, как не пользующиеся, ибо проходит образ мира сего» (I Кор. 7: 30-31) [9].

Але, з іншого боку, християнство визнає природний світ як благо, цінність, «приемлет мир как творение Божие, возглавляемое человеком, с любовью к нему, но и с независимостью от него, какая свойственна существу, сознавшему свою духовность» [22, с. 310].

С. М. Булгаков у зв'язку з цим пропонує протиставити християнське ставлення до світу з буддійським світоглядом. Світовідреченість буддизму

з його песимістичним ставленням до світу як місця страждання і як до ілюзії веде і до паралічу господарської волі.

Тільки християнство «научает любить мир высшею любовью, как создание Божие, которое сам Бог так возлюбил, что не только сотворил его Премудростию Своею, но не пощадил и Сына Своего для спасения мира» [22, с. 311].

Людині належить право і обов'язок праці у світі, як для власного існування («не трудящийся да не яст» (II Фесс. 3:10), «трудящемуся земледельцу первому должно вкусить от плодов» (II Тим. 2:6) [9], як для надання допомоги ближньому (згідно з запитуванням на Страшному суді (Мт. 25) [9], так і для здійснення спільної справи людської на землі, на виконання заповіді Божої при створенні людини: «обладайте ею (землею) и владычествуйте» (Быт. I, 28) [9].

Християнство, на відміну від багатьох інших релігій і філософських вчень, визнає матеріальний світ благом. Адже його створив милосердний Бог, Який любить усе Своє творіння, включаючи людину. Заради любові до цього світу і людини, заради спасіння світу Ісус Христос став людиною в плоті, прийняв хресні муки. Християни вірять у воскресіння мертвих, прообразом чого було воскресіння Христа. Християнське ставлення до матерії протистоїть тим релігіям і філософіям, які бачать в матерії і тілесності тільки зло, прагнучи до суто духовного інобуття (як платонізм і гностицизм) або до подолання земного життя як страждання (буддизм).

Визнання матеріального світу благом відкриває простір земному активізму і праці, господарській енергії і вдосконаленню економічного життя, в той час як заперечення матеріальності веде до паралічу волі, зводячи господарство, працю, розвиток цивілізації до порожньої і навіть шкідливої для душі суєти [22, с. 311-312].

За якими критеріями визначають ефективність господарської діяльності?

Господарська діяльність знаходиться між матеріальним і духовним світами, хоча б уже тому, що сама людина належить одночасно до цих двох світів. Ця діяльність не тільки перетворює навколишній матеріальний світ, але сприяє (або заважає) спасінню людини. Тому вона повинна будуватися відповідно до певних духовно-моральних принципів, підлягати духовно-моральній оцінці. Адже християнська релігія не тільки філософсько-етична система, але принцип життя, спосіб буття і його основа.

Християнство створило соціально-економічний ідеал, соціально-економічну систему, альтернативну цінностям «світу цього». Оскільки, з одного боку, господарська діяльність для християнського світогляду річ тимчасова, але необхідна, а з іншого – має причетність до справи спасіння людини, християнство створює ідеал не економічно ефективного, а духовно-ефективного господарства. Тому виникають і принципово

відмінні від західної економічної теорії духовно-моральні критерії оцінки ефективності господарювання (підхід, властивий східнослов'янській економічній думці).

Методологічний принцип дослідження господарства – принцип зворотної (зсередини – назовні), а не прямої (ззовні-всередину) перспективи. Тобто дослідження результативності, ефективності господарювання – це не тільки оцінка звичайних соціально-економічних параметрів, які можливо підрахувати, а передусім оцінка самої етики та психології господарювання у порівнянні з ідеалом, який задає релігія, оцінка цілей господарювання, мотивів економічної поведінки і в цілому економічної психології господарюючого суб'єкта відповідно до ідеального змісту.

На думку д.е.н., професора **В. В. Симонова**, економіка має моральний, сотеріологічний, есхатологічний і частково еклезіологічний вимір [207, с. 11].

Відносно сотеріологічного виміру, тобто щодо того, наскільки економічна діяльність пов'язана із спасінням людини (роду людського): у тих галузях, де ми стикаємося з конкретними проявами реальної господарської діяльності – з відносинами власності, багатства, бідності, благодійності, праці та відшкодування за працю та ін., – ми можемо говорити про сотеріологічний вимір економіки. *Християнину (християнській громаді) необхідно не тільки знайти своє місце в господарському процесі, визначити міру і мету участі в ньому, а й зрозуміти, наскільки і як він може сприяти досягненню кінцевої мети християнського буття – спасінню.*

Сотеріологічний вимір економіки тісно пов'язаний з есхатологічним.

Християнське вчення про Страшний суд стверджує ідею кінцевості земного світу, історичного прогресу. З цієї точки зору необхідним стає уточнення телеологічних аспектів участі християн у господарських процесах, визначення мети і значення господарського процесу в співвідношенні з Божою волею про світ і людину і в перспективі Страшного суду. Якщо виходити з цих позицій, то *значимими обставинами є не стільки сама економіка та її ефективність, скільки результат її впливу на світ*, тобто сенс його перетворення та підсумки цього перетворення у співвідношенні з тією частиною Вічності, початком якої послужить Страшний суд [207, с. 12].

Моральний вимір економіки полягає в оцінці економічних відносин і процесів з позицій християнської моральності.

Виходячи з того, що економіка має не тільки тимчасовий, матеріальний, земний, а й есхатологічний, моральний, сотеріологічний вимір, в оцінці її ефективності зовсім не достатньо враховувати лише традиційні соціально-економічні параметри, необхідні духовно-моральні критерії оцінки ефективності господарювання: есхатологічні, моральні, сотеріологічні.

7.2. Християнська економічна думка: закономірності господарювання

Витоки християнської економічної думки, безумовно, мають своєю моральною основою вчення Нового Завіту. Однак вчення Нового Завіту, на відміну від Старого, практично не дає відповідей на конкретні запитання господарського життя, оскільки є загальним духовно-моральним мірилом і ідеалом поведінки людини. Тому для того, щоб безпосередньо ознайомитися із закономірностями і принципами християнського господарювання, нам необхідно буде звернутися до праць християнських богословів.

За основу ми візьмемо твори двох представників «золотого» періоду святоотцівської словесності, які можна вважати основою всіх наступних поглядів на цей предмет: *Климента Олександрійського і Немезія Емесського (IV ст.)*.

Домінанта економічного богослов'я св. отців, за зауваженням *В. В. Симонова*, полягає в тому, що необхідно внести елемент розумності в принципово позарозумний господарський процес, що природно розвивається, зробити його не просто керованим, але привнести певний елемент телеологічності, організувати в рамках якоїсь доцільності [207, с. 127-128].

Звідси випливають закономірності, які повинні визначати господарську діяльність християнина [100, с. 128-132]:

1) *єдиним вимірником економічної активності є Сам Бог*, – оскільки «только Бог может быть мерой всех вещей» [цит. за 100]. Бог – вимірник блага. Виходячи з цього і сам господарський процес, і його результат повинні бути боговідповідними (такими, що відповідають задуму, волі Бога про світ і людину);

2) *Бог – джерело всякого блага, в т.ч. економічного* (наприклад ресурси, здібності, можливості); тільки Йому належить абсолютне право володіння всіма благами;

3) *вся людська влада в цьому світі, в т.ч. влада здійснювати господарські дії, зовні перетворювати світ – влада делегована; кінцевим джерелом її є Бог*;

4) *господарська діяльність є примусовою необхідністю для більшості людей*. Однак християни повинні вести її таким чином, «чтобы экономические задачи не поглощали их полностью, но были бы подчинены истинной цели человеческого бытия – обожению и Богообщению», тобто «*проявлять заботу надлежит не только о домашнем хозяйстве, но и о воспитании своей души*» [цит. за 100];

5) *господарське життя, з точки зору визначення мети, повинно бути сотеріологічно орієнтованим*: справді відповідає Божественному домобудівництву спасіння той, хто у всіх аспектах своєї життєдіяльності, в т.ч. в економічному, «свое спасение видит в благе ближних» [цит. за 100];

б) у господарському житті людини має бути наявна домірність, тобто господарська активність людини повинна здійснюватися в ту міру, в яку їй дозволяють обставини: людина покликана «сообразно своим силам говорит или делает угодное Богу» [цит. за 100], у зв'язку з цим необхідно «умение использовать имеющееся» [цит. за 100], вміння не бажати «ничего из отсутствующего» і бути цілком задоволеним «тем, что наличествует» [цит. за 100]. У кінцевому рахунку, уміння зіставляти суб'єктивні бажання з об'єктивними потребами людського буття, виділяючи при цьому природне і справжнє і відмовляючись від протиприродного, є основним принципом організації господарської діяльності християнської громади. Члени громади впевнені при цьому, що «Провидению свойственно сообщать каждому по мере надобности» (Спаситель наделяет дарами каждого в меру его способностей), вследствие чего «результат избранных [нами] действий, сообразно с [нашей] пользой, иногда наступает, иногда – нет» [207, с. 131];

7) природне самообмеження: помірність диктує, що результати господарської діяльності повинні сприйматися «не как нечто важное для жизни, а только лишь как необходимое всем для поддержания тела» [цит. за 100], а тому – якщо християнин не хоче бути рабом тілесного духу, але прагне навчитися керувати ним – він повинен подбати «о том, как освободить свою душу от власти тела» [цит. за 100], від влади обтяжуючих його благ матеріального світу і пов'язаних з ним пристрастей, принісши тим самим «жертву, приятную Богу» [цит. за 100], давши своїй душі можливість освітлення світлом істинного благочестя і виходу на стадію досконалого очищення – в ту міру, в яку це можливо людині, – через «полное послушание Богу и отказ от всех земных вещей» [цит. за 100].

Таким чином, істинний християнин «всем сотворенным пользуется в той мере и для тех целей, на которые указывает Логос... и не дает сотворенным вещам «поработать себя, всегда оставаясь их господином» [цит. за 100], «уважая мироустройство» [цит. за 100] і «восприняв в Слове Божьем меру сущности вещей, позволяющую различать их достоинство» [цит. за 100]. Цей приклад господарювання закликає: «Будем так управлять нашим имуществом, как это угодно Богу [143], что означает практически следующее: надлежит миром пользоваться, но не злоупотреблять им» [143];

8) сотеріологічним аспектом економічної діяльності визначається і критерій ефективності, який святоотцівська думка застосовує до господарського процесу: «дела оцениваются не только по достигнутому результату; мотив в каждом случае также принимается во внимание» [цит. за 100]. Крім того, і мотивація, і сама справа, і її результат повинні бути догматично бездоганні, тільки тоді вони можуть бути і богоугодні.

Розвиваючи (у зовсім іншому контексті) ці положення, митр. Антоній Сурозький (Блум) спеціально вказує: «Критерий не в

удаче и неудаче. ... Вопрос ставится о переоценке наших суждений; суть в том, что мы не можем судить об успехе или поражении по человеческим критериям. ... Мы должны быть готовы к тому, что то, что кажется мудрым, окажется безумным, и наоборот: то, что, по-видимому, успех, на деле — самое большое несчастье... Мы должны научиться расценивать вещи по новым масштабам» [цит. за 92, с.132]. А Климент Олександрійський немовби мимохідь зауважує: «Желающий угодить людям не может угодить Богу, ибо толпа всегда предпочитает не то, что должно, но только то, что ей нравится» [цит. за 100].

Пізніше ми більш детально розглянемо християнські принципи ставлення до праці, власності, багатства і бідності. А зараз, керуючись перерахованими закономірностями, сформулюємо принципи християнської господарської етики.

7.3. Принципи християнської господарської етики

Якими ж критеріями повинна керуватися людина – суб'єкт господарювання, економічних відносин (керівник, підлеглий, державний діяч) – при побудові господарського життя, прийняття оптимальних рішень, в т.ч. управлінських.

Загальновідомі критерії, за якими оцінюється ефективність господарювання, – це отримання певної норми прибутку та досягнення соціальної ефективності. Християнська етика говорить про інші критерії – моральні та сотеріологічні, відповідаючи на питання, що буде сприяти спасінню самої людини і її ближнього, а що ні, що буде злом, а що – благом для самої людини, її ближнього, навколишнього світу, з точки зору Божественного задуму про світ і про людину.

Тому будь-яка людська діяльність, і перш за все господарська, повинна співвідноситися з Божественною волею, а тому будь-якому віруючому господарнику необхідно постійно звіряти свої дії як з професійними критеріями, так і з тими моральними законами, які дані у вченні Церкви (передусім десять заповідей Старого Заповіту та дві головні заповіді Нового Заповіту, які полягають у любові до Бога та ближнього). Назвемо це положення **принципом морального співвіднесення**, він узгоджується з перерахованими вище 1,4,5,8 закономірностями, що визначають господарське життя християнина [6].

Необхідно зазначити, що принцип морального співвіднесення діє і в нехристиянських релігіях, де критерієм є відповідне віровчення, і навіть, в якійсь мірі, в атеїстичному суспільстві, де оцінним критерієм є совість.

Реалізація цього принципу в повсякденному житті викликає деколи у багатьох світських людей, непосвячених у сенс християнського вчення і світогляду, здивування. Дійсно, як визначити моральність цілей більшості видів підприємницької діяльності, що мають вищою метою отримання

максимально можливого прибутку? Такий прибуток в українському легальному бізнесі приносять торгівля спиртним та тютюном, різні фінансові операції спекулятивного та ігрового характеру – тобто те, що з позиції *Морального Закону* є непристойним заняттям. Як же поєднати християнську моральність і прибутковість підприємницької справи?

Відзначимо спочатку, що оскільки безприбуткова справа приречена, при виборі мети господарської діяльності і особливо при складанні бізнес-планів питанню співвіднесення витрат і виручки повинна бути приділена найсерйозніша увага, власне, тут виявляється зазначена вище закономірність співрозмірності. У цьому відношенні віруючий *підприємець* нічим не відрізняється від невіруючої людини, він *повинен мати відповідні знання, навички, професіоналізм.*

Головним у православному підході до справи, як зазначено вище, є моральне співвіднесення цілей підприємницької діяльності з принципами християнської моралі.

Виходячи з цих принципів, можливо, доведеться поступитися більш прибутковою справою для того, щоб не надати зла ближньому.

Слід також мати на увазі, що *цілі великомасштабної підприємницької діяльності та великих господарських проектів повинні бути погоджені із загальним завданням відродження національної економіки.*

Якщо економіка і далі буде розвиватися за кримінальними законами, колапс неминучий. Тому, з одного боку, необхідно більш жорстке законодавство у сфері економічних правопорушень, і особливо контролю за його виконанням, а з іншого, необхідно всіляко підтримувати і рекламувати діяльність представників чесного бізнесу, взагалі рекламувати вигідність чесного бізнесу.

У той же час потрібно усім зрозуміти, що поки в Україні триває моральна анархія, всі чесні люди, особливо християни, повинні сприяти її припиненню та брати участь у формуванні високоморальних норм вітчизняного підприємництва.

В умовах заміщення імпортних споживчих товарів, і особливо продуктів харчування, дуже перспективним виглядає *відродження кращих національних традицій* у цій галузі. Наприклад, мережа пунктів громадського харчування, у тому числі пунктів швидкого харчування, побудована на традиціях української кухні, може і повинна скласти значну конкуренцію мережі ресторанів Мак-Дональдс, засиллю "хотдогів", гамбургерів і "спрайтів". Але тут необхідна, крім ініціативи підприємців, висока культура як обслуговування, так і споживання.

Відродження національної економіки аж ніяк не означає самоізоляції наших виробників, не заперечує участь українських підприємців у міжнародних операціях, у тому числі комерційного характеру. Однак і тут особисті інтереси повинні співвідноситися не тільки з національними, але і з християнською моральністю.

Зрозуміло, наприклад, що в торгівлі не слід приймати на реалізацію ті товари, які завдають або можуть завдати шкоди людині: консерви з простроченим терміном придатності, продукти, які не відповідають міжнародним стандартам якості, різні підробки "під фірму".

Особливе побоювання викликають різні емульгатори та стабілізатори, що містять канцерогенні речовини і завдають прямої шкоди здоров'ю людини. Адже не даремно багато емульгаторів і стабілізаторів не допускаються до застосування в харчових продуктах, що продаються в промислово розвинених країнах, і ті, хто завозять і продають у нас такі продукти, знають про це, але спокуса нічим не стримуваної наживи часто бере верх [6].

За якими принципами необхідно вибудовувати свої відносини з навколишнім світом (підлегли, інші суб'єкти господарювання, споживачі природи) у процесі господарювання?

Відповідаючи на це питання, можна застосувати як універсальний принцип морального співвіднесення, так і наступний принцип – **принцип причетності і відповідальності людини за весь створений світ.**

Кожна людина є творінням Бога і тому вона відповідальна не тільки за своє життя, але і за життя своїх близьких. Більш того, задум Божий про світ передбачає спасіння не тільки людини, але і всього творіння. Тому людина відповідальна за все, що створено Творцем на землі.

Розглянемо лише найважливіші аспекти застосування цього принципу.

По-перше, згідно з християнським вченням, до всіх людей слід ставитися так само, як до себе. Християнство абсолютно не визнає лукавства подвійних стандартів. Відомо, що *подвійна мораль* з'явилася ще в допотопні часи, коли виникли перші спільноти людей, з їх суперечливими інтересами, прихованими і явними конфліктами, міжусобицями, війнами. Відомо також, що Старий Завіт узаконив існування різного ставлення до одновірців і до інших людей, коли лише "своїм" видавалися безвідсоткові позички, прощалися борги і образи, до чужих необхідно було ставитися гуманно, справедливо, але ... не так, як до своїх [6].

І лише з появою у нашому світі Ісуса Христа ми отримали заповідь, відповідно до якої ми повинні діяти з іншими так, як хотіли б, щоб інші чинили з нами.

Згадаймо, що на питання законника про найбільшу заповідь Спаситель називає спочатку любов до Бога, і говорить, що це „первая и наибольшая заповедь”. Друга ж, подібна до неї заповідь: „Возлюби ближнего твоего, как самого себя” (Мф. 22, 38-39) [9].

У сучасному світі ця найважливіша заповідь ігнорується або трансформується так, що під ближніми розуміються одновірці, або ж люди, пов'язані родинними зв'язками і матеріальними інтересами. *Але, відповідно до православного вчення, ближнім вважається той, хто в*

даний момент знаходиться поруч, і перш за все ті люди, які потребують нашої допомоги.

Звідси випливає необхідність уважного ставлення не тільки до своїх родичів, але і до своїх ділових партнерів, підлеглих працівників, постачальників і покупців, клієнтів і контрагентів.

На цьому принципі ґрунтується підтримка і взаємодопомога віруючих людей, їх співчуття до хворих і немічних.

Він є основою і християнської доброчинності, про яку важливо пам'ятати тим підприємцям, що успішно ведуть справу, мають постійно зростаючі обсяги реалізації товарів і послуг.

Виходячи з того, що людина відповідальна за весь створений світ, повинна вирішуватися і *проблема збереження навколишнього середовища*. Відомо, що активна господарська діяльність людей призвела до серйозних погіршень екологічної ситуації. У величезних масштабах забруднюються повітря і вода, зникає флора і фауна, земля виснажується і покривається неутилізованими відходами. Звіти і статті екологів нагадують книги про кінець світу. Називаються навіть терміни самознищення людства, яке може загинути у власних відходах вже через два покоління [6].

Зараз практично немає напрямків господарювання людини, які не завдають шкоди природі. Відомо, що сучасна людина не може існувати без того, щоб зовсім не використовувати енергії, запасеної землею у своїх надрах. Ми не можемо обійтися без опалення, освітлення, гарячої їжі, без даху над головою. Енергія, запасена раніше землею, використовується людиною не повністю і значна частина її марнується безповоротно.

Як же ставиться християнство до цієї проблеми? Відповідно до християнських вчень, кінець цього світу має настати, однак людям не дано знати «час і терміни», Творець може продовжити існування земного життя, і це залежить від поведінки самої людини. Тобто фаталістичні настрої очікування кінця світу неприпустимі. *Сподіваючись на милосердя Бога, людина (людство) повинна робити все від неї залежне для уникнення екологічної катастрофи. У цьому головна відмінність християн від есхатологічних песимістів і оскажених гедоністів, що живуть за принципом «після нас хоч потоп».*

Будь-яка людина ще з часів свого гріхопадіння несе відповідальність за своє ставлення до живої та неживої природи. Але чому особливо важливо розуміти це зараз? Тому, що якщо ми і далі будемо так ставитися до навколишнього світу, нам просто не вижити. Досить поглянути на понівечені відходами роздрібною торгівлі вулиці і площі наших міст, на колосальні завали відходів, що не можна утилізувати, на забруднення водних басейнів, на сліди відпочинку туристів на природі, і навіть на сліди перебування студентів на перервах або в навчальних аудиторіях. Церква закликає людей схаменутися і зробити все можливе для виправлення ситуації і насамперед для збереження життя на Землі [6].

Як повинна людина ставитися до успіху і невдачі, благ, в т. ч. багатства і бідності, свого становища в суспільстві?

Щоб відповісти на це питання, потрібно спиратися на вже зазначені закономірності християнського ставлення до господарювання (1, 2, 3, 7, 8 пункти). Виходячи з них **принцип християнського ставлення до справи можна назвати принципом вдячної підпорядкованості Промислу або принципом вдячності та синергії двох воць та дій (Бога та людини).**

І за удачу, успіх у справах, і за невдачу необхідно дякувати Богові. Успіх не повинен викликати гордині, не можна вважати себе вищим за інших людей, якщо Бог допомагає у справах.

Невдачі не повинні викликати нарікання та зневіру. Підпорядкованість аж ніяк не означає пасивності у справах [6].

Навпаки, передбачається найвища активність, що виявляється з приказки: "На Бога надійся, а сам не плошай". Потрібно вміти аналізувати і визнавати свої помилки, активно виправляти ситуацію в міру своїх можливостей і за все дякувати Богу.

При цьому слід розуміти, що Бог не потребує нашої хвали, але смирення людини перед негараздами змушує її замислитися про моральність своїх вчинків, спосіб життя, мобілізувати всю свою волю і, з Божою допомогою, виправити стан справ, або ж повністю відмовитися від задуманого. Змиритися – буде означати прийняти ситуацію позитивно як корисну і необхідну для спасіння. Можливо, вкрай несприятливий збіг обставин докорінно змінить напрямок діяльності людини, змусить її переглянути своє життя, захистить від злиднів чи тюремних нар, хвороби і смерті.

Зауважимо, однак, що *не всі християнські конфесії однаково ставляться до успіху в справах. У протестантських конфесіях успіх у справах підприємця, багатство і прибутковість бізнесу свідчать про богообраність даної людини (принцип напередвизначеності), а тому інші люди повинні служити їй, тому що вони не обрані Богом.*

Однак, у будь-якій християнській конфесії немає фатального ставлення до людської долі. Християнство засноване на визнанні свободи вибору: *доля людини багато в чому залежить від неї самої.* Але якщо протестанти керуються принципом *напередвизначеності* і вважають, що людина повинна довести свою богообраність завзятою працею, то православні люди вважають і невдачу у підприємницьких справах не збігом обставин, а Божим промислом, і як це не важко, необхідно і за це віддавати хвалу Спасителю [6].

Розглянуті вище християнські принципи господарської етики є досить універсальними і вони доповнюють ті специфічні риси національних традицій господарювання, на які звертається увага православними економістами. Одна з них пов'язана з використанням у діловій практиці принципу нестрогоеквівалентного обміну, що

незрозуміло не тільки багатьом бізнесменам, а й християнам інших конфесій, які живуть на Заході.

У більшості європейських країн, навіть у приватному житті, людина намагається віддати іншій рівно стільки, скільки вона від неї одержала. При цьому враховується все аж до дрібниць, причому рахунок йде на центи, пфенінги, пенси. Людей, які не звертають на дрібниці уваги, або відносять до благодійників, або ж вважають психічно хворими, що однак не заважає багатьом користуватися їх послугами. У той же час вважається, що власну благодійність необхідно якомога більше афішувати (у рекламних цілях), або з іншою вигодою [6].

Але це не означає, що православ'я сприяє марнотратству або ж виправдовує його, закликає відмовитися від обліку господарської діяльності.

Дбайливих господарів, що рахували кожна копійку, було досить багато в Росії і Україні. Усі розуміють, що без налагодженого обліку неможливо бути хорошим підприємцем і в наш час, але вимагати для себе переважної вигоди у дрібницях в нас не прийнято. Тому про багатьох "нормальних" за західними мірками людей у нас говорять: "Та він за копійку задушиться".

Є ще багато традицій вітчизняного підприємництва, незрозумілих західним бізнесменам. Наприклад, соборність – добровільне, безоплатне та неафішоване об'єднання людей для спільних дій та ін.

Висновок. *Закономірності, які повинні визначати господарську діяльність християнина (християнської общини, суспільства), сформульовані ще у IV ст., є актуальними і вкрай необхідними і для сучасної української економіки та суспільства. В них сформульовані основні правила правильного ставлення до матеріальних благ, власності, влади, споживання, довколишнього світу, до оцінки ефективності господарювання.*

На жаль, нині, і в реальній практиці господарювання, і в сучасній економічній теорії, вони забуті і вважаються або відсталими, або неправильними, або такими, які неможливо втілити у сучасне життя. В цих закономірностях та принципах закладено інше бачення економіки і людини в ній, незрозумілі, з погляду західної економічної науки і раціонального підходу, критерії оцінки господарської діяльності, які передбачають оцінку її цілей і мотивів, впливу господарювання на душу людини. Хоча сама по собі прибутковість, економічна ефективність не заперечується, якщо при цьому дотримуються принципи християнської етики.

Тільки в середині, ближче до кінця XX ст., з'явилося, спочатку в психології, а потім в менеджменті, економічній психології розуміння того, що мотивація господарської діяльності, праці, духовно-моральний, психологічний стан людини, колективу значно впливає на продуктивність і якість праці, на кінцевий результат господарювання, а соціально-

економічне середовище, у свою чергу, впливає на психічний стан людини. І хоча виміряти цей вплив достатньо важко, велика кількість вчених визнають його. Проте, на жаль, в оцінці ефективності господарської діяльності все-таки домінує підхід голого економізму.

Принцип відповідності цілком застосовний як до психологічних, так і до економічних умов забезпечення ефективності господарювання. Сучасні закономірності, відкриті в дослідженнях економічної психології, зокрема закон Йоркса-Додсона, указують на неефективність стимулювання праці працівника, якщо навантаження на нього перевищує його граничні можливості. А планування господарської діяльності завжди здійснюється виходячи із зіставлення витрат і результатів, ресурсних можливостей підприємства і бажаного обсягу виробництва, обсягу виробництва і можливостей збуту і т.п.

Відповідність і самообмеження – це ті закономірності, які у принципі дозволяють вирішити суперечність між двома законами: психологічним законом необмеженого зростання потреб і бажань і економічним законом обмеження ресурсних можливостей. І рішення лежить не тільки в площині технології, техніки, економічних механізмів, але перш за все у галузі психології і моральності.

Якщо подивитися на ці закономірності з позиції їх впливу на людину – головного суб'єкта господарювання, від якої залежить кінцевий результат господарювання, стане зрозумілим, що їх дотримання тільки позитивно вплине на психологічний, духовно-моральний стан людини, сприятиме її духовно-моральному вдосконаленню і, отже, позитивно вплине на розвиток господарства. Власне, найяскравіші докази впливу християнської мотивації праці на ефективність господарювання дають приклади монастирського господарювання і його вплив на розвиток культури і господарства Європи, Росії, України.

Принципи християнської господарської етики: принцип морального співвідношення; причетності та відповідальності за довколишній світ; принцип подяки та синергії двох воель та дій (Бога та людини) дуже стисло та просто задають такі орієнтири господарської діяльності, за умов виконання яких вона зможе повністю реалізувати усі свої цілі (у т. ч. моральну, гуманну, екологічну, економічну), забезпечити гармонійний розвиток особистості та суспільства.

Питання для самоконтролю

1. З чим пов'язана необхідність господарської (економічної) діяльності з точки зору християнської моралі?

2. Назвіть основні риси господарювання (економіки) відповідно до християнської моралі.

3. Охарактеризуйте ставлення християнства до господарської активності людини. Що витікає з такого ставлення?

4. За якими критеріями визначають ефективність господарської діяльності?

5. В чому полягає сотеріологічний, есхатологічний та моральний вимір економіки?

6. Назвіть та охарактеризуйте основні принципи християнської господарської етики.

Питання для обговорення

1. З чим пов'язана «позарозумність» економіки? Який висновок можна зробити, спираючись на таку характеристику економічної діяльності? Який механізм існує для упорядкування «позарозумної» економічної діяльності?

2. У чому полягає антиномія ставлення до світу і чому саме такий підхід призводить до розвитку і господарства, і людини?

3. Що, на Вашу думку, заважає використанню принципів християнської господарської етики у сучасній економіці?

4. Чи можливо застосування принципів християнської господарської етики у діяльності вітчизняних підприємств та підприємців?

5. Що необхідно зробити для того, щоб вітчизняні підприємці та керівники втілювали у господарське життя принципи християнської господарської етики? Що це дасть для розвитку держави, економіки, суспільства, підприємництва?

Теми рефератів

1. Бідність та багатство у християнській (православній) етиці господарювання.

2. Власність у християнській (православній) етиці господарювання.

3. Старообрядська господарська етика, її оцінка.

4. Католицька етика господарювання.

5. Протестантська етика господарювання.

6. Православна етика господарювання.

Література [6, 20-23, 37, 100, 101, 104, 117, 167, 168, 207].

8. БАЗОВІ ПОНЯТТЯ Й ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ЕТИЦІ ТА ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

8.1. Багатство (бідність), власність у християнській (православній) етиці господарювання

Для того, щоб зрозуміти особливості православної моделі християнського господарювання, необхідно розглянути специфіку ставлення до основних господарських інститутів і категорій, а саме: багатства, власності, благодійництва та милостині, споживання та розподілу.

Основні положення, на яких будується осмислення *власності і багатства* відповідно до православного богослов'я, подані у працях отців Церкви, відображені в східнослов'янській релігійній філософії, а також узагальнені у двох сучасних офіційних документах (Основах соціальної концепції Російської Православної Церкви [208], а також Зводі моральних принципів і правил господарювання, прийнятих на Всесвітньому Російському Народному Соборі [168]).

Перше положення. За вченням Православної Церкви, *люди отримують всі земні блага від Бога, Якому і належить абсолютне право володіння ними.* Бог як Творець і Господь всього створеного світу є його Верховний Власник, Подавець і Розпорядник всіх благ (матеріальних і духовних), в тому числі і самого життя.

Відносність права власності для людини Спаситель багато разів показує в притчах: це або виноградник, даний у користування (Мк.12, 1-9) [9], або таланти, розподілені між людьми (Мф.25, 14-30) [9], або маєток, відданий у тимчасове управління (Лк. 16, 1-13) [9]. Висловлюючи притаманну Церкві думку про те, що абсолютним власником всього є Бог, *святитель Василій Великий* запитує: «Скажи же мне, что у тебя собственного? Откуда ты взял и принес в жизнь?». Гріховне ставлення до власності, що виявляється в забутті чи свідомому відкиданні цього духовного принципу, породжує розкол і відчуження між людьми [31].

Архієпископ Іоанн Сан-Франциський (Шаховський) також чітко формулює цю думку: «Вся собственность принадлежит Богу, так же, как Ему принадлежит жизнь. И собственность так же раздается Богом, как жизнь» [5, с. 113].

Друге положення виходить з того, що *блага світу призначені для всіх людей.*

Климент Олександрійський у своєму творі "Педагог" так розвиває цю ідею: "Бог создал человечество для братского общения..., все доставляя всем, даровав в общее достояние для всех. Бог дал нам наслаждаться, но только в пределах необходимого, и по Его воле наслаждение должно быть общим". Тертуліан доводить цю ідею до формули: "И то, что кажется нашим, на самом деле чужое, поскольку все - Божье" [100].

На цих двох положеннях засновані заповіді справедливості та милосердя, в тому числі у розподілі матеріальних благ, необхідність милостині, а також негативне ставлення до лихварства. І власність, і багатство розглядаються як дар Божий, яким людина повинна справедливо розпорядитися і за використання якого дасть відповідь перед Богом, совістю, суспільством.

В цілому необхідно відзначити, що *«ідеал християнського хозяйства основан на почве безусловной справедливости*. Ведь Богу угодно, чтобы все люди были равны, Он всем нам определил одинаковые условия жизни, всех призвал к мудрости, всем обещал бессмертие, никто не отлучен от его милостей. Пред Богом нет раба, нет и господина. Пред ним беден лишь тот, кто беден благочестием, богат тот, кто богат добродетелями» [227].

Отже, власність, в цілому матеріальні блага необхідно сприймати як дар Божий, даний для використання на благо собі і ближнім. Але господарське життя людини, так чи інакше, пов'язане з власністю. І право людини на власність необхідно поважати.

Тому **третє положення** полягає в тому, що потрібно *поважати інститут власності, право володіти та розпоряджатися майном*. Аморально заздрити благополуччю ближнього, зазіхати на його власність.

Священне Писання визнає право людини на власність і засуджує зазіхання на неї. У двох із десяти заповідей Десятислів'я прямо сказано про це: «Не кради... Не желай дома ближнего твоего, не желай жены ближнего твоего, ни поля его, ни раба его, ни рабыни его, ни вола его, ни осла его, ни всякого скота его, ничего, что у ближнего твоего» (Исх. 20.15,17) [9]. У Новому Завіті таке ставлення до власності збереглося і набуло більш глибокого морального обґрунтування. У Євангелії про це сказано так: «Заповеди: «не кради» ... «не пожелай чужого»... и все другие заключаются в сем слове: «люби ближнего твоего, как самого себя»» (Рим. 13.9) [9].

Четверте положення полягає у *визнанні можливості спокуси власністю, багатством*. Якщо людина зосереджується на примноженні своїх багатств, зайво дорожить своєю власністю, то вона, згідно з одностайною думкою всіх монотеїстичних релігій, впадає в ідолопоклонство.

З цього приводу в соціальній концепції Російської Православної Церкви сказано: «Помня о необходимости хлеба насущного, полагая, что каждый человек должен иметь достаточно средств для достойного существования, Церковь предостерегает от чрезмерного увлечения материальными благами. Ведь они не могут сделать человека счастливым. Погоня за богатством пагубно отражается на духовном состоянии человека и способна привести к полной деградации личности. Господь Иисус Христос предупреждает: «Берегитесь любостяжания, ибо жизнь человека не зависит от изобилия его имени» (Лк. 12.15) [208].

Правильно використовуючи матеріальні блага, людина тим самим не тільки перетворює матеріальний світ, але й набуває духовного багатства. Однак пов'язувати майновий стан людини і її духовний стан, а тим більше участь її душі у вічному житті по суті неправильно.

Тому **п'яте положення** відповідає на питання *залежності між майновим станом людини та її праведністю*.

У Старому Завіті простежуються дві тенденції: перша бачить в багатстві благословення Боже, друга попереджає про можливу небезпеку, що прихована в зайвій прихильності до земних благ.

Новий Завіт рішуче відкидає першу тенденцію, не вважаючи земне благополуччя нагородою за праведність, і розвиває другу тенденцію, наповнюючи її якісно новим змістом. Майнове становище людини не може розглядатися як свідчення праведності. Це положення православного богослов'я істотно відрізняється від протестантського, в якому благополуччя людини в земних справах, її майновий стан є ознакою праведності. Це одне з основних положень, яке стало духовною основою західної цивілізації та соціально-економічної системи.

Але в Священному Писанні не міститься і осуду багатства як такого. „Владея значительным имуществом, не согрешает тот, кто использует его согласно с волей Бога, Которому принадлежит все сущее, и с законом любви, ибо радость и полнота жизни - не в приобретении и обладании, но в дарении и жертве” [208].

Отці Церкви незмінно оцінюють господарські відносини за критерієм служіння людям і принципово підпорядковують ці відносини системі моральних обов'язків. Вони відповіли нам на питання про цінність і тимчасових благ, про допустимі способи їх придбання та про їх гідне використання. Поруч з багатством, у звичайному розумінні, існує багатство вищого порядку – це моральна цінність в самій людині. Отці Церкви розрізняють подвійного роду багатство – «сліпе» і «зряче»: справжнє багатство відкриває нам очі, збагачує наш розум, протилежність же його – згубна убогість, що даремно називають багатством. Істинне багатство може бути дано як багатому, так і бідному.

Св. Іоанн Златоуст розвиває думку, що не у кожному багатстві і не у всяких злиднях слід бачити перст Божий. Адже є багатії, що зібрали собі багатство грабунком, блюзнірством і мистецтвом блазня; ці люди негідні взагалі жити на світі, а тим паче у розкоші і багатстві. Звідки у них це багатство? Не від Бога, а від гріха. Або візьмемо такий випадок: легковажний юнак розтратив своє майно або потрапив до рук шахраїв; якщо він таким чином впадає у злидні, то ця убогість вже не від Бога, а результат його власного марнотратства [76].

Таким чином, в цілому власність і багатство визнаються морально нейтральними. Від самої людини залежить, буде багатство "добром" чи "злом".

І бідність, і багатство слід сприймати як випробування: «Бедность, так же, как и богатство, может быть добродетельной, а может быть и

порочной. Богатство – само по себе не благословение и не наказание. Это, прежде всего, испытание и ответственность» [168].

Мудре ставлення до багатства та власності передбачає сприймати їх як дар Божий, який людина має використати не на зло собі, своїй душі, ближньому і суспільству, а на благо, багатство – це можливість служіння своєму народу: „Богатство – не самоцель. Оно должно служить созиданию достойной жизни человека и народа” [168]. У Зводі моральних правил і принципів господарювання ще раз наголошується на неможливості одночасного служіння Богу і мамоні, неможливості одночасної концентрації і на матеріальних успіхах, і на духовних цінностях, а також на наслідках культу багатства.

У цих положеннях, що відносяться до багатства та власності, наголос зроблений, звичайно, на особистісних, психологічних аспектах, які, в кінцевому підсумку, безумовно, породжують той чи інший тип економічної поведінки людини, ту чи іншу модель господарювання.

8.2. Осмислення багатства та власності у східнослов'янській філософсько-економічній думці

У наведених положеннях християнської богословської думки, відносно багатства і власності, упор зроблений на особистісних, психологічних аспектах, які, безумовно, в кінцевому підсумку породжують певний тип економічної поведінки людини, ту чи іншу модель господарювання. Але крім особистісного, морального аспекту в питанні ставлення до багатства і бідності необхідно виділяти ще й *народногосподарський*, який не розглядали богослови.

Питання багатства і бідності, як з позиції православного богослов'я, так і з позиції народногосподарської, дуже правильно, з нашої точки зору, розглядає С. М. Булгаков. Він, і це дуже важливо, *відокремлює особисте ставлення людини до багатства і бідності і ставлення до багатства народного*. Що стосується особистого ставлення, він розуміє його так само, як і святоотцівське богослов'я. Щодо народного багатства він розвиває власну позицію, позицію не тільки богослова, а й економіста.

З одного боку, він пише про *необхідність подолання бідності і зростання народного багатства як негативної умови духовного розвитку людини*. С. М. Булгаков підкреслює необхідність економічного прогресу, як можливого шляху до подолання народної бідності, розширення можливостей культурного розвитку особистості і народу.

З іншого боку, він, звичайно ж, *застерігає від захоплення багатством і розкішшю*, пов'язуючи матеріальний добробут народу з рівнем його духовно-морального розвитку. При цьому він розвиває важливе положення, що стосується ставлення до економічного прогресу: *«должное, правильное личное отношение к богатству, духовная свобода от него может быть совершенно совместима с признанием*

необходимости экономического прогресса для всего человечества и, может быть, именно такие духовно свободные деятели и являются наилучшими, бескорыстнейшими проводниками этого прогресса. Быть свободным от богатства, или, по крайней мере, обуздывать себя, свою похотливость и вести аскетическую борьбу со своими низшими инстинктами – не значит еще идти против материальной культуры, а только предполагает лишь определенное, осторожное к ней отношение и соответственную умеренность в пользовании ею» [16, с. 704].

Наступне важливе питання – це *необхідність раціонального ведення господарства*, заснованого на принципах планування та економічної доцільності (до речі, дуже добре ці принципи господарювання розглянуті в Домострої). Заборона дбати про завтрашній день, про їжу і пиття, зроблена Спасителем, підкреслює С. М. Булгаков, застерігає людину від поневолення земними турботами, обтяження турботами і тривогами про своє матеріальне благополуччя, людині заповідається свобода від духовного полону [16, с. 704].

І підбиваючи підсумки своїм міркуванням, С. М. Булгаков пише: *«Вообще в Евангелии запрещается, по нашему пониманию, не хозяйственный расчет, без которого вообще невозможна и сама хозяйственная деятельность, а хозяйственное ослепление, та жадность и жестокость, благодаря которой замирает в человеке духовная его жизнь. Считается же с суровой хозяйственной необходимостью и, следовательно, вести рационально личное, народное и государственное хозяйство не может быть запрещено в той книге, где сказано: «в поте лица твоего ешь хлеб твой», и еще: «кто не работает, не должен есть»» [16, с. 705].*

Що ж стосується проблем *власності*, то крім вищезазначених положень, слід виділити питання про перевагу тієї чи іншої форми власності з точки зору морального критерію.

Питання *вибору оптимальної форми власності*, що відповідає принципам християнської моралі та необхідності ефективного економічного розвитку, займало російських релігійних філософів, зокрема *І. О. Ільїна, М. О. Бердяєва, С. М. Булгакова, В. С. Соловйова, В. Ерн*. Особливої гостроти воно набувало у зв'язку з тими негативними проявами приватної власності, які яскраво виявилися в капіталістичній системі господарювання, а також і іншою крайністю – прагненням до знищення приватної власності при соціалістичній системі.

Ідеологеми захисту і заперечення приватної власності особливо гостро стикнулися на рубежі ХІХ-ХХ століть. Якщо В. С. Соловйов та І. О. Ільїн були найбільш відвертими прихильниками приватної власності, то В. Ф. Ерн і деякі інші філософи виступили з ідеєю її спростування. Нагадуючи зміст Священного Писання, **В. Ф. Ерн** (1882-1917) доводив, що *мотив власності, а тим більше мотив приватної власності, є неприйнятним для християнства, православ'я*. Знамениті євангельські аксіоми «не сейте и не собирайте в житницы», «не можете служить

одночасно Богу и маммоне» В. Ф. Ерн розглядав як відправні для дійсно християнського ставлення до власності [227].

Зовсім інакше проблему власності розумів **І. О. Ільїн** (1883-1954). Він вважав, що *тільки приватна власність робить людину особистістю*, виступає основою для гідних умов її існування і навіть об'єктивно сприяє об'єднанню людства в єдине співтовариство творців [75].

З точки зору раннього християнства, В. Ф. Ерн мав, безумовно, рацію. Проте слід врахувати, що раннє християнство під гаслом заперечення власності заперечувало взагалі саму економіку. Епоха його виникнення і наступні, особливо сучасна епоха – непорівнянні. Очевидно, що без активної господарської діяльності людина не могла б забезпечити собі не тільки гідних, але навіть і фізіологічно прийнятних умов життя. Тому й відбулося «Обґрунтування приватної власності» І. О. Ільїна. *Але це було в повному сенсі слова людське і моральне «обґрунтування», яке виступило альтернативою тотального одержавлення і перетворення людини з власника-господаря на гвинтик господарської машини, суб'єкт усуспільненої і одержавленої праці* [37].

У такому ж ракурсі розглядав проблему приватної власності і **М. О. Бердяєв**. Він підкреслював, що, на жаль, в даний час «принцип собственности обездушен и извращен» [8]. *Що власність за своєю природою є начало не матеріальне, а духовне. Тобто саме ставленням до власності будуть визначатися результати господарювання. Розмірковуючи про ставлення до приватної власності, що склалася в умовах капіталістичної системи господарювання, він відзначає, що «превращение собственности в орудие корысти, наживы и угнетения ближних духовно разрушает собственность и готовит почву для социалистического ее отрицания»* [8], що також є крайністю. Він вважає, що *і соціалізм, і капіталізм заперечують духовно-моральну основу господарювання, і приватна власність при капіталізмі, і суспільна при соціалізмі означають рабство в економічній дійсності*, „споживацьку ідеологію – погляд на матеріальний світ лише як на засіб задоволення потреб” [8].

Слідом за І. О. Ільїним він обґрунтовує необхідність приватної власності на землю, виступаючи проти націоналізації і соціалізації землі.

Також він вважає, що «христианское преодоление всякой собственности есть уже явление духовной, а не хозяйственной жизни» і що «собственность должна быть подчинена более высоким началам» [8]. Тим самим ще раз підкреслюється, що оціночні критерії господарювання повинні мати своєю основою внутрішню мотивацію.

Найбільш точну відповідь про вибір тієї чи іншої форми власності, на наш погляд, дає **С. М. Булгаков**. Він відзначає, що в першохристиянській писемності, а також у таких отців Церкви, як *святий Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Амвросій Медіоланський*, є надзвичайно різкі засудження приватної власності. Однак «вся энергия этих осуждений относится не столько к собственности, сколько к

собственникам, в которых клеймится эгоизм и черствость при пользовании собственностью. От собственника требуется известное поведение – именно исполненная доброжелательства помощь бедным и вообще полезное и разумное пользование богатством, причем высшим достижением будет полный отказ от собственности во имя освобождения от хозяйства» [23].

Спільна власність, про яку говорить соціалізм, відзначає С. М. Булгаков, така ж спокуса, як і власність приватна: «Пусть она будет свободна от тех злоупотреблений, какие связаны именно с частной собственностью, но, делаясь самодовлеющей нормой жизни, она представляет, конечно, такие же пути для духа, плен души, как и частная собственность. Иначе говоря, плен души у богатства и у собственности – одинаково личной или общественной – равно предосудителен и опасен, и социализм в такой же мере требует аскетического регулирования жизни, как и частная собственность, ибо вне этого и он превращается в служение маммоне» [23].

С. М. Булгаков, власне, формулює відповідь на питання про вибір тієї чи іншої форми власності: «вопрос о формах собственности для христианства превращается в вопрос чистой целесообразности.... Христианство столь же мало связано с хозяйственным индивидуализмом, как и социализмом, и одинаково как к тому, так и к другому обращается с тем же призывом и предостережением: не погружаться в хозяйство до конца, не давать овладеть собою его инстинктам, но по возможности и живя в хозяйстве, осуществляют свою свободу от богатства, подчиняют его религиозно-этическим нормам. Одним словом, христианству в вопросах хозяйства и социализма принадлежит лишь аскетический, религиозно-этический мотив самообуздания и служения ближнему, а не то или иное суждение, касающееся хозяйственного факта, где царит необходимость со своей целесообразностью» [23].

Таким чином, з точки зору морального критерію, не буває ефективних або неефективних форм власності. При кожній з них можливі як гріховні явища – розкрадання, користолюбство, несправедливий розподіл плодів праці, так і гідне, морально виправдане використання матеріальних благ. А сама ефективність використання власності, майна, капіталу залежить як від факторів організаційно-управлінських, інтелектуальних, технічних, економічних, правових, стану макросередовища, так і від моральних.

Для моральної людини власність є не тільки засобом отримання вигоди, але й засобом служіння ідеалам добра і справедливості. «...Если человек созидает материальные блага исключительно для себя, своей семьи, своей социальной группы, при этом пренебрегая интересами других, – он преступает нравственный закон и многое теряет в экономическом смысле», – підкреслюється в соціальній концепції Російської Православної Церкви [208].

8.3. Благодійність як духовне явище та фактор розвитку особистості, суспільства, економіки

Тісно пов'язане з питанням правильного ставлення до власності і багатства і таке духовно-моральне і соціально-економічне явище, як *благодійність*, яка в умовах православної моделі господарювання була значним фактором *духовного, соціального та економічного розвитку держави*.

Це явище не можливе без духовно-моральних цінностей милості і милосердя, любові до Батьківщини, людей.

Благодійність як взаємодія властивих їй матеріального і духовного начал являє собою цілу систему явищ і понять. **Благодійність** розуміється, *перш за все, як прояв любові до Бога і людей, не тільки "ближнього", а й "ворога". Вона виявляється в милосерді, піклуванні, меценатстві.*

Милосердя – це особливе милостиве ставлення до ближнього і воно виявляється як у внутрішньому ставленні до людини, так і в зовнішній допомозі їй, допомозі в будь-якій формі. Надання допомоги ближньому було нормою ще Старого Завіту.

Для Нового Завіту без милосердя немає спасіння людини. Сам Спаситель в Євангелії каже: «Подавайте милостыню из того, что у вас есть: тогда все будет у вас чисто» (Лк. 11, 41) і «Блаженны милостивые, ибо они помилованы будут» (Мф. 5, 7) [9].

Серед різних справ милосердя Климент Олександрійський ставить милостыню на перший план: «Хороша милостыня, как покаяние за грех: сильнее молитвы пост, а милостыня сильнее обоих». Отці Церкви підкреслюють, що християнська любов має виявлятися в дієвій допомозі ближньому. Ті, хто не проявляють милосердя, і судимі будуть без милосердя; їм не допоможе і віра, бо віра без діл мертва [227].

Однак тут, як і скрізь, *підкреслюється важливість внутрішнього ставлення до того, що робить людина, у тому числі у справах благодійності*. Є й такий вид милостині, який не має ніякої ціни для душі. Це буває тоді, коли людина бачить суєтність багатства і охоче роздає свої гроші, але душа її переповнена гріховної гордині, як міркує блж. Августин [цит. за 227]. Будь-яка добра справа, благодійність повинні виходити із духу смирення й любові. Можна *розглядати різні прояви благодійності: допомога, піклування, меценатство, але всі вони хоч і є різними за формою, повинні виходити з цієї моральної установки.*

У **піклуванні** домінує матеріальне начало як мета і як результат. *Піклування* – широке і різноманітне явище, що виявляється через допомогу та підтримку. *Допомога* – явище більш тимчасове і приватне. *Підтримка* – більш тривале і містке. Матеріальна ж вигода для самого піклувальника не має особливого значення і навіть не обов'язкова. Таким чином, в піклуванні виявляється духовне начало.

Меценатство проявляється головним чином у наданні реальної допомоги і підтримки творчої діяльності, в першу чергу, у сфері мистецтва. Така допомога і підтримка здійснюються матеріально. Однак у «меценатстві» для благодійника матеріальна вигода не є визначальною, а може бути супутньою. *Головне в меценатстві* – активне і реальне сприяння досягненню високих і стійких, різноманітних і оригінальних творчих результатів тими суб'єктами, щодо яких проявляється меценатство. У цілому ж меценатство має естетичну спрямованість, що сприяє формуванню та розвитку культури і духовності в суспільстві.

Необхідно зазначити, що благодійність була однією з найяскравіших характеристик підприємницької діяльності, сформованої в умовах православної моделі господарювання. Російські, українські купці і підприємці жертвували величезні кошти не тільки на будівництво та розвиток церков і монастирів, вони сприяли розвитку науки, медицини, освіти і мистецтва. Також вони розвивали соціальну інфраструктуру на заснованих ними промислових підприємствах. Це була дуже потужна підтримка для розвитку народного господарства Російської імперії.

8.4. Розподіл та споживання у християнській (православній) етиці господарювання

Особливе ставлення в православному богослов'ї, відповідно релігійної філософії, склалося до таких категорій, як розподіл і споживання. Це ставлення, безсумнівно, вплинуло на розуміння ідеалу господарювання та реальну практику господарювання.

Споживання. Споживання, за суттю, означає використання частини доходу на забезпечення духовних і фізичних потреб людини, розвиток творчих здібностей особистості. З духовно-моральної точки зору воно, по-перше, *право працівника користуватися плодами своєї праці*. По-друге, *особисте споживання має завжди обмежуватися* (воно має підтримувати життя людини, давати їй можливість для повноцінного фізичного і духовного розвитку, відтворення, але не суперечити Заповідям Нового Завіту).

Мірилом дозволених витрат св. Василій Великий вважає дійсні потреби. Все, що переходить цю межу, є зловживанням [227].

Св. Амвросій розрізняє двояку витрату грошей: витрати щедрості і марнотратства. «Ибо есть два рода трат: один – щедрость, другой – расточительность. Щедро: оказывать гостеприимство, одевать нагого, помогать неимущим продовольствием... Расточительно: тратить на пышные пиры и на множество вина...» [цит. за 227]. *Св. Іоанн Златоуст* закликає бути *бережливим*, бо, утримуючись від марних витрат, отримуєш можливість допомагати іншим [цит. за 227].

Звичайно, богослови не розробляють спеціально ті норми споживання, які є дозволеними. Тут скоріше мова йде про те, що кожна людина в міру духовно-морального розвитку буде сама в змозі визначити

для себе цю норму. Вона не може бути встановлена як єдиний стандарт, це б виглядало абсурдно. Адже мінімум потреб, необхідних для забезпечення життя і розвитку людини, буде залежати від безлічі факторів: і від її соціального статусу, і від виховання, і від сімейного стану та ін. Важливо уникнути марнотратства і розкоші, спрямувати земні багатства на користь ближнього, Церкви і держави. Що стосується останнього, то Сам Спаситель визнавав справедливим жертвувати на храм і платити данину кесареві (тобто сплачувати податки).

Особисте споживання має завжди обмежуватися. Воно повинно підтримувати життя, давати йому можливість для повноцінного духовного і фізичного розвитку, але не суперечити заповідям Нового Завіту. Споживання не буде відповідати духовно-моральним принципам, якщо воно служить егоїстичним інтересам особистості, веде до злих вчинків, що порушують духовно-моральні закони, по відношенню до себе, до суспільства, до природи. Коли високий рівень споживання стає метою, ми маємо справу з аморальною, споживчою економікою.

До речі, *явище споживацтва* (коли споживання стає метою) як хворобу особистості, суспільства та економіки, підкреслювали багато російських релігійних філософів та представників східнослов'янської економічної думки.

Так, М. О. Бердяєв підкреслював, що *споживчий ідеал руйнує господарство*, і попереджуючи про згубні наслідки цього ідеалу для майбутнього, немовби передбачаючи через століття вперед кризу споживчої економіки, відзначає: «Безграничный рост потребностей и рост народонаселения создал индустриально-капиталистическую цивилизацию, которая чревата великими потрясениями и катастрофами и обозначает убыль духа в европейском человечестве» [8].

Він писав, що «Духовное отношение к хозяйству предполагает аскетичку, ограничение похоти жизни..... И если народы хотят духовно возродиться, то им придется вступить на путь аскетического самоограничения и одухотворения хозяйственной жизни» [8].

Такий же мотив звучить і у С. М. Булгакова, який відзначає, що прагнення до розкоші і розкіш призводять не тільки до духовного занепаду особистості і народу, але і до занепаду економічного. Правильне ж співвідношення в потребах – це плід духовної роботи особистості: «Правильное соотношение между различными потребностями духа и плоти дается путем духовной борьбы, определяемой греческим словом «аскеза» (что значит, собственно, упражнение в борьбе) или аскетизм» [17, с. 655]. І він виводить оптимальну формулу зростання потреб людини: «Умножай свои потребности, пока этого требует жизнь духа и человеческое достоинство, но и умей сокращать их, поскольку она же этого требует, - такова формула, свободная от крайностей как гедонизма, так и аскетизма» [17, с. 655].

Розподіл. Що стосується такої категорії як розподіл, необхідно відзначити, що з духовно-моральних позицій існують дві основи розподілу

багатства, благ, створених суспільною працею: справедливість і милосердя. Блага та багатства як даність і як джерело їх множення (земля, природні ресурси, кліматичні умови і т.п., а також самі таланти і здібності людини), з одного боку, – дар Божий, а з іншого – результат трудової діяльності людини (освоєні родовища природних ресурсів, засіяна земля, засоби праці, предмети споживання), індивідуальної праці, різної в міру напруженості використання здібностей, даних конкретній людині.

Розподіл відповідно до праці як принцип справедливого розподілу багатства закладений в заповіді Апостола «Если кто не хочет трудиться, тот и не ешь» (2 Сол. 3,10) [9], це – фундаментальна норма умиротворення і узгодження інтересів особи і суспільства. Порушення цього принципу породжує соціальну напруженість протягом всієї історії людства.

Однак не всі члени суспільства можуть працювати. Люди похилого віку та інваліди, фізично нездорові люди, діти, багатодітні сім'ї потребують турботи про них з боку тих, хто може поділитися надлишками накопичених благ, піклування з боку суспільства. І милосердя, і благодійність, що виходить з нього, необхідні не тільки тому, хто потребує матеріально, а й тому, хто живе в достатку, так як милосердя збагачує душу, вчить людину любити і співчувати.

Таким чином, система розподілу, яка буде відповідати і економічній раціональності, доцільності та реалізації соціальних цілей, і духовно-моральному розвитку особистості, повинна ґрунтуватися на принципах: відшкодування трудових витрат; мотивації розвитку здібностей особистості; мотивації служіння суспільству; забезпечення незахищених верств населення. Сам механізм справедливого розподілу в богослов'ї реалізується на заклик до кожної людини приділяти нужденним, на вимозі справедливої оплати праці. Що ж стосується суспільних механізмів справедливого розподілу – це вже предмет безпосередньо економічної науки, яка вже виходячи з відповідних моральних установок повинна розробляти цей механізм. Зокрема на це вказував С. М. Булгаков.

Не менш важливо правильно розуміти таке важливе питання, як поєднання приватних і суспільних інтересів. Яким інтересам необхідно надати перевагу з позиції християнської етики і психології – інтересам особистості або суспільства?

Щоб суспільний устрій був справедливим, у ньому повинні несуперечливо поєднуватися інтереси особистості (індивідуалізм) та інтереси суспільства (колективізм).

Колективізм повинен виявлятися в тому, що кожна особистість повинна бути настільки шанована, що їй забезпечувався б дійсно рівний доступ до суспільного матеріального надбання та рівні можливості самовизначення в суспільстві.

Індивідуалізм повинен виявлятися лише в тому, що кожній особистості слід надати максимум можливостей реалізувати свої здібності, свій інтелект в будь-якій сфері соціального життя, не обмежуючи прав суспільства, тобто мати свободу як зробити, так і сказати: «Господин! Пять

талантов ты дал мне; вот другие пять талантов я приобрел на них» (Мф. 25, 20) [9].

Суспільство має бути ареною реалізації прав і обов'язків особистості, а особистість повинна бути реалізацією суспільства як боговстановленого способу буття самої людини. У рівній мірі неприпустимі тоталітаризм колективу (комуністичного і нацистського спрямування) і тоталітаризм особистості (буржуазно-олігархічного спрямування.)

Отже, суспільний устрій буде справедливим, якщо в ньому будуть несуперечливо поєднуватися колективізм та індивідуалізм, милосердя і справедливість.

Висновок. Ставлення до багатства (бідності) та власності, яке склалось в православній богословській та філософсько-економічній думці, характеризується моральною нейтральністю до цих явищ. Вони набувають певного морального наповнення в залежності від бажань та дій людини.

Християнський ідеал господарювання базується на безумовній справедливості (блага призначені для всіх людей). Разом з тим, християнство поважає права власності людини.

Власність та багатство – це таланти, які дані людині Богом, і вона повинна нести за них відповідальність перед власною совістю, суспільством, Богом.

Необхідно розрізняти особисте багатство та багатство народне, сприяючи розвитку останнього.

Також важливо розуміти, що форма власності певного об'єкта повинна обиратись відповідно до соціально-економічних, так і моральних критеріїв.

Благодійність, яка має різні прояви (у т. ч. допомога, піклування, меценатство), повинна ґрунтуватися на любові та не мати проявів гордині.

Ставлення до споживання повинно базуватись на моральному підґрунті, при цьому особисте споживання необхідно обмежувати. Також необхідно розуміти, що споживацький ідеал, який вкорінився в суспільстві, буде це суспільство, і в т. ч. економіку, руйнувати.

Принцип справедливого розподілу багатства в християнстві – це розподіл відповідно до праці. Але існує і найвищий духовно-моральний критерій розподілу – милосердя.

Щоб суспільний устрій був справедливим, у ньому повинні несуперечливо поєднуватися інтереси особистості (індивідуалізм) та інтереси суспільства (колективізм).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні положення, на яких ґрунтуються міркування щодо власності та багатства, які притаманні православній теології.

2. Поясніть міркування С. М. Булгакова щодо багатства та бідності. Чим відрізняється особисте та народне багатство і їх необхідність?

3. Яке багатство можна вважати моральним?
4. Охарактеризуйте ставлення представників східнослов'янської філософсько-економічної думки до власності, у т.ч. її форм.
5. Охарактеризуйте різні прояви благодійності.
6. Охарактеризуйте ставлення до споживання, яке склалось у православній теології.
7. Чим щедрість відрізняється від марнотратства?
8. Яке споживання необхідно обмежувати?
9. Наведіть оптимальну формулу зростання потреб людини, за С. М. Булгаковим, та поясніть її.
10. Охарактеризуйте ставлення до розподілу, яке склалось у православній теології. Принципи розподілу багатства в християнстві.
11. На яких принципах повинна базуватись система розподілу, яка буде відповідати економічним, соціальним, духовно-моральним критеріям?

Питання для обговорення

1. Чим відрізняється ставлення до багатства відповідно до Старого та Нового Заповіту? Як ця відмінність впливає на відносини в суспільстві?
2. Чи залежить моральність економіки від домінуючого типу власності? Чи можливо вважати моральною або ні ту чи іншу форму власності? Відповіді пояснити.
3. Чим визначити необхідність тієї чи іншої форми власності (критерії вибору)?
4. Поясніть взаємозв'язок багатства, бідності та моральності людини.
5. Чому благодійність є явищем духовного життя людини? В чому і як проявляється благодійність сучасних українців?
6. Поясніть, чому споживчий ідеал руйнує економіку?
7. Як прагнення до розкоші впливає на економіку?
8. Як має відбуватись в соціально-економічному житті сполучення приватних та колективних інтересів?

Теми рефератів

1. Бідність та багатство у християнській етиці господарювання.
2. Власність у християнській етиці господарювання.
3. Католицька етика господарювання: ставлення до багатства (бідності), власності, розподілу, споживання.
4. Протестантська етика господарювання: ставлення до багатства (бідності), власності, розподілу, споживання.
5. Мусульманська етика господарювання: ставлення до багатства (бідності), власності, розподілу, споживання.

Література [5, 8, 16, 17, 22, 23, 31, 104, 168, 227, 228].

9. ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ «ПРАЦЯ» В ПРАВОСЛАВНІЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

9.1. Подвійний характер праці і два періоди в житті людства

Кожна соціально-економічна система має власні особливості розуміння і організації господарського життя, у тому числі його основи – трудової діяльності. В православній моделі господарювання і відповідній їй теоретичній думці – богословській, філософській, економічній, склалася самобутня концепція праці. Висловлена в теорії і втілена на практиці, вона на багато століть випередила концепцію якості трудового життя, одну з найбільш значущіших розробок західного менеджменту кінця ХХ ст.

Осмислення православної моделі праці сьогодні надзвичайно важливо, оскільки саме вона є для нас ментальною, а, значить, найрозумілішою і близькою, незважаючи на істотний розрив між реальною практикою існування цієї моделі і сьогоднішньою практикою праці. Саме ця модель є тим ідеалом, до якого необхідно прагнути. Це є основою виходу з кризи і подальшого розвитку українського суспільства і економіки.

На жаль, протягом останніх десятиріч в свідомості українців відбулося жахливе спотворення значення і цінності праці: чесна праця, праця духовна, інтелектуальна знецінюється, оскільки не має гідної оплати, моральна, творча основа праці перекривається необхідністю заробляти на життя, в суспільстві культивується гонитва за прибутком, наживою. Якщо так піде далі, то про якісне зростання економіки України треба буде забути: без ефективної, чесною, творчої і створюючої, гідно оплачуваної праці воно неможливе. І причина спотворення цінності, значення праці знаходиться не тільки в галузі економіки, але і в галузі моральності суспільства.

Основою для осмислення суті і призначення праці, її місця в житті окремої людини і суспільства у філософській, богословській, науковій думці із затвердженням християнства як державної релігії і виникненням християнської цивілізації на багато століть стало її біблійне розуміння. Християнське розуміння праці для різних його конфесій (православ'я, католицизму, протестантизму) має як загальні риси, так і відмінності. Але саме відмінності відображають специфіку, унікальність певної цивілізації, соціально-економічної моделі. Спершу зупинимося на спільному.

Подвійний характер праці і два періоди в житті людства. В біблійному розумінні (звичайно єдиному для всіх християнських конфесій) праця має подвійний характер. З одного боку – це необхідний і разом з тим тяжкий спосіб матеріального забезпечення життя. З іншого боку – це спосіб життєдіяльності людини, яка реалізовує і затверджує свою людську суть, своє призначення. Як зрозуміти таку подвійність? Її можна осмислити, тільки прийнявши відповідну періодизацію в житті людства.

Християнство розділяє все людське минуле на два етапи - «райський», в якому ще не було гріха, смерті, хвороб, боротьби за фізичне виживання, і всю решту людської історії, що почалася після гріхопадіння прародителів. В райський період, який постає ідеальним образом людського буття, людина, творчо впливаючи на світ, повинна була з любов'ю перетворювати його, «обробляти» і «берегти» землю.

Як говорив *св. Максим Ісповідник* (VII ст.): „человек был призван всю Вселенную превратить в рай, силой знания проникнуть в небесные сферы чувственного бытия, объединить и одухотворить все творение" [цит. за 40]. Завдяки цій здатності бути „творческим "сотрудником" Богу, созидать еще не бывшее, в человеке, созданном «по образу и подобию Божию», и проявляется его богоподобие” [цит. за 102]. Це положення розділяють християнські богослови всіх конфесій.

Так, великий православний містик і богослов *св. Григорій Палама* говорив, зокрема, що „благодаря способности творческого труда человек превосходит ангелов, и что творчество всегда «Богостремительно», всегда результат "синергии", соединения двух волей – Божественной и человеческой” [цит. за 102].

Та ж думка проходила відвіку і в *католицькій традиції*. І в сучасному католицизмі проповідь праці зайняла особливе місце. Для протестантизму ідея творчого покликання і, зокрема, професійного покликання також мала основоположне значення.

Після гріхопадіння людей характер праці змінився, з щасливої і радісної творчої співучасті в задумах Творця вона перетворюється на обов'язок людини. Тепер людям необхідно працювати не тільки через свою природну здібність до праці, але і для того, щоб забезпечувати свою життєдіяльність, біологічне існування і соціальну практику: «в поте лица твоего будешь есть хлеб, доколе не возвратишься в землю, из которой ты взят, ибо прах ты и в прах возвратишься» (Бут. 3, 19) [9].

9.2. Основні цілі та функції праці

З цієї подвійності витікають **основні цілі і функції праці**:

1. Праця необхідна для задоволення природних потреб людини, «для захисту і розширення життя».
2. Праця необхідна не тільки для задоволення особистих потреб, але і для допомоги тим, хто має потребу.
3. Праця – це засіб і спосіб творчої самореалізації людини, розкриття «талантів».
4. Праця – педагог, вихователь.
5. Трудова діяльність - спосіб зростання особистості, у тому числі і перш за все, духовного зростання.
6. Трудова діяльність - засіб перетворення навколишнього світу, його одухотворення.

7. Незважаючи на зміну характеру праці вона розглядається як *невід'ємна частина шляху спасіння*, сприймається як *чеснота*.

Ці цілі і функції праці розкривають не тільки матеріальне, земне її вимірювання, але і вимірювання духовне, яке якнайповніше втілюється в православній моделі господарювання.

Обов'язковість, необхідність праці для забезпечення власного життя і для допомоги іншим визнається всіма християнськими конфесіями. Людина повинна працюю заробляти засоби для свого життя, щоб не обтяжувати інших, не бути нахлібником. *«Если кто не хочет трудиться, тот и не ешь»*, - говорить апостол Павло (2 Фес. 3,10) [9]. Праця дає можливість людині допомагати тим, хто має потребу: *«Лучше трудись, делая своими руками полезное, чтобы было из чего уделять нуждающемуся»* (Еф. 4, 28) [9].

Праця, згідно з християнським вченням, – це засіб і спосіб творчої самореалізації людини, розкриття «талантів» – Божого дару, здібностей і дарувань, від початку закладених в кожній людині. Здібність до праці – це «талант», який отриманий дарма і також дарма повинен віддаватися навколишньому світу. До того ж людині, що віддає зароблене чесною працею, доводиться пересилити особисте самозвеличання і власні інтереси, тобто морально піднятися на якусь сходинку досконалості і відчувати радість від доброї справи. Ці духовно-психологічні переживання, що прославляють людську душу і пов'язані з актом доброї справи, і відомі християнській етиці.

Вся культура людства є результатом трудової діяльності і навпаки, праця людини, навіть найприватніша, несе в собі результати всієї попередньої діяльності людства. В цьому значенні вона містить в собі весь попередній досвід і виражає собою трудовий потенціал, накопичений поколіннями багатьох людей. Накопичена спадщина вбирає в себе тільки ті елементи, які сприяли розвитку людини. Багатовіковий відбір характеристик відсіяв все непотрібне і зайве, залишивши тільки те, що забезпечує можливість розвитку.

Г. С. Сковорода (1722-1794) розглядає працю з погляду щастя людини і значення її життя. Він бачить в основі способу життя людини «споріднену працю» як дійсно людський спосіб самоствердження особи. Головне – реалізувати цю спорідненість до певного виду праці в загальній системі трудової діяльності суспільства. Сенс буття людини полягає в тому, щоб знайти себе в праці [цит. за 37, с. 361].

У Г. С. Сковороди, так само, як і у Арістотеля (його економіка і хрематистика), а потім і у С. М. Булгакова, звучить одна і та сама ідея: *залежність типу, системи господарювання від типу мотивації (спрямованість на матеріальні або духовні цінності).* Також, ще задовго до класиків економічної теорії, Г. С. Сковорода підкреслює *важливість добровільної, а не примусової праці:* система господарювання, в основі якої лежить примусова праця, – неефективна.

Із затвердженням православ'я в Київській Русі тема праці як основи сильної держави, ефективного домашнього господарства, виховання особи звучить в повчаннях князів і митрополитів. **Володимир Мономах** заповідає своїм синам трудитися і «в оселі», і у військовій справі, в набутті знань, і в добрих справах, таким чином підкреслюючи важливість і духовної, і фізичної праці, і праці з управління державою [цит. за 150].

Пронизаний темою праці і силвестрівський *«Домострой»*. *Добросовісна праця – основа міцного домашнього господарства, виховання особистості дитини. Тому обов'язок батьків – навчити дітей старанно трудитися, виховати людину, християнина і господаря.*

Те, що праця – це кращий педагог, розуміли і втілювали у своїй діяльності і наші видатні педагоги **В. А. Сухомлинський, А. С. Макаренко**. Адже, як відзначає С. М. Булгаков: "Труд имеет незаменимое значение для человека, как средство воспитания воли, борьбы с дурными наклонностями, наконец, как возможность служения ближним" [23, с. 212]. А сучасний богослов **Паїсій Святогорець** відзначає, що праця укріплює в людині «доверие к себе – в добром смысле слова» [цит. за 207, с. 233].

Погляди православ'я на ціннісну значущість праці в житті християнина знайшли яскравий вираз в статті **митрополита Київського і Галицького Володимира (1848-1918)**. "Вера учит нас, – писав він у 1912 р., – ... *смотреть на труд и работу ... как на нравственный долг...* Мы обязаны силы нашей души и тела употреблять для нашего истинного блага, для пользы ближних и во славу Божию... Христианин совершает свой труд по совести, как обязанность, возложенную на него Самим Богом" [38, с. 364].

Як ми бачимо, людина покликана трудитися не тільки для себе, але для ближнього і для Бога. І лише таке розуміння мети, властиве православному світогляду, робить людину щасливою, дозволяє розкрити їй своє людське єство, зрости духовно і матеріально, реалізувати всі потреби, така праця створює істинну культуру і цивілізацію.

Істотною відмінною рисою православного розуміння праці було те, що праця і господарська діяльність розглядалися російськими і українськими мислителями як одна з головних форм духовного життя.

9.3. Праця і господарювання як духовно-моральні категорії

Розгляд господарства, праці як духовно-моральної категорії знайшов віддзеркалення в працях таких мислителів і економістів, як **С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, І. О. Ільїн, Д.І. Менделєєв, В.С. Соловйов, П.О. Флоренський**, в економічних поглядах слов'янофілів. Про духовність праці пише і **В. О. Сухомлинський**.

Вихолощення духовного значення праці перетворює її на роботу, реалізуючи лише економічну мету господарювання, а не весь комплекс цілей (у тому числі сотеріологічну, есхатологічну, гуманну, екологічну), робить господарювання неефективним. В цьому зв'язку важливим є

розподіл діяльності людини залежно від її мотивації і змісту на працю і роботу, який запропонував, зокрема, **Д. І. Менделєєв** – видатний вчений, економіст і господарський діяч. Він вважав, що ототожнення понять «робота» і «праця» помилково: «...печальная, очень крупная ошибка новейших ученых состоит именно в смешении работы с трудом, рабочего и трудящегося... Работу можно дать, к работе принудить, присудить, труд – свободен был и будет, потому что он по природе своей волен, сознателен, духовен» [122].

До речі, корінь слова «робота» – «раб» якраз і відображає примусовий, вимушений характер роботи, який за природою своєю не може зробити її якісною і ефективною в порівнянні з вільною працею, справою «важкою», але такою, яка розкриває творче призначення людини і приносить людині задоволення і радість. Д. І. Менделєєв також підкреслює, що праця, на відміну від роботи, соціальна, в ній людина реалізує не тільки свої, але і суспільні інтереси.

Ще один з найважливіших критеріїв відмінності праці від роботи, який виділяє Д. І. Менделєєв, – це ставлення людини до справи, що робиться, її мотивація: і художник, і священник, і урядовець, і вчитель «могут или просто работать, или действительно трудиться, смотря по тому, для чего и что они делают, любят ли дело, дают ли другим нужное» [122].

Праця – складна категорія, що вміщає в себе і роботу (з погляду наявності примусового елемента – самопримушування до праці, необхідності зусиль волі, тіла, розуму, психіки, яке виникло в результаті спотворення гріхом природи людини), і те, що понад неї – творчість, усвідомленість, цілеспрямованість, соціальність, гуманність, духовно-моральне начало. Роботу може здійснювати і машина, і тварина, але тільки людина має здібність до праці і може трудитися. Робота є тільки видозміною сил природи, вона не може створити нове, а праця творить нове, ще не існуюче в природі і суспільстві.

Таким чином, *трудова діяльність відрізняється від роботи творчою, утворюючою, духовно-моральною, а також соціальною складовими.*

Також необхідно виділяти внутрішню і зовнішню працю. Внутрішня праця – це, перш за все, праця духовного характеру, пов'язана з подоланням гріха і вирощенням чеснот, праця для духовного зростання особистості, праця молитви, віри, любові. До внутрішньої можна віднести і працю інтелектуального характеру, але її якість і корисність для самої людини і для суспільства, навколишнього світу залежатиме від праці духовної – натхненний інтелект творить, а холодний, раціональний, егоїстичний розум може створювати теорії, моделі, предмети, які зрештою руйнують як саму людину, так і навколишній її світ. Саме духовна складова праці визначає результати зовнішньої праці, що виявляється в конкретних діях і створюваних предметах.

Оскільки людина належить двом світам: і духовному, і матеріальному, *праця розуміється, перш за все, як вдосконалення духовне,*

але і необхідність матеріальна - джерело багатства людини і суспільства, держави. Якщо праця не визнається як моральна цінність, то виникає прагнення до іншої, кримінальної форми збагачення і це ми, на жаль, знаємо з досвіду пострадянського господарювання.

Таким чином, сутність і цілі праці в православній моделі розумілися і в духовному, і в матеріальному; і в особистому, і в суспільному, космічному (вселенському) вимірах, що створювало цілісну модель праці, створює і підіймає людську особистість, суспільство, господарство.

Таке цілісне розуміння значення праці дозволяло сформулювати якнайповніші, всебічні принципи і умови ефективної праці, які дозволяють забезпечити як економічну і соціальну результативність, так і те, що зараз називають високою якістю трудового життя, тобто умови для повної реалізації потреб людини, гармонійного розвитку особистості.

9.4. Принципи і умови ефективності праці. Особливості мотивації трудової діяльності

Принципи і умови ефективності праці в православній соціально-економічній моделі можна сформулювати таким чином:

1. *Усвідомленість і добровільність цілеспрямованої трудової дії людини, яка реалізується відповідно до волі Божої; трудовий процес має сенс, тільки коли він цілеспрямований [207, с.151].*

2. *Праця необхідна не тільки для задоволення природних потреб людини, але і для спасіння її душі.*

В праці людина повинна реалізовувати всі свої потреби, не тільки природні (базові), але і потребу в творчості, творчому перетворенні світу, його одухотворенні, допомоги іншим людям, духовні потреби, перш за все потреби життя по совісті, безкорисливій любові.

3. *Умовою «успіхів» є трудовий процес, що здійснюється з покорою та любов'ю, ті видимі блага, які досягаються зовні нього або крім нього не можуть бути істинними [207, с. 234]. Визнання добродією тієї праці, яка робиться в ім'я любові до Бога і ближнього, а не в ім'я задоволення егоїстичного інтересу. Цей принцип відображає духовно-моральну і соціальну ефективність праці, він є основою ідеалів служіння суспільно-корисній справі, сприяв формуванню інституту «службової праці».*

4. *Істинною може бути тільки така праця, в якій людина робить Бога помічником собі, що можливе тільки тоді, коли праця освячується молитвою і праведним життям [207, с. 235].*

5. *Будь-яку справу (як для інших, так і для себе) потрібно робити із старанням.*

Цей принцип підкреслює важливість добросовісного, відповідального ставлення до праці як необхідної умови її якісних результатів.

6. *Ефективна праця передбачує справедливу її оплату.*

7. Ефективна праця, що дає можливість зростання людської особистості, передбачає і відповідну мотивацію з пріоритетом внутрішньої, а не зовнішньої мотивації, духовно-моральної, а не матеріальної мотивації.

8. Ефективна праця передбачає певну організацію трудових відносин на основах соборності, демократії.

9. Трудовий процес ефективний тоді, коли передбачає можливість зміни сфер діяльності.

10. Важлива умова ефективності праці – її співвимірність з силами людини, непомірна праця може стати не благом, а нещастям.

11. Умовою ефективності праці є чергування праці і відпочинку, певний ритм праці.

12. Для ефективної праці людині повинні бути забезпечені належні умови, перш за все безпечні умови праці.

Розкриємо ці принципи і умови більш детально. Сама по собі праця не є безумовною цінністю, а набуває характеру справжньої і доброї справи, якщо спрямована не на задоволення егоїстичних запитів тіла і душі, а на виконання Божого задуму про світ і людину.

З гріхопадінням виявилось порушенням співвідношення духу і плоті. Християнська етика і, зокрема, етика праці і бачить свою мету у відновленні належного співвідношення двох начал – духовного і матеріального. Потреби плоті при цьому не засуджуються і не поменшуються. Сам Господь Ісус Христос дав в молитві Господній («Отче наш») прохання про хліб насущний: «Хлеб насущный даждь нам днесь» (Мф. 6,11) [9]. Чи не вище це освітлення земної праці і господарства?

Разом з тим в людині є більш важлива, ніж тіло, «складова» – її безсмертна душа. І тому «хліб небесний», духовна їжа, слово Боже більш важливе, ніж їжа для тіла. Євангельська розповідь про першу спокусу Христа в пустелі якраз і присвячена цій проблемі. Спокусник бачить людину істотою переважно тілесною. Ісус, навпаки, уявляє людину істотою переважно духовною і відповідає спокуснику: "Не хлебом единым будет жить человек, но всяким словом, исходящим из уст Божиих" (Мф. 4,4) [9].

Центральним догматом християнства є догмат про Боготілення Ісуса Христа Сина Божого. З нього, зокрема, витікає, що Бог, ставши людиною Ісусом з Назарета, знищив прірву між "посюбічним" і "потойбічним", між земним і небесним, людським і божественним. Все земне буття виявилось «виправданим» присутністю Бога. І тоді все, що робиться тут, на землі, освяється вищим значенням. Тоді праця і весь господарсько-економічний процес можуть мати якийсь вищий сенс, стаючи засобом вдосконалення і одухотворення, підйому земної горизонталі в небесні висоти.

Принципи, що організують життя людини на землі, можна подати у вигляді тривимірного простору: «долгота – рождение в роды и роды;

ширина – бесконечный труд; высота – освящающая благодать Божия, Божие благословение» [167]. Як тільки людина, людство нехтує будь-якою із сторін простору, можливість розвитку особистості, руху людини до спасіння, зникає. Якщо людина відмовляється від благословення, тобто в словах і вчинках заперечує віру в буття Бога, безсмертя душі, вона переходить в інше вимірювання, починає існувати не в тривимірному просторі, а «в площині праці і роду», втрачає богострімку вертикаль, «стелиться горизонтально по землі». *Поступово людина і весь створений нею світ втрачає людське єство, дух творчості, свободи і любові, народжується технічна цивілізація, в якій світом і людським суспільством правлять матеріальні цінності: гроші, нажива, влада, задоволення, людина перетворюється на раба і вже не трудиться, але працює на створену нею виробничо-споживацьку машину.*

Таким чином, умовами ефективної праці буде правильне поєднання, ієрархія (від духовних до матеріальних, базових) всього комплексу цілей трудової (і господарської, відповідно) діяльності, а також, як наслідок, реалізація духовно-моральних, творчих, соціальних, матеріальних потреб людини.

Ще в XII столітті князь **Володимир Мономах** (1053-1125) в своєму повчанні синам відображає ту основу, на якій будувалося господарство Стародавньої Русі – *працьовитість як чеснота, праця, милосердя – як вище мірило богоугодності людини, необхідність навчатися того, чого не вмієш, удосконалюватися, праця для людини – джерело радості* [цит. за 150, с. 78].

А через багато століть богослов і економіст **М. П. Гиляров-Платонов** (1824-1887) підкреслює ті самі функції і пише, що «труд есть долг, а не средство своекорыстия. Верховный закон междучеловеческих отношений есть всеотдающая любовь» [цит. за 150, с. 352].

Духовно-моральна і соціальна ефективність праці неможлива без внутрішньої праці по „вирощуванню” любові до ближнього. Саме мотивація любові робить працю вільною, звільняє суспільство від конфліктів. Але, з іншого боку, саме в спільній праці людина вчиться найбільшій чесноті – любові до іншого. Творець тісно зв'язав працю для власної користі і працю на користь інших. «Бог заставил нас нуждаться друг в друге, чтобы таким образом соединить нас вместе... Поэтому земледелец сеет не столько, сколько хватило бы для него, а работает на благо многих; и купец готовит не столько, сколько достаточно было бы для него одного, но и для многих других... Ибо, раз люди не в состоянии работать на благо ближнего, иначе как по принуждению, то Бог не допускает прийти к собственной выгоде иначе, как пройдя по пути принесения пользы другим», – пише святитель Іоанн Златоуст [цит. за 76].

Особливості мотивації трудової діяльності. Моральний погляд на працю передбачував і особливе ставлення до питань матеріального

стимулювання та мотивації. *Трудова мотивація була побудована на принципі переважання моральних форм примушування до праці над матеріальними.* Моральну, творчу мотивацію праці як домінуючі підкреслювали *О. О. Богданов, Н. П. Гиляров-Платонов, С. М. Булгаков, В. С. Соловійов, В. Ф. Ерн, Є. М. Трубецької, М. О. Бердяєв.* Згідно з цим принципом, якісна і ефективна праця стимулювалася не стільки матеріальною винагородою, скільки різними внутрішніми моральними мотивами. Перш за все, *в народній свідомості праця сприймалася як чеснота, виконати яку погано або неякісно – гріх, строго осуджуваний громадською думкою.*

З одного боку, в народній свідомості встановилася ідеологія некористолюбства, презирство до гонитви за наживою, багатством. З іншого – ідеал справедливості в оплаті праці. *О. А. Платонов* підкреслює, що народне відчуття створило ідеал справедливої винагороди, порушення якого – спроба обдурити, надути працівника – засуджувалося як моральний злочин. Народна казка про батрака і купця (попа), який намагався його обдурити, у всіх варіантах закінчується перемогою справедливості і осоромленням нечесного наймача [150, с. 21].

Особливістю укладання будь-яких господарських операцій була *довіра як базовий чинник відносин між людьми*, тому дуже велике значення надавалося *договору-домовленості.* Якщо селянин, ремісник один або з артіллю наймався на роботу, з наймачем укладався договір, частіше за все усний, але порушити його було найбільшим гріхом, бо *«договір дорожче за гроші».*

Переважаання моральних форм примушення до праці над матеріальними зовсім *не припускало зрівнялівки в розподілі, а навпаки, виключало її.* Для селянина вважалося аморальним заплатити рівну платню і майстру, і простому працівнику. *Якісна праця повинна винагороджуватися значно вище.* «Работнику полтина, мастеру рубль» [150, с. 23].

Кажучи про мотивацію до праці, важливо відзначити досить *високий рівень оплати праці російських працівників в порівнянні з працівниками західноєвропейських країн.* В середині ХІХ ст. німецький вчений барон Гаксгаузен, який відвідав велику кількість підприємств і вивчив системи оплати праці на них, зробив висновок, що «ни в одной стране заработная плата (фабричных рабочих) не достигает такой высоты, как в России». Крім того, проведені акад. *С. Струмиліним* дослідження свідчать, що традиційно високий рівень оплати праці склався ще в ХІ–ХІІ ст. і в мирний час аж до ХІХ ст. на порядок (деколи не в один раз) випереджав рівень оплати західноєвропейських працівників. *Перед Першою світовою війною рівень оплати праці в промисловості Російської імперії був вище за рівень Англії, Німеччини і Франції, складаючи приблизно 85 % рівня США* [150, с. 23].

Ідеалом праці на Русі була аскетична праця ченців – праця, що робиться в ім'я любові до Бога і ближнього, некористолюбство. *С. М. Булгаков* пише, що саме *«свободный аскетический труд есть та*

духовно-нравственная сила, которою утвержден фундамент всей европейской культуры» [19, с. 314].

Цей ідеал аскетичної праці втілювався в практиці господарського життя на Русі через принципи «Домострою» з його орієнтацією на некористолюбство і самозабезпечення (XVI-XVIII ст.), а також через досвід монастирського господарювання. Згодом ідеал праведної праці втілювався в активній добродійній і меценатській діяльності. Господарський практицизм, нерідко осуджуваний православ'ям за свій утилітарний характер, проте не заперечувався, а був необхідною матеріальною умовою ефективного домобудівництва і підприємництва. Пізніше з'явився такий зразок господарської поведінки, як патріотичне служіння, ідеал служіння суспільно-корисній справі. Купці, підприємці і промисловці сприймають свою працю, справу, свої обов'язки не тільки як джерело матеріального добробуту, а як служіння ближньому, суспільству, Батьківщині, Богу.

Але православ'я не просто знайшло свій власний еквівалент протестантському раціоналізму. Воно спочатку виходило з більш високих моральних критеріїв, що не могло не відобразитися і на діловій сфері. В протилежність протестантському «визначенню до спасіння» і «виправданню вірою» моральною нормою православ'я є, за словами протоієрея Сергія Булгакова, «хождение перед Богом с мыслью об ответственности перед Ним». *Для православної людини сам по собі успіх зробленої справи, величина прибутку ще не є доказом її моральної виправданості, богоугодності.*

Принцип визнання добродійною тієї праці, яка здійснюється в ім'я любові до Бога і ближнього, а не в ім'я задоволення егоїстичного інтересу, став основою ідеалів служіння суспільно-корисній справі, сприяв формуванню інституту службової праці.

Щодо вибору роду діяльності православна етика праці не вважає більш бажаною Богу працю представників певної професії – лікаря або вченого в порівнянні з працею робітника або художника. Ще Климент Олександрійський вказував, що в кожному ремеслі можна служити Богу. Універсальність на протигагу вузькій спеціалізації, свобода у виборі професії і право займатися різними видами трудової діяльності – це особливості православної етики праці, які істотно відрізняються від протестантської етики. Вони сприяли всебічному розвитку професійних навичок людини, універсальності її знань, відсутності розподілу праці на престижну і неprestижну.

Неприйнятна тільки діяльність, яка завдає шкоди людині, суспільству, природі. Моральний зміст діяльності людини припускає виділення діяльності, що схвалюється моральними стандартами, яка і вважається працею, і аморальної діяльності, яку працею назвати не можна, оскільки вона не творить, а руйнує суспільство, особу, економіку. Сучасність породила розвиток цілої індустрії, спеціально спрямованої на пропаганду пороку і гріха, задоволення згубних пристрастей і звичок,

таких як пияцтво, наркоманія, розпуста і перелюбство. Така діяльність гріхозна і не вважається працею, оскільки вона руйнує, розбещує не тільки людину, що бере участь в ній, але і суспільство в цілому.

Праця для найманого працівника – основне джерело коштів для існування. Тому необґрунтоване звільнення, низька оплата праці, невчасна або неповна виплата заробітної платні ставлять його на грань виживання. *Гідна і своєчасна оплата праці, милосердя і справедливий розподіл – ці обов'язкові умови праці були відомі ще з часів Старого Заповіту.* Священне Писання говорить: «Не обижай наемника... В тот же день отдай плату его ..., чтобы он не возопил на тебя к Господу, и не было на тебе греха» (Втор. 24.14 - 15) [9]; «Горе тому, кто ... заставляет ближнего своего работать даром и не отдает платы его» (Иер. 22.13) [9]; «Вот, плата, удержанная вами у работников, пожавших поля ваши, вопиет, и вопли жнецов дошли до слуха господа Саваофа» (Иак. 5.4) [9].

Разом з тим *заповідь Божя наказувала трудящим піклуватися про тих людей, які з різних причин не можуть самі заробляти собі на життя, – про немічних, хворих, біженців, сиріт і вдов – і ділитися з ними плодами праці, «чтобы Господь, Бог твой, благословил тебя во всех делах рук твоих» (Втор. 24.19-22) [9].* Продовжуючи на землі служіння Христа, Який ототожнив Себе саме із знедоленими, Церква завжди виступає на захист безмовних і безсилих. Тому вона закликає суспільство до справедливого розподілу продуктів праці, при якому багатий підтримує бідного, здоровий – хворого, працездатний – непрацездатного. *Духовне благополуччя і самозбереження суспільства можливе лише в тому випадку, якщо забезпечення життя, здоров'я і мінімального добробуту всіх громадян вважається безумовним пріоритетом при розподілі матеріальних благ.*

Ефективність праці припускає дотримання її певного ритму, що відображає принцип відповідності та домірності. Слово Боже не тільки звертає увагу людей на необхідність щоденної праці, але і задає її особливий ритм. Четверта заповідь свідчить: «Помни день субботный, чтобы святить его. Шесть дней работай и делай всякие дела твои; а день седьмой – суббота Господу Богу твоему: не делай в оный никакого дела ни ты, ни сын твой, ни дочь твоя, ни раб твой, ни рабыня твоя, ни скот твой, ни пришелец, который в жилищах твоих» (Вих. 20. 8-10) [9]. Цим велінням Творця процес людської праці співвідноситься з божественною творчістю, що поклала початок всесвіту. Адже заповідь вшанування суботи ґрунтується тим, що при створенні світу «благословил Бог седьмой день, и освятил его, ибо в оный почил от всех дел Своих, которые Бог творил и созидал» (Бут. 2.3) [9]. Цей день повинен бути присвячений Господові, з тим, щоб повсякденні турботи не могли відвернути людину від Творця.

Людина – не «постійно працюючий механізм». Їй потрібен час для відпочинку, духовного життя, творчого розвитку – так стверджується в

сучасному документі – «Зводі правил і принципів господарської діяльності», прийнятому на VIII Всесвітньому Російському Народному Соборі. Постійна одноманітна робота, навіть інтелектуальна, духовно обідняє особу і приводить до її деградації. Ніщо не може виправдати відмови людини від законного часу відпочинку, вихідних днів і повноцінної відпустки [168]. Також в цьому документі звертається увага на забезпечення безпечних умов праці і стверджується, що *«робота не повинна вбивати і калічити людину»*. Створення гідних умов праці, суворе дотримання техніки безпеки на виробництві – сфера підвищеної відповідальності працедавця, у тому числі держави.

Отже, ми бачимо, що принципи і умови ефективності праці припускають цілісне бачення людини, її духовно-матеріальної природи і необхідності реалізації богострімкої ієрархії потреб в праці внутрішній і зовнішній. Ніяка частина природи людини при цьому не поменшується, але все знаходить своє місце і призначення: *зовнішні плоди праці* для підтримки тіла і душевно-тілесного розвитку, для забезпечення життя. *Внутрішні – духовна праця*, для творення особи, зростання за образом і подобою Божою, *духовно-інтелектуальна праця* для перетворення навколишнього світу через зовнішню, натхненну працю, що приносить добрі плоди суспільству в тому, щоб вирішити нарешті проблему голоду і високої смертності, забезпечити високий рівень духовного і матеріального розвитку кожної особи, соціальну справедливість і мир в суспільстві, щоб вивільнити завдяки роботі машин, новій техніці і технологіям вільний час людини, спрямувавши його на її духовно-моральний розвиток, в тому, щоб допомогти тим, хто не може трудитися, щоб захистити і прикрасити природний світ.

Як мінімальні умови ефективної праці необхідно вважати ті, які забезпечують базові і соціальні потреби людини. Вони були відомі ще з часів Синайського законодавства: справедливість і своєчасність оплати, гідна оплата праці, дотримання договірних відносин в оплаті праці і її обсязі, дотримання ритму праці, необхідний відпочинок, милостиня від плодів праці, до них також слід додати і безпечні умови праці. *Проте максимальні умови ефективності праці, які розкриваються в християнстві, припускають духовний зміст і значення праці, а відповідно і її мотивацію, праця розуміється як співробітництво Богу, як спасіння душі, труд для перетворення власної душі, зростання особистості, праця любові і молитви, праця як творче розкриття людини, праця як служіння Богу і ближньому.*

9.5. Особливості організації трудових відносин

Культура, практика господарювання, трудова діяльність на Русі, на відміну від країн Західної Європи, будувалася не на основах індивідуалізму і конкуренції, а на принципах колективізму і соборності. Це

було пов'язано як з особливістю релігійної свідомості, так і з складними природно-кліматичними умовами, а на Західній Русі (Україна, Білорусь) – необхідністю об'єднуватися проти загрози іноземного панування. *Схильність до общинності, соборності в праці, кооперації як особливі характеристики організації трудових відносин на Русі, особливості, властиві православній соціально-економічній моделі, виділяли О. В. Чаянов, П. Б. Струве, П. О. Кропоткін, І. О. Ільїн, С. М. Булгаков, М. О. Лосський, М. О. Бердяєв.*

Поняття «*соборності*» не відоме західній соціальній або економічній думці. Це поняття було запропоновано *О. С. Хомяковим (1804-1860)*, а розвинули його російські мислителі ХІХ ст. як *поняття, що виражає ідею єдності в множині*. Звичайно в літературі виділяються декілька значень соборності, але всі вони в цілому зводяться до відомого визначення М. О. Лосського: *«соборность означает сочетание свободы и единства многих людей на основе их общей любви к одним и тем же абсолютным ценностям»*.

Необхідно відзначити, що православне вчення органічно поєднує два принципи: свободу і єдність. На відміну від нього, католицизм виражає ідею єдності без свободи, а протестантизм – свободу без єдності. Тому і поняття соборної праці, що поєднує свободу і єдність, у принципі відсутнє як в католицькій, так і в протестантській моделях праці.

В праці людей об'єднувала віра і молитва, ідеал служіння Вітчизні, роду, тобто загальні цінності і ідеали, а також сама об'єктивна необхідність спільної праці у важких природно-кліматичних або соціальних умовах. Людина – частина цілого – сім'ї, общини, артілі, колективу. Служіння Батьківщині, суспільній справі, общині – ставало метою життя. Вимога однієї людини до суспільства заради реалізації егоїстичних інтересів вважалася аморальною. *Соборна праця була пронизана відчуттям взаємної відповідальності за самого себе, за інших і за все, що відбувається навколо*. І це ще одна причина високої якості такої праці.

Підкорення своїх особистих інтересів інтересам суспільства і таким чином *самообмеження, жертвність* вважалися *необхідною умовою існування особи*, а відстоювання своїх інтересів за рахунок інтересів інших людей, суспільства, випинання свого *Я, гординя* (коли людина ставила себе вище за все), вважалися *великим гріхом*. При цьому, звичайно, необхідно враховувати те, що у суспільства були єдині цінності, єдиний ідеал, що визначалися православною вірою і культурою (саме тому зараз повернення до ідеї соборної праці для переважної частини суспільства неможливе).

Проте в єдності зберігалася і свобода особи. В творчій, спільній праці людей, з'єднаних єдиними цінностями і любов'ю, не було придушення особи, навпаки, *кожен мав нагоду якнайповнішої реалізації свого потенціалу*. В спільній праці вчилися професіоналізму і опановували нові знання і навички, вчилися слухати, чути, розуміти один одного.

Людина, вихована в православній вірі і культурі, ставилася до праці, як до внутрішнього морального боргу, як до обов'язку перед Богом, як до суспільного, тобто соціального обов'язку, добровільно прийнятого на себе. Саме ця *добровільність і перетворювала працю-обов'язок на працю-чесноту, в цьому виражалася і внутрішня свобода*. Свобода праці – це усвідомлена необхідність, добровільно прийняте на себе зобов'язання. Важливим було в праці і *усвідомлення себе як сотворця Богу, це розуміння і відчуття сотворця окриляло людину, народжувало нові ідеї і радість творіння, створення*.

Слід підкреслити, що *праця ніколи не зводилася до сукупності дій або навичок, а розглядалася як вияв духовного життя, причому працьовитість була характерним виразом духовності*. Праця не протистояла іншим елементам духовної культури, а полягала разом з нею в нерозривній цілісності. Століттями був вироблений непорушний ритм і норми праці – узгодження окремих етапів трудового процесу, режим дня, співвідношення початку і завершення робіт. Ставлення до праці, відносини в трудових колективах регулювалися нерідко на релігійному рівні. В цих умовах праця була справжнім творчим дійством, непорушним правилом, якому підкоряються, буттям. Причому людина в цьому дійстві була не гвинтиком, а повноправною дійовою особою всесвіту. Недаремно весь трудовий ритм зв'язувався з іменами святих, релігійними святами, традиціями і звичаями. Саме тому праця мала цілісний, духовно-моральний характер.

Форми організації трудового життя, які мали соборний, общинний характер – це і сільська община, і трудові братства і артілі, різні форми об'єднань купців і підприємців – гільдії, сотні, а пізніше, на початку ХХ ст., добровільними об'єднаннями приватних ініціатив у різних сферах господарювання стали кооперативи. Всі ці форми були побудовані на основах самоврядування, взаємодопомоги, довіри, взаємної відповідальності, давали можливість кожному використовувати і розвивати свої можливості і здібності, сприяли розвитку самостійності, вияву заповзятливості й ініціативи.

Артіль – явище, властиве тільки православній моделі господарювання, була добровільним товариством рівноправних працівників, створеним на основі солідарності, взаємодопомоги і взаємовиручки для вирішення практично будь-яких господарських завдань. Об'єднання людей в артілі не тільки не обмежувало дух самостійності і заповзятливості кожного артільника, а, навпаки, заохочувало його. Артіль дозволяла поєднувати схильність до самостійної і навіть відособленої праці з колективними зусиллями.

Початком рівноправності, відзначає О. О. Платонов, артілі різко відрізнялися від капіталістичних підприємств; спробам експлуатації одних членів артілі іншими, як правило, різко клався край [150]. Причому *рівноправність* не порушувалася наданням одному з членів функції

розпорядження, оскільки кожний з членів міг бути призначений товаришами на її виконання. В деяких артілях функція розпорядження виконувалася по черзі кожним з артільників. Артіль об'єднувала професіоналів і однодумців і була добровільним об'єднанням, що повною мірою сприяло розвитку справжньої трудової демократії.

Демократичний характер артілі полягав у рівному праві для всіх виразити свої здібності незалежно від свого соціального становища. В артілі кожний повинен був виявити свої кращі здібності. В найтиповіших артілях Стародавньої Русі могли брати участь представники всіх прошарків (і «кращі», і «молодші» люди, і смерди, і бояри, і духовні особи, і навіть княз'я [150, с. 31]) за однієї умови – визнання ними артільних основ.

Солідарність виявлялася в тому, що всі члени артілі були зв'язані *круговою порукою*: кожний з них ручався солідарно за всіх інших, всі разом – за кожного окремо. До нас дійшли історичні пам'ятки – договори з артілями, які закінчуються вказівками, що відповідальність за збитки, завдані артіллю, „должны падать на того, «кто будет в лицах», т.е. на кожного конкретного члена артели” [150, с. 29].

При цьому рівноправність, демократія не означали зрівнялівки – *розподіл доходу здійснювався відповідно до праці*.

Важливо відзначити також і змістовний (зміст праці) бік артільності – це *цілісність праці, її органічна єдність, нерозривність*. Пригадаємо, що в західній політичній економії XVIII–XIX ст. часто оспівувався розподіл праці, її спеціалізація. Традиція ця бере початок з А. Сміта, що почав свою знамениту працю «Про походження і причини багатства народів» з опису розподілу праці на англійській шпильковій мануфактурі. До речі – це відбиток протестантської етики праці, що спрямована на вузьку її спеціалізацію. Навпаки, російські мислителі, керуючись православним баченням праці, відстоювали *необхідність цілісності, єдності, інтеграції і кооперації праці*. Це «теорія взаємної допомоги» П. О. Кропоткіна, концепція «людської придатності» П. Б. Струве та ін.

В артілях, общинах, братствах весь процес праці був організований таким чином, що навіть за наявності спеціалізації не втрачався єдиний ланцюг трудового процесу від задуму майстра до конкретного продукту. Будь-яка артіль з вихідного «сирого матеріалу» виготовляла не напівфабрикат, а кінцевий продукт, за якість якого відповідав кожний артільник. Артіль була аж ніяк не групою вузькоспеціалізованих працівників, *в артілі діяв принцип взаємозамінності*, кожний прагнув того, щоб оволодіти не тільки основною спеціальністю, але і суміжними видами. Артільність праці означає цілісність праці, єдність трудівників.

Таким чином, праця в умовах артілі, братства, общини мала характер цілісний, нерозривний, органічний, що не породжувало, на відміну від західної моделі праці, проблему її відчуженості. Людина господарююча розуміла значення своєї праці і в матеріальному, і в духовному вимірюванні, вона реалізовувала себе в праці як особа, відтворюючи і

примножуючи свій особистий і суспільний, духовний і матеріальний потенціал і капітал. В господарський процес вносився духовно-моральний початок, що корінним чином відрізняло ці форми організації праці від західних.

Артільні форми організації праці пронизують російську промисловість до другої половини ХІХ ст.: артільники брали на свій підряд цех або ділянку виробництва і робили звіт перед керівництвом тільки за кількість і якість роботи, а всі питання щодо виконання підряду і розподілу заробітку вирішували самі усередині артілі. Були випадки, коли робітники артільно брали в свої руки все підприємство. *В Росії вперше у світі зафіксовані факти робочого самоврядування на підприємствах.* Один з них відноситься до 1803 р., коли на Красносельській паперовій фабриці робітники уклали з власником договір, відповідно до якого фабрика протягом довгого терміну знаходилася в управлінні самих робітників. Для керівництва роботами вони вибирали з свого середовища майстра, самі визначали тривалість робочого дня, порядок роботи, розподіл заробітку [150, с. 31].

Артіль давала зразки високоефективної роботи. З 1838 по 1917 рр. будівельні артілі без яких-небудь механічних засобів проклали більше 90 тис. км залізниць. Вісім тисяч артільників побудували Велику Сибірську магістраль протяжністю 7,5 тис. км всього за 10 років [150, с. 32]. В період з 1880 по 1917 рр., тобто за 37 років, було побудовано 58251 км, що дає середній річний приріст в 1575 км. За 38 років радянської влади, тобто до кінця 1956 р., було побудовано всього 36250 км, що дає річний приріст лише в 955 км. Споруда одного кілометра залізниці в Царській Росії обходилася в 74 тис. крб, а при радянській владі – в 790 тис. руб. виходячи з однакової купівельної спроможності рубля [107].

Якщо порівняти темпи будівництва і його собівартість за два періоди будівництва залізниць – перший (1880-1917), коли дороги будували немеханізовані артілі, і другий (1918-1956), коли їх будували механізовані соціалістичні бригади, то ми побачимо, що артільники працювали швидше і з меншими витратами (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Порівняльна характеристика показників будівництва залізниць Росії в різних соціокультурних умовах

Період	Виконавці	Збудовано залізниць, км	Середньорічний приріст, км	Собівартість будівництва 1 км колій у порівнянних цінах, тис. руб.
1880-1917 (37 років)	Артілі	58241	1575	74
1918-1956 (38 років)	Соціалістичні бригади	36250	955	790

Так, у другому випадку зростання вартості багато в чому викликане складовою «амортизація», але чим пояснити темпи будівництва, які були в артільників більш ніж в 1,6 рази вище ніж в соціалістичних бригад? На нашу думку, цей феномен багато в чому пояснюється саме відмінністю ціннісного сприйняття праці у цих виконавців.

9.6. Наукова організація праці

Опора на морально-трудова аспекти господарської діяльності забезпечила російській економічній думці пріоритет в багатьох галузях розвитку праці, і перш за все в її науковій організації. *Ще задовго до досліджень Ф. Тейлора, в 60-70-ті рр. XIX ст. в Московському вищому технічному училищі розробляються і упродовжуються раціональні методи навчання ковальського, токарного, слюсарного та ін. «мистецтв».* В 1870 р. училище на мануфактурній виставці в Петербурзі отримало золоту медаль за «відмінне виконання всіх виставлених предметів... і переважно за почин у вельми високій справі систематичного навчання ремесел, що входять в коло діяльності механіків...» [151].

Через два роки училище було удостоєно чотирьох великих золотих медалей «за виставлені навчальні колекції і машини...». В 1873 р. на Всесвітній виставці у Відні училище за свої навчальні посібники одержує Медаль досягнення успіху.

Проте російські західники в економічній науці не дозволили цій системі розповсюдитися в Росії. Першими застосовувати російську методику в широкій практиці почали США. В Массачусетському технологічному інституті була побудована спеціальна будівля для навчальних майстерень, в яких викладання працеведення повинне було здійснюватись за російською системою. Тут вийшла щодо цієї системи спеціальна книга. Москвичі за Найвищим дозволом виготовили і подарували Массачусетському інституту набір навчальних посібників з програми МВТУ.

Слідом за Массачусетським технологічним інститутом російську систему опанували Пенсільванський і Вашингтонський університети. В 1884 р. три американські міста – Чикаго, Толедо і Балтимор організували трудові навчальні заклади за типом Массачусетського, а в 1885 р. їх приклад наслідували Філадельфія і Омаха. Американці так оцінювали російську систему: «...зберігає час і гроші». *Багато положень російської системи були використані Ф. Тейлором в його працях.*

В Росії раніше, ніж в Європі і Америці, почалося теоретичне вивчення досягнень людини (І. М. Сеченов). Проф. М. Савін видав книгу «Різання металу», оцінену в західноєвропейській літературі нарівні з працями Ф. Тейлора (після Жовтневої революції М. Савін емігрував до Чехословаччини, де став генеральним директором і головним інженером заводів «Шкода») [151].

Створюється російська школа наукової організації праці, її представники – М. Арапов, М. Єспрозванний, П. Богодаров, А. Гастєв, В. Желєзнов; утворюється навіть спеціальне видавництво, що розвернуло «небачену навіть для європейських країн агітацію за принципи наукової організації праці». В «Російському багатстві», у «Світі Божому», в «Журналі для всіх» з'являються статті про наукову організацію праці. Відомі успішні спроби *впровадження наукової організації праці на уральських заводах, і зокрема в Лисьві, на заводі П. Семенова в Петербурзі*. Перед Першою світовою війною в Росії було вісім заводів, що застосовували в тій або іншій формі наукову організацію праці, тоді як у Франції був зареєстрований лише один. Ще більш широко наукова організація праці стала застосовуватися на російських збройних заводах в роки Першої світової війни [150, 151].

9.7. Праця як чинник виробництва

В дослідженнях представників східнослов'янської економічної думки, на відміну від західних шкіл, *праці як чиннику виробництва відводилася головна роль. Чесна праця розглядалася як єдине джерело багатства, народного добробуту. Серед двох чинників виробництва – праці і капіталу, пріоритет віддається праці як джерелу капіталу. Власність розглядається як функція праці, а не капіталу. Вважається, що економічний процес повинен бути спрямований не на максимізацію капіталу і прибутку, а на забезпечення трудової самодостатності.*

Вимірювання ефективності трудової діяльності повинне виходити з призначення праці не тільки як способу виживання людини і людства в навколишньому світі, але і з позиції її соціального, творчого, духовного призначення.

Ми вже розглянули концепцію праці в православній соціально-економічній моделі. *Виходячи з неї справді ефективною можна вважати таку працю, яка не тільки продуктивна в звичайному значенні цього слова, але і забезпечує високу якість трудового життя людини, реалізуючи повною мірою її особистий потенціал (духовно-моральний, соціальний, творчий, інтелектуальний, емоційний, вольовий, фізичний). Тим самим продуктивна праця служить суспільству не тільки кількісно, але і якісно: не тільки за обсягом продукції, що виробляється, і за кількістю заощаджених зусиль і часу, що теж важливо, але і за якістю продукції, за збільшенням духовно-морального, творчого і інтелектуального потенціалу людини і суспільства.*

Праця сприяє зростанню творчих і інтелектуальних здібностей людини, без практичного їх вироблення у процесі трудової діяльності людина „закопує свої таланти в землю”, вони не приносять прибутку ані їй, ані працедавцю, ані суспільству.

Праця (це її педагогічна функція) виховує чесність, ощадливість, дисципліну, витримку, що, поза сумнівом, впливає на якість роботи і на величину витрат.

Праця соціальна і тому спільна трудова діяльність допомагає людині вирости громадянином, стати гідним членом суспільства, зрозуміти, прийняти іншу людину, допомогти їй.

Якщо праця сприймається як служіння народу і державі, вона приносить користь цьому народу і державі. Якщо ж праця сприймається як служіння Богу, в цьому випадку людина здатна на повне розкриття своїх талантів і здібностей на істинне благо народу, навколишнього світу, держави, благо, що вимірюється сукупністю критеріїв – починаючи від духовно-морального і соціологічного і завершуючи соціальним, екологічним, економічним.

9.8. Ставлення до праці в сучасному українському суспільстві та перспективи розвитку економіки

Наскільки ж модель праці, що склалася в свідомості сучасних українців, відповідає ідеальній для нашої соціокультурної системи моделі? Для відповіді на це питання ми скористаємося результатами опитувань, проведених Всесвітньою організацією дослідження світових цінностей (WVS) в 1999 р., і опитуваннями Центру соціальних досліджень «Софія» (2011).

На жаль, сучасними українцями праця сприймається передусім як засіб реалізації матеріальних потреб: для 62,2 % опитаних це заробіток для 24,7 % – пенсія, 29,2 % опитаних пов'язують роботу з кар'єрою, а 25,8 % – з самореалізацією. І, на жаль, менше чверті опитаних (21,3 %) сприймають працю як служіння і обов'язок, покликання (21,2 %) і творчість (5,7 %) [107]. Тільки 21,5 % опитаних вважають, що праця та наполегливість є умовою успіху, і 31,2 % – умовою багатства [107].

В життєвих пріоритетах українців праця займає лише дев'яте місце. Серед критеріїв хорошої роботи місця розподіляються таким чином: 1 – «хороша оплата» (74,9% опитаних); 2 – «хороші умови праці» (45,6 %); 3 – хороший колектив; 4 – «цікава, творча робота» (20,7 %) і з невеликим відривом – «престижна робота» (20,5 %), «гнучкий графік роботи» (20,2 %); 5 – «не дуже стомлююча робота» (17,7 %) і «можливість професійного росту, вдосконалення» (17,7 %); 6 – «приносить користь оточенню, суспільству» (15,0 %). Українці віддають перевагу роботі з чіткими обов'язками (52,4 %), а не роботі, що передбачає свободу дій і можливість для творчості (41,0 %) [107].

Як бачимо, результати українських опитувань показують, що у свідомості наших громадян праця знецінилась. Ідеальна піраміда бачення цілей праці та реалізації потреб особистості в реаліях української дійсності виявилася перевернутою: перші місця займають базові потреби

(домінанта), потреби в безпеці та соціально-психологічному комфорті, а в кінці – творчі та соціальні-служіння, зі значним відривом від базових (рис. 9.1). Духовно-моральні цілі і потреби праці в опитуваннях відсутні, що свідчить і про викривлення в моделі праці, сформованій у свідомості дослідників.

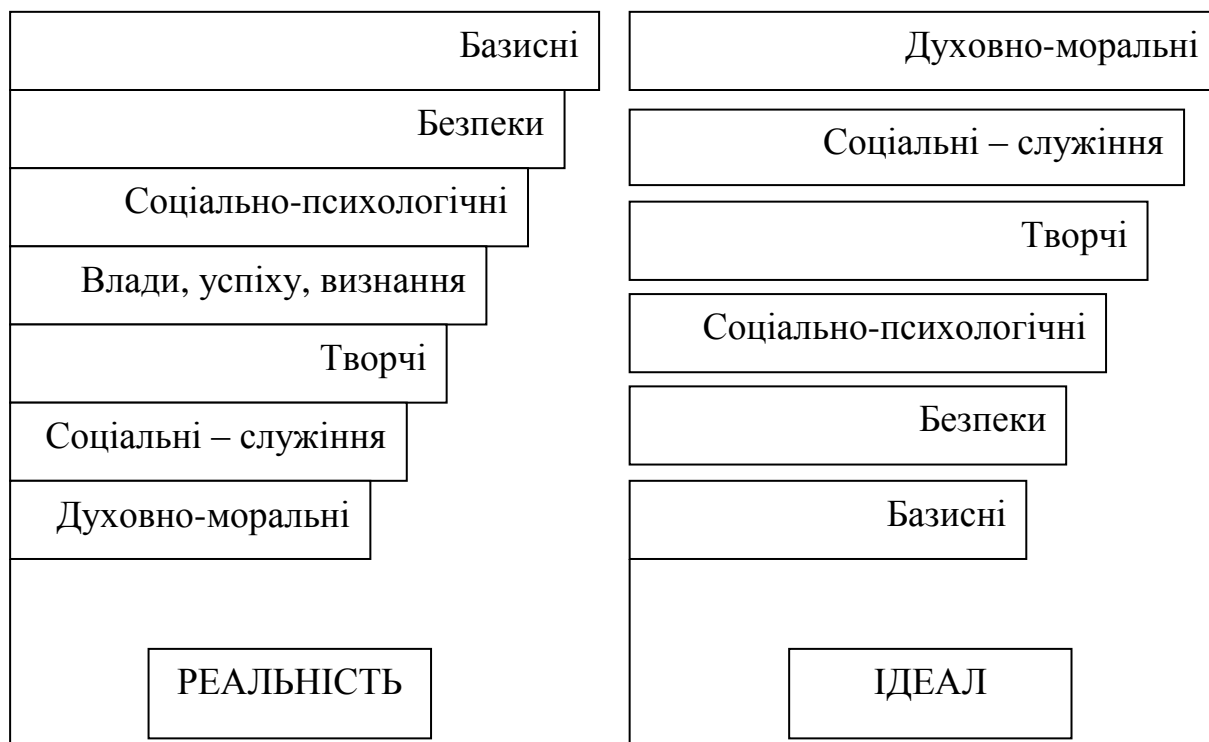

Рис. 9.1. Піраміда потреб, що реалізуються в праці (ідеал православної культури та реальність українського суспільства)

Ця ж тенденція проявляється і в аналізі опитувань WVS (Всесвітній Огляд Цінностей) [236].

Наведемо піраміду потреб, що реалізуються в праці, для опитаних у віці 15-29 років: 1 – базисні (93,6 %); 2 – безпеки (70,4 %); 3 – соціально-психологічного комфорту (68,7 %); 4 – влади, успіху, визнання (51,4 %); 5 – творчі (46,3 %); 6 – соціальні-служіння (28,3 %); 7 – духовно-моральні, які представлені тільки характеристикою «відповідальність» (28,0 %).

З ціннісним ставленням до праці пов'язана і така важлива характеристика трудових відносин як *якість трудового життя (ЯТЖ) – рівень задоволеності у процесі праці на підприємстві усіх потреб особистості*. Щоб з'ясувати рівень ЯТЖ, що склався на підприємствах однієї з провідних галузей економіки України – залізничного транспорту, нами було проведено опитування менеджерів і працівників кількох підприємств галузі за авторською методикою [див. детально 105, с. 130-140]. Ця методика враховує порівняння рівня вираженості та рівня

задоволеності потреб особистості в процесі праці. Високий рівень ЯТЖ відповідає значенням від 0,9 до 1.

Опитування показали, що для менеджерів рівень ЯТЖ в цілому відповідає середньому ступеню задоволеності потреб у праці, а от для працівників підприємств залізничного транспорту ЯТЖ відповідає низькому рівню (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Рівень якості трудового життя для менеджерів і працівників підприємств залізничного транспорту

Потреби	Рівень якості трудового життя			
	менеджери		працівники	
	значення	інтерпретація	значення	інтерпретація
Духовно-моральні	0,8	середній рівень	0,61	низький рівень
Соціальні-служіння	0,89	середній рівень	0,77	середній рівень
Творчі	0,82	середній рівень	0,52	низький рівень
Соціально-психологічні	0,79	середній рівень	0,57	низький рівень
Влади, успіху, визнання	0,82	середній рівень	0,53	низький рівень
Безпеки	0,70	середній рівень	0,42	дуже низький рівень
Базові	0,61	низький рівень	0,31	дуже низький рівень
Загальний рівень	0,76	середній рівень	0,53	низький рівень

Для останніх на низькому рівні задоволені практично всі потреби – від базових та безпеки до творчих і духовно-моральних.

Причому базові потреби виявляються незадоволеними для двох груп. І це не дивно. По-перше, як ми зазначали, у сучасних українців змінилася ціннісна піраміда потреб, а, по-друге, сам рівень оплати праці, якщо порівнювати зі стандартами ООН, низький – він наближений до розміру, коли така плата праці викликає її демотивацію.

Так, за стандартами ООН, щоб праця не викликала демотивацію, її оплата повинна відповідати 3\$ в годину, тобто приблизно 24,3 грн в годину і 3890 грн в місяць (за середнім курсом I півріччя 2013 р.). А в Україні

середньомісячна зарплата (квітень 2013 р.) склала 3212 грн, а в галузі в середньому за 2013 р. – 3750 грн [107].

І подібна ситуація, що характеризує ЯТЖ працівників, характерна не тільки для підприємств залізничного транспорту, але для народного господарства в цілому.

Які ж загрози таїть в собі сформована за роки реформ ціннісна модель праці, підтримувана реальною практикою економічного життя? До чого може призвести незадоволеність (низька задоволеність) усього спектра потреб особистості і низький рівень якості трудового життя?

Домінанта на матеріальному, суттєве послаблення творчої і соціальної складових праці, зниження відповідальності призводять до різкого зниження якості виконаної роботи, зниження продуктивності та зростання витрат. Ґрунтуючись тільки на матеріальній мотивації, неможливо реалізувати соціально значущі та інноваційні проекти, без яких немислима сучасна економіка.

В процесі праці повинні реалізовуватися всі потреби людини, в іншому випадку неможливий гармонійний розвиток особистості і, відповідно, комплексний і повноцінний розвиток СЕС.

*Великий розрив між бажаним рівнем задоволення потреб і реальними можливостями їх реалізації (низька якість трудового життя) викликає соціально-психологічний дискомфорт, неможливість реалізації особистісного потенціалу, таїть у собі загрозу соціального вибуху і негативно впливає на якість і ефективність праці, на рівні підприємства сприяє плинності найбільш кваліфікованих кадрів, а на рівні системи в цілому – їх міграції («витік мізків»). В кінцевому підсумку **існуюча модель праці – це загроза для національної економіки.***

Чи є вихід з існуючого становища? Ми вважаємо, що він поки ще існує. У реальній практиці господарювання необхідно поступово реалізувати всі принципи та умови ефективності праці, закладені в православній моделі. Для цього, з одного боку, потрібно готувати управлінців (критичний управлінський потенціал), які будуть хотіти і знати, як це зробити, будуть здатні змінити сформовану систему управління, готувати майбутній трудовий потенціал, транслуючи через систему виховання та освіти православний ідеал праці.

З іншого боку, необхідно сприяти реалізації великих проектів (серед яких і міжнародні транспортні коридори), які дадуть можливість для створення нових, сучасних, високооплачуваних робочих місць, можливість для творчої праці.

Ці зміни необхідно підкріплювати реальними діями, спрямованими на підвищення оплати праці та її диференціації відповідно до внеску в розвиток економіки і суспільства. Необхідно істотно знизити рівень корупції та тінізації економіки, забезпечити справедливую систему оподаткування. Еліта повинна показати свою готовність обмежити особисте споживання і перейти до більш помірних стандартів життя.

Потрібно пам'ятати про те, що задоволеність життям в цілому тільки на 40 % залежить від економічних умов, і на 60 % залежить від морально-емоційних та інтелектуальних факторів [47], те саме можна віднести і до задоволеності працею. Поки у свідомості суспільства не будуть домінувати творчі потреби (духовно-моральні, соціальні, творчі), задоволеність життям і працею, навіть при поліпшенні матеріальних умов, буде низькою. Тому всі основні канали зміни культури суспільства – виховання, освіта, поведінка лідерів, ЗМІ повинні бути спрямовані на відновлення православної моделі праці.

Висновки. Праця в православної соціально-економічній моделі (як в теорії, так і в практичному втіленні) розглядається як нерозривна сукупність трьох її сторін – техніко-організаційної, соціально-економічної і духовно-моральної. Причому остання має незаперечний пріоритет. Праця – не лише спосіб задоволення природних потреб, але і засіб творчої самореалізації, виховання, духовного росту особистості, спосіб допомоги ближнім і преображення світу. Праця – це невід'ємна частина шляху порятунку, чеснота.

Праця відрізняється від роботи своїм духовно-моральним, творчим, соціальним змістом. Найвища праця – це праця внутрішня з перетворення особистості, це молитва. Внутрішня і зовнішня праця повинні бути нерозривно пов'язані. Зовнішня праця стає благом, тільки якщо робиться в ім'я любові до Бога і до ближнього. Ефективність праці може оцінюватися тільки з урахуванням змісту її мотивів.

Умови ефективності праці: добровільність і цілеспрямованість праці, її відповідність моральним принципам християнства; реалізація в праці всіх потреб особистості (від духовно-моральних до базових); служіння через працю ближнім, суспільству, Батьківщині, Богу; поважні відносини між керівником і працівниками, особистий приклад керівника; моральність особистості працівника (керівника); сумлінне, відповідальне ставлення до праці; своєчасна і справедлива оплата праці; пріоритет духовно-моральної та соціальної мотивації; організація трудових відносин на принципах демократії та соборності; професійне зростання та вдосконалення працівника; співмірність праці силам працівника; дотримання необхідного ритму праці та відпочинку; відповідні умови праці, її безпека.

Особливості трудової і господарської мотивації – переважання моральних форм спонукання до праці над матеріальними.

Організація трудової діяльності побудована на засадах соборності, колективізму і демократії, її форми – община, артіль, трудові братства, об'єднання купців і підприємців, кооперативи.

Про те, що така модель праці була ефективною, свідчать приклади, в т. ч. результати господарювання артілей і трудових братств.

На жаль, православна соціально-економічна модель господарювання і праці для нас поки що залишається в минулому. Девальвація праці як вищої самоцінності в суспільній свідомості і підміна трудових ідеалів на

рівні економічної політики ідеалами наживи і прибутку стали одними з основних причин соціально-економічної кризи.

Але необхідно зрозуміти, що відродження і зростання національної економіки і якості життя наших громадян неможливі без відродження у свідомості людей традиційного духовно-морального, шанобливого ставлення до праці, до духу праці як духу творчості і творення для нинішніх і майбутніх поколінь.

Щоб подолати кризу і реалізувати стратегічні завдання розвитку нашої держави, необхідно через відповідні зміни у соціально-економічній, культурній, освітній політиці, зміни в поведінці управлінської еліти поступово відроджувати православну модель праці в своїх ціннісних основах. Хоча це нелегкий і довгий шлях, але це шлях до відродження нашої держави.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає подвійний характер праці?
2. Назвіть цілі і функції праці в православній моделі господарювання.
3. У чому полягає відмінність між роботою та працею (духовно-моральний підхід)?
4. Розкрийте принципи та умови ефективності праці, що сформувались в умовах православної моделі господарювання?
5. Розкрийте особливості мотивації праці, що сформувались в умовах православної моделі господарювання.
6. Розкрийте особливості організації праці, що сформувались в умовах православної моделі господарювання.
7. У чому полягали причини ефективною праці в умовах артілей?
8. Де вперше були зроблені теоретичні розробки щодо наукової організації праці і де вони були широко впроваджені? Чому?
9. Як розглядали працю як фактор виробництва представники східнослов'янської наукової думки?
10. Охарактеризуйте ставлення до праці сучасних українців.

Питання для обговорення

1. З чим пов'язана актуальність вивчення моделі праці, що сформувалась під впливом православ'я?
2. У чому полягає відмінність розуміння цілей і функцій праці, що існувала в православної моделі та існує в сучасному суспільстві?
3. У чому полягає духовно-моральний характер господарювання та праці?
4. Що відбудуватиметься, якщо людина та суспільство втратять духовно-моральний, соціальний, творчий сенси праці?

5. Які з принципів та умов ефективності праці, що існували в умовах православної моделі господарювання, існують зараз? Як це впливає на розвиток економіки нашої держави, на людину?

6. Порівняйте особливості мотивації, що існували в умовах православної моделі господарювання, з системою мотивації праці, яка домінує зараз в Україні. Як це впливає на розвиток економіки нашої держави, на людину?

7. Як ставлення до праці сучасних українців впливає на розвиток нашої економіки? Під впливом чого сформувалось саме таке ставлення?

8. Що необхідно зробити, щоб змінити модель праці, яка існує зараз в українській економіці та свідомості людей?

Теми рефератів

1. Концепція якості трудового життя та православна модель праці: порівняльний аналіз.

2. Приклади впровадження концепції якості трудового життя на західних підприємствах.

3. Сучасні приклади господарювання та трудових відносин на основі християнської етики.

4. Фактори та засоби підвищення ефективності праці в сучасній західній моделі економіки (капіталізмі).

5. Стан праці в Україні: економічна та соціологічна оцінки.

6. Особливості змісту, сенсу та мотивації праці в сучасному (інформаційному) суспільстві.

Література [19, 22, 38, 102, 105, 122, 150, 151, 167].

10. ДІЯ ПРАВОСЛАВ'Я НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВА

10.1. Домострой як еталон господарювання

Православ'я істотно вплинуло на господарське життя і розвиток підприємництва, виробивши самобутній еталон господарського раціоналізму. Літературний носій цього еталона – це *Домострой*, книга, яка була написана духовним наставником молодого царя *Івана IV (Грозного) (1530-1584)* протопопом московського Благовещенського собору *Сильвестром*. Книга була складена з різних джерел, у т. ч. узагальнювала існуючі на ту пору в Росії традиції та правила духовного, сімейного та господарського життя людей. Відомо, що Сильвестр, разом з Олексієм Адашевим, провів в роки юності Івана IV ряд видатних реформ в системі управління державою, місцевого самоврядування і суду. Сильвестр за походженням новгородець, був тісно пов'язаний з середовищем заможних ремісників і купців новгородського посаду. Таким чином, автор «Домострою» володів не тільки знанням і досвідом християнської віри і життя, але і безпосереднім досвідом управління, в тому числі господарського.

Для Сильвестра, як і для його попередників, економіка, господарське життя – явище далеко не першого порядку, і свою книгу він починає з викладу того, «*как веровать во Святую Троицу и Пречистую Богородицу и в Крест Христов и в небесные силы, и святым мощам поклоняться и тайнам святым причащаться*», «*как царя почитать*», «*как почитать священников – попов и монахов – и пользу от них получать, творить молитвы на благость дому своему и всех дел своих*» [64, с. 3-4].

Тільки після цього письменник пропонує «*некий устав о мирском строении*», який також починається знову-таки з морально-богословських проблем (в першу чергу щодо браку і сім'ї), і лише після того ми знаходимо «*устав о домовом строении ... и о домашнем хозяйстве*» [64, с. 4-5].

Отже, в «Домострої» ми бачимо *очевидний пріоритет морального начала над економічним*. Спочатку будь-яка людина, і перш за все господар, господиня, тобто той, хто поставлений вище на ієрархічних сходах, повинен поклопотатися про влаштування свого духовного життя і життя тих, за кого він відповідає, розуміти і виконувати своє призначення в світі, суспільстві. Тому *в першій частині* Сильвестр пише про те, як правильно вірувати і жити відповідно до заповідей, любити Бога і ближнього, ставитися до сім'ї і домочадців, старших, середніх і молодших, як ставитися до влади і духовництва, давати милостиню неімущим і тим, хто знаходиться в скорботі.

Другий розділ присвячений устрою сімейного життя, і в цілому життя в суспільстві. Тут ми читаємо про те: як дітей вчити; як дочок виховувати і з приданим заміж видавати; дітям батька і матір любити, і берегти, і

покорятися їм, і утішати їх у всьому; про відносини чоловіка і дружини; про розпорядок дня і влаштування життя; про те, як керувати домощадцями, наставляти їх в моральному і господарському житті; про праведне і неправедне життя і його наслідки, про те, як жити відповідно до достатків.

Ми знову бачимо *ієрархію в справах і відносинах*: справа починається з молитви; діти і домощадці підкоряються дружині, дружина чоловіку, а чоловік – Богу. Відповідальність за влаштування як морального, так і господарського життя, у тому числі за моральний вигляд своїх слуг, несе господар будинку – чоловік, дружина йому перша помічниця.

Дуже детально описує Сильвестр *ознаки неправедного життя*, у тому числі ставлення до людей в господарському процесі, попереджає про наслідки неправедності для всієї сім'ї. І так само детально описуються *праведні справи*, у тому числі в господарському житті, заохочення за праведність. Сильвестр підкреслює *неприпустимість накопичення неправедного багатства* і говорить, що милостиня приємна Богу тільки від праведних праць. В цьому ж розділі автор підкреслює необхідність жити відповідно до достатків: «по приходу тримати витрату».

Власне господарському життю присвячена *третья частина* «Домострою», вона про те, як планувати господарське життя, вести облік і контроль, про розподіл обов'язків, про те, як виховувати, карати і заохочувати, як вести торгові справи, готувати і берегти запаси, брати позику, приймати гостей і поводитися в гостях, про правила ділового етикету. Сильвестр ще раз підкреслює розпорядок дня: «Каждый день и каждый вечер, исправив духовные обязанности, и утром по колокольному звону встав, и после молитвы мужу с женой советовать о домашнем хозяйстве...» [64, с. 115].

Тут ми бачимо і чітку *організацію домашнього виробництва*, і *культуру, дисципліну праці, правила мотивації і взаємостосунків керівника (господаря, господині) і підлеглих (домощадців, слуг)*, і елементи того, що ми зараз називаємо *кадровою політикою*. Тут і заохочення, і покарання, і милосердя, і жорсткість, але не жорстокість до неприпустимих моральних вчинків, і виховання власним прикладом. Це ті елементи, про які часто забувають сучасні керівники. З приводу елементарної спекуляції на різниці цін на сезонні товари формулюється така позиція: «Кто живет таким образом, то прежде всего – от Бога греха нет, а от людей нареканий, от купцов – похвала во всех землях, а в доме благословенное, а не проклятое все, что есть и пить, и носить, и под рукой, и милостыню из чего подавать, все то Богу приятно, а душе на пользу» [64, с. 99].

З цього ми можемо побачити і *виховання виробничої культури*, і *культури сплати податків і боргів*, і рекомендації щодо отримання *додаткового прибутку від раціонального господарювання*, і чудові правила того, що ми зараз називаємо *діловим етикетом*, але не формальним, а що йде від душі.

Як документ епохи ринку, що тільки формується, до того ж епохи, обтяженої політичними потрясіннями, «Домострой» відобразив у собі постійну нестійкість ситуації, яка загрожує будь-якому господарнику. Звідси його прагнення *звести до мінімуму залежність від зовнішнього середовища, культ дбайливості, ощадливості*. Звідси ж і особлива *турбота про підтримку репутації*; адже доля у будь-який момент могла обернутися так, що без допомоги сусідів і навіть чужих людей під сумнівом виявився б не тільки добробут людини, але і її життя. Турбота про репутацію виявлялася і в тому, як ставилося питання про якість господарської діяльності, *якість подукції*. «Не понравится товар — обратно возьму и деньги отдам», — писав автор «Домострою» [64].

В цілому, підкреслює Сильвестр, «если кто по-божески живет по заповедям Господним, по отеческому преданию и по христианскому закону, то есть если владыка судит справедливо и нелицемерно и одинаково всех, богатого и бедного, ближнего и дальнего, известного и неизвестного, — такие, конечно, будут вознаграждены» [64, с. 167].

Загальна ж мета такого господарювання — *«да хозяин великую милость от Бога получит, грехам прощение и вечную жизнь наследует»* [64, с. 157; с. 169, 185]. Саме тому домінанта Домострою — духовність, моральність людини, а саме господарювання відходить на друге місце.

Правила домострою зробили величезний вплив на господарську діяльність, підприємництво, державну економічну політику як свого часу, так і на подальший час, визначивши еталон господарювання і підприємницької діяльності. Принципи домострою вплинули і на формування східнослов'янської економічної думки.

10.2. Вплив православ'я на підприємництво

В традиціях домострою виховувалося не одне покоління вітчизняних купців і підприємців. Як згадував згодом *Володимир Павлович Рябушинський (1873-1955)* — представник другого покоління цього відомого прізвища, «уклад життя почти до самой революции мог называться патриархальным: сидели в своих особняках-усадебках, как западные средневековые феодалы в замках». Він же відзначав дві обставини, що були характерними для відомих купецьких родин: *«По-перше, їх селянське походження, по-друге, глибока релігійність їх засновників»* [цит. за 147]. З цієї релігійності, з православного світобачення зростає особливий «православний» тип підприємницької етики.

В протилежність протестантському «визначенню до спасіння» і «виправданню вірою» моральною нормою православ'я є, за словами протоієрея Сергія Булгакова, «хождение перед Богом с мыслью об ответственности перед ним», для православної людини сам по собі успіх зробленої справи, величина прибутку, яку вона приносить, ще не є доказом моральної виправданості та богоугодності людини. «Краще быть в праведном убожестве, чем в неправедном богатстве», — наказував

Домострой, і російські купці, часто звинувачені в схильності до обману, в переважній більшості своїй твердо слідували цій заповіді [цит. за 147].

Як ставилися купці і підприємці до багатства і успіху у справах?

Дуже популярна серед купців була *старозавітна книга Іова*, в якій пророк говорить: «Полагал ли я в золоте опору мою и говорил ли сокровищу: ты надежда моя? Радовался ли я, что богатство мое было велико, и что рука моя приобрела много?.. я отрекся бы тогда от Бога Всевышнего... Но Он... не предпочитает богатого бедному, потому что все они дело рук Его» (Иов 24-25, 28, 34) [8].

Тимофій Васильович Прохоров (1797-1854), власник Трьохгірської мануфактури, писав: «*Богатство то хорошо, когда человек, приобретая его, сам совершенствуется нравственно, духовно; когда он делится с другими и приходит к ним на помощь.* Не будь богатства, не было бы ни открытий, ни усовершенствований в различных отраслях знаний, особенно промышленных. Если богатство приобретено трудом, то при потере его оно сохранит от гибели человека: он станет вновь трудиться и ещё может приобрести больше, чем у него было, он живет «в Боге» [цит. за 147].

Ставлення до багатства, яке охарактеризував Т. В. Прохоров, було характерним для багатьох вітчизняних підприємців. «*Богатство обязывает*» – це був їх принцип.

Відомий купець П. А. Буришкін (1887-1955) згадував: «Самое отношение предпринимателя к своему делу было несколько иным, чем теперь на Западе, или в Америке. *На свою деятельность смотрели не только или не столько, как на источник наживы, а как на выполнение задачи, своего рода миссию, возложенную Богом или судьбою.* Про богатство говорили, что Бог его дал в пользование и потребует по нему отчета, что выражалось отчасти и в том, что именно в купеческой среде необычайно были развиты и благотворительность, и коллекционерство, на которые смотрели, как на выполнение какого-то свыше назначенного долга» [228].

Ставлення до багатства, як до хреста, даного Богом, розуміння того, що «кому много дано, с того много и спросится», було поширено серед вітчизняного купецтва.

Система цінностей, пов'язана з православ'ям, багато в чому визначала поведінку представників торговельно-промислового стану і була основою внутрішньокупецьких взаємостосунків. Не випадково, що саме в Росії отримало розповсюдження таке явище, як *укладення угод за допомогою чесного слова, скріпленого не підписом і печаттю, а хресним знаменням*. Міцним було купецьке слово, і, мабуть, в цьому одна з причин того, що навіть при розвинутому ринку багато угод укладалися поза біржою – в коморах і трактирах. *В. О. Гіляровський*, знавець московського життя початку ХХ ст., описує один з таких трактирів, прозваний «хлебной биржей», де збираються за чаєм «солидные купцы, делают сделки с уха на ухо, предъявляют образцы, после чего ударяют по рукам и едут обедать к «Яру». Через час агент из какого-нибудь порта мог сообщить, что цены

поднялись, в силу чего только что заключенная сделка оказывалась убыточной. Но раз слово было дано, приходилось нести и потери» [228].

Часто купец міг користуватися тільки кредитним капіталом. Надання кредиту ґрунтувалося на довірі кредитора. Не випадково в цей час слова «віра» і «кредит» були синонімами. Примітно і те, що *першорядне значення мав саме безпроцентний кредит*.

Однією з головних особливостей торговельно-промислового життя того часу був *сімейний характер підприємництва*. І фабрики, і торгові фірми залишалися часто власністю тієї сім'ї, члени якої створили підприємство, ним керували і передавали його по спадку членам своєї ж родини. Це створювало абсолютно особливий дух взаємного зв'язку і взаємної відповідальності різних поколінь сім'ї, які буквально жили своєю справою. Тому так багато значила *репутація і чесне ім'я фірми*.

Для багатьох вітчизняних підприємств був притаманний особливий тип внутрішньофірмових відносин, в якому втілювався *православний дух соборності*, прагнення будь-якого соціального організму, будь то сім'я, підприємство або держава, до цілісності.

Фабрика в Росії кінця XIX – початку XX ст. часто була вже «*цілим містом*», де було все необхідне для життя: школа, лікарня, житло для робітників і службовців, їдальня, бібліотека, пологовий будинок, будинок для людей похилого віку, іноді навіть театр, як на Нікольській мануфактурі Сави Морозова.

Фабричні їдальні належали артілям і були дешеві, а у фабричних магазинах можна було купувати товари в кредит. Підприємства мали свою пожежну команду і поліцейських. А обслуговування навколишнього населення сприймалось як «повинність». *Розвиток справи, її зростання, якість* («добро», «доброта», говорили у той час) *продукції*, що виробляється, були предметом невинної турботи декількох поколінь підприємців. І це мало величезний вплив на розвиток країни.

Російські фабриканти XIX – початку XX ст. добилися найвищої якості своїх товарів. Покупці в Москві, Лондоні, Парижі або Харбіні могли брати їх із закритими очима. *Конкурентоспроможність російських товарів полягала в їх унікальності, красі і доступності*. Російські купці завжди прагнули здивувати своїми товарами або методами їх реклами. Досі, через сто років, вражають фарби і щільність морозівських сатинів, яскравість прохоровських ситців, витонченість кузнєцовського фарфору, чавунне мереживо каслинського литва.

Чисельні золоті і срібні медалі, отримані російськими товарами на європейських і всесвітніх виставках, говорять про їх найвищу якість і конкурентоспроможність.

Купецькому середовищу була властива найвища *вимогливість до ділових якостей людей*. За словами В. П. Рябушинського, тут не виносили не обов'язковості, маніловщини, в'ялості. Зневажали, коли справа не доводилася до кінця.

Жива присутність господаря на всіх етапах розвитку справи, натхненність економічної діяльності були однією з головних рис

вітчизняної моделі підприємництва. Такі взаєностосунки встановлювалися на основі ділових якостей купця, фірми. Оцінка їх достоїнств була іншою, ніж, наприклад, у Франції, де торговець прагнув продати якомога дорожче, хоча б за рахунок скорочення обороту; де хорошим купцем вважався той, хто умів продати дорого. В Росії, навпаки, *хорошою фірмою вважалася та, яка могла торгувати дешевше, ніж її конкуренти*. Проте ця дешевизна не повинна була йти за рахунок недоплати торговому персоналу.

Іншим виявом високої моральності дореволюційного вітчизняного підприємництва був *культ чесної конкуренції*. У дореволюційні часи була добре налагоджена *система купецьких гільдій*, зі своїм кодексом честі, правилами роботи, системою присвоєння статусів. Купець першої гільдії за своїм положенням відповідав званню дійсного статського радника, за воїнським партикуляром – генерал-майору. Купець першої гільдії мав право здійснювати міжнародні перевезення у режимі «зеленого коридору». За усю історію Російської імперії *не було жодного судового розгляду за контрабанду по відношенню до купців першої гільдії*.

З розвитком підприємництва, коли виникла необхідність формування загальних принципів саме підприємницької діяльності з урахуванням норм моралі та культурних ідеалів хазяйнування, було розроблено «Сім принципів ведення діл у Росії», перший з них звучить так: «*Прибыль важнее всего, но честь выше прибыли*» [228].

Таким чином, *основні риси економічної (господарської) культури вітчизняних підприємців кінця XIX – початку XX ст.* це:

- сполучення високої моральності, принципів християнської господарської етики та господарських чеснот (раціоналізму, заповзятливості, старанності, правдивості, точності у ділових стосунках);
- сприйняття багатства, влади, діла як обов'язку перед Богом, державою, суспільством, власними робітниками, і, як наслідок, турбота про власних працівників, щедре благодійництво – те, що ми зараз називаємо соціальною відповідальністю;
- сімейний та соціальний характер підприємництва;
- ставлення до праці як до чесноти, способу зростання особистості, перетворення навколишнього світу;
- взаємна довіра, яка пронизувала усі внутрішні та зовнішні стосунки; так, широко розповсюдженим було таке явище, коли договори складались лише на основі чесного слова, яке було скріплено не документом, а хресним знаменням;
- висока вимогливість до ділових якостей людей;
- культ чесної конкуренції, турбота про якість продукції ;
- жива присутність господаря на всіх етапах розвитку справи;
- соборність, яка виявлялась як у зовнішніх, так і у внутрішніх відносинах на самому підприємстві, особливо це виявлялось в артільних формах господарювання [228].

10.3. Добродійна діяльність промисловців та підприємців

10.3.1. Російські благодійники та меценати

Наслідком постійного «ходження пред Богом» була також щедра добродійність купців та підприємців. Достатньо назвати суми, які витратили на справи милосердя тільки деякі з них: Г. Г. Солодовніков – більш 10 млн крб, Бахрушини – 3,4 млн крб, Третьякови – 3,1 млн крб, Медведнікови – більше 2 млн крб. А внесок С. І. Мамонтова, С. Т. Морозова, К. С. Алексєєва (Станіславського) не підлягає оцінці в грошовому виразі.

Добродійні пожертвування були могутнім стимулом розвитку охорони здоров'я, освіти і культури. Причому не тільки великі купецькі родини витрачали гроші на добродійність, але і дрібні підприємці. В першу чергу меценатів привертала сфера освіти, перш за все професійної.

Як яскравий приклад благодійництва можна навести *династію Бахрушиних*. *Олексій Бахрушин (1865-1929)*, засновник промислової династії, залишив після себе велику родину з восьми синів і дочок, кожен з яких вніс свою лепту в зростаючу славу роду Бахрушиних. Особливу популярність і подяку російського народу отримали брати *Петро, Олександр і Василь Бахрушин*. Всі вони були купцями I-ї гільдії, займалися, крім традиційної шкіряної справи, виробництвом суконних тканин, виготовленням рукавичок і т. д. Але прославилися вони своєю добродійністю і благочестям. В цілому вони пожертвували величезну на ті часи суму в три з половиною мільйони рублів «на громаду», побудувавши в Москві і в своєму рідному місті Зарайську 18 храмів і більше 100 цивільних будівель, які були безоплатно передані у міську власність [228].

Найбільш великим комплексом був Дитячий притулок у Сокольничому гаю для бідних і сиріт православного сповідання. Діти там виховувалися безкоштовно з 4-6 років до повноліття, отримуючи до цього часу якусь професію. Жили діти в добротних цегляних будинках, працювали і навчалися в майстернях, а центром цього благодійного містечка була церква Живоначальної Трійці.

Метою діяльності Бахрушиних завжди була користь народу і Вітчизні. Порадившись зі своїм сімейним лікарем О. О. Остроумовим, брати Бахрушини знайшли кошти на будівництво найбільшої на той час лікарні на 200 ліжок в Сокольниках для невиліковних хворих (зараз це лікарня № 33 імені О. О. Остроумова), а при ній – храму Ікони Божої Матері «Всіх Скорботних Радість». Лікування було безкоштовним, єдиним побажанням благодійників було прохання поминати на літургії їх самих, їхню сім'ю і їхніх покійних батьків [228].

У 1898 р. у самому центрі Москви, між Болотною площею та Софійською набережною, вони побудували будинок «безкоштовних квартир» для багатодітних бідних вдів і дівчат, що вчаться. При будинку діяли два дитячих садки, початкове і ремісниче училище, а щоб матері могли працювати вдома, для них були створені швейні майстерні.

Не обійшли увагою підприємці і *вітчизняну науку*. О. Бахрушин фінансує різні медичні дослідження, підтримує роботи із створення вітчизняного повітряного флоту. *Ф. П. Рябушинський* стає ініціатором і організатором наукової експедиції з вивчення Камчатки, жертвуючи на неї 200 тис. крб. Будучи в душі новатором, *С. І. Щукін* засновує на початку століття при Московському університеті інститут психології – наукову установу абсолютно нового для Росії профілю. Вихідці з підприємницьких сімей стають відомими вченими. Сім'я торговців чаю і господарів цукрозаводів Боткіних дає Росії видатного лікаря-клініциста, академіка, ініціатора створення першої в Росії безкоштовної амбулаторії і лікарні – *С. П. Боткіна*. А виходець з сімейства найбільших промисловців і банкірів *Д. П. Рябушинський* стає талановитим фізиком. В 1904 р. для проведення наукових досліджень в батьківському маєтку Кучино він будує першу в країні аеродинамічну лабораторію, перетворену потім в інститут. Активно вкладалися гроші в охорону здоров'я і мережу соціальних установ. Клінічне містечко на Дівочому полі в Москві створене, головним чином, сім'єю Морозових. Лікарня імені Солдатенкова, Солодовницька лікарня, Бахрушинські, Хлудовські, Мазурінські, Горбовські будинки для безпритульних; Арнольдо-Третьяковське училище для глухонімих [228].

Але понад усе російські підприємці підтримували *мистецтво*. Ось лише неповний перелік дарів і справ, і всього лише московського купецтва: Третьяковська галерея, Щукінський і Морозівський музеї сучасного французького живопису, Колекція російського фарфору *А. В. Морозова*, підбірка ікон *С. П. Рябушинського*, Приватна опера *С. М. Мамонтова*, Опера *С. І. Зиміна*, Художній Театр *В. С. Алексєєва-Станіславського* і *С. Т. Морозова*, видавництво *К. Т. Солдатенкова*, Щепкінська бібліотека.

Дуже багато уваги приділялося відродженню і збереженню національних форм в мистецтві і культурі (будівництво церков, відродження російської духовної музики і живопису, заохочення майстрів, що творили в національному дусі).

Серед підприємців були не тільки відомі в промислових, торгових колах прізвища, а навіть такі, які *присвячували своє життя служінню Богові*. Так, великий православний святий *Серафим Вирицький*, в миру *Василь Миколайович Муравйов* (1865-1949), до постригу був одним з найбільших в Росії комерсантів, які торгували хутром. Він народився в селянській родині. Вже в 10 років після смерті батька Василь став годувальником сім'ї, а в 17 років завдяки своїй працьовитості, відповідальності, здібностям до ведення комерційних справ він став старшим прикажчиком у крамниці свого господаря, що для такого віку було винятком.

У 27 років (1892 р.) Василь Миколайович відкрив власну справу. Володіючи великим досвідом і маючи міцні торговельні зв'язки, він організував контори із заготівлі і продажу хутра. Значна частина товару постачалася за кордон — у Німеччину, Австро-Угорщину, Англію, Францію та інші країни. Господь дарував Василю Миколайовичу

дивовижну здатність — *вміло поєднувати піклування про земне з духовними завданнями*. Маючи неабиякі здібності, Василь Миколайович, тим не менш, не прагнув до багатства і земних почестей. *Торговельна діяльність була для нього не способом примножити капітал, а необхідним засобом для надання допомоги Церкві та ближнім*.

Примітно, що *молодий підприємець завжди намагався всіляко підвищувати рівень знань та ерудиції*. У 1895 р. він став дійсним членом Товариства для поширення комерційних знань в Росії і вступив на Вищі комерційні курси, організовані при товаристві. Успішно закінчивши курси в 1897 р., Василь Миколайович Муравйов отримав хорошу освіту, що давало глибокі знання і широкий кругозір.

Василь Миколайович створив *товариство кредиту на довірі*, де угоди укладались без паперів, найдостойнішим чином оплачував працю і дбав про своїх працівників, годував тисячі жебраків Петербурга, допомагав храмам і обителям, богадельням. Перед прийняттям чернечого постригу Василь Миколайович і його дружина все своє чимале майно роздають на благодійні цілі [176].

Яскравий приклад підприємця-благодійника і людини, що живе за християнськими заповідями, - це *Інокентій Михайлович Сибіряков* (1860 – 1901). Потомствений золотопромисловець, *мільйонер*, близький знайомий багатьох видатних літераторів і вчених Росії другої половини ХІХ ст., щедрий благодійник і меценат, він у розквіті років роздає все своє майно на потреби благодійних закладів і Православної Церкви, залишає світ, приймає чернечий постриг і ховається в молитовну тишу Святої Афонської гори.

Благодійність Інокентій Михайлович став чинити вже з гімназійної лави, допомагаючи своїм одноліткам отримати освіту. І ось що цікаво! Отримавши у спадок після смерті батька всього близько 900 тис. руб, постійно і багато добро чинячи, Інокентій Сибіряков при залишенні світу мав статки в десять мільйонів рублів!

Він отримав хорошу освіту і постійно займався самоосвітою, за що сучасники назвали його *освіченим благодійником*. Більшість коштів, які у свої молоді роки витрачав І. М. Сибіряков *на благодійність, йшли на підтримку освітніх, наукових і літературних проєктів*. У 26 років він мав 70 особистих стипендіатів, які навчалися в Росії і в Європі.

У важкі для російського народу голодні роки (1891 – 1892) золотопромисловець виділяв величезні кошти для закупівлі хліба, фінансував санітарні загони і організовував різноманітну допомогу в голодуючих поселеннях Тобольського краю.

Інокентій Михайлович Сибіряков говорив своїм друзям: «Я володію багатством. Як це сталося, думав я, що в моїх руках скупчилися такі кошти, якими могли б прохарчуватися тисячі людей? Чи не є це кошти, що випадково потрапили до мене, надбання інших людей, яке штучно перейшло в мої руки? І я вважаю, що це дійсно так, що мої мільйони – це результат праці інших осіб, і відчуваю себе неправим, заволодівши їх працями». Подібні роздуми спонукають І. М. Сибірякова виділити капітал

в сумі 420 тис. руб для видачі *допомог робітникам*, які отримали каліцтва на копальнях в Якутській області, і сім'ям загиблих. І це далеко не повний перелік його благодіянь.

В кінці 80-х – початку 90-х рр. ХІХ ст. він відвідує Європу, де його вражає не тільки рівень розвитку науки і культури, але і головне – *нестримна пристрасть європейського суспільства до наживи*. Після повернення в Росію розмах його благодійності набуває величезного розміру. Сибіряков починає приймати всіх бажаючих у себе вдома. Часом до Інокентія Михайловича йшли за добу до чотирьохсот людей. Пізніше він заснував спеціальне бюро з надання допомоги ближнім, де кошти спрямовувалися на найрізноманітніші потреби.

У 1896 р., попередньо роздавши все своє чимале майно на благодійні цілі, Інокентій Михайлович приймає чернечий постриг. Будучи мільйонером, він тим не менш все своє життя шукав духовної і моральної досконалості, все своє життя підпорядкував саме цій меті. Про Інокентія Михайловича Сибірякова сто років тому писали його шанувальники: *«Мета всього його життя полягала у служінні істині, добру, у прагненні до ідеалу»* [222].

10.3.2. Благодійність і меценатство в Україні

Сьогодні, коли в Україні підприємництво знову набуло великого розмаху, саме час озирнутись на історію відомих підприємницьких родин, осягнути феномен добродійності в Україні в той період та зрозуміти, якими почуттями керувались підприємці, даючи такі великі пожертви на лікарні, притулки для бідних, школи, бібліотеки, музеї.

Витоки та поширення української благодійності нерозривно пов'язані з етно- й культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). З утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедолених і немічних. *Релігія стала рушійною силою розвитку добродійності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її представників*. У середні віки та нові часи Церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і незаможним, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання.

Така благодійність Церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними постановами. Церковний статут 996 р. покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків та інших соціально незахищених категорій населення на духівництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів та лікарень і притулків при них.

Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право “подання” на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом – братських організацій та козацтва.

Розвитку доброчинності в середні віки також сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала або відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї. В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядників сприяли розвитку української культури й освіти, опікуючись православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Хрестоматійною стала згадка про роль князя *К. Острозького (1526-1608)*, митрополита *П. Могилу (1596-1647)* в обороні православної церкви та розвитку української культури [228].

Протягом XVI–XVIII ст. важливу роль у справі піднесення національно-релігійної свідомості українського народу відігравали *громадські організації міщанства - братства*, які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва воно перебирає на себе функції головного захисника національно-релігійних інтересів українців. Варто згадати про неписані, але від того не менш дієві складові кодексу козацького лицарства, до яких входило поняття благодійності, на що свого часу вказував Д. І. Яворницький.

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60–70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм доброчинності, які стали провідними в наступні десятиліття — спеціальні комітети, товариства, фонди, заклади та установи. Вони надавали можливість збіднілим верствам населення отримати як матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства [228].

Мотивація доброчинності купців і промисловців була пов'язана не тільки з підвищенням економічної ролі цієї верстви, становищем її в соціальній структурі суспільства, її самоорганізацією та самоідентифікацією, а й особливостями світогляду, духовним і психологічним складом підприємців [228].

В переважній своїй більшості, вийшовши з низів, кращі представники торгово-промислових кіл зберегли у собі також традиції та релігійність народу, які були тим самим моральним стрижнем, без якого духовність і культура взагалі немислимі. До того ж багатство у суспільній думці того часу асоціювалося з таким моральним поняттям, як відповідальність. Тому філантропія серед представників ділового світу розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що доброчинна діяльність ставала родинною традицією й передавалася з покоління в покоління.

На початку XX ст. статус найбільшого благодійного центру мав Київ, де громадська благодійність набула величезних розмірів, а її вплив був відчутним у багатьох сферах життя міста. Наприклад, у 1913 р. тут налічувалося 86 благодійних організацій і товариств, з яких 47 надавали допомогу біднякам, малолітнім дітям і людям похилого віку, 15 —

покаліченим і хворим, а 24 – малозабезпеченим вчителям і студентам. Дані тільки по 56 організаціях такі: їх капітали становили 6 072 600 руб, щорічні надходження – 1 075 500 руб, а витрати – 915 400 руб [228].

Поряд з цим заможні громадяни, серед яких виділялися родини Терещенків, Бродських, Дегтярьових, Симиренка, Демидових, а також В. І. Фундуклей, Р. П. Галаган, Н. Ю. Карпас, М. С. Копилов та ін., протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. засновували на власні кошти лікарні, гімназії та училища, дитячі садки, споруджували церкви, фінансували роботу культурно-мистецьких закладів. Так, М. А. Терещенко допомагав налагодити роботу Київського комерційного інституту, Жіночої торговельної школи, друкарської школи, київських гімназій. Л. В. Бродський заснував ливарний цех при ремісничому училищі ім. Цесаревича Миколи, утворив особливий капітал при Імператорському Інституті Експериментальної медицини, бактеріологічному інституті для боротьби з заразними хворобами. Прізвище підприємця Ф. Симиренка можна зустріти серед жертводавців на будівництво Київського політехнічного інституту, де готувалися кадри для цукрового синдикату.

В Києві найбільшу одноразову пожертву приватної особи за весь час існування міста зробив у 1898 р. купець М. П. Дегтярьов, він заповів свої капітали, нерухомість в сумі 2,5 млн руб. Через чотири роки на частину цих грошей був зведений комплекс благодійних закладів – 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи [228].

З останньої третини ХІХ ст. доброчинність починає набувати специфічної ролі в соціальному поступі, коли виявляється її випереджальний, соціально новаторський характер щодо аналогічної діяльності державних інституцій. З того часу чітко проглядається *інноваційний характер громадської благодійності*, яка випереджала соціальні стандарти, що домінували в практиці держави, а нерідко і у свідомості суспільства. Тут слід назвати в першу чергу спорудження дешевого міського житла, відкриття закладів з догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів.

Прикладом пом'якшення окремими благодійниками такої актуальної соціальної проблеми, як робітниче житло, є спорудження підприємцями Терещенками в Києві нічліжних притулків. У місті була відсутня розвинена система дешевих приміщень, не велося приватне будівництво недорогого житла для робітників, оскільки не існувало заохочувальних стимулів. Індиферентність держави з цієї проблеми, відсутність необхідних коштів у міського самоврядування і в цілому нерозвинена індустрія недорогого житлового будівництва спонукали насамперед промисловців дбати про житло як для робітничого класу, так і декласованого елемента. Вони усвідомлювали, що питання житла є не стільки економічною проблемою, а й соціальною складовою політики.

Безплатна робітнича їдальня вважалась гордістю рудника *С. М. Колачевського*. Унікальність їдальні полягала в тому, що вона була пристосована під театр на 1000 глядацьких місць з власною сценою. Тут виступали славнозвісні театральні трупи з такими видатними майстрами, як Саксаганський, Заньковецька. По вихідних і святах влаштовувались читання з подальшим переглядом «туманних карток» (прообраз кіно). У підвальному приміщенні цієї споруди розміщувалася пекарня, в якій випікалося до 60 пудів хліба на день. Тут знаходилася і лазня з душовою. Завдяки *С. Колачевському* з'явилась лікарня для робітників на 10 ліжкомісць, відкрито притулок для бездомних [228].

Значна увага приділялася *організації трудової допомоги нужденним, улаштуванню будинків працелюбства*, де громадяни не тільки отримували одяг, їжу та житло, а й мали змогу заробити собі копійку на прожиття. 1895 р. під опікою дружини царя Олександри Федорівни було засноване «Попечительство трудової допомоги», завдання якого полягало в координації дій зі створення відповідних закладів, що мали боротися не тільки з безробіттям, а й із професійним жебрацтвом. До цієї роботи були залучені чималі громадські сили, які сприяли тому, що в процесі розвитку будинки працелюбства трансформувалися із закладів для надання тимчасової роботи у великі установи з широкою діяльністю, різноманітними формами трудової допомоги всім бажаним. І вже у 1900 р. вони функціонували в усіх губернських центрах, а також у таких містах: Одеса (два будинки), Миколаїв, Маріуполь, Ніжин.

На початку ХХ ст. в Україні вже позначалося становлення певних елементів системи соціального захисту, яка з'єднала державні, церковні, станові, земські, міські, різні громадські товариства і окремих осіб благодійні заклади. Причому установи двох останніх видів, за своєю кількістю та охопленням тих, хто потребував опіки, займали провідне місце в суспільстві. Так, скликаний у 1910 р. З'їзд з обміну досвідом і координації дій численних інституцій констатував існування в імперії 4762 таких об'єднань і закладів відповідного напрямку. При цьому лише 25 % їхнього бюджету становили надходження з казни, від земств, міст і станових установ, 75 % – добровільні пожертви громадян (понад 60 млн руб) [228].

Як свідчать статистичні дані, загальна кількість осіб, що скористалися благодійністю в 1898 р., становила понад 7 млн людей, не враховуючи 20,4 млн осіб, які звернулися за благодійною допомогою. За кількістю звернень на першому місці були заклади для лікувальної допомоги – 61,7 %, на другому місці – заклади для дешевого та безкоштовного проживання – 13,6 %. Високий відсоток складали притулки, а також заклади для безкоштовного харчування – 12,7 %. Важливо те, що 82 % усіх благодійних закладів були приватними. З 1890 р. питома вага жертвувань підприємців у загальному обсязі жертвувань досягає 90 % [228].

На рубежі ХІХ-ХХ ст. пріоритетним об'єктом благодійності стає *сфера освіти*. Найбільш потужних зусиль у цьому плані, поряд з

інтелігенцією, докладали підприємці, надаючи перевагу розвитку професійно-технічної й комерційної освіти. Кошти, надані ними, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі ХІХ–ХХ ст. Катеринославського гірничого, Харківського комерційних інститутів.

Вже з 70-х рр. ХІХ ст. у Донецькому вугільно-металургійному і Криворізькому залізорудному басейнах, насамперед при копальнях і підприємствах гірничодобувної промисловості, їх господарі на свої кошти відкривали й утримували професійні школи, будучи зацікавленими в підготовці технічного персоналу для власних потреб. Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися мотивом престижності, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами.

Прагматизм підприємців в останні два десятиліття ХІХ ст. спонукав їх при багатьох заводах засновувати *народні училища, вечірні класи для пролетарів, недільні читання* та різного рівня *професійні навчальні заклади*. У перші роки ХХ ст., за даними української дослідниці В. І. Кізченко, при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. На той же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів.

Іншим напрямом громадської благодійності з підтримки освітньої сфери, який набув широкого розвитку, було надання різнобічної *допомоги незаможним учням і студентам*. Допомога насамперед передбачала внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, спорудження гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в різних невідкладних випадках.

Прилучення до освіти, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню підприємцями значення й такого феномена, як *меценатство* – суспільно-корисної справи, спрямованої на розвиток культури та мистецтва.

Українські меценати об'єднували в собі два типи меценатів: фундатора та організатора, докладаючи певних зусиль до пропагування своїх надбань, розповсюдження наукових знань, утворення благодійних фондів.

Внаслідок особливо інтенсивного нагромадження творів живопису в найбільших містах України – Києві, Львові, Одесі, Харкові – формувалися значні мистецькі зібрання, які згодом стали основою сучасних українських художніх музеїв. В мистецьких колах інститут меценатства відіграв роль консерватора і охоронця результатів творчої діяльності.

Якщо меценатство в Україні несло ознаки елітарного явища, вимагаючи певних художніх смаків у меценатів, то виявити співчуття й милосердя до знедолених були в спроможності представники різних верств населення. Грань між приватним та суспільним благодійництвом в Україні не була чіткою.

В досліджуваний період складаються *територіальні заклади громадської опіки*: земські, селянські, міські, церковно-приходські. Оскільки загальнолюдські моральні якості, такі як співчуття, жалість, милосердя, закладені в серцевину більшості релігійних систем, значною мірою сприяли розвитку благодійництва, найрозповсюдженішою формою благодійництва українських меценатів була пожертва убогим, на храми, церкви, богадільні. Наскільки тісно перепліталось художнє меценатство з приватною благодійністю, свідчить зацікавленість в спорудженні собору Св. Володимира, яку виявляли усі відомі меценати Києва.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст частин «Домострою».
2. Які економічні стосунки регламентувались в «Домострої»?
3. Як ставилися купці і підприємці до багатства і успіху у справах?
4. Охарактеризуйте основні риси купців, підприємців, які склались під впливом православ'я.
5. Розкрийте основні характеристики, які склались під впливом православ'я.
6. Охарактеризуйте добродійну діяльність промисловців та підприємців, її мотивацію та напрями.

Питання для обговорення

1. Поясніть, чому «Домострой» мав саме таку ієрархію?
2. Поясніть, чому благодійники обирали відповідні напрями вкладання грошей
3. Поясніть, чим відрізняються благодійники у дореволюційний час і сучасні благодійники.

Теми рефератів

1. Династії благодійників в Україні (історичні аспекти).
2. Сучасна благодійність в Україні.
3. Моральні правила ведення господарської діяльності в ісламській цивілізації.

Література [64, 176, 207, 228].

11. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА: ЕКОНОМІКА В ДУХОВНО-МОРАЛЬНОМУ І СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

Аналізуючи результати перетворень, що здійснювалися в економіці України, багато вчених, як зарубіжні, так і вітчизняні, відзначають, що *причини соціально-економічної кризи обумовлені неправильно обраною моделлю розвитку економіки та суспільства.*

На жаль, як зразок перетворень в Україні була обрана ліберальна модель економіки, яка суперечить національній моделі, усуває державне регулювання, надає повну свободу егоїзму окремих громадян, особливо тих, які перебувають при владі, і проповідує, що економічна діяльність має єдину мету – матеріальне збагачення.

У цій моделі людина зводиться до вигідного ресурсу отримання прибутку, «моральним» визнається все те, що вигідно, а сама моральність усіма можливими способами викорінюється з економічної науки і практики економічного життя, зі свідомості громадян, насамперед молоді.

Керуючись чужими моделями розвитку, Україна зайшла в глухий кут. *Українські реформатори порушили закон соціокультурної ідентичності розвитку соціально-економічних систем і Моральний закон (економічні перетворення порушують або призводять до порушення моральних принципів, сформованих в християнстві).*

Щоб подолати кризу, Україні необхідно виробити свій шлях соціально-економічного розвитку, що відображає особливості культури, моральності народу. Саме тому досить актуальним є питання вивчення історичної спадщини східнослов'янської філософсько-економічної думки, яка відображала соціокультурну специфіку господарського розвитку країн, які утворюють один культурно-історичний тип - східнослов'янський, і основу однієї цивілізації - православної цивілізації.

11.1. Східнослов'янська економічна думка: особливості формування

Перш за все величезний вплив на самовизначення східнослов'янської школи економічної думки справила *самобутність і неповторність православної цивілізації.* Жодна інша цивілізація, якщо виключити поки не досить вивчену специфіку азійської цивілізації, не мала настільки відмінних від Заходу моральних цінностей, сприйняття навколишнього світу і місця людини у ньому. Це не могло не відбитися на культурі і на науці, особливо гуманітарній.

Ця школа економічної думки має свою історію і традиції. Передумови та теоретичні напрацювання були закладені в оригінальних працях попередників задовго до формування її як самостійної школи.

Світоглядною та теоретичною основою для ведення господарського життя в Росії традиційно було Святе Письмо і заснований на ньому «Домострой».

Головними принципами домобудівництва були духовно-моральне ставлення до праці і багатства, замкнуте самозабезпечуюче господарство, орієнтація на досягнення розумного достатку шляхом власної праці і самообмеження потреб (економії), негативне ставлення до наживання і добування грошей як до самодостатньої мети, засудження лінощів, несправедливої експлуатації, лихварського відсотка. Основи цієї науки в лаконічній формі виражені у збірнику правил, що регулюють господарське життя і побут руського народу того часу, з духовно-моральних християнських позицій, збірнику, який отримав назву «Домострой» (XV ст.) [64]. У «Домострої» показані ідеальні правила і моральні принципи, які регламентують трудове і господарське життя людей (селянина, купця, боярина, князя). У ньому проповідується працьовитість, сумлінність, ощадливість, порядок і чистота в господарстві, регламентуються відносини між господарями і працівниками.

Основні принципи господарювання, зазначені в «Домострої», надалі розвивалися багатьма вітчизняними економістами і зробили помітний вплив на еволюцію східнослов'янської економічної думки. Першою в цьому ряду досліджень можна вважати роботу **І. Т. Посошкова** (1652-1726) «Книга о скудости и богатстве» [154].

До речі, робота **І. Т. Посошкова** «Книга о скудости и богатстве» – це перше цілісне політико-економічне дослідження. Воно було завершено в 1724 р., коли класику політичної економії А. Сміту ледь виповнився рік. Однак першим політико-економічним твором російською мовою, з яким ознайомився російський читач, був переклад книги **А. Сміта**, хоча і написаний більш ніж півстоліття пізніше роботи **І. Т. Посошкова**, – «Исследование о природе и причинах богатства народов», зроблений за вказівкою міністра фінансів **Васильєва** в 1802-1806 рр. Книжка ж **І. Т. Посошкова** була видана лише більше третини століття по тому, в 1842 р.

Багато сучасних учених, як ми відзначали, визнають, що аналіз економічних проблем стає неможливим без одночасного розгляду особливостей духовно-моральних, культурних і політичних компонентів даного суспільства: вони і дають ключ до розуміння сутності господарських процесів, і одночасно є їх логічним соціальним продовженням. Саме такий підхід поданий у роботі **І. Т. Посошкова**, але тоді він був новим і дуже довго не визнавався в західній економічній науці.

Ще у вступі автор підкреслює пріоритетність встановлення морального порядку в суспільстві як головну умову багатства народу, відзначаючи, що «более же вещественного богатства надлежит всем нам сообща заботиться о невещественном богатстве, то есть об истинной правде. ... Когда правда в нас утвердится и твердо укоренится, то не можно царству нашему российскому не обогатиться и славою не возвыситься. Правде отец – Бог, и правда вельми богатство и славу умножает ... Без насаждения правды и без истребления обидников, и воров, и разбойников, и всяких разных явных, и потаенных грабителей, никоими мерами народу всесовершенно обогатиться невозможно» [154, с.28-29].

Продовжуючи традиції домострою, *І. Т. Посошков вибудовує чітку ієрархію свого дослідження, і, власне, факторів, що визначають господарське життя: від духовно-моральних, політико-правових до економічних.*

Дійсно, перший розділ книжки називається «*О духовности*». З самого початку своєї праці І. Т. Посошков звертає нашу увагу на духовні, культурні основи російського життя, вважаючи неможливим без цього міркувати про господарські справи. Об'єктом розгляду для нього служить головне духовне і ідеологічне підґрунтя соціального життя російської держави того часу – релігія православ'я. *І. Т. Посошков міркує про роль православ'я в житті суспільства і важливість авторитету його служителів.* Розуміючи значення загальної ідеологічної платформи для єдності суспільства, він стурбований поширенням і зміцненням православної віри в Росії. Як конкретний крок він пропонує обов'язкове і повсюдне впровадження зразкової, на його думку, праці «*Камень веры*», де «правильно» викладені основи православ'я.

І далі в усьому дослідженні автор велику увагу приділяє моральним аспектам економічної політики держави і в цьому зв'язку наголошує на необхідності соціального характеру завдань економіки – забезпечення гідного життя народу. «*По моему мнению, – пише І. Т. Посошков, – сие дело невеликое и весьма нетрудное, чтобы царскую сокровищницу наполнить богатством... Но то великое и многотрудное есть дело, чтобы народ весь обогатить...*» [154, с. 28].

Він же критикував російських правителів, у яких «*рассуждение на сие дело самое нездоровое, ибо русского человека ни во что ставят, и накормить его не хотят, чтобы он доволен был без нужды. ...Они думают тем учинить великому государю прибыль, что мастеровых людей не кормят, а они тем великий убыток делают... и нечаей полного кормления у русских людей охоту и к мастерству прилежание тем пресекают и размножиться доброму художеству не допускают*» [154, с. 248].

Слід зазначити, що ці думки були висловлені задовго до того, як до тих же, по суті, висновків дійшов *А. Сміт*, який писав, що «*ни одно общество, без сомнения, не может процветать и быть счастливым, если значительная часть его членов бедна и несчастна. Да, кроме того, простая справедливость требует, чтобы те, кто кормят, одевают и дают кров всему народу, получали такую же долю продуктов своего труда, чтобы сами могли иметь сносную пищу, одежду и кров*» [154, с. 200].

Що ж стосується багатства, традиційно під ним розуміється не тільки матеріальний добробут, а й *багатство інтелектуальне, духовне, звідси розуміння необхідності розвитку людського потенціалу у всій його цілісності.* І. Т. Посошков підкреслює: «*Нам надобно не парчой себя украшать, но надлежит добрым нравом и школьным учением...*» [154, с. 214].

Не меншу увагу у другому розділі звертає І. Т. Посошков на *устрій політичного життя.* Окрема, третя, глава його роботи - "О правосудии". Але зауваження з приводу проблем і удосконалення того, що традиційно

називають політичною сферою, є і в інших розділах його роботи, наприклад "О купечестве" або "О царском интересе". Він розглядає питання представництва різних груп населення у вирішенні важливих державних питань і пропонує процедури їх участі, висловлюється про права і зобов'язання громадян в господарській сфері та управлінні, дає рекомендації щодо створення необхідних, на його погляд, ланок управлінської системи, що дозволяють чітко реалізувати загальнодержавний, або царський, як І. Т. Посошков його називає, інтерес.

Особливістю підходу І. Т. Посошкова є пошук необхідного балансу між збереженням централізованого початку, який виражається владою государя, і волевиявленням всього населення, без чого неможливо, на його думку, ефективно управління таким великим господарством.

Наступною особливістю спадщини цього економіста і найбільш важливим, визначальним внеском східнослов'янської економічної школи у світову науку, є розгляд господарства Росії як принципово іншої економіки, в якій діють якісно відмінні від європейських країн господарські закони і категорії, зумовлені специфікою історичного розвитку, соціокультурними чинниками. Перш за все це стосується відносин власності.

І. Т. Посошков підкреслює у своїй праці загальнодержавний, "царський" характер власності як на засоби виробництва (представлені в той період переважно землею), так і на робочу силу (селян). Міркуючи про обмеження прав поміщиків розпоряджатися подарованою їм землею під умову "государевої служби", І. Т. Посошков пише: "Под всеми ими земля вековая царева, а помещикам дается ради пропитания на время, того ради и царю воля в ней большая и вековая, а им меньшая и временная". Те саме пише він і про селян: "Крестьянам помещики не вековые владельцы..., а прямой им владетель всероссийский самодержец, они владеют временно", "помещики владеют ими временно, а царю они всегда вековые" [154].

Таким чином, І. Т. Посошков підкреслює єдиний характер власності в країні, незалежно від того, за якими економічними акторами вона закріплена. З цього випливає як можливість встановлення єдиних правил її використання, так і необхідність централізованого контролю за виконанням цих правил, щоб дотримувалася "державний інтерес" і не тільки у відносинах власності, але у всіх сферах господарського життя.

Переконливим доказом саме такого погляду І. Т. Посошкова на устрій господарського життя в Росії служать його пропозиції щодо розвитку торгівлі, промисловості і грошового обігу, цінової політики. Якщо в західних економіках торгівля (в широкому сенсі) становить її суть, то в Росії, вважає І. Т. Посошков, торгівля повинна бути відокремлена і контрольована (по суті, він пропонує державну монополію зовнішньої торгівлі). Механізм ціноутворення він бачить не в ринкових обмінах, а виводить зі специфіки економічного і політичного устрою Росії, що має централізований характер. І. Т. Посошков по-іншому дивиться і на роль

грошей. У його поняттях *цінність грошей визначається державною владою.*

Якщо Адам Сміт по праву вважається основоположником західної «політичної економії», то про Івана Посошкова можна говорити як про основоположника «духовної політичної економії» – теорії духовно-моральної економії, де економіка, духовне життя, культура і політика виступають рівноправними координатами розгляду суспільства. Концентруючись на аналізі господарства, він не залишає поза увагою взаємозв'язок між цими суспільними підсистемами. У зв'язку з цим І. Т. Посошкова можна вважати першим виразником загальносоціологічного погляду на економічні процеси.

У цілому необхідно зазначити те, що особливості поглядів І. Т. Посошкова на економіку, а саме розгляд її в духовно-моральних і соціокультурних координатах, ствердження необхідності державного підходу до організації господарського життя та вирішення соціальних цілей в економічній політиці далі червоною ниткою проходять через дослідження представників східнослов'янської (російської) школи економічної думки.

Як вже зазначалося вище, історично склалося так, що російська інтелігенція спочатку ознайомилася з працями не І. Т. Посошкова, а Адама Сміта, а потім інших західноєвропейських вчених: перші курси лекцій з політичної економії в Росії читали західноєвропейські вчені, вони ж писали і перші російські підручники з політичної економії (це було обумовлено і тим, що Захід вже пройшов досить тривалий шлях капіталістичного розвитку, на який Росія тільки вступала). Звідси простягнулася через більш ніж два століття *традиція осмислення західних політико-економічних концепцій з позиції їх застосовності або незастосовності до російської дійсності.*

Крім того, необхідно відзначити, що в кінці XIX – на початку XX ст. західна політична економія переживала сильну кризу, вона не могла дати адекватні відповіді на проблеми сучасності через помилковість своєї світоглядної та методологічної бази, у тому числі відповідного розуміння детермінант, мотивів поведінки людини в економіці, трудовій діяльності, розуміння ролі держави і ринку. Відповіді на ці питання дали саме представники східнослов'янської економічної думки, оскільки вони стояли на іншій світоглядній базі, використовували іншу методологію дослідження.

Чимало проблем до середини XIX ст. накопичилося і в соціально-економічному житті самої Росії. Перед державними і громадськими діячами, науковцями стояло завдання побудови соціально-економічного ідеалу майбутнього устрою Росії в умовах нового етапу розвитку суспільства та випереджального економічного розвитку країн Заходу, вибору шляхів досягнення цього ідеалу і розроблення конкретних програм розвитку всіх сфер держави, суспільства, економіки. *Різні уявлення про філософію розвитку Росії* (в т.ч. рушійні сили, напрямки розвитку,

ціннісні орієнтири та соціально-психологічні особливості народу), в тому числі її соціально-економічного розвитку, знайшли вираження у *двох принципово різних підходах до оцінки історії та майбутнього країни*.

Відповідно до першого з них, його дотримувались так звані «західники», Росія відставала від Західної цивілізації, і її майбутнє бачилося у подоланні цього відставання, в освоєнні західної культури, форм господарського життя, суспільного ладу. Зараз таку стратегію розвитку називають *вестернізацією* і вона, на жаль, дотепер втілюється в сучасній Україні та Росії.

Другий підхід був пов'язаний з розумінням особливості історії, культури, психології народу, геополітичних факторів і передбачав свій, особливий шлях розвитку. Концепцію *самобутнього розвитку* Росії розробляли передусім *слов'янофіли*, але її відстоювали й інші представники східнослов'янської економічної думки, які не входили в цей рух.

Саме ці історичні умови, разом зі специфікою православної цивілізації, і відбилися на особливостях східнослов'янської економічної думки.

11.2. Особливості східнослов'янської економічної думки (соціокультурний вимір)

Світогляд вчених, сформований в лоні православної цивілізації, здійснив значний вплив і на бачення сенсу, цілей і завдань економіки, виділення тих чинників, які визначають розвиток соціально-економічної системи. Ці нематеріальні чинники вчені називали іноді по-різному, але серед них завжди були наявні духовно-моральні характеристики особистості і народу, особливості культури та психології, освіта та освіченість. Деякі вчені більшою мірою підкреслювали їх домінантне значення, як наприклад С. М. Булгаков, Д. І. Піхно, І. І. Янжул, інші меншою, але незмінно те, що важливість їх була незаперечна.

Представник київського напрямку східнослов'янської школи економічної думки О. Д. Білімович (1876-1963), критикуючи вчення К. Маркса, відзначав, що суспільне, і в т.ч. господарське життя, знаходиться під впливом не тільки матеріальних, а й нематеріальних факторів: релігійних, національних почуттів, політичних прагнень, бажань і волі людей, їх розумової творчості. *Господарське життя, на думку О.Д. Білімовича, не тільки матеріальне, але й духовне, психологічне* [11].

Це ж відзначав і М. П. Гіляров-Платонов (1824-1887). Він вважав, що з учень сучасних йому західних економістів, в тому числі Маркса, Лассаля, Мейєра, упущені суттєві моменти, а саме те, що *основою матеріального виробництва є духовне життя, «психічний» елемент* [167, с. 213]. Він писав, що *«духовная жизнь есть не только цель растительной, но она ею и управляет; она дает бытие самой экономии, служит основанием материального прогресса»*.

Професор Київського університету Д. І. Піхно (1853-1913), також представник київського напрямку східнослов'янської школи економічної думки, стверджував, що до продуктивних сил, поряд з природою, працею і капіталом, відносяться ще й *культурно-історичні сили народу*. *«Производительность трех основных факторов – природы, труда и капитала – оказывается весьма различной в зависимости от культурно-исторических условий народного хозяйства или, говоря иначе, от культурно-исторических сил народа. Народ, живя исторической жизнью, не только накапливает вещественные капиталы, но и создает духовные блага и силы, переходящие из поколения в поколение. Эти силы окружают человека от колыбели до могилы, они составляют историческую почву народного хозяйства, поддерживают и укрепляют его или действуют отрицательно. Влияние их не может быть оценено с точностью, но его необходимо иметь в виду. Важнейшие из этих сил, постоянно воздействующих на хозяйственную деятельность как отдельных лиц, так и всего народа, следующие: нравы и обычаи, мораль, образованность, энергия, дух предприимчивости, законодательство, государственный и общественный строй жизни»* [146, с. 67-68].

Націленість на проблеми суспільної перебудови, перевага суспільного інтересу в поєднанні з особливим цивілізаційним устроєм сприяли такій особливості східнослов'янської економічної думки, як внесення в неї соціокультурного виміру економіки, національного начала, коли політична економія визначається як наука, яка розкриває закономірності економічного життя конкретної нації, народу, об'єднаного відповідною державою.

Першим підручником з політичної економії, який був написаний російським автором російською мовою, був підручник О. М. Бутовського «Опыт о народном хозяйстве или о началах политической экономии», опублікований 1847 р. [25].

О.М. Бутовський (1817-1890) зазначав, що «законы економічні по суті скрізь однакові, проявляються по-різному і ведуть до різних результатів» відповідно до «часу, місця і народу». «Если применить теорию к объяснению различных сторон жизни Англии, то еще мало будет брошено света на те же вопросы относительно Франции или России, и еще менее относительно Египта или Китая. ... Деятельность народная, в каждом из этих государств, находится под влиянием обстоятельств совершенно несходных, климата, местоположения, государственного устройства, обычаев и вообще образованности. Неудивительно, что и в ее проявлениях, при всей одинаковости побуждений и средств, есть большое несходство, особенно в направлении и результатах» [25, с. 300-301].

На думку іншого відомого вченого-енциклопедиста, громадського діяча і практика господарського життя Д. І. Менделєєва (1834-1907), *абстрактної космополітичної економічної науки і практики бути не може*. Політична економія має бути національною, тому що народне

господарство і державність знаходяться в тісному зв'язку з іншими сферами народного життя – релігією, мистецтвом і наукою.

По суті, можна сказати, що *східнослов'янська економічна думка передбачила висновки сучасної інституційної теорії*. Значно пізніше, вже у ХХ ст., про це писали Г. Мюрдаль, який вважав методологічно не виправданим абстрагування від таких «неекономічних» факторів, як «погляди, правові та інші інститути, звичаї, життєвий рівень і в широкому сенсі – культура» [125, с. 95], і, нарешті, Д. Норт, який відзначав, що «ми, що живемо в сучасному західному світі, вважаємо, що життя і економічні процеси підпорядковуються писаним законам і правам власності. Однак навіть у найрозвиненіших економіках формальні правила становлять невелику (хоча і дуже важливу) частину тієї сукупності обмежень, які формують перед нами ситуації вибору ... Наша поведінка великою мірою визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями» [134, с. 56].

11.3. Східнослов'янська економічна думка щодо категорії «моральний капітал», розвитку економічної освіти та науки

Представники східнослов'янської економічної думки вперше вводять в економічну науку таку категорію, як моральний капітал. *«Моральний капітал»* вони розглядають як фактор виробництва, від якого залежить ефективність використання інших чинників, господарська діяльність в цілому. *Моральний капітал самозростає, якщо людина дотримується духовно-моральних законів під впливом благодаті – Божественної енергії, і це виявляється в накопиченні нематеріального багатства – правди, добра, милосердя, що у свою чергу є чинником розвитку економіки, збільшення якості та продуктивності праці.*

О. І. Бутовський предмет політекономії визначав як «науку о народном богатстве, исключительно посвящающую себя изучению средств, с помощью которых люди, в обществе живущие, достигают возможного благосостояния» [25]. Він відносив політекономію поряд з філософією, естетикою, мораллю до морально-політичних наук та вимагав внесення до неї морального початку, а також говорив про існування морального капіталу.

Навіть М. Г. Чернишевський (1828-1889) вважав, що «капитал, который можно назвать нравственным, гораздо важнее материального. Этот важнейший национальный капитал есть запас нравственных сил и умственной развитости в народе» [212, с. 506].

Особливу роль морального виховання народу підкреслив академік І. І. Янжун (1846-1914). У 1912 р. він випустив книгу з яскравою назвою *«Экономическое значение честности (Забывтый фактор производства)»* [232, с. 402-420]. У ній він аналізує думки сучасних йому західних вчених, які приходять до усвідомлення того, що чесність, порядність, працьовитість є найважливішими складовими економічного розвитку.

Також він доводить важливість і необхідність розвитку моральних якостей народу як умови економічного розвитку російської держави.

Він пише, що «рядом с материальной природой выступает на сцену и духовная природа производителя, либо простое наблюдение указывает, что размер производства и качество его зависят в значительной степени от образования и обучения самого производителя. Этот как бы забытый фактор духовной природы человека в свою очередь разделяется на две части: на разум, в тесном смысле, развиваемый образованием или просвещением, и нравственность, или душевную мораль человека» [232, с. 402].

На думку І. І. Янжула, *«ни одна из добродетелей, создающих наибольшие богатства в стране, не имеет такого крупного значения, как честность... Поэтому все цивилизованные государства считают своим долгом обеспечить существование этой добродетели самыми строгими законами и требовать их исполнения. Здесь разумеется: 1) честность как исполнение обещания; 2) честность как уважение чужой собственности; 3) как уважение к чужим правам; 4) как уважение к существующим законам и нравственным правилам»* [232, с. 406].

Аналізуючи деякі приклади господарської практики в Росії, вчений, на жаль, відзначає *«недостаток развития честности в торговых и промышленных отношениях нашего отечества»* [232, с. 406]. А один із прикладів начебто взятий з сучасних реалій діяльності пасажирського залізничного транспорту – боротьба з «зайцями» і з кондукторами, *«за спиной которых действуют часто и начальники станций»* [232, с. 410]. У системі розкрадання доходів залізничного транспорту до цих пір беруть участь як пасажирів, провідники, начальники поїздів, так і вищі ревізії та контролюючі інстанції.

Але І. І. Янжул розмірковує як про «пагубности нечестности в экономике, так и о путях воспитания доброй нравственности в народе». І він називає *три напрямки «поднятия и установки доброй нравственности»*, це: 1) правильна «постановка народного образования», 2) родинне виховання; 3) підняття моральності «в семье и народе всеми возможными способами (наиболее всего же через церковь?!))» [232, с. 419].

А сама економічна наука – наука народного хозяйства, на думку вченого, повинна сприяти не тільки отриманню спеціальних знань, а й вихованню моральності: «...лишь единовременное воздействие развития образования и улучшения нравственности и специально честности может значительно поднять и поставит всю настоящую культуру на твердое основание и сделать ее прочной и долговременной. В этом будет заключаться цель и назначение будущей науки народного хозяйства в истинном смысле этого слова» [232, с. 420].

У цілому, до позначення сенсу і завдань економічної науки і ролі освіти зверталися дуже багато вчених, у тому числі І. К. Бабст, Д. І. Менделєєв, С. М. Булгаков.

На самому початку своєї знаменитої промови «*О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала*», професор І. К. Бабст (1824-1881) ставить перед суспільством три найважливіші завдання: «нравственное образование, распространение просвещения и умножение богатства» [7, с. 124]. Досліджуючи умови, що сприяють примноженню *народного капіталу*, І. К. Бабст виділяє кілька галузей народного капіталу і серед нього – *капітал моральний*.

Власне, до *народного капіталу* він відносить сукупність *духовно-моральних, інтелектуальних і матеріальних факторів виробництва*, все, що «содействует народному производству: орудия, машины, строения, пути сообщения, почва, суровье, средства на содержание рабочих, деньги, кредитные знаки, нравственные качества народонаселения, его образованность, изобретательность – все это мы вправе назвать народным капиталом, без которого невозможна ни одна хозяйственная деятельность и для умножения, для усиления производительности которого должны быть употреблены все силы и все стремления народа» [7, с. 110].

А *моральний капітал*, на думку вченого, полягає «в народной честности, в народной предприимчивости и степени трудолюбия, в живом и ревностном участии к общему благу, в привычке не полагаться на внешнюю помощь, не искать себе в силах, лежащих извне, опоры, но в самом себе, в привычке к самостоятельности» [7, с. 124]. При цьому його величина серед різних народів у різний час неоднакова.

У цілому вчений підкреслює *взаємозалежність речового, матеріального капіталу, матеріального добробуту і морального капіталу як складових народного капіталу*. З одного боку, І. К. Бабст висуває необхідність створення достатніх матеріальних умов для забезпечення культурного, морального, інтелектуального розвитку народу як найважливіше завдання економіки. Але, з іншого боку, автор постійно доводить, що продуктивність речового капіталу в кінцевому підсумку залежить від чесності, довіри, прагнення не до задоволення суто егоїстичних інтересів, а до загального блага, від освіченості, працьовитості, тобто моральних якостей народу. Він вважає, що працьовитість і зусилля народу долають інші фактори та обставини, що діють негативно на «умножение народного капитала» [7, с. 107].

Далі він розмірковує про *вплив моральних якостей (довіри, турботи про загальне благо на протипагу егоїзму) на економічні процеси*, в тому числі накопичення, формування розміру позичкового відсотка та ін.

Головні *спонукальні причини накопичення*, на думку І. К. Бабста, – *передбачливість і турбота про загальне благо*. *Егоїзм*, робота тільки з особистого інтересу, на його думку, – *ознака нерозвиненості народу*. Але для того, щоб народний капітал примножувався, чесність, мотивація загального блага, професіоналізм повинні бути притаманні всім господарюючим суб'єктам і, перш за все, пронизувати всю систему державного управління. На жаль, вже тоді бичем господарської системи був несумлінний, непрофесійний апарат державних чиновників.

І далі І. К. Бабст говорить актуальні і зараз слова про *пріоритетну роль моральності (аморальності) саме верховної влади як образу і головного мотиватора моральної чи аморальної поведінки в економічній діяльності*. «Против воров и разбойников есть управа, но что же делать с органами и служителями верховной власти, считающими свое место доходным производством? Тут иссякает всякая энергия труда, всякая забота о будущем, об улучшении своего быта» [7, с. 114].

Неодмінною умовою ефективних економічних перетворень він вважає поєднання науки і практики, наявність «глибокої історичної та економічної освіти». Причому необхідність економічної освіченості він відносить не тільки до вчених, але й до керівників усіх рівнів, а також до простих людей, які беруть участь у господарській діяльності [7, с. 105]. І. К. Бабст вважає, що з розвитком правильних понять про закони виробництва, розподіл цінностей, про працю, необхідності ощадливості, шкідливості розкоші в усіх прошарках суспільства можна буде уникнути зловживань і подолати ті негативні явища, які залежать від людського фактора і уповільнюють розвиток народного добробуту [7, с. 107]. На думку вченого, освіта повинна бути широкою, усепроникаючою, а не поверхневою.

Неодноразово підкреслює роль освіти в розвитку народного господарства країни і вчений-енциклопедист Д. І. Менделєєв (до його внеску в економічну науку ми ще повернемося). У своїй роботі «*Заветные мысли*» Д. І. Менделєєв обґрунтовує думку про те, що *освіта і істинно освічені люди мають найважливіше значення не тільки для економічного розвитку Росії, але і для її політичної та економічної незалежності*. Він пише: «Образование есть благоприобретенный капитал, отвечающий затрате времени и труда и накоплению людской мудрости» [120, с. 238]. Також він *підкреслює необхідність освіченості для всього народу*, а не тільки для певних соціальних груп суспільства, *необхідність державного підходу до освіти*, його цінності для державної влади. І в іншому місці він наголошує на тому, що *освіта повинна базуватися на соціокультурній основі*: «Нам особенно нужны образованные люди, близко знающие русскую природу, т.е. всю русскую действительность, чтобы мы могли сделать настоящие самостоятельные, а не подражательные шаги в деле развития страны... Чтобы предстоящий путь был по возможности прогрессивным, он не должен отрицать прошлого. Разрушить исторически сложившееся легко, но не придется ли скоро жалеть о разрушенном?» [120, с. 183].

11.4. Філософсько-економічна творчість С. М. Булгакова

Докладно про особливості економічної науки та про завдання політичної економії міркує відомий економіст, філософ, богослов С. М. Булгаков (1871-1944). Він, так само, як і І. К. Бабст, вважає обов'язковою для створення справедливої економічної діяльності,

заснованої на моральних засадах, наявність у суб'єктів господарювання економічних знань. Він зазначає, що *«незнание политической экономии лишает человека понимания важнейших явлений общественной и потому делает его глухим к требованиям социальной морали, вносит, стало быть, существенный дефект именно в нравственную его личность»* [19, с. 678].

Економіку він вважає загальноосвітньою наукою. При цьому загальноосвітніми науками він називає ті науки, які виховують людину як духовно-розумну і моральну особистість, а не тільки дають їй будь-які соціальні знання. Тим самим підкреслюючи, що *економічна наука входить до складу моральних наук.*

У статті *«Народное хозяйство и религиозная личность»* (1909) С. М. Булгаков обґрунтовує дуже важливу думку, що має сучасне звучання: *«Нам нужно освободиться от многих идейных фантомов, а в том числе и от «экономического человека»». Нужно понять, что и хозяйственная деятельность является общественным служением и исполнением нравственного долга, и только при таком к ней отношении и при воспитании общества в таком ее понимании создается наиболее благоприятная духовная атмосфера, как для развития производства, так и для реформ в области распределения, для прогресса экономического и социального»* [20, с. 204]. *І в цьому, на нашу думку, ключ до розуміння сьогоднішніх проблем нашого суспільства та нашої економіки. Витоки економічної кризи – зміна економічної свідомості, що задається всім ладом нашого життя і системою вищої економічної освіти, побудованої на вивченні «економікс». Господарська, економічна діяльність не є суспільним служінням і виконанням морального обов'язку, її суб'єкти переважно переслідують лише особисті матеріальні та владні інтереси.*

Думки С. М. Булгакова актуальні і сьогодні. *«В настоящее время, впрочем как и всегда, борются между собой два отношения к миру вообще и к хозяйственной жизни в частности: механически утилитарное и религиозное...»,* они борются в жизни и влияют, как влияет общественное мнение, идеи на человеческую личность, преобладание того или иного воззрения влияет и на хозяйственную жизнь» [20, с. 199-200].

Вже тоді С. М. Булгаков зазначає, що *причина «повільного економічного завоювання Росії іноземцями» полягає в тому числі і в «низькій якості людських особистостей»*, маючи на увазі, перш за все, *освічене суспільство – інтелігенцію, чиновників, в якому нечасто зустрічаються «пружна воля і пильне око».*

Відзначаючи умови розвитку народного господарства Росії, С. М. Булгаков пише про *необхідність зміни психології народу, суспільної свідомості і свідомості інтелігенції. Необхідна психологія спільної справи, виховання не свідомості власних інтересів, духу індивідуалізму, що глибоко помилкове і породжує роз'єднання, руйнування етичної самодисципліни, а свідомості громадських обов'язків, відповідальності і самодисципліни: «Нам необходимо зрозуміти, що доля нашої промисловості,*

як і землеробства, взагалі весь розвиток продуктивних сил, для якого капітал є необхідний засіб, є нашою кровною, загальнонародною справою, в якій зацікавлена вся нація» [20, с. 202]. Соціально-економічний розвиток держави не буде можливим без *духовно-морального, інтелектуального, культурного розвитку кожної особистості*, яка повинна втілюватися й у сфері професійної праці: «Соціальний прогрес нашого часу нерозривно пов'язаний із зростанням особистості, а, отже, підвищенням особистої відповідальності і самодисципліни ... Але ця дисципліна не здійснена на ґрунті лише голих інтересів: вона передбачає визнання вищих етичних, релігійних цінностей, моральних обов'язків у сфері професійної праці» [20, с. 203].

Також важливим є *відродження етики та психології служіння*, які закладені в православному баченні світу, ставленні до праці, господарської діяльності. Вірування, релігійні та етичні переконання особистості і народу - *духовні фактори*, на думку С. М. Булгакова, є хоча і «невагомими», але «*могутніми чинниками*» економічного розвитку. «*Поэтому, преследуя цель экономического оздоровления и обновления России, не следует забывать и о духовных его предпосылках, именно о выработке и соответствующей хозяйственной психологии, которая может явиться лишь делом общественного самовоспитания*», – пише він в заключенні цієї роботи [20, с. 205].

У 1906 р., ще будучи професором економіки, С. М. Булгаков опублікував роботу «*Короткий нарис політичної економії*», де в розділі «Вступ» він розглянув *завдання політичної економії в їх християнському розумінні*.

С. М. Булгаков підкреслює, що *завданням економічної науки є побудова економічного і соціального ідеалу розвитку конкретного суспільства, держави, з урахуванням особливостей його історії, культури, релігії, а також вироблення конкретних шляхів досягнення цього ідеалу в практиці соціально-економічної діяльності, з урахуванням особливостей ситуації, що історично складається*. «*Политическая экономия по своему внутреннему строению и конечной цели есть социальная политика. Задача социальной политики состоит в установлении социального должествования. Она предполагает оценку существующей действительности и построение идеала, а также практические требования к изменению существующего строя и построению идеала*», – пише він [16, с. 681].

Відзначає він і *суб'єктивність економічної науки*, яка по-різному бачить ідеали суспільного та економічного розвитку та шляхи досягнення цих ідеалів: «... в цій частині політична економія характеризується принциповим і непереборним суб'єктивізмом» [16, с. 681]. *Ця суб'єктивність виходить, насамперед, з різних світоглядних засад, на яких базуються міркування вчених*. Тому й існують різні політичні економії: *язичницька і християнська*. «Але ідеали різні, їх відмінність пояснюється загальним характером світогляду, насамперед релігійного, а потім і

соціального, етичного, естетичного ... Тому в силу можливості такого розходження в загальних і основних прагненнях людини єдиної політичної економії, яка охоплює і певну систему економічної та соціальної політики, бути не може. При спільності і безспірності фактичної та історичної її частин, в галузі повинності і політики можуть нараховуватися різні шляхи: шлях «буржуазний чи соціалістичний, язичницький чи християнський», – підкреслює С. М. Булгаков [16, с. 710].

У даній роботі він, мабуть, вперше в економічній літературі чітко сформулював питання про можливість існування і *необхідність розроблення християнської політичної економії*, яка ставить і вирішує питання економічного життя у світлі і душі християнського вчення і яка у відношенні до загального християнського вчення являє собою прикладну етику. С. М. Булгаков дає визначення християнської політичної економії як науки соціальної любові та прикладної етики, яка «*ищет осуществления Царствия Божия, свободы, правды и любви в экономической жизни, в области социальной и экономической политики..... Задачу христианской политической экономики иначе можно определить еще так: она призвана освещать исторический путь социальной любви*» [16, с. 714].

А для правильного розуміння прогресу та соціального і економічного ідеалу необхідно перш за все розуміти сенс життя людини, заради якої і будується економічний світ.

Вчений відмічає, що в залежності від розуміння сенсу життя людини в економічній науці формуються різні уявлення про соціальний та економічний ідеал суспільства, а отже, по-різному сприймається соціально-економічне життя, формується і програма будівництва певних ідеалів не тільки в теорії, а й на практиці.

На думку С. М. Булгакова, «*в работе духовной и состоит цель человеческой жизни, и для этой цели все остальное должно рассматриваться только как средство. Эта работа выражается, конечно, в различных духовных благах, и их совокупность и составляет то, что называется культурой или культурными приобретениями данной исторической эпохи*» [17, с. 646-647].

Якщо людина сприймає сенс свого життя в духовному вимірі, матеріальний добробут, прибуток, економічний прогрес виступають лише як засоби, а не як мета, як «негативна умова» для духовного життя людини [16]. Тоді людина розуміє, що, з одного боку, необхідно працювати, активно перетворювати світ, господарюючи ефективно, справедливо, спільно, долаючи бідність та створюючи необхідні умови для культурного та духовного зростання; а з іншого, що необхідно при цьому пам'ятати про духовні цінності та цілі, не порушувати духовно-моральних норм господарювання. Пам'ятати про те, що багатство (добробут) можуть стати як умовою духовного зростання, так і навпаки, шляхом до морального занепаду, духовно-моральної кризи як окремої особистості, так і народу у цілому, а потім призвести і до кризи економічної.

С. М. Булгаков підкреслює *необхідність духовної праці людини*, її постійного морального вибору, зазначає, що людина повинна розуміти, що *«Нельзя служить одновременно Богу и маммоне ... Какое-нибудь начало побеждает в человеке, идеальное или низменное, плотское, и последнее должно всегда находиться под контролем духа»* і це неможливе без духовної боротьби – аскези [16, с. 655]. *«Умножай свои потребности, пока этого требует жизнь духа и человеческое достоинство, но и умей сокращать их, поскольку она же этого требует»*, – так, на думку вченого, необхідно спрямовувати себе.

Також він відмічає, що *моральне життя людини неможливе без боротьби і страждань. І ніякий економічний прогрес не може скасувати цю духовну закономірність земного життя людини як духовно-моральної істоти, яка постійно повинна робити вибір між добром та злом, між моральною та аморальною поведінкою, у тому числі і в економічному житті.*

С. М. Булгаков підкреслював необхідність розвитку людини як цілісної особистості, повної реалізації людського потенціалу, задоволення всіх потреб людини, як матеріальних, так соціальних і духовних. В цьому бачилася і мета економічного розвитку, і умова для забезпечення економічної ефективності, якісної і ефективної праці. Так, *цілі економіки С. М. Булгаков бачить в забезпеченні як матеріального добробуту, так і соціальної справедливості, соціального миру в суспільстві, культурному, духовно-моральному розвитку кожної людини і суспільства в цілому.*

Заслужують на увагу і міркування С. М. Булгакова про *межі політичної економії*. Це стосується як суб'єктивізму і принципової неможливості знайти єдину точку зору з усіх економічних питань серед всіх вчених, так і характеру економічних досліджень, особливо у зв'язку з нинішніми прагненнями деяких вчених звести економіку до точних математичних розрахунків, моделей. Так, *С. М. Булгаков критично ставиться до прагнення економічної науки передбачити, у тому числі шляхом математичних досліджень і прогнозів, економічне майбутнє, а також до спроби екстраполювати досвід інших соціально-економічних систем.*

В цілому С. М. Булгаков зробив величезний внесок у розвиток економічної думки. Він став, по суті, родоначальником нової галузі гуманітарного знання - *філософії господарства*.

У чому ж полягала своєрідність філософії господарства?

По-перше, *«господарство» розуміється як явище духовного життя.*

По-друге, філософія господарства виходить з багатовимірного сприйняття дійсності, що дозволяє *включити в єдиний зв'язок економічні, природні та моральні засади господарської діяльності* в їх національно-історичній конкретності і соціокультурній обумовленості. Причому єдність трьох начал властива господарюванню на всіх рівнях.

Матеріально невігідні вчинки людей впливають з *розуміння ними загальної користі, загального блага. Носієм загального інтересу, загальної*

мети і загального блага виступає держава. Призначення верховної влади полягає в служінні Батьківщині, народу, державі.

По-третє, чітко позначений народногосподарський підхід до економіки як цілого. Народне господарство оголошується об'єктом державного регулювання і управління.

По-четверте, в такому господарстві загальне, суспільне завжди стоїть на першому місці і опосередковує поведінку всіх підприємців. Вчинки людини оцінюються виходячи із загальної користі. Звідси і вияв готовності підприємців господарювати не тільки з особистої вигоди, а заради загальної користі.

По-п'яте, інакше розуміється і призначення господарської діяльності. Вона – не самоціль, а лише спосіб виживання. Господарські успіхи сприяють досягненню людиною духовної і фізичної досконалості, соціальних і моральних ідеалів.

Помірність в споживанні – не тільки моральна установка, яка попереджає людей про небезпеку їх відриву від природного середовища. Мета виробництва через характер виробника товару опосередковує функціонування закону попиту і пропонування, а також сутність і міру накопичення. Якщо безпосередня мета виробництва – споживання, то підприємець займається справою заради задоволення своїх і суспільних натуральних потреб.

Натуральні потреби граничні. При досягненні певного стандарту споживання (а він формується на основі релігійно-моральних установок) мотивація до подальшого нарощування обсягу виробництва знижується, а всі зусилля спрямовуються на підтримку певного життєвого рівня. Закон попиту і пропонування раптом «відмовляється працювати»: підвищення цін на товари викликає не відповідне зростання виробництва, а його скорочення. Мірою накопичення тут є обсяг матеріального блага. Граничність натуральних потреб і відповідні моральні установки зумовлюють і граничні заходи накопичення. Спрацьовує закон обмеження споживання, який в подібній ситуації і блокує закони ринку.

А щоб розблокувати його і дати життя ринку, необхідно штучно розширити потреби людини, що і відбувається на певній стадії ринкової економіки (капіталізму) і виникає суспільство споживання, в якому вже немає традиційних релігійно-моральних установок на життя. Характер виробника, який прагне до прибутку, а не до задоволення потреб людей, визначає і характер економіки. І це вже наша реальність.

11.5. Економічні погляди С. Ф. Шарапова

Щоб побудувати сильну, незалежну економіку, моральність повинна стати основою економічної політики держави, в тому числі фінансової політики та організації фінансової системи. Про це пише докладно вже інший представник східнослов'янської економічної думки, видатний мислитель, економіст, громадський діяч, ефективний господарник

С. Ф. Шарапов (1855-1911). Він підтримував ідеї слов'янофілів і зробив значний внесок у розвиток традицій самодостатнього ведення національного господарства на основі духовно-моральних принципів. Його книга *«Бумажный рубль, его теория и практика»* – яскравий прояв самобутньої економічної думки і найглибший твір з теорії фінансів у світовій економічній літературі того часу.

Ця книга була написана на тлі дискусій про методи та завдання здійснення грошової реформи. У той час найбільш обговорюваним в науковому середовищі було питання про те, яким повинен бути стандарт грошової системи (золотий, срібний або паперово-грошовий) і наскільки доцільний перехід країни на золотий стандарт. Економісти розділилися на дві групи – прибічників і противників золотого стандарту.

Прихильники золотого стандарту мали теоретичну базу, сформовану роботами західних теоретиків, а у послідовників концепції паперово-грошового обігу серйозна теоретична база була практично відсутня. Твір *«Бумажный рубль, его теория и практика»* компенсував цей пробіл [215].

Відправна точка міркувань С. Ф. Шарапова – корінна відмінність Росії від Заходу і навіть їх протиставлення. Відмінність ця полягала в переважанні на Заході голого комерційного розрахунку, користолюбства і, навпаки, панування в Росії моральних основ життя та господарювання. Звідси Шарапов послідовно визначив два види держави, два джерела внутрішньої цінності і стабільності грошей, дві форми грошей - золото, яке функціонує на Заході, і паперовий рубль, який функціонує в Імперії.

Свої ідеї С. Ф. Шарапов засновував на таких положеннях: *визнання важливості морального характеру в російському господарському устрої, яке пов'язане з православними основами життя суспільства; обґрунтування курсу на автаркічний розвиток народного господарства Росії; захист самодержавного державного устрою, який виступає головною організуючою силою в російській економіці* [215, с. 514-648].

Розкриваючи мету своєї роботи, С. Ф. Шарапов відзначав: *«Настоящее исследование представляет первую попытку связать славянофильское учение с данными экономической науки, осветить, с одной стороны, экономические явления с точки зрения свободы человеческого духа, с другой – найти реальную опору нравственным славянофильским и политическим воззрениям»* [215, с. 516]. Він підкреслював, що всі розглянуті ним закони *«раскрыты только посредством исследования той денежной формы, которая по существу своему нравственная и, как таковая, не поддается западной игре эгоизмов и западной наукою отвергается»* [215].

С. Ф. Шарапов піддав критиці західну економічну теорію, у т.ч. теорію обґрунтування необхідності золотого стандарту; довів домінуюче значення морально-психологічних факторів у розвитку економіки держави, у т.ч. її фінансової системи; розкрив фінансовий механізм, який призводить до виникнення економічних криз та залежності країн від лихварського капіталу; ще задовго до Д. М. Кейнса обґрунтував

активну роль держави в регулюванні економіки; запропонував розгорнуту фінансову теорію, введення якої в практику сприяло б ефективному розвитку народного господарства Росії та її економічній незалежності.

Розкриємо ці положення більш детально.

С. Ф. Шарапов був першим мислителем, який усвідомлено виступив проти засилля «економізму» (перш за все ліберальної економічної теорії), цього головного ідейного ворога і найважливішої причини руйнівного характеру сучасної економіки.

Він піддав критиці західну політичну економію і фінансову науку за їх бездуховність, за нехтування моральною стороною людської природи та господарської діяльності. Внутрішня, психологічна сутність економічних процесів, їх моральне осмислення, як зазначав С. Ф. Шарапов, залишилися поза міркуваннями західних економістів, а на перший план вийшли егоїзм, раціональність, користь, конкуренція. Введення таких теорій у практику господарювання сприяє збагаченню лише окремих осіб, при цьому народ взагалі і держава у цілому стає на шлях розорення.

Наріжний камінь західної економічної теорії – *вчення про конкуренцію*.

Шарапов називає конкуренцію *«нескінченною боротьбою егоїзмів»*, причому ця боротьба всіх вимотує, знекровлює. Західна економічна наука, з одного боку, виправдовує і заохочує конкуренцію; з іншого боку, шукає якісь способи і хитрощі позбутися найодіозніших проявів «боротьби егоїзмів»: «...высоко вознесшееся и разнуздавшееся хищное человеческое я» звернуло «все стороны жизни цивилизованного человечества в огромную арену бесконечной борьбы эгоизмов. Эгоизмы эти то топят безжалостно друг друга, то, устав в борьбе и впадая в отчаяние, селятся путем холодной рассудочной спекуляции придумать такие нормы и рамки, при которых было бы возможно *кое-как жить*» [215].

Трохи нижче Шарапов пише про те, *що конкуренція захоплює всі сфери і всі рівні суспільного життя*: «Управляемый пользой экономический мир, по воззрениям западных экономистов, имеет могучим орудием борьбу индивидуальных эгоизмов между собой. В этой борьбе, носящей техническое название *конкуренции*, люди сами собой изощряются и придумывают все более и более совершенные орудия борьбы. Для большего успеха в деле люди сплачиваются в группы и союзы, удесятятряют свои разрозненные силы и начинают бороться уже не человек с человеком, а группа с группой, общественный класс с классом, наконец, народ с народом» [215].

Загалом, виходить *«війна всіх проти всіх»* (Гоббс). Шарапов абсолютно справедливо зазначає, що *конкурентна боротьба* не тільки не відповідає християнським принципам життя, але прямо *веде до знищення християнської цивілізації*. Вже в духовно-моральній оцінці Шараповим конкуренції міститься його ставлення до капіталізму: *капіталізм і християнство – несумісні* [85].

Західна цивілізація випустила з пляшки *«джина егоїзму»* (або *«джина індивідуалізму»*), а приборкати його ніяк не може. Відкривали «пляшку» з цим «джином» європейські філософи, «просвітителі», економісти і соціологи (яскравий їх представник - *Єремія Бентам* з його теорією «утилітаризму»). Здається, європейські «вчені» самі в душі жахаються тих наслідків, до яких призвів, призводить і буде призводити «джин егоїзму» [85].

Ось що з приводу кризи і повної безпорадності західної «науки» пише Шарапов: «Куда не взглянешь, повсюду человеческая мысль упирается в отчаяние и небытие. Религия выродилась в атеистический материализм, философия – в пессимизм, государственность – в анархизм, этика – в проповедь чистейшего эгоизма, экономика – в формальное торжество хитрости и силы, с одной стороны, рабства, нищеты и неугасимой ненависти, с другой» [215].

У наведеному уривку перераховуються *основні риси економіки західної цивілізації* [85]:

- а) використання хитрості (обману) і сили,
- б) рабовласницький її характер (якщо не де-юре, то де-факто),
- в) злидні як результат систематичної експлуатації найманих рабів,
- г) ненависть як найбільш яскравий прояв «боротьби егоїзмів».

Примітно, що всі ці властивості капіталізму західна економічна «наука» замовчує, ретушує або виправдовує.

Найбільш важливою частиною західної економічної «науки», на думку Шарапова, є *фінансова «наука»*. **Фінансова «наука» сучасності подібна військовій науці**. Обидві винаходять нові знаряддя боротьби. С. Ф. Шарапов писав: «В экономике, основанной на борьбе, часть ее, финансовая наука, является совершенно последовательным орудием борьбы. Подобно тому, как военные техники с величайшей быстротой изобретали в последнее время все ужаснейшие орудия разрушения, западная финансовая наука, развиваясь неумолимо последовательно в одну сторону, выковывала наиболее совершенное орудие для экономической борьбы, переводила эту борьбу с маленького единоборства какого-нибудь сапожника с потребителем или ростовщика с должником на борьбу Ротшильда с целым человечеством, на борьбу мира англо-саксонского с германским из-за рынка для мануфактур или на борьбу Америки с Россией из-за золота и пшеницы» [215].

Отруйні плоди застосування в Росії західної фінансової «науки» стали дозрівати досить рано. Шарапов пише: «Финансовая наука выдвигает свои законы, а жизнь им совершенно противоречит. Финансовая наука на основании своих умозрений рекомендует те или иные меры, жизнь их отвергает. Наконец, финансовая наука предсказывает явления, вычисляет их и соображает, а в действительности получается совсем другое, иногда прямо противоположное» [215].

До речі, дуже цікаві його зауваження з приводу *результатів фінансової реформи в Росії 1856-1864 рр.*, які за своїм духом мають

багато спільного з реформами в нашій економіці 90-х рр. ХХ ст. Тоді група «молодих фінансистів» (Е. Ламанський, В. Безобразов), користуючись рецептами західної науки, здійснила у фінансовій системі ліберальні реформи, по суті, позбавляючи державу повного контролю у сфері грошового обігу та *запустивши в економіці механізми біржової спекуляції, залежності розвитку економіки від позик.*

Згідно з канонами *економічного лібералізму*, необхідно: а) щоб держава мінімально втручалася в економіку; б) щоб в економіці *не було «надлишку» грошей*; в) щоб на зміну паперовим грошам прийшло *золото*, яке забезпечить автоматично постачання економіки необхідною кількістю грошей.

На самому початку реформ було засновано Державний банк Російської імперії (1861 р.), почалася підготовка до переходу на золотий стандарт. За рецептами західної фінансової науки для реформ потрібно було *провести стиснення грошової маси* і це відбувалося в той час, коли економіка Росії після скасування кріпосного права так потребувала грошей для розвитку сільського господарства і промисловості. І *недостаток в грошах* для розвитку економіки покривався (знову ж за рецептами фінансової науки) в т. ч. *за рахунок розміщення облігацій державних позик на європейських біржах.*

Шарапов, критикуючи ці реформи, підкреслював згубність стиснення грошової маси, підкреслював, що *недолік грошей в економіці пригнічує і знецінює працю.* «Политическая экономия определяет капитал как концентрированный прошлый труд, являющийся орудием новому труду. Недостаток денежных знаков, возвышая плату за наем капитала, отделяет, отрезывает его от труда будущего, обесценивает, парализует этот труд, отдает его в кабалу и ставит элементы праздные – в положение, господствующее в стране, элементы трудовые – в рабство им» [215]. *Як це положення актуально для розуміння політики грошової влади України, що «боролася з інфляцією» шляхом стиснення грошової маси.* Створення дефіциту грошей вигідно тим, хто торгує грошима, тобто лихварям, пригнічує головний економічний ресурс суспільства - працю.

Варто окремо зупинитися на такому положенні фінансової науки ХІХ ст. як необхідність введення *золотого стандарту.* У роботі «Паперовий рубль» Шарапов намагається розкрити *«таємницю золота»*, обґрунтувати згубність проведення в Росії золотої реформи і представити альтернативну західній незалежну фінансову систему.

Він робить такі висновки: а) *золото - лише товар, але не гроші*; в повному розумінні золото грошима ніколи не було, воно лише виконувало роль грошей, «в сутності, это были не деньги, а был «всем нужный товар», разделенный на точные весовые качества. Понятие о деньгах, совершенно отвлеченное, было привязано, воплощено в металлическом кружке такого-то веса»; б) *«накопивший золото – всегда богач».* Наведемо повну цитату: «При всех неудобствах золота, при явной кабале, в которую только ради золота впадают иногда целые государства, оно давало единственную, но

очень важную гарантию: прибавить по производству золота было почти нельзя, в природе его немного, наличное все размещено в чью-либо собственность, следовательно, никакое злоумышление правительства не может нарушить естественного уровня цен; накопивший золото – всегда богач, ибо невероятно, чтобы вдруг были открыты слишком обширные залежи золота и оно, сразу прибавившись в количестве, упало бы в цене» [215].

Таким чином, золото – багатство номінальне або потенційне. Золото реальним багатством не є (згадаймо історію про царя Мідаса) і нового реального багатства не створює. Але в руках тих, хто його накопичив, золото стає засобом перерозподілу вже створеного реального багатства на свою користь.

Така таємниця золота, і ті, хто її не знає, стають рабами тих, хто володіє золотом (Шарапов пише про те, що цілі держави впадають в кабалу тільки заради золота). Якщо таємниця буде розкрита, то золото втратить силу. *Золото дає безмежну владу над світом.*

Таємницю золота і згубність переходу до золотого стандарту услід за С. Ф. Шараповим розкрили також **Г. Ф. Бутмі** (1856-1917) («Капітали і борги») і **О. Д. Нечволодов** (1864-1938) («Від розорення до достатку»).

Так, Г. Ф. Бутмі проаналізував *результати переходу західних країн, зокрема Німеччини, Франції, від біметалізму (грошовими металами вважалися золото і срібло) до золотого стандарту*. Оскільки срібло перестало бути грошима, загальна кількість грошей скоротилася вдвічі. Товарів при цьому залишилося стільки ж. *Гроші по відношенню до товарів стали вдвічі дорожче*. І той, хто володів 100 тис. фунтів стерлінгів і залишився власником цієї суми, став удвічі багатшим. А той, хто був винен йому 100 тис. фунтів, подвоїв свій борг [26].

Який головний наслідок цього? *«За тот же денежный долг приходится расплачиваться двойным количеством товаров – двойным количеством производства труда»*. Виграли ті, хто дає гроші в борг, – банкіри, програли ті, хто користувався кредитом, а це майже всі виробники товарів. Адже з усієї маси грошей, що обертаються у світі, лише незначна частина представлена золотом, а вся решта грошової маси – це паперові гроші, векселі, акції та ін., тобто являє собою чийсь борг. *Вся сума грошового багатства банкірів майже повністю складена з боргів решти людства* [26].

З переходом на золоту валюту майже у всіх країнах світу вибухнула криза. *У міру поширення золотої валюти попит на золото зростає, золото дорожчає, ціни на всі товари падають*. Кожен успіх золотої валюти приносить нові лиха землеробству і промисловості. «Цены падают, потребление понижается; сбыта нет; машины гасят огни; рабочие остаются без работы. Получается общий застой, неправильно приписываемый то перепроизводству, то иностранной конкуренции» [26].

Насправді ж грошей – цього посередника в обміні товарами, не вистачає. І це «недокрів'я», *нестача грошей в економіці, створено штучно*

в интересах тех, кто владеет золотом. Государствам приходится вдаваться до новых позик. И наибольшие выгоды от неэквивалентного обмена получает та страна, яка є світовим центром фінансів (в цілому ж виграють світові банкіри, які переміщуються по країнах відповідно до зміни розташування фінансових центрів світу).

На рубежі XIX-XX ст. такою країною була *Англія*. «Англія являється кредитором мира на сумму, превышающую 100 млрд франков золотом. Все человечество платит Англии ежегодно, в виде процентов, свыше 300 млрд франков мирной контрибуции. Все человечество платимыми процентами дает средства на сооружение и содержание английского флота – приносит дань на упрочение морского могущества Англии» [26].

У зв'язку з цим Г. Ф. Бутмі нагадував, що військово-морський флот Росії набагато слабкіше англійського. «Для развития значительного морского могущества... необходимы прежде всего три главных условия: *деньги, деньги и деньги*. Эти деньги – мы сами отнимаем от себя и отдаем их Англии». Таким чином, Бутмі задовго до Кейнса вказав на можливість *стимулювання економічного зростання шляхом контрольованого випуску додаткових паперових грошей*, на це ж вказував і Шарапов.

Повертаючись до таємниці золота і тез Шарапова про те, що «золото – це товар», і «хто накопичив золото – завжди багач», слід звернутися до роботи *О. Д. Нечволодова «Від розорення до достатку»*.

Ось як пояснював О. Д. Нечволодов вигідність перетворення золота на гроші. *Якщо золото стає грошима, їх цінність визначається за принципом: цінність накопиченого запасу золота дорівнює обсягу всіх інших цінностей, які є у людства і які стають об'єктом реального (або потенційного) обміну на ринку. Але запас золота зростає повільніше, ніж запас решти цінностей, тому цінність золота як грошей неминуче збільшується в часі.* Тому власники (монопольні власники) золота будуть прагнути до того, щоб золото зробити грошима [132].

А ось пояснення вигідності накопичення золота.

«Золото, добытое из недр земли, остается навеки неизменным, а все продукты человеческого труда подвержены изменению и уничтожению... Поэтому если две унции золота и приняты в каждый момент при обмене равными по стоимости товару, на производство которого затрачено 40 рабочих часов, то громадная разница состоит в положении потребителя товара и хозяина золота. *Потребитель товара* для того, чтобы вновь получить такое же количество его, должен истратить 40 рабочих часов на производство какого-либо труда, обменять это производство на две унции золота и купить на него известное количество нужного товара, затем потребить его, опять же приняться за работу и т. д. *Хозяева же золота* не работают; они только отдают его взаймы для производства операции обмена, а затем получают его обратно, но уже с процентом в золоте же, купленном ценой человеческого труда, и так при каждом обороте» [132].

«Поэтому каждые две унции заключают в себе не 40 рабочих часов, а миллиарды их, причем ввиду того, что количество золота крайне мало

сравнительно с потребностями для человечества в знаках обмена, стоимость его обладания, хотя бы на самое короткое время, нужное для обмена, все возрастает, но не прямым путем его вздорожания, а скрытым, выражающимся в понижении стоимости товара, т. е. человеческого труда. *Вот истинная, чисто магическая ценность золота: в нем благодаря его неизменяемости незаметно сосредотачивается весь труд и капитал человечества, временно пользующегося им лишь с целью обмена своих произведений труда»* [132].

Зараз у світовій фінансовій системі прийнятий інший стандарт, не золото, а *долар*, і хоча він не є цінністю, як золото, завдяки його використанню світовими лихварями як світової валюти і збудованому механізму віртуальної (спекулятивної) світової економіки, він, *так само, як і золото, є інструментом фінансового закабалення країн і народів.*

Повертаючись до роботи С. Ф. Шарапова «Паперовий рубль», необхідно відзначити, що в ній автор, по суті, *показав основу майбутньої світової фінансової кризи 30-х років ХХ ст. і нинішньої кризи ХХІ ст. Це спекулятивний механізм фінансово-кредитної системи, панування бірж; прагнення певного кола осіб забезпечити контроль над світовою фінансовою системою шляхом введення єдиної світової валюти, випуск якої при цьому знаходиться під контролем цього ж кола осіб.* Відмінність полягає лише в тому, що в той час фінансова система провідних країн Західної Європи була заснована на *золоті* (в цю ж систему в результаті грошової реформи на початку ХХ ст. увійшла і Росія), а зараз світовою валютою є *долар* – національна грошова одиниця США.

Механізм фінансового закабалення країн, який вперше показав С. Ф. Шарапов, був таким: внаслідок того, що фінансова система провідних країн Західної Європи заснована на золоті, вони потрапили в кабалу до міжнародної біржі, до тих, хто від віку служить «золотому тільцю» і тримає у своїх руках управління світовими грошовими потоками. Формально влада там знаходиться в руках президента або короля, уряду і парламенту. Але справжня влада – у біржі (точніше, у її господарів), а держава виконує лише роль городового (або «нічного сторожа»), що стежить за порядком. У результаті там настала епоха найбільшої політичної розпусти і морального розкладання, причому виходу з цього глухого кута немає. Перехід на золоту валюту ознаменував важливий етап розвитку світового капіталізму – встановлення верховенства лихварського, банківського, фінансового капіталу над капіталом промисловим, виробничим. С. Ф. Шарапов розцінив цей процес з релігійної точки зору – як перемогу нового культу мамони над старим християнським ладом людства [2, с. 510].

С. Ф. Шарапов розкрив механізм пограбування Росії і на її прикладі – *всіх країн, що розвиваються, – міжнародним капіталом.*

Він показав, що справа зовсім не в стійкості курсу російського рубля, а в його якості. *Найчудовіша золота світова валюта, писав він, може збагачувати одну країну і розоряти, знищувати іншу. Країна з сильною*

економікою зацікавлена в експансії своєї валюти, у проникненні в країну зі слабкою економікою. Це дозволяє більш розвиненій державі підпорядкувати собі слаборозвинену країну і поставити собі на службу її ресурси. Саме цього наполегливо домагався західний фінансовий капітал, втягуючи дореволюційну Росію в зону золотої валюти.

Грошова реформа в Росії була проведена в 1895-1897 рр. Наслідки цієї реформи для Росії були катастрофічними, і першим це показав С. Ф. Шарапов. «Финансовые гении» обіцяли, що в країну потечуть іноземні капітали, Росія отримає валюту всього цивілізованого світу. «Да, – заперечував їм С. Ф. Шарапов, – иностранные капиталы полились к нам, да еще с такой стремительностью, что в самое короткое время Россия распродала иностранцам свои руды и каменноугольные копи, золотые прииски и нефтяные источники. В руках иностранного капитала оказалась значительная часть российской банковской системы. В России возникла острая нехватка наличных денег у хозяйствующих субъектов. Для удержания в стране золота пришлось дополнительно привлечь иностранный капитал. Россия уподобилась протекающей бочке: сколько бы золота она ни покупала, деньги в ней не задерживались, а транзитом уходили на Запад» [215, с. 511]. В результаті фінансової реформи держава втратила контроль над грошовим обігом у країні, а внаслідок цього – і контроль над економікою.

Західний капітал захоплював ключові позиції в економіці Росії – добувній та обробній промисловості, торгівлі і, що особливо важливо, банківському секторі. У 1910 р. в нафтовій промисловості Росії 80 % капіталу перебувало у власності трьох іноземних компаній - американської «Стандарт ойл», англо-голландської «Шелл» і шведської «Нобель». У 1912 р. у іноземців було 70 % видобутку вугілля в Донбасі. Крім того, іноземцям належало 90 % видобутку платини, в їх власності перебували 90 % акцій електричних і електротехнічних компаній, всі трамвайні підприємства і т. д. [цит. за 88].

Примітно, що банки поширили свої щупальця на всю російську економіку, купуючи контрольні пакети акцій. У 1910 р. 88 % всіх акцій російської металургії перебували в руках банків, причому дві третини цих акцій належали паризькому банківському консорціуму з трьох французьких банків. У суднобудуванні банкам належало 96 % капіталу, в т. ч. 77 % – паризьким. У паровозобудівництві 100 % акцій перебували в руках двох банківських груп – паризької і німецької [цит. за 88].

Росія забезпечувала швидкий економічний розвиток також за допомогою іноземних (в першу чергу, ротишльдівських) позик. І напередодні Першої світової війни Росія, домігшись ціною неймовірних зусиль четвертого (за іншими даними – п'ятого) місця в світі за обсягом промислового виробництва, зайняла міцно перше місце за величиною зовнішнього боргу.

Але С. Ф. Шарапов не тільки піддав критиці існуючу світову фінансову систему, але й запропонував конкретний проект створення

незалежної національної фінансової системи в Росії, системи, яка повинна базуватися на абсолютних грошах і моральній державній владі, яка б управляла цією фінансовою системою. Для цього, стверджував автор, потрібно було відмовитися від нав'язаної Росії золотої валюти і перейти на паперові гроші.

Але перехід на паперові гроші, як зазначав С. Ф. Шарапов, мав сенс тільки при дотриманні певних моральних умов. Зокрема, царська влада повинна бути заснованою на твердих моральних засадах, бути абсолютно безкорисливою, виражати інтерес не панівного класу, а всього народу, і проводити чесну фінансову політику.

За Шараповим, у грошовій системі (грошей відповідно) є три основні функції : а) вимірювання праці; б) організація господарської (трудової діяльності); в) захист суспільства від зовнішніх зазіхань.

Для ефективного виконання цих функцій необхідно, щоб гроші мали такі основні властивості:

- сталість грошової одиниці (сталість купівельної спроможності в руках людини праці);
- наявність грошей в необхідній кількості в потрібний час і в потрібному місці;
- правильність (грошова одиниця повинна бути об'єктивним лічильником праці);
- поділ на гроші національні і гроші міжнародні, їх роз'єднання.

Такі гроші Шарапов і назвав абсолютними. Вони є нейтральними (не заважають економіці нормально функціонувати) і постійними (не по відношенню до дорогоцінних металів, а по відношенню до всієї економіки). Саме такі гроші «позволяють оживотворять и оплодотворять народный труд до предела, до которого в данное время достигает трудолюбие народа, его предприимчивость и технические познания» [215].

Але умовою існування таких грошей, як уже зазначалося, є моральність влади і певна організація фінансової системи держави (наявність ієрархічно побудованої системи грошово-кредитних установ, в т.ч. державних кас, очолюваних центральною державною кредитною установою, що регулює кількість грошей в економіці). Найкращим забезпеченням грошей є «нравственное начало, лежащее в основе самодержавного государства». Це моральне начало, яке стосується організації грошового обігу, проявляється так:

- держава підтримує нейтральність грошей, не віддаючи переваги ні капіталу, ні працівникам, ні знанням;
- держава забезпечує неухильне зростання національного багатства за рахунок застосування «уявних капіталів»;
- держава забезпечує справедливий розподіл результатів господарської діяльності за допомогою державних фінансів (бюджету і фондів, що формуються за рахунок запасних капіталів);
- держава захищає систему абсолютних грошей від зовнішніх і внутрішніх зазіхань (зовнішні – з боку світових лихварів, бірж; внутрішні –

з боку тих, хто бажав би отримати необґрунтовані привілеї за рахунок капіталу – минулої праці);

- держава уникає будь-яких зловживань своїм привілейованим становищем, пов'язаним з особливими повноваженнями в справі випуску грошей і регулювання їх обігу [85, с. 446].

Але на думку С. Ф. Шарапова, *неможливо було б зовсім відмовитися від золота, воно повино використовуватись у міжнародних розрахунках. Таким чином, науковець фактично запропонував розділити внутрішні та міжнародні грошові розрахунки*. Паперовий рубль повинен скласти основу грошового обігу у межах держави, а золото – за її межами. До речі, *ця ідея С. Ф. Шарапова була втілена за радянські часи*: грошово-кредитна система СРСР передбачала чітке розмежування внутрішнього грошового обігу та міжнародних розрахунків.

Крім теорії абсолютних грошей, С. Ф. Шарапов також запропонував теорію «уявних» і «запасних» капіталів. Уявний капітал названий так тому, що він існує у формі паперових грошей і не має товарних «двійників». Паперовий рубль, що не залежить від золота і випускається державою в міру необхідності, дозволяє при правильній організації кредитних установ оживляти і запліднювати народну працю і її продуктивність якраз до межі, до якої в даний час досягає працьовитість народу, його підприємливість і технічні пізнання. Такий рубль, випущений в обіг, до певного моменту часу є «уявним капіталом», оскільки остаточних матеріальних результатів праці ще не створено. Іншими словами, *держава авансує створення об'єктів капітальних вкладень, які після завершення робіт стануть дійсним капіталом, що забезпечує пропонування товарів і послуг*.

Ось як Шарапов пояснює *природу уявного і дійсного капіталу*: «Государство строит железную дорогу... на вновь выпущенные знаки. Создается огромный заработок, ибо вызывается огромный труд. Капитал, оплодотворивший этот труд, не действительный, а мнимый, ибо бумажки представляют из себя пока простые квитки, расчетные знаки. Что изображает этот заработок? Как он распределился? Он распределился на началах политической экономии, по законам свободного спроса и предложения. Но при этом, кроме заработка всех и каждого из участвовавших в работе, явилось еще некоторое реальное имущество, приносящее доход, и это имущество (если дорогу строила казна) принадлежит ей, т. е. составляет предпринимательскую долю этого мнимого капитала, ставшего, однако, после постройки капиталом действительным. Чей это капитал? Кто его собственник? Очевидно, государство, т. е. весь народ» [215].

Тобто, для того щоб поживити економічне життя в країні, сприяти розвитку народного господарства країні, потрібні додаткові гроші. Стандартний фінансовий механізм передбачав їх залучення через позику, відповідно країна опинялась у певній залежності та нарощувала борги. Альтернативою є випуск додаткових паперових грошей.

При цьому, щоб запобігти виникненню інфляції та сприяти розвитку господарства, влада повинна чітко слідкувати за станом грошового обігу та ділової активності у країні, а також припиняти всяку можливість зловживань у фінансовій сфері. А за умов тимчасового спаду ділової активності частка грошей повинна вилучатись із обігу, щоб обсяг грошової маси завжди у цілому відповідав кількості товарів та послуг, які пропонуються.

Якщо ж влада буде керуватись не національними, а особистісними інтересами, завжди є висока вирогідність зловживань у фінансовій сфері, зокрема, може виникнути спокуса скористатись інфляцією, щоб розрахуватись з народом за власними боргами за рахунок паперових коштів, які знецінюються, але цього допускати не можна.

Шарапов – реаліст. Насамперед він розуміє, що *«уявним» капіталом не можна зловживати*. Надмірна емісія паперових грошей може призвести до інфляції і навіть відкинути економіку країни назад. Більш того, він розуміє, що *«уявний капітал»* далеко не у кожній країні може стати *«паличкою-виручалочкою»*, яка творить *«економічні чудеса»*. Для цього необхідні певні умови. Насамперед, потенціал *«уявного капіталу»* проявляється в повній мірі лише в масштабах всієї країни. Для цього випуск *«уявних капіталів»* і володіння ними повинні знаходитись в руках центральної державної влади, яка до того ж гарантує чесне і правильне застосування *«уявного капіталу»*. Крім того, на території країни повинні бути в достатній кількості і належної якості вільні економічні ресурси (фактори виробництва). Як зазначає Шарапов, *«мнимые капиталы» «оживляют и вызывают народный труд только тогда, когда вызвать этот труд возможно, т. е. когда его элементы уже есть налицо в виде материалов, рабочих рук и умственных сил»*.

Активна роль паперових грошових знаків в господарстві, за Шараповим, можлива при наявності двох умов організації грошового обігу. По-перше, *право емісії має належати, безумовно, державі - «центральної державній установі»* (автор наполегливо уникає слова «банк»). По-друге, *регулятором величини грошової маси буде «государственная экономическая политика, становящаяся добросовестным и бескорыстным посредником между трудом, знанием и капиталом»*.

Тільки така сукупність передумов, як єдина емісійна система і розумне регулювання грошового обігу, здатна створити *«бумажные абсолютные деньги»*, причем сколь угодно много, идущие на пополнение *«всемирных, мирских или государственных запасных капиталов»*.

Тому в рамках теорії уявного капіталу автором приділялася велика увага проблемі управління грошовим обігом, змістом якого було визначення оптимальної кількості грошових знаків, які повинні знаходитись в обігу. Для цього С. Ф. Шарапов вводить ряд критеріїв, що свідчать, з одного боку, про нестачу грошей в обігу, а з іншого – про їх надлишок. Він говорив про дві ознаки, що свідчать про нестачу грошей в обігу. Перша – це *«высота процента за наем денег»*, другий – *«обесценение труда»*.

Що стосується першої ознаки – рівня процентної ставки, то він дійсно з середини ХІХ ст. і до 50-х років ХХ ст. був традиційним показником стану грошового ринку і інструментом її регулювання. В даний час цей метод впливу на грошовий обіг у багатьох розвинених країнах втратив своє значення.

Вплив розміру заробітної плати на попит і управління економічним циклом через регулювання величини доданої вартості зберігає своє значення до сьогодні. (Наприклад, у США індекс споживчих витрат є ключовим показником стану економічної кон'юнктури.)

До показників «надлишку вільних грошових коштів» С. Ф. Шарапов відносив «розвиток промислової спекуляції, появу дутих або свідомо неблагонадійних підприємств», знецінення грошової одиниці, нерівномірне зростання цін («цены начинают перемещаться уродливо»).

Автор вказував і на ряд *критеріїв, що свідчать про оптимальну кількість грошових знаків в обігу*. До них він відносив ряд тенденцій: зниження процентної ставки, зниження цін на промислову продукцію і товари першої необхідності, реальне підвищення рівня заробітної плати та «торжество и огромные оплаты труда творческих и вообще умственных» працівників.

Особливо слід зупинитися на останньому показнику. Тут ще раз проявляється прозорливість ученого, який вже в кінці ХІХ ст. побачив, що зростання частки доданої вартості у сукупній ціні товару сприяє стабілізації грошового обігу та, відповідно, купівельної спроможності грошей. Значну роль у цьому збільшенні він бачив у *справедливій оплаті працівників розумової праці*.

С. Ф. Шарапов з жалем визнавав, що наука досі не знає «більш точних прийомів» підрахунку необхідної величини грошей в обігу. Оптимальне значення грошової маси визначається емпіричним шляхом. Для цього грошова система повинна бути еластична, мати спеціальний інститут, в який гроші, в разі їх надлишку, притікають у вигляді вкладів і випливають, при їх відсутності, за рахунок видачі позик. Таким інститутом, вважав Шарапов, була *централізована державна система ощадних інститутів*: «Бумажный рубль рождается в момент перехода из рук государства в руки подданного и умирает, войдя обратно в центральную государственную кассу».

Держава, що володіє «самостійними доходами», не потребує ані позик, ані високих податків.

Аналіз творів Сергія Федоровича Шарапова показує, що більшість його ідей про державний устрій країни, організацію грошового обігу, структуру кредитної системи було реалізовано в епоху радянської влади. Так, наприклад, кредитна реформа СРСР 1930-1932 рр. була здійснена відповідно до ідей Шарапова. Багато з запропонованого ним не втратило свого значення і понині.

Він показав, що *жодне велике народногосподарське рішення не є суто економічним, воно завжди повинно враховувати політичні, військові*

та моральні чинники. Відповідно до фінансових критеріїв можна порівнювати лише варіанти вирішення однієї і тієї ж задачі, що задовольняють весь комплекс цих факторів. Але вирішувати тільки виходячи з фінансового критерію життєво важливі для країни питання, наприклад, чи починати індустріалізацію країни з розвитку легкої промисловості або прямо з важкої індустрії, неприпустимо.

В цілому, суспільно-політичну сутність пропонованої ним фінансової системи Шарапов висловив крилатою фразою: «Капіталізму, то есть господству капитала, здесь нет места, а потому нет места и его антитезе — социализму». Росія поклала б межу експансії паразитичного спекулятивного і лихварського капіталу, який прагне до світового панування. За умови проведення пропонованої Шараповим реформи змінювався б «сам характер русского государственного строя, усиливая нравственную сторону бытия и доставляя возможность проведения свободной христианской политики».

Економічні ідеї С. Ф. Шарапова, на жаль, не були реалізовані за його життя. Грошова система, вся сукупність фінансових відносин в країні за системою, запропованою Шараповим, була б незрівнянно ефективніше тієї колоніальної системи зовнішнього управління фінансами, яку обрали сучасні йому ліберальні правителі Росії. А ось ті перетворення, які проводились в країні після революції (особливо в сталінську епоху), як зазначає В. Ю. Катасонов, наводять на думку, що наші господарські та фінансові керівники були знайомі з ідеями Шарапова і практично втілювали їх в життя. Ідеї Шарапова не втратили своєї актуальності і зараз.

11.6. Основні економічні ідеї Д. І. Менделєєва

Значний внесок у розвиток теорії та практики національної економіки зробив вчений-енциклопедист *Д. І. Менделєєв (1834-1907)*. Багато в чому завдяки його працям в кінці XIX – на початку XX ст. в Росії виникла економічна теорія, яка була незрівнянно вище західної політичної економії і ґрунтувалася на православному світогляді, враховувала національні особливості господарства, всебічний розвиток народного господарства країни. Його основні економічні ідеї в цілому висловлюють головні особливості економічної думки східнослов'янської економічної школи. Зупинимося на них детальніше.

Творча спадщина Д. І. Менделєєва становить зібрання творів з 25 томів. З них присвячені економіці такі праці, як «Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом», «Заветные мысли», «К познанию России».

Основні економічні ідеї Д. І. Менделєєва полягали в наступному. Так само, як і С. Ф. Шарапов, Д. І. Менделєєв бачив *згубність існуючого світового порядку в торгових і фінансових відносинах*, коли більш розвинуті країни випускають кінцеву промислову продукцію і продають її за завищеними цінами менш розвиненим в промисловому відношенні країнам.

А ті, у свою чергу, орієнтуються на продаж на світовому ринку сировинної продукції, на той час Росії, насамперед сільськогосподарської, але вже за заниженими цінами. Таким чином, здійснюється *механізм перекачування ресурсів*, зростає зовнішня заборгованість, країни відстають, втрачають свій золотий запас і не можуть випередити розвинені країни, а розрив між ними посилюється.

Включена до цього порядку Росія за час ліберальних реформ Олександра II мала величезне зростання зовнішньої заборгованості, негативне сальдо торговельного та платіжного балансу.

Щоб створити новий порядок і сильну, незалежну економіку, Д. І. Менделєєв запропонував систему перетворень народного господарства країни, яка багато в чому і була здійснена під час царювання вже іншого імператора – Олександра III, політика якого відповідала принципам цивілізаційної ідентичності.

Д. І. Менделєєв обґрунтовував *необхідність комплексного розвитку народного господарства*, промисловості. Під промисловим розвитком він розумів не тільки розвиток індустрії, але й транспорту, торгівлі, невиробничої сфери. На думку Менделєєва, в Росії необхідно було, перш за все, розвивати важку, а не легку промисловість. І йти треба не шляхом наздоганяючого розвитку, але розвиватися на основі найбільш передової технології з завданням *«обійти, не наздоганяючи»*.

Для цього, за його розрахунками, необхідно було вкладати у розвиток промисловості 700 млн руб. щорічно – в два рази більше вже досягнутого тоді рівня капіталовкладень [207, с. 494].

Крім того, щоб забезпечити випереджальний розвиток, необхідно *розвивати вітчизняну науку*. Тому Д. І. Менделєєв виступав за розвиток російської науки і народної освіти, вважав, що в цьому запорука розвитку промисловості та держави в цілому.

У цілому Д. І. Менделєєв підтримував тісну співпрацю наукової думки та виробництва і сам впроваджував свої ідеї в розвиток багатьох сфер народного господарства, починаючи від розвитку видобувної промисловості, вугле- і нафтовидобутку, переробної промисловості, і закінчуючи розвитком сільського господарства.

Хоча для розвитку країни були потрібні величезні фінансові вкладення, і багато державних діячів бачили, як і зараз, вихід у залученні іноземного капіталу, Д. І. Менделєєв вважав, що *необхідно спиратися на внутрішні можливості, концентруючи капітал і спрямовуючи його в ключові галузі*. Іноземний капітал, на його думку, можна залучати лише на обмежених умовах.

Значним внеском Д. І. Менделєєва в розвиток вітчизняної та світової науки було *обґрунтування розвитку народногосподарського комплексу на основі територіальних комплексів і праці з економічного районування Росії*.

Так само, як і багато представників східнослов'янської школи економічної думки, Д. І. Менделєєв виступав проти західних ліберальних

економічних теорій невтручання держави в ринкову економіку. Він вважав, що *ринкове регулювання економіки повинно поєднуватися з активним втручанням держави у розвиток економіки*. Тільки держава, доповнюючи ринок, може найточніше виразити загальнонаціональний інтерес, стати запорукою загального добробуту.

Також він виступав прихильником *багатоукладної економіки*. Вважав можливим *розвиток таких форм економічного життя*, як «складочные капиталы, государственно-монопольные предприятия, артельно-кооперативные предприятия» [207, с. 499]. Але найбільш доцільним, у тому числі з історичної точки зору, він вважав *артільно-кооперативний спосіб*. Д. І. Менделєєв виступав за з'єднання общинного начала і підприємницької ініціативи. Вважав, що в промисловості можливе співіснування державних та приватних заводів, розвиток великих, середніх, малих підприємств.

Ідеал бачив у такому підприємстві, де *господар був би і учасником в усьому господарстві*, і знав би кожного працівника, а всі робітники були б зацікавлені в підсумках спільної роботи.

Ці ідеї Д. І. Менделєєва залишаються актуальними і сьогодні, так само, як і його праці з демографії. Зокрема, це стосується *спростування теорії Мальтуса*, на основі якої побудована сучасна «концепція золотого мільярда», яка, на жаль, прийнята як одна з основ сучасної світової політики.

Мальтус стверджував, що зростання населення йде в геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, і тому необхідно обмежувати зростання народжуваності у бідного населення. Д. І. Менделєєв показав, що в міру розвитку промисловості виробництво засобів існування випереджає зростання населення. *Земля, на думку Д. І. Менделєєва, може прогодувати 10 млрд осіб* [207, с. 498].

Вінцем економічних досліджень Д. І. Менделєєва стала робота «Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом». Цю роботу сучасники назвали *«біблією російського протекціонізму»* [207, с. 495]. До Д. І. Менделєєва митний тариф розглядався як захід суто фіскальний – джерело поповнення доходів скарбниці. Д. І. Менделєєв запропонував відмовитися від такого вузького підходу і *встановлювати мита на ввезені і вивезені товари з урахуванням їх впливу на розвиток продуктивних сил Росії*.

Наприклад, якщо через високі мита якийсь імпортований товар взагалі не надійде до Росії, але розвинеться його вітчизняне виробництво, митного доходу взагалі не буде, але скарбниця отримає набагато більше у вигляді податків від російських виробників. Також набагато більші вигоди отримує в цьому випадку суспільство в цілому – це заробітки робітників і прибутки підприємців. При цьому Д. І. Менделєєв вважав, що всередині країни для вітчизняного виробництва повинен діяти принцип змагальності. Затверджені царем Олександром III, ці пропозиції відіграли величезну роль у захисті від недобросовісної конкуренції та розвитку промисловості Росії.

Так само, як і інші представники східнослов'янської школи економічної думки, Д. І. Менделєєв виділяв *моральний фактор виробництва*. Д. І. Менделєєв розглядав промислову діяльність не тільки як економічну, але і як моральну. Він виходив з того, що в праці виявляються всі сили людини – як фізичні, так і духовні, «те природные, исторические и вообще вне воли находящиеся Божественные условия и законы...» [207, с. 498].

Він вважав, що в теорії національної економіки важливе місце мають не тільки правильні факти, а й певний світогляд.

З цієї позиції Д. І. Менделєєв піддав критиці західну політичну економію. Один із головних *недоліків політичної економії* Д. І. Менделєєв бачив у тому, що *вона обмежується суто економічною, частіше грошовою оцінкою явищ господарського життя, не вдаючись у їх моральну оцінку*, а це неправильно: «Деньги и богатство не оправдывают худых дел и обид» [207, с. 497].

Багатство і капітал Д. І. Менделєєв вважав функцією праці. Статок без праці може бути моральним, тільки якщо отриманий у спадщину. Капіталом є тільки та частина багатства, яка спрямована на розвиток промисловості і виробництва, але не на спекуляцію і перепродаж.

Економіку Д. І. Менделєєв вважав однією зі сфер єдиного народного життя, яке пронизане моральним і духовним началом. Економіка покликана задовольняти всі потреби людини, не тільки нижчі (чим займалася політична економія), але і вищі – «самостоятельные людские функции, разумом и любовью определяемые». Вважав, що в основі сучасної йому науки лежать християнські принципи, і поза цієї скарбниці не може бути успіху в пізнанні природи, суспільства і людини [207, с. 500].

11.7. Теорії кооперації М. І. Туган-Барановського, О. В. Чаянова. Вчення про великі цикли М. Д. Кондратьєва

У 20-ті роки минулого сторіччя східнослов'янська економічна думка виходить у лідери світової економічної науки з найважливіших її напрямків – теорії циклів, економічної динаміки, багатоукладної економіки, аграрної теорії, теорії систем, теорії регулювання ринку та ін. Різні наукові течії зробили свій внесок в цей зліт, однак центральними фігурами, по праву, слід вважати *М. І. Туган-Барановського (1895-1919), М. Д. Кондратьєва (1892-1938), О. В. Чаянова (1888-1937)*. Ці вчені не тільки зробили великий внесок у світову економічну науку, але й запропонували конкретні проекти соціально-економічного розвитку Росії, які враховували соціокультурні особливості господарювання, двоїсту духовно-матеріальну природу людини.

Видатною постаттю в східнослов'янській економічній думці був М. І. Туган-Барановський. Його економічні твори характеризуються

надкласовим, загальносоціальним підходом до економічного життя суспільства. Саме він вперше в історії економічної думки спробував поєднати трудову теорію вартості і теорію граничної корисності *Е. Бем-Баверка* австрійської економічної школи.

М. І. Туган-Барановський задовго до *П. Самуельсона* та інших сучасних західних економістів здійснив свій неокласичний синтез, виробив свою наукову конвергенцію. Більш того, в розумінні трудової теорії вартості М. І. Туган-Барановський розходився з російськими марксистами, що трактували ціну як грошовий вираз вартості. Для М. І. Туган-Барановського ціна відбивала діалектичну єдність двох властивостей товару: вартості і споживної вартості. Саме тому він і зробив спробу синергетичного з'єднання теорій вартості і корисності. В основі цієї спроби лежала ідея про еквівалентний обмін як основу задоволення потреб людини та забезпечення їй гідних умов життя.

Як конкретний спосіб такого обміну та засобу виживання у важких умовах ринкової організації господарства М. І. Туган-Барановський пропонував *кооперацію*. У своїй книзі «*Соціальна теорія кооперації*» він відштовхувався від ідеї обмеженості трудових ресурсів і наростання конкурентної боротьби на ринку. На думку автора, це робило неминучим об'єднання дрібних і середніх товаровиробників, яким ставало дедалі важче протистояти потужному тиску капіталу поодинці. Кооперування товаровиробників виступало не тільки засобом виживання, а й джерелом розвитку (саморозвитку) суспільства. *Саме кооперування, а не конкуренцію він вважав джерелом економічного та соціального розвитку*. За логікою автора конкуренція веде не тільки до зростання змагальності, але і до відвертого суперництва, породжує нелегітимні методи конкурентної боротьби, сприяє непродуктивній розтраті ресурсів і енергії. Кооперація, навпаки, сприяє розвитку співробітництва, економічному й раціональному використанню всіх наявних ресурсів і можливостей.

Саме у розвитку таких форм організації виробництва, як артіль і кооперація, у всіх галузях народного господарства, в поєднанні аграрного та індустріального шляху розвитку бачили майбутнє економіки багато представників східнослов'янської економічної думки. Найбільш повну концепцію розвитку економіки, засновану на засадах кооперації і селянсько-міському господарстві, розробив *О. В. Чаянов*.

О. В. Чаянов був вченим колосальної працьовитості і таланту, який написав велику кількість книг і статей. Але в той же час він володів і чудовим літературним стилем, він писав: «что, в самом деле, замечательного в том, что крестьянка, отдоив свою корову, чисто моет свой бидон и относит в нем молоко в соседнюю деревню, в молочное товарищество, или в том, что сычевский крестьянин – льновод свое волокно вывез не на базар, а на приемный пункт своего кооператива? На самом деле эта крестьянка со своим ничтожным бидоном молока соединяется с двумя миллионами таких же крестьянок и крестьян и образует свою

кооперативну систему Маслоцентра, являющуюся крупнейшей в мире молочной фирмой. А сычевский льновод, обладающий уже достаточной кооперативной выдержкой, является частицей кооперативной системы Льноцентра, являющегося одним из крупнейших факторов, слагающихся в мировой рынок льна» [цит. за 217, с. 85].

В інших місцях О. В. Чайанов підкреслює особливу цінність фактора селянського життя, пов'язаність його з індивідуальною творчістю селянина і зв'язок його з землею. Наприклад, він говорить, що «деятельность сельского хозяина настолько индивидуальна и носит настолько индивидуальный местный характер, что никакая руководящая извне воля не сможет вести хозяйства» [цит. за 217, с. 86]. Іншими словами, працівник може ефективно вести господарство тільки в одному випадку – якщо він народився і виріс на цій землі.

Досягти найбільш ефективної моделі господарювання можна, тільки з'єднавши особисту ініціативу, зацікавленість і колективні зусилля і капітали, в цьому і полягає суть кооперації.

Якщо перейти на більш конкретну, прозаїчну мову, то концепція О. В. Чайанова полягає в наступному. Він бере те, що називається трудовим планом сільського господарства, і розбиває його на певні ланки. При цьому він з'ясовує, що є ряд ланок на зразок тих, які він згадує, які можуть бути з успіхом кооперовані. Після цього, в результаті великої кількості приватних досліджень, збирання величезної кількості фактів, він будує так звану теорію «диференціальних оптимумів». Це означає, що для кожної ланки виробництва, наприклад, збирання молока або отримання кредитів, він з'ясовує, *скільки господарств потрібно об'єднати разом у цій діяльності, щоб вона була найбільш ефективна*. При малому їх числі вона ще недостатньо ефективна, при великому вона стає занадто громіздкою і т.д. І він з'ясовує, що розкид тут колосальний, тому ефективність кооперації може бути досягнута тільки за рахунок того, що село покрито мережею кооперативів і кожен селянин бере участь в безлічі кооперативів. Це він називає «горизонтальною кооперацією».

Якщо ж деякі групи селян об'єднують всю свою діяльність у всіх галузях, то в кожній окремій ланці цей оптимум, як правило, буде порушений, і система перестане бути ефективною. Яскравий приклад цього дає *колгосп*. Важливе місце в цій системі О. В. Чайанов надавав *індустріалізації сільських регіонів на основі створення агроіндустріальних комбінатів*. Якщо знайти найбільш раціональний радіус збору сировини по кожній культурі, то можна визначити місце переробних підприємств. Їх потрібно забезпечити дорогами, енергетичною базою і створити тим самим районний комбінат первинної переробки сільськогосподарської продукції.

Ця система кооперації була розроблена і навіть у якійсь мірі впроваджувалася в життя. Було кілька мільйонів такого типу кооперативів у непівській Росії і 10-20 млн кооперативів дореволюційних. Але весь цей розвиток був, звичайно, перерваний колективізацією 1930 р. Зараз ця

система привертає велику увагу і використовується в Індії і в Китаї. У Китаї, наприклад, в дискусіях з організації селянського господарства посилення на праці О. В. Чаянова зустрічаються дуже часто [217, с. 89].

«Організаційно-виробнича» теорія розроблялася О. В. Чаяновим на прикладі селянської сім'ї як соціальної основи трудового селянського господарства. Він показав, що *виникнення, структура, функціонування, розвиток трудового господарства підпорядковані не закону максимізації прибутку, а законам відтворення сімейних відносин*. І цей закон відноситься до кожного сімейно-трудоного господарства, а не тільки до селянського.

Якщо врахувати, що відтворенню сім'ї підпорядкована організація як селянсько-фермерських господарств, так і господарств кустарів і ремісників, надомних робітників і дрібних торговців, то вийде, що сімейно-трудоное господарство охоплює переважну частину населення земної кулі. *Деякі прогностисти вважають, що за цими господарствами (у варіанті «сімейно-електронного котеджу») є майбутнє в усіх високорозвинених країнах. Такі господарства утворюють пласт некапіталістичних ринкових інститутів, що розвиваються за своїми законами*. Своїми працями О. В. Чаянов заклав основи для більш широкого погляду на економічні інститути як на норми та організації, здатні спиратися і на егоїстичні, і на сімейні, кооперативні, колективістські основи людської психології.

Інший, настільки ж значний представник цього напрямку – це *М. Д. Кондратьєв*. Він керував інститутом, який займався вивченням зв'язків планування індивідуального господарства і ринку. Він виявив, зокрема, що існують деякі періодичності в історії економіки, приблизно п'ятдесятиліття, які він назвав «довгими хвилями»; зараз вони є загально визнаним економічним фактом і фігурують під назвою «циклів Кондратьєва».

В основі кондратьєвського вчення про великі цикли кон'юнктури, про статистику, динаміку і генетику лежить уявлення про «двоїсту природно-соціальну природу людини», яку «необхідно суворо враховувати». М. Д. Кондратьєв *виділяв органічне начало у людській природі як вісь довготривалих циклічних (в тому числі інституційних) коливань і базу генетичного розвитку суспільства та його інститутів*. Згідно з М. Д. Кондратьєвим, «склонность психофизической природы человека к изменчивости является одним из глубочайших условий изменчивости и пластичности самого общества». Однак можливість суспільних умов впливати на психофізичну організацію людини обмежена природно-органічними параметрами цієї організації. *У ході довгих хвиль кон'юнктури здійснюються не тільки зміни в техніці, структурі виробництва, але і кардинальні зрушення в системі держав і суспільних інститутів*. Але М. Д. Кондратьєв мовби попереджав нас: «То, что невозможно для

человека в силу органических условий, очевидно, не может возникнуть и под влиянием общественных условий» [113].

Однак, залишаючись тільки на цьому надзвичайно абстрактному рівні дослідження, неможливо виявити реальні закономірності руху економічного життя даного соціуму. *Саме тому в різних цивілізаційних умовах взаємовплив (взаємодія) різних інституційних структур може відбуватися по-різному, відбиваючи притаманні кожній цивілізацій ціннісні орієнтири.*

Висновки. Східнослов'янська економічна думка передбачила розвиток сучасних напрямів у західній економічній науці, зокрема висновки сучасної інституційної теорії, появу теорії людського капіталу, концепції інтелектуального капіталу, розвиток економічної соціології та економічної психології, етики бізнесу.

Причому західна економічна теорія з багатьох питань так і не змогла наблизитися до деяких висновків наших мислителів. Зокрема, до цих пір моральний капітал не вважається складовим людського капіталу і четвертим фактором виробництва. Не існує і цільного об'єктивного погляду на людину в економіці як конкретний духовний тип, носія матеріального і духовного начала, індивідуалізму і колективізму, поведінка якої в економіці визначається не тільки раціоналізмом, існуючими в суспільстві інститутами, а й ставленням та дотриманням моральних норм самою людиною.

Та економічна теорія, яка створювалася представниками східнослов'янської економічної думки, принципово відрізнялася від західної економічної теорії, нині відомої під назвою «економікс».

Мислителі будували своє бачення економіки, людини в ній на інших світоглядних позиціях. З одного боку, економіка розглядалася як складова частина більш складної системи, в якій найголовніше місце займає людина, і як особистість у своїй неповторності, і як клітинка єдиного організму – народу. Тому вони розуміли, що економіка виконує свою службову функцію по відношенню до забезпечення життєдіяльності і окремої людини, і народу в цілому.

З іншого боку, вони стверджували, що економіка залежить від релігійних, культурних, моральних чинників.

Але не тільки залежить, але й визначається ними. Даний висновок важливий для нас не тільки з теоретичних позицій. Саме розуміння цього і творення моральних і культурних засад дозволить побудувати іншу соціально-економічну політику нашої держави, яка реально здатна вивести країну з кризи.

Необхідно зрозуміти, що категорії західної економічної науки, її зміст не застосовні для нас.

Наша економічна наука повинна будувати свій соціальний і економічний ідеал, базуючись на нашій традиційній культурі, сформованій в межах православної цивілізації, звичайно з урахуванням нинішнього

стану всіх сфер нашого суспільства, геополітичних факторів. У цілому це повинно втілитися у стратегію духовно-культурного та соціально-економічного розвитку нашого суспільства. Але ця адаптація, навіть у більшій мірі, буде належати вже до конкретних кроків наближення цього ідеалу, які, у свою чергу, повинні відбитися в конкретних напрямках і програмних документах соціально-економічної політики держави.

І тут, як підказують нам наші великі предки, важливо зрозуміти і прийняти до реалізації положення, відповідно до якого *економічний розвиток держави, її економічна безпека залежать, по-перше, не від економічних реформ самих по собі, а від того, яка філософія, і відповідно, економічна доктрина, закладена в їх основу, а по-друге, від духовно-морального, духовно-культурного, духовно-інтелектуального капіталу творців реформ і людей, що стоять біля керма влади, народу в цілому.*

Питання для самоконтролю

1. На якій основі розвивалась східнослов'янська економічна думка, у чому полягали особливості її формування? Її представники.
2. Основні ідеї І. Т. Посошкова та їх актуальність.
3. Східнослов'янська економічна думка щодо соціокультурного фактору в економіці.
4. Східнослов'янська економічна думка щодо впливу духовно-моральних факторів на розвиток економіки.
5. Східнослов'янська економічна думка щодо необхідності розвитку освіти та принципів економічної освіти.
6. Основні ідеї С. М. Булгакова та їх актуальність.
7. Основні ідеї С. Ф. Шарапова та їх актуальність.
8. У чому полягає «таємниця» золота? До яких наслідків призвів перехід на золотий стандарт в країнах Європи та в Росії?
9. Розкрийте сенс ідеї «абсолютних грошей» та умови їх введення.
10. Східнослов'янська економічна думка щодо розвитку економічної науки та економічної політики держави.
11. Основні ідеї Д. І. Менделєєва та їх актуальність.
12. Основні ідеї О. В. Чаянова та їх актуальність.
13. Основні ідеї М. І. Туган-Барановського та їх актуальність.

Питання для обговорення

1. Чому в соціально-економічних реформах небезпечно спиратись на чужу (західну) економічну теорію, а необхідно спиратись на надбання вітчизняної (для нас – східнослов'янської економічної думки)?
2. Чому в економічній теорії стала домінувати західна школа?

3. У чому полягає актуальність східнослов'янської економічної думки (соціокультурний, духовно-моральний фактор, економічна освіта) для розвитку економіки та суспільства України?

4. У чому полягає актуальність східнослов'янської економічної думки щодо розвитку фінансової системи України?

5. У чому полягає актуальність східнослов'янської економічної думки щодо розвитку економіки України?

6. Що необхідно для того, щоб актуальні напрацювання східнослов'янської економічної думки були впроваджені в соціально-економічний простір?

Теми рефератів

1. Розвиток соціально-економічних ідей С. М. Булгакова в сучасній філософсько-економічній думці.

2. Соціально-економічні ідеї та розробки Д. І. Менделєєва, їх втілення в життя та актуальність для сучасної економічної політики держави.

3. Соціально-економічні ідеї С. Ф. Шарапова та їх впровадження в фінансовій системі СРСР та інших країн.

4. Основні положення фінансової теорії С. Ф. Шарапова та їх актуальність.

5. Теорії кооперації О. В. Чаянова та М. І. Туган-Барановського, історія та перспективи їх практичної реалізації.

6. Розвиток ідей східнослов'янської економічної думки в сучасних напрямках зарубіжної соціально-економічної науки.

7. Розвиток ідей східнослов'янської економічної думки в сучасних напрямках вітчизняної соціально-економічної науки.

Література [7, 11, 16, 17, 20, 25, 26, 85, 120-122, 125, 132, 134, 146, 154, 167, 215, 217, 232].

12. ХАРАКТЕРИСТИКА ТИПІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЗА МОРАЛЬНИМ КРИТЕРІЄМ

В останнє десятиліття особливу увагу вітчизняних економістів-теоретиків привернула *проблема типізації та порівняння соціально-економічних систем* (СЕС) суспільства. Вона в першу чергу була обумовлена необхідністю виявлення закономірності розвитку СЕС та визначенням оптимального напрямку розвитку держави, в т. ч. тієї моделі господарювання, яка має бути сформована в Україні.

Типізація дозволяє описати характерні риси СЕС згідно з певними критеріями. Її метою може бути діагностика стану СЕС, яка домінує в певний період часу, в якійсь країні або групі країн, у т. ч. оцінка відмінностей та спільних рис, сильних і слабких сторін тієї чи іншої системи. Також типізація та характеристика СЕС повинна сприяти виявленню причин і джерел спадів, піднесень і криз в траєкторії соціально-економічного розвитку держави. І відповідно, сприяти вибору оптимального шляху, моделі і стратегії трансформації суспільства та економіки, втілених у національній доктрині розвитку держави.

Вітчизняні вчені пропонують систему критеріїв типізації СЕС, детально аналізують їх види. Але жодна з цих типізацій не відповідає на одне з найактуальніших питань про причини світової економічної кризи, яку деякі фахівці називають «фінансовим Армагеддоном». Це такий критерій, як духовно-моральна орієнтація СЕС та відповідно її цінності, цілі й вектори розвитку.

В темі 6 ми вже зверталися до проблематики класифікації СЕС відповідно до вищеназваних критеріїв і виділили два типи СЕС: духовно-моральну СЕС і аморальну СЕС. За рамками дослідження залишився ще один тип СЕС, який можна назвати як соціально (морально) орієнтовану СЕС, а також порівняльний аналіз основних характеристик всіх трьох типів СЕС.

Отже, відповідно до орієнтації СЕС на виконання в системі духовно-моральних цілей і дотримання норм моральності і моралі в усіх сферах життя, в т. ч. в економічній діяльності, ми виділили три типи СЕС: *духовно-моральна СЕС, протилежний їй тип – аморальна СЕС і третій тип – соціально (морально) орієнтована (але морально обмежена) СЕС*. Третій тип в якійсь мірі є усередненим, або транзитивним. Він важливий для нас, оскільки перейти з поля аморальної системи до духовно-моральної досить непросто і цей тип СЕС може стати для України своєрідною перехідною моделлю [104].

Для того, щоб більш детально описати суть і відмінності кожної з типів СЕС, ми вибрали *найбільш значущі характеристики*: ціннісне ядро або головна ідея культури; домінанта розвитку суспільства; термінальні цінності культури; цінності-цілі СЕС; цінності-засоби СЕС; фактори

розвитку СЕС, в т.ч. основні ті, що визначають розвиток, і залежні; основні регулятори розвитку життя суспільства, в т. ч. соціально-економічного розвитку; місце, роль людини в економічній діяльності; значення економічної діяльності в житті людини; домінуючий рівень розвитку людини (при цьому, якщо ми позначаємо як верхній рівень особистісного розвитку духовний, духовно-душевний рівень, то передбачається, що нижчі рівні також розвиваються, тільки в ієрархії цей рівень займає вище місце); праця як категорія; характер праці; характер організації трудових і економічних відносин; домінуючі мотиви (потреби) праці, які існують в СЕС (табл. 12.1).

Крім того, ми описали *основні соціально-економічні установки* – ставлення до основних соціально-економічних категорій та установка на відповідні типи економічної поведінки, які сформувалися в різних типах СЕС. Це ставлення до праці, до власності, влади, багатства, грошей, ставлення до справедливості та її прояву в економічній діяльності; спосіб споживання; основа розподілу; культура ділових відносин. Також це *установки на відповідні типи економічної поведінки*, які проявляються в орієнтації поведінки на результат для себе і для інших; ставленні до навколишнього природного середовища; вирішенні дилеми «мораль-прибуток»; взаємодії суб'єктів господарювання всередині системи і по відношенню до інших СЕС; домінуючих типах економічної поведінки (табл. 12.2–12.3).

Звернемось більш докладно до характеристики кожного з типів СЕС.

12.1. Духовно-моральна соціально-економічна система

Духовно-моральна соціально-економічна система – це така система ведення господарства і соціального устрою, яка має сприяти націленості особистості і суспільства в цілому на вічні цінності віри, надії і любові, прагненню до духовного зростання, згоди і взаємодопомоги. В цій системі реалізуються сотеріологічна, моральна та есхатологічна цілі.

Духовно-моральна СЕС – гуманна і соціальна – вона служить інтересам особи і суспільства. Це система, яка забезпечує гармонійний розвиток особистості людини, в тому числі творчий, інтелектуальний, духовний; накопичення духовного та інтелектуального капіталу особистості і суспільства; злагоду і мир у суспільстві, збереження і розвиток всього навколишнього світу; соціальний комфорт і матеріальний добробут усіх членів суспільства.

Головними цінностями духовно-моральної культури такої системи є: Бог, особистість, Батьківщина, сім'я, вічні цінності віри, надії, любові, милосердя. Економічна культура і відносини базуються на таких цінностях: соборність, єдність, взаємодопомога, взаєморозуміння, взаємоповага, справедливість, довіра, чесність, працелюбність, некористолюбство, відповідальність, діловитість, благодійність, соціальна захищеність, якість роботи.

Таблиця 12.1

Базові характеристики соціально-економічних систем

Характеристики	Тип			аморальна
	духовно-моральна	соціально орієнтована (морально обмежена)	3	
1	2	3	4	
Культура	Духовно-моральна	Ідеалістична	Чуттєва	
Ціннісне ядро (головна ідея культури)	Внутрішнє перетворення особистості відповідно до образу і подоби Творця	Правовий лад соціального життя	Улаштування особистого життя відповідно до критерію максимуму благ і задоволень; егоцентризм	
Домінанта розвитку	Духовно-моральна Духовна людина – цілісна особистість	Душевна, соціальна Душевна людина	Тілесна, матеріальна Плотська людина	
Термінальні цінності культури	Бог, вічність, сім'я, особистість, Батьківщина. Любов, віра, надія, милосердя. Орієнтація на вічність	Сім'я, самореалізація, статус, соціальний світ, правовий лад суспільства, дотримання прав особистості, добробут, комфорт, свобода.	Матеріальний добробут, розкіш, почуттєві задоволення, користь, вигода, свобода як вседозволеність, влада, престиж.	
Цінності – цілі СЕС	Духовно-моральні цілі (сотеціологічна, моральна, есхатологічна) пронизують своїм змістом цілі соціально-економічні	Довгострокова орієнтація Соціально-економічні цілі (гуманна, соціальна, екологічна, базова економічна)	Миттєві інтереси Економічна самоціль. Максимізація прибутку, самозростання капіталу, успіх	
Цінності – засоби СЕС	Соборність, єдність, взаємодопомога, співробітництво, взає-	Працьовитість, чесність, відповідальність, соціальна захищеність,	Влада, гроші, раціональний егоїзм, успішність, клано-	

Продовження табл. 12.1

1	2	3	4
	<p>морозуміння, працьовитість, чесність, відповідальність, некористолобство, справедливість, довіра, благодійність, соціальна захищеність, професіоналізм, пізнання, освіта, якість праці</p>	<p>професіоналізм, освіта, тверда воля, цілеспрямованість, раціоналізм, незалежність, чуттєвість, ефективність у справах, корпоративізм, власність, багатство</p>	<p>вість, себелюбство, індивідуалізм, незалежність як безвідповідальність</p>
<p>Фактори розвитку: визначальні</p>	<p>Нематеріальний «капітал» системи: духовно-моральний, духовно-інтелектуальний, духовно-культурний потенціал народу</p>	<p>Соціальний капітал Інтелектуальний капітал Людський капітал</p>	<p>Капітал, монополістична, абсолютна влада, девіантне підприємництво</p>
<p>Фактори розвитку: залежні</p>	<p>Праця, інтелектуальний фактор (знання, наука, інформація), державне управління, капітал, підприємництво, природа (земля)</p>	<p>Державне управління, праця, підприємництво, капітал, природа (земля)</p>	<p>Капітал, природа (земля), праця, підприємництво, інтелектуальний фактор (знання, наука, інформація), державне управління</p>
<p>Основні регулятори розвитку</p>	<p>Духовно-моральний закон (гармонійний розвиток суспільства й особистості, соціально-економічний розвиток, стабільність і порядок у суспільстві створюються на базі дотримання моральних законів)</p>	<p>Право і мораль (соціально-економічний розвиток, стабільність і порядок у суспільстві створюються на базі дотримання прав і моралі)</p>	<p>Влада і гроші. Соціально-економічний розвиток, стабільність і порядок у суспільстві створити неможливо. Відносне дотримання стабільності і порядку можливе на основі сили, влади, грошей</p>

Продовження табл. 12.1

1	2	3	4
Людина в економіці	Мета – цілісна особистість	Трудовий ресурс, людський капітал	Робоча сила – засіб, що привніюється до засобів виробництва
Економіка в житті людини	Засіб життя, зростання, спасіння душі	Засіб комфорту, добробуту, соціального миру	Мета життя як споживання матеріальних благ
Людина (рівень розвитку)	Духовно-душевний	Душевний Душевно-тілесний	Тілесний
Праця як категорія	Складна духовно-моральна, соціально-економічна, техніко-організаційна категорія	Складна моральна (душевний рівень), соціально-економічна, техніко-організаційна категорія. Духовність праці зводиться до соціальності	Розглядається як економіко-соціальна, техніко-організаційна категорія. У практичному втіленні перетворюється на роботу
Характер праці	Творча праця – служіння	Найманий	Механіко-монотонний
Характер організації відносин	Общинність, соборне начало. Несуперечливе поєднання колективізму та індивідуалізму Домінанта на іншому	Корпоративізм, індивідуалізм Домінанта на собі	Атомізація суспільства, індивідуалізм. Домінанта на собі
Домінуючі мотиви (потреби) праці, які існують в СЕС	Духовно-моральні Творчі Соціальні (служіння)	Частково творчі і потреби служіння Соціально-психологічні Кар'єрного росту	Базові потреби і потреби в безпеці нижче суспільно-необхідного рівня. Збереження робочого місця. Матеріальна винагорода

Таблиця 12.2

Ставлення до основних соціально-економічних категорій за типами СЕС

Характеристики	Тип			аморальна
	духовно-моральна	соціально орієнтована (морально обмежена)	3	
1	2	3	4	
Ставлення до праці	Праця – чеснота, засіб сіння душі, спосіб духовного зростання, творчого розкриття людини, збереження і перетворення світу; можливість допомагати іншим і забезпечувати гідне життя і розвиток власної сім'ї і себе	Праця – спосіб самореалізації, творчого розкриття людини, можливість допомагати іншим і забезпечувати гідне життя і розвиток власної сім'ї і себе	Праця – це необхідний спосіб виживання	
Ставлення до власності, багатства, влади	Сприйняття влади, власності та матеріального багатства як таланту (дару) та відповідальності перед Богом, суспільством, оточенням, в тому числі співробітниками, підлеглими. Використання цих талантів згідно з принципом морального співвіднесення. Повага права власності. Ефективність використання власності (відповідно до усіх критеріїв СЕС).	Влада - відповідальність перед суспільством, делегує її. Власність - те, що належить людині, і вона має право самостійно вирішувати, як використовувати цю власність з урахуванням дотримання законів і принципу соціальної відповідальності. Повага права власності. Ефективність використання власності (відповідно до усіх критеріїв СЕС). Багатство – категорія перш за все матеріальна і душевна.	Влада – спосіб управління іншими. Шлях до матеріального добробуту. Власність – те, що належить людині, і вона має право самостійно вирішувати, як використовувати цю власність. Багатство – шлях до гедоністичного щастя, благополуччя	

Продовження табл. 12.2

1	2	3	4
	Багатство – категорія насамперед духовна. Матеріальне багатство – засіб здобуття багатства духовного	Багатство треба примножувати, воно повинно служити і людині, і суспільству	Власність це – влада. Влада – це багатство, статус. Багатство це – влада
Ставлення до грошей	Гроші – це засіб	Гроші – і те, й інше	Гроші – мета
Спосіб споживання	Споживання матеріальне – засіб життя. «Істинне благополуччя – спокій душі і совісті»	Споживання – і мета, і засіб життя. Побутове досягнення успіху	Споживання – мета, сенс життя. Споживацтво
Справедливість	Людська справедливість – відносна, істинно справедливим є тільки Бог. Вища справедливість в любові, милосерді, прощенні, проте злочини проти людини і суспільства повинні каратися судом і громадським осудом	Справедливість – це законність і гуманістична мораль. Злочини проти людини і суспільства повинні каратися судом і громадським осудом	Справедливість – це коли мені добре, а іншим, як вийде. Покарання злочинів проти олігархічних кланів та їх учасників
Прояв справедливості в економічній діяльності	Правило «хто не хоче працювати, той хай не їсть». Держава, суспільство, бізнес, кожна людина повинні піклуватися про непрацездатних членів суспільства.	Правило «хто не хоче працювати, той хай не їсть». Держава, суспільство, бізнес, кожна людина повинні піклуватися про непрацездатних членів суспільства.	«Хто не краде, той не їсть», «хто не працює, той не їсть». Кожен має таке життя, як заслуговує Кожна людина сама має добиватися кращого місця під сонцем.

Продовження табл. 12.2

1	2	3	4
	<p>Краще трохи, але так, щоб забезпечити гідне існування тим, хто прагне жити по совісті, заповідях</p> <p>Різний рівень оплати за різнонапружену працю, за працю різної кваліфікації.</p> <p>Благодійність – норма життя.</p> <p>Прогресивне оподаткування.</p> <p>Рентні платежі. Податки на розкіш</p>	<p>Різний рівень оплати за різнонапружену працю, за працю різної кваліфікації.</p> <p>Прогресивне оподаткування</p> <p>Рентні платежі.</p> <p>Податки на розкіш</p>	<p>Регресивне оподаткування</p>
<p>Основа розподілу</p> <p>Культура ділових відносин</p>	<p>Справедливість і милосердя</p> <p>Довіра, дотримання моральних принципів і законів.</p> <p>Повага прав і законних інтересів їх учасників. В економіці потрібно дотримуватися принципів справедливості, милосердя та ефективності</p>	<p>Справедливість, право, світський гуманізм</p> <p>Повага прав і законних інтересів їх учасників. В економіці потрібно дотримуватися принципів справедливості та ефективності</p>	<p>Влада, егоїзм, наживання</p> <p>Подвійні стандарти</p> <p>Вибіркова повага прав і законних інтересів їх учасників залежно від їх статусу (всередині клану).</p> <p>Для решти - неповага прав і законних інтересів учасників ділових відносин</p>

Установки на відповідні типи економічної поведінки

Установки	Тип			аморальна
	духовно-моральна	соціально орієнтована (морально обмежена)	аморальна	
Орієнтація поведінки на «результат для себе і результат для інших»	Модель співробітництва. Модель альтруїзму, яка проявляється у благодушності	Модель корпоративного співробітництва та доброякісної конкуренції. Соціальна, світська благодушність	Вузьке корпоративне (кланове) співробітництво і жорстка конкуренція без моральних правил. Хибна благодушність	аморальна
Взаємодія суб'єктів господарювання - всередині системи - з іншими системами	Співробітництво. Співробітництво	Співробітництво і добросовісна конкуренція. Переважно конкуренція за принципом подвійних стандартів	Вузьке корпоративне (кланове) співробітництво і жорстка конкуренція без моральних правил	аморальна
Ставлення до навколишнього природного середовища	Зберігаючий і розвиваючий типи економічної поведінки	Зберігаючий і частково розвиваючий типи економічної поведінки	Витратний, такий, що завдає шкоду, тип економічної поведінки	аморальна
Вирішення дилеми «мораль-прибуток»	Духовно-моральна домінанта. Моральна, соціально відповідальна поведінка	Духовно-моральна домінанта. Діалектичний зв'язок моралі та прибутку. Правопідтримуючий зв'язок інститут. Соціально відповідальна поведінка	Домінанта прибутку. Морально все, що приносить прибуток. Аморальна, егоїстична поведінка	аморальна
Домінуючі типи економічної поведінки	Благодушна Інвестиційна Підприємницька	Інвестиційна Підприємницька Зберігаюча	Споживча Рентно-орієнтована Фінансова	аморальна

Оскільки одна з головних цінностей такої системи – сім'я, систему спрямовано на підтримку і розвиток інституту сім'ї, її культурного, духовно-морального капіталу та економічного добробуту.

Основою мотивації якісної, продуктивної праці і всіх перетворень в системі є не людські пороки, а людські чесноти. Економічний розвиток, економічна ефективність такої системи є необхідною умовою, не самоціллю, а засобом для гармонійного, всебічного розвитку людини і суспільства в цілому, перетворення, одухотворення навколишнього світу. Те саме можна сказати і про професіоналізм як необхідну умову досягнення всіх цілей системи.

Духовно-моральна СЕС – це система, побудована на духовних цінностях, моральних принципах та професійних знаннях.

Духовно-моральна СЕС – це найвищий тип ведення господарства та укладу соціального організму, якому відповідає православна соціально-економічна модель.

Базисом її є духовно-моральні закони і духовно-моральні цінності, надбудою – система ведення господарства і соціального облаштування, яка побудована на цих законах і цінностях з урахуванням закономірностей соціально-економічного розвитку систем, законів розвитку людини (природних законів).

На основі духовно-моральних законів і духовно-моральних цінностей (які задаються релігією) створюється простір культури, в ньому формуються найважливіші суспільні інститути: державні, правові, політичні, ідеологічні, освітні, а також господарські (зокрема, норми, правила господарського життя, організація відносин власності, трудових відносин, відносин взаємодії господарюючих суб'єктів), *формується підсистема суспільного виробництва, вибудовується певна інституціональна структура всієї системи, механізми та форми її функціонування, також формується та чи інша управлінська парадигма, на основі якої здійснюється цілеспрямований вплив на всю систему.*

Фактори та важелі розвитку духовно-моральної СЕС. До п'яти загальноприйнятих в сучасній економічній теорії факторів виробництва (економічного розвитку) відносяться такі: праця, природа (земля); капітал; підприємництво (або ширше – диспозитивна діяльність – управління, планування, організація); знання, наука, інформація, що можна об'єднати під назвою інтелектуального чинника, в концепції духовно-моральної економіки необхідно додати нематеріальний капітал: духовно-моральний і духовно-інтелектуальний, духовно-культурний капітал окремої людини, суспільства.

Цей нематеріальний капітал можна назвати так, як називав його, скажімо, професор Київського університету Д. Піхно – «культурно-исторические силы народа»: «духовные блага и силы», створені народом і «переходящие из поколения в поколение» [146, с. 43]. Причому він ставив у залежність від цього ключового фактора продуктивність трьох основних факторів – природи, праці і капіталу.

Вдача і звичаї народу, скажімо, така риса, як працьовитість або навпаки – схильність до лінощів, впливає на якість і продуктивність роботи, а ощадливість або марнотратство - на витрати ресурсів, а всі разом - на собівартість продукту або послуги. Звичаями визначається порядок успадкування майна, а залежно від цього – розподілу власності.

«Народная нравственность отражается на всей экономической деятельности. Так, трезвость народа составляет одно из важных условий для развития народного благосостояния. Не меньшее влияние оказывает честность. Честность создает доверие, которое ожидает всю хозяйственную деятельность и дает возможность делать огромные сбережения. При отсутствии доверия необходим постоянный усиленный надзор и контроль, требующий весьма значительных расходов. На доверии зиждется кредит; доверие служит основой правильных торговых отношений и пр. Словом, народ, у которого глубоко вкоренилась честность в хозяйственном отношении, получает неисчисленные выгоды» [146, с. 44].

Найважливішою силою народу Д. Піхно вважав *освіченість*. Джерелами освіченості він вважав не тільки сферу загальної і спеціальної освіти, літературу і науку, але і саме культурне середовище і життя народу. А це те, що нагромаджується поколіннями і укорінюється у свідомості, звичках і стереотипах мислення і поведінки, що неможливо передати за допомогою підручника або Інтернету, а тільки через живий, багаторічний людський досвід, спілкування. І якщо живих носіїв духовно-моральної культури стає мало, а весь простір середовища існування людини пронизується агресією і цінностями, які руйнують душу і суспільство, навряд чи можливим буде досягнення високого рівня освіченості народу, освіченості, пронизаної духовно-моральними цінностями. Будь-яка найдосконаліша в моральному і інтелектуальному значенні теорія так і залишиться теорією без її практичної реалізації і інституту спадкоємності, відтворювання.

Також до *нематеріальних чинників виробництва* відносяться *енергія народу і підприємницький дух*. Такі найважливіші економічні показники, як продуктивність і якість праці також залежать як від матеріальних, так і від нематеріальних чинників. Д. Піхно вважав, що це: мистецтво в праці (поєднання фізичної сили, спритності і знань); напруженість праці (відношення між здатністю до праці і самою працею, залежне від волі людини і що вимірюється зусиллями волі); родові властивості праці (це талант працівника, а також результат виховання) [146, с. 51-53].

Ступінь досконалості правових норм значно полегшує або утрудняє економічні відносини. Закони про власність, договори, закони про товариства, ремісничі і фабричні законодавство та інше є постійною основою всієї економічної діяльності.

Державний і суспільний лад також впливає безперервно і всебічно на господарську діяльність. Ним визначається зовнішня і внутрішня безпека, межі цивільної свободи, тягар податків, розвиток суспільної самодіяльності або переважання урядової опіки [146, с. 73].

Моральність, інтелект, культура – тісно пов'язані між собою поняття. Пов'язані вони тим, що носієм їх є людина, що кожна із складових тим чи іншим чином впливає одна на одну (культура є, в тому числі, продуктом інтелекту та моралі, а створений культурний простір впливає потім на стан моральності та інтелекту і визначає вчинки людини).

Інтелект розглядають як розумову, пізнавальну здатність людини, що ототожнюється з розумом (феноменологічний підхід) як продукт цілеспрямованого навчання, а також результат соціалізації та впливу культури (соціокультурний підхід).

Моральність – з точки зору здібностей і властивостей свідомості, (феноменологічний підхід) також уроджена здатність людини, що виявляється у її совісті. Також *моральність* (теологічний підхід) – це ставлення людини до Бога, до іншої людини, до суспільства, що проявляється у вчинках людини.

Культура не є у прямому сенсі здатністю. Але людина має творчу, утворюючу здатність (а культура в перекладі з латинської – обробіток, оброблення, тобто в ній, як у просторі дій, найголовніше і є творення, творчість), емоційну і дієву силу душі, які в сукупності з силою пізнавальною здатні, орієнтуючись на ті чи інші моральні норми і цінності (внутрішні – совість, зовнішні – моральні закони релігії чи моральні норми суспільства) створювати культуру – навколишній створений людиною світ. Як і яким людина створює світ – залежить від цінностей релігії (віри), саме вони надають неповторної специфіки кожній культурі. У цьому світі культури людина і живе. І цей світ відбивається у ній як певний культурний код (досвід минулого), що містить в собі цінності, норми, правила, стереотипи мислення і поведінки.

З взаємозалежної триєдиної сутності людини – тіла, душі і духу, саме в сфері духу укладено джерела розуму, знання, інтелекту, моральності і культури. Тому ми говоримо про духовно-моральний, духовно-інтелектуальний, духовно-культурний капітал (або потенціал) людини і суспільства.

Духовно-культурний капітал – це, з одного боку, сукупність накопичених корисних матеріальних і нематеріальних продуктів культурної життєдіяльності, а з іншого – культурний код як внутрішня духовно-інформаційна складова досвіду минулих поколінь.

Духовно-моральний капітал можна розглядати як сукупність внутрішніх (вроджених і розвинених, набутих) духовно-моральних якостей людини і правил поведінки, визначених цими якостями, а також як сукупність моральних цінностей, норм, правил, стереотипів мислення та поведінки, прийнятних для даного суспільства.

Духовно-інтелектуальний капітал – сукупність пізнавальних здібностей людини (вроджених і розвинених, набутих), а також її продуктів.

Нематеріальний капітал виступає продуктом духовного розвитку, але таким продуктом, що сам перетворюється на джерело подальшого

духовного самовдосконалення та є рушієм соціально-економічного розвитку.

Людський розум – інтелект продукує знання, які є найважливішим чинником розвитку, в тому числі економічного, здатний до творчості (створення нового знання) і прогнозу.

Але хоча істинно наукові знання самі по собі є ціннісно-нейтральними, людина може спрямувати їх на горе, для руйнування світу і себе. Це, на жаль, часто має місце в сучасному суспільстві, і в економічній сфері, насамперед заради наживи, задоволень, влади.

Людський інтелект може породжувати помилкові і свідомо згубні теорії та міфи, наприклад, такі як концепція «золотого мільярда», концепція прогресу чи міф про всесильність ринку – теорії, що практично втілені в життя і, які завдали непоправних втрат суспільству, навколишньому середовищу і світогляду. Тому інтелект спочатку повинен мати моральну, духовну орієнтацію. Такий одухотворений інтелект, як зазначає Г. Задорожний, служить людям, робить їх життя щасливішим [68]. В іншому випадку інтелект (холодний розум), рухомий прагненням до влади і багатства, сприяє продукуванню бідності, злидарства та нещастя.

В еру прогресу техніки і технологій майже половина населення планети – 3 млрд людей – живуть менш ніж на два долари на день, з них 1,3 млрд перебувають у крайніх злиднях – менш ніж на один долар на день. Але «сучасні природничі науки і технології за існуючих ресурсів планети дозволяють забезпечити гідний людині рівень споживання для всього населення Землі, рівень, який у два-три рази перевищує нинішній. Для цього необхідно, щоб метою розвитку цивілізації було не матеріальне виробництво і споживання, а розвиток інтелектуально-духовного начала при задоволенні розумних матеріальних потреб усіх людей планети» [цит. за 68].

Щодо впливу духовно-морального капіталу на соціально-економічний розвиток можна зазначити, що, по суті, моральна деградація людини є основою всіх кризових станів у кожній із сфер її життєдіяльності.

Дія будь-якої системи рано чи пізно закінчується, якщо в системі порушено баланс – баланс між витратами ресурсів, енергії системи і результатами, відновленням енергії в системі.

Перед будь-яким керівником завжди стоїть завдання, як мінімум, забезпечити цей баланс в системі. Тобто підприємство має бути як мінімум беззбитковим, це ж можна сказати про діяльність галузей і економіку в цілому. Витрати державного бюджету мають збігатися з доходами, розмір імпорту з розміром експорту, темпи зростання доходів населення не повинні випереджати темпів збільшення виробництва і темпів зростання продуктивності, кількість грошової маси, що знаходиться в обігу, має відповідати кількості вироблених благ і наявних ресурсів, кількість народжених має хоча б відповідати кількості померлих.

Ці досить прості і знайомі всім закономірності збереження балансу різних елементів соціально-економічної системи хронічно порушуються в нашій економіці. Чому?

Існує дві відповіді на поставлене питання: мова може йти або про непрофесіоналізм, або про прагнення за будь-яку ціну до особистої вигоди, тобто про *аморальність*. Непрофесіоналізм та аморальність часто йдуть поряд.

Наприклад, керівник підприємства може бути зацікавлений в його банкрутстві, коли підприємство ще можливо вивести з кризи. Керівництво держави, щоб підвищити свій імідж, приймає популістське рішення про збільшення зарплат, пенсій при значному спаді обсягів виробництва, або укладає угоди щодо придбання товарів некритичного імпорту, при цьому паралельно створюючи умови для неvigідності виробництва тих же товарів в країні. Можна наводити ще безліч прикладів таких рішень, зрозуміло одне – вони і непрофесійні, і аморальні. Саме такі рішення призвели нашу економіку до стану найглибшої кризи. Тому духовно-моральний чинник у господарській діяльності є, особливо зараз, пріоритетним.

Щоб здійснити економічний прорив, необхідно, в першу чергу, здійснити прорив духовний. Це означає обрати за доміанти мислення, свідомості і, відповідно, поведінки, в тому числі економічної, духовні цінності. Господарський професіоналізм не заперечується, а є обов'язком. Духовність, моральність, інтелект, професіоналізм розглядаються як основні важелі розвитку. Право є обов'язковим інститутом, що підтримує перетворення.

Сформулюємо *критерії оцінки ефективності СЕС* у вигляді виконання цілей системи. Це критерії духовні: сотеріологічний, моральний, есхатологічний.

Сотеріологічний – по суті означає оцінку того, наскільки система сприяє досягненню мети зростання рівня духовності особистості та суспільства.

Моральний – (відповідність думок, рішень, дій, поведінки моральним нормам християнства) знову ж таки має на увазі оцінку того, наскільки досягненню такої відповідності сприяє існуюча система.

Есхатологічний – система повинна позитивно впливати на навколишній світ, це і природне середовище – екологічний аспект, і соціальне середовище, а в глобальному масштабі і вплив на хід історичного процесу, вплив на інші СЕС.

Зрозуміло, що оцінка духовних складових не може бути здійснена прямо і за будь-яким одним показником. Але непрямую оцінку можна дати у вигляді системи показників, одержуваних як статистичним, так і дослідним шляхом, через спостереження за поведінкою людини і суспільства, через оцінку продуктів культури суспільства, через результати впроваджуваних стратегій, планів, дій і їх можливих наслідків для людини, суспільства, економіки, окремого підприємства або держави.

Базовий – наскільки СЕС забезпечує реалізацію базових потреб людини, суспільства, забезпечення життя і зростання, розвитку як особистості, так і суспільства .

Гуманний – наскільки СЕС забезпечує гідне існування людини як особистості, гармонійний розвиток особистості, накопичення духовно-морального і інтелектуального потенціалу, як особистості, так і системи в цілому, тобто ступінь реалізації всіх потреб людини, особливо в процесі праці.

Соціальний – наскільки СЕС забезпечує мир і згоду в суспільстві, єдність, згуртованість, справедливість, сприяє діяльному служінню людини суспільству.

Екологічний – наскільки СЕС сприяє збереженню і розвитку довкілля.

Економічний – виражається в забезпеченні покриття витрат як мінімальної необхідності існування системи і отриманні достатнього для стійкого розвитку прибутку, який буде спрямований на розвиток системи, фінансової стійкості (економічної стабільності), скасування лихварства, економію часу, зусиль, ресурсів.

Головні соціальні установки, які відповідають духовно-моральній СЕС (табл. 12.2–12-3).

По-перше, *це цілісне, системне бачення СЕС як сукупності її духовно-моральних, соціальних, організаційних, екологічних, технічних, економічних підсистем, системи, ефективність діяльності якої залежить від узгодженості цілей та діяльності усіх підсистем при визначальній ролі духовно-моральної.*

Стан СЕС, як на рівні країни у цілому, так і на рівні окремої організації, безпосередньо залежить від духовного, морального стану людини. Порушення ієрархії цінностей та цілей, яка притаманна духовно-моральній системі, у т. ч. у використанні влади, власності, багатства, значно знижує її ефективність і навіть руйнує систему.

По-друге, це сприйняття влади, власності та матеріального багатства як таланту (дару) та відповідальності перед Богом, суспільством, оточенням, у т. ч. співробітниками, підлеглими. Відповідне використання цих талантів згідно з принципом морального співвідношення.

Розуміння того, що власність є не тільки засобом отримання вигоди, а передусім засобом служіння ідеалам добра і справедливості; вона дає максимальну віддачу тоді, коли використовується ефективно, а результати її використання розподіляються справедливо і відповідально, "вкладаються" в соціальну стабільність колективу, суспільства.

Розуміння того, що порушення моральних норм у використанні влади, власності, багатства, взагалі у господарюванні рано чи пізно призведе до негативних наслідків як для особистості, так і для організації, суспільства у цілому.

До поширених видів порушення моралі, більшість з яких засуджуються і законом, відноситься *розкрадання, його форми: несправедливий розподіл плодів праці серед партнерів і працівників; не виплата заробітної плати або її заниження чи затримки; обман партнера по бізнесу; завдання непоправної шкоди природі; несплата податків; приховування доходів; незаконне відведення капіталів за кордон.*

По-третє, *сприйняття праці як чесноти, способу творчого розкриття, духовного зростання людини, збереження та перетворення світу; як можливості допомагати іншим та забезпечувати гідне життя та розвиток власної родини.*

Така установка відповідає максимальним умовам *ефективної праці та забезпеченню високої якості трудового життя: розвитку духовно-морального, творчого, соціального потенціалу працівників. Справедливість в оплаті праці, гідний її рівень, забезпечення належних умов праці, виконання режиму праці та відпочинку, відповідність характеру та інтенсивності праці здібностям та кваліфікації працівника – мінімально необхідні умови ефективної праці та, відповідно, розвитку організації.*

По-четверте, це *установки на відповідні типи – норми економічної поведінки.*

За ознакою *«орієнтація поведінки на результат для себе та результат для інших»* серед можливих моделей поведінки (конкуренція, індивідуалізм, співробітництво, альтруїзм) найбільш ефективною є модель співробітництва. Якщо людина націлена на отримання вигоди виключно для себе, своєї сім'ї, своєї соціальної групи, і при цьому нехтує інтересами інших, – вона не тільки переступає моральний закон, але втрачає економічну вигоду.

Також необхідною і для особистості, і для організації є *модель альтруїзму*, яка виявляється у *благодійницькій поведінці*. *Обов'язок* заможної людини, успішного підприємства – *творити людям добро, не обов'язково розраховуючи при цьому на суспільне визнання.*

За ознакою *«відносини з навколишнім природним середовищем»* - відповідні типи економічної поведінки (*зберігаючий, розвиваючий, витратний, збитковий, шкідливий*), орієнтація на *зберігаючий та розвиваючий* типи економічної поведінки.

По-п'яте, необхідно створювати установку на *формування та збереження культури ділових відносин*, яка допомагає і особистісному зростанню, і забезпеченню соціально-економічної ефективності.

Ділові відносини повинні будуватися на пошані прав і законних інтересів їх учасників. *В економіці потрібно поєднувати принципи справедливості і ефективності.* Чесність і професіоналізм у відносинах з клієнтом і діловим партнером завойовують довіру і укріплюють економічний стан підприємства, тоді як «нечесна гра» прирікає його на неминучий крах. Ділова репутація – це довгостроковий актив. Вона довго напрацьовується, але легко втрачається.

По-шосте, важливими є *установки на творчий розвиток, демократизацію управління, взаємодтримку та довіру, постійне навчання та самовдосконалення*. Працівникам повинні бути відкриті можливості для відповідальної участі в управлінні ним, відповідно до їх професійного рівня і освіти, щоб люди могли відчувати себе партнерами, причетними до загальної справи.

На такому баченні ролі керівника і працівника в організації, принципах управління, ієрархічних і міжособистісних відносин всередині системи, баченні основних соціально-економічних категорій, нормативних типів економічної поведінки формується відповідна модель управління – *духовно-моральне управління*.

Принципи соціально-економічного розвитку системи:

- цілісності, повноти розвитку всіх елементів системи (цілісний розвиток особистості, суспільства, природи; соціальних, економічних, технічних елементів системи; її інститутів);
- ієрархізму цілей і самої господарської діяльності;
- націленості на особистість;
- службового характеру економіки; з'єднання духовного (як мети і як вічного, безмежного щодо можливостей зростання) і матеріального начал і чинників розвитку (як засобів і як тимчасового, і обмеженого) за пріоритету духовного;
- синергії двох воель (Бог, людина) та зусиль у рішеннях і діях, подяки;
- морального співвідношення в плануванні та прийнятті рішень, здійсненні господарської діяльності;
- єдності моральних стандартів у бізнесі, господарській діяльності, управлінні (неприпустимість застосування подвійних стандартів);
- причетності, відповідальності людини (господарюючого суб'єкта) за весь створений світ, в тому числі відповідальності за дані блага і можливості, надану владу і здібності (перед Богом, суспільством, конкретними людьми, природою);
- системності та гармонізації відносин людини з природою; морального та ощадливого ставлення до всіх ресурсів і благ: матеріальних, природних, інформаційних, фінансових ресурсів, знань, досвіду, часу;
- чесність в отриманні благ та їх використанні;
- пропорційності (бажань і можливостей, завдань, планів і ресурсів);
- самообмеження (розумного самообмеження в споживанні матеріальних благ, неприпустимості розкоші) та благодійності;
- забезпечення високої якості трудового життя і на цій основі високої ефективності праці;
- соборності, соціальної солідарності, соціальної справедливості, патріотизму (принципи, що виражають ідеал соціального устрою);
- комплексності та цілісності оцінки ефективності СЕС, а також відносності оцінки;

- забезпечення та поліпшення якості життя; принципи духовно-морального управління.

Завдання регулювання СЕС полягає в тому, щоб підкорити позарозумну (за походженням і проявами) економічну діяльність розуму. І не тільки раціональній складовій розуму (інтелекту), а й духовній складовій (одухотвореному інтелекту). Фактично це означає втілення і свідому регуляцію економічних відносин на всіх рівнях від мікро- до макро- відповідно до перерахованих вище принципів.

На макрорівні це регулювання є функцією держави. Держава повинна створювати відповідні закони, умови господарювання, які будуть сприяти здійсненню цих принципів в економічному просторі, запобіганню і покаранню аморальних дій.

Закони та контроль їх виконання – це функції права, в т. ч. економічного права.

Проте, умови господарювання, які сприяють створенню і розвитку духовно-моральної СЕС, не можуть обмежуватися лише сферою права. Інші складові – *це система державного управління, а також сфери культури, освіти, виховання, сім'ї.*

Важелі регулювання відносяться не тільки до державного рівня. Саме суспільство і окрема людина мають прагнути до того, щоб створити духовно-моральну СЕС. Для кожного це означає виконання двох завдань: *морального та професійного.*

Внутрішня етика, культура, прагнення до життя по совісті (як мінімум) і заповіді любові (як максимум), духовна праця над собою задають духовно-моральні координати вчинкам людини. Прагнення до професіоналізму і знань, творчої самореалізації, інтелектуальної праці надають сильне підґрунтя для раціональних і виважених, професійних рішень. І тільки поєднання того й іншого задає модель поведінки, сприяє створенню духовно-моральної СЕС.

12.2. Неморальна (аморальна) соціально-економічна система

Неморальна СЕС існувала ще здавна і вперше, як ми зазначали, на її існування вказав Арістотель, назвавши її *хрематистикою*. Природа її виникнення пов'язана із *пошкодженою природою творця цієї системи – людини*, а саме з такою її пристрастю, як сріблολюбство, жадоба, прагнення до накопичення, збагачення. Але якщо до появи західної економічної системи хрематистика не була панівною, то потім стала розвиватись усе більше. А сьогодні ця система є, на жаль, домінуючою. Вона може по-різному проявляти в національних СЕС та у світовій економіці, але її сутність, основні механізми дії та наслідки – завжди однакові.

Ця система аморальна за своєю метою і суттю, механізмом функціонування і результатами. *Головні цінності*, які домінують у культурному просторі, – максимум благ і задоволень.

Людина орієнтована у своєму розвитку в основному на тілесний рівень, задоволення (часто надмірне) фізичних потреб або іншу крайність – забезпечення фізичного виживання. Термінальні цінності культури цієї системи – матеріальне благополуччя і розкіш, плотські задоволення, свобода, що розуміється як вседозволеність, влада і престиж. Людина - суб'єкт господарювання (людина як виробник і як споживач) живе лише сьогохвилинними інтересами, її не хвилюють вічні цінності сенсу буття.

Цінності СЕС суто економічні – багатство, прибуток, самозростання капіталу, розкіш, успіх. Відповідно її цілі - збагачення вибраних і отримання необмеженої влади.

Її ознаки: виробництво заради виробництва і збільшення маси прибутку; втрата суспільного характеру відтворювального процесу в цілому; стимулювання нестримного споживання; величезна соціально-майнова диференціація і розподіл суспільства на вибраних і невибраних. Соціально-економічна і політична система побудована так, щоб *задовольняти всезростаючі потреби окремих осіб*, а не розумні і необхідні потреби суспільства в цілому, максимізувати ефективність діяльності окремих корпорацій, а не держав.

В аморальній СЕС продукуються (відтворюються) і вважаються необхідними для процвітання господарюючого суб'єкта такі цінності, як *влада, гроші, клановість, раціональний егоїзм, успішність, себелюбство, індивідуалізм, незалежність як безвідповідальність*.

Чинниками, які визначають розвиток системи, є: капітал, абсолютна, монополістична за природою влада і девіантне підприємництво. Решта чинників розвитку СЕС – природа (земля), праця, підприємництво, інтелектуальний чинник (знання, наука, інформація), державне управління, знаходяться в залежному від них положенні. Їх використання визначається тими, в чиїх руках знаходиться максимум капіталу і влади. Тому принципово неможливо забезпечити стійкий соціально-економічний розвиток, стабільність і порядок в суспільстві. Можливим є лише якесь відносне дотримання стабільності і порядку на основі сили, влади, грошей.

Ця система зводить людину, з одного боку, до високоінтелектуального механізму, який повинен швидко, якісно виконувати роботу, переробляти зростаючу масу інформації. А з іншого - перетворює на машину, що поглинає масу продукції, починаючи від продуктів харчування і закінчуючи машинами та квартирами. Метою життя стає споживання. Знаходячись в постійній споживацькій гонитві і маючи потребу в додаткових фінансових ресурсах, суспільство живе в кредит, що призводить до краху всієї економічної системи.

Але природа людини і суспільна система влаштовані таким чином, що всі не можуть бути однаково багатими і мати однаковий ступінь влади. Крім того, існують дві взаємозв'язані закономірності. *Перша – необмежене зростання людських потреб. Друга – обмеженість ресурсів.* Тому

панування цієї системи призводить до воєн і конфліктів, екологічних катастроф, голоду і убогості одних і безмірного збагачення інших.

Людина — складне духовно-культурне і соціально-економічне явище, в якому духовний бік пронизує як об'єктивні, так і суб'єктивні характеристики, розглядається тільки як капітал [207, с. 16]. *Людська особистість десоціалізується. Людина поступово виштовхується з суспільства, як тільки закінчує виконувати свою виробничу функцію, — за межами виробничого процесу особа суспільству вже начебто не цікава.*

Але виштовхується людина «в нікуди» — це доводить і сучасна криза сімейних відносин, яку переживають усі розвинуті суспільства.

Залишившись наодинці із собою у цьому складному світі, особистість стає зручним об'єктом для духовних і ідеологічних спекуляцій. У результаті людина відчуває власну загубленість в навколишньому світі.

Ситуацію дуже часто посилюють ЗМІ, які нав'язують думки, цінності, стереотипи, що далеко не завжди збігаються з інтересами держави і/або суспільства.

Під тиском інтенсивного потоку інформації (значною мірою негативної) людина через підвищене емоційне навантаження, особливо в кризові історичні періоди, мінімізує духовно-інтелектуальну роботу (здебільшого — просто не встигає її здійснювати). Вона перестає читати, мінімізує час самоаналізу, власний аналіз подій підміняє точкою зору, яку пропонують ЗМІ. ЗМІ, зі свого боку, підміняють функцію передачі об'єктивної інформації функцією передачі інформації аналітичної, що нав'язує споживачеві точку зору певного автора або того, хто стоїть за цим автором або виданням в цілому. В умовах відсутності контролю з боку суспільства ця інформація далеко не завжди збігається з інтересами держави і/або суспільства.

Сьогодні, наприклад, українські ЗМІ демонструють підростаючому поколінню сенс життя, що полягає в задоволеннях, матеріальному благополуччі і розкішному житті без праці. Сама праця знецінюється, втрачаються її духовно-моральні, творчі, соціальні цілі і функції. Праця в практичному втіленні перетворюється на роботу – механіко-монотонні дії, направлені на забезпечення виживання – забезпечення базових потреб і потреб у безпеці нижче за суспільно-необхідний рівень.

У соціально-економічній свідомості переважної більшості суспільства панують і відтворюються на системному рівні такі установки:

- праця – це лише необхідний спосіб виживання;
- влада – спосіб управління іншими, шлях до матеріального добробуту;
- власність те, що належить людині, і вона має право самостійно вирішувати, як, з якою метою використовувати цю власність;

- багатство – шлях до щастя (яке розуміється як гедоністичне щастя і полягає у максимальному отриманні матеріальних благ та задоволень), благополуччя;

- власність – це влада, у свою чергу, влада - це багатство, статус, а багатство – це влада;

- гроші, споживання – мета, сенс життя.

Вельми своєрідними є і уявлення про справедливість, які існують в системі. Їх можна охарактеризувати через ряд панівних установок:

- справедливість – це коли мені добре, а іншим – як вийде;

- «хто не краде, той і не їсть», поряд з «хто не працює, той не їсть»;

- кожний має таке життя, на яке заслуговує;

- кожна людина сама повинна добиватися кращого місця під сонцем.

Справедливою (з боку роботодавців) вважається оплата праці на мінімально можливому рівні, майже не залежна від напруженості, кваліфікації робітника.

У системі панує *регресивне оподаткування*. А основою розподілу благ в системі є подвійні стандарти, влада, егоїзм і безмежне накопичування.

Культура ділових відносин також побудована на подвійних стандартах, клановості, коли пошана або неповага прав і законних інтересів їх учасників залежить від їх статусу в системі (усередині клану).

У системі існують і відтворюються установки на відповідні типи - норми економічної поведінки.

За ознакою «орієнтація поведінки на результат для себе та результат для інших» серед можливих моделей поведінки найбільш ефективною є модель *вузького корпоративно-кланового співробітництва поряд із жорсткою конкуренцією* без будь-яких моральних правил з тими учасниками економічних відносин, які не входять у коло зацікавлених осіб, у кланову групу.

Замість моделі *благодійності*, сформованої у межах духовно-моральної системи, у межах аморальної системи *процвітає псевдоблагодійність*, спрямована на набуття іміджу, популярності, влади.

За ознакою *«відносини з навколишнім природним середовищем»* - орієнтація на витратний, такий, що завдає шкоди, тип економічної поведінки.

Домінуючими у системі типами економічної поведінки є *споживча* (тобто спрямування вільних коштів на матеріальне споживання), *фінансова та рентоорієнтована поведінка* (тобто спрямування вільних коштів на спекулятивні, рентні операції та інші фінансові операції, що дають можливість отримання доходів якомога більше та скоріше).

У системі (у т.ч. у свідомості управлінців, підприємців, у діловому середовищі, в економічній освіті) *відсутнє розуміння того, що стан СЕС, як на рівні країни у цілому, так і на рівні окремої організації, напряму залежить від духовного, морального стану людини, її вчинків*. Домінантою економічних відносин виступає прибуток і моральним вважається все те, що є вигідним. В системі панує неморальна, егоїстична поведінка суб'єктів економічної діяльності.

12.3. Соціально орієнтована, але морально обмежена соціально-економічна система

За класифікацією П. Сорокіна, *культура* такої системи буде *відповідати ідеалістичному типу*. В ній ще наявні цінності духовно-моральної культури, але вони вже не є домінантними і поряд з ними з'являються цінності чуттєвої культури.

Вектор розвитку суспільства спрямований на соціальне життя, правове забезпечення соціального миру, комфорту, благополуччя, самореалізацію особистості, дотримання прав та свобод.

На відміну від духовно-моральної системи, в якій вектор розвитку орієнтований на вічність, і розуміється, що в земному вимірі неможливо досягнути досконалості людини, суспільства, господарювання, але до цього необхідно прагнути, ідеалістична культура і система, збудована на її основі, *скасовує вертикальний вимір і намагання людини, суспільства концентруються на досягненні досконалості в земному вимірі*.

За своєю сутністю соціально орієнтована СЕС є морально-обмеженою, що передусім найбільш яскраво виявляється у застосуванні принципу подвійних стандартів по відношенню до «своїх та чужих». Ця ціннісна основа є найбільш слабким місцем системи і тому СЕС не є досить стійкою. Тому, якщо мова йде про ціннісну основу, особливо культурної та освітньої політики, *цінності цієї системи не можна розглядати як ідеал, брати за основу*.

Більш прийнятними і такими, що можливо реалізувати на перехідному етапі до побудови духовно-моральної СЕС, є характеристики, притаманні економічному життю, економічній поведінці, що склались в моделі соціально орієнтованої СЕС.

Цінності цілі СЕС – це гуманна, соціальна, екологічна, базова, економічна цілі. Їх реалізація забезпечується завдяки спрямованості суспільства, особистості на такі цінності: працьовитість, чесність, відповідальність, соціальна захищеність, професіоналізм, освіта, тверда воля, цілеспрямованість, раціоналізм, незалежність, чуттєвість, ефективність у справах, корпоративізм, власність, багатство.

Визначальними факторами розвитку системи є людський, соціальний, інтелектуальний капітал, а допоміжними – державне управління, праця, підприємництво, капітал, природа (земля).

Основними регуляторами розвитку системи є право і мораль, тобто соціально-економічний розвиток, стабільність і порядок у суспільстві створюються на базі дотримання прав і моралі. Завдяки цьому в системі сполучується чітке державне регулювання та свобода підприємництва.

Людина в економіці сприймається не як особистість (на відміну від духовно-моральної системи), а як трудовий ресурс, людський капітал, який, з одного боку, повинен приносити користь, а з іншого – повинен розвиватись, для чого в системі створюються необхідні матеріальні, соціальні, інші умови (на відміну від аморальної системи).

Економіка в житті людини сприймається не як самоціль, а як засіб комфорту, добробуту, соціального миру, злагоди, а праця – як спосіб самореалізації, творчого розкриття людини, можливість допомагати іншим і забезпечувати гідне життя і розвиток власної сім'ї і себе.

Праця розглядається як складна моральна (душевний рівень), соціально-економічна, техніко-організаційна категорія, а духовність праці зводиться до соціальності (це особливо простежується у концепції якості трудового життя, інших провідних концепціях менеджменту кінця ХХ ст.). Тому домінуючими мотивами (потребами) праці є соціально-психологічні, кар'єрного росту, частково творчі потреби і потреби служіння.

В організації трудових відносин домінує корпоративізм та індивідуалізм – спрямованість на себе.

Щодо ставлення до основних соціально-економічних категорій, в системі склалось таке їх бачення, яке забезпечує її розвиток і реалізацію поставлених цілей.

Влада сприймається як відповідальність перед суспільством, яке делегує її певним особам.

Власність – як те, що належить людині, і вона має право самостійно вирішувати, як використовувати цю власність з урахуванням дотримання законів і принципу соціальної відповідальності. В системі дотримується повага до права на власність поряд з принципом ефективного її використання (відповідно до усіх критеріїв СЕС).

Багатство розглядається як категорія перш за все матеріальна і душевна. Багатство має примножуватися, служити і людині, і суспільству.

Оскільки система сконцентрована на земному вимірі, але має соціальні цілі, споживання може сприйматись і як мета, і як засіб життя, так само можуть сприйматись і гроші та інші матеріальні цінності (у цьому досить яскраво виявляються риси амбівалентності і, як наслідок, нестійкості системи).

Справедливість сприймається як законність і гуманістична мораль. Вважається, що злочини проти людини і суспільства повинні каратися судом і громадським осудом.

В економічній діяльності справедливість реалізується через правило «хто не хоче працювати, той хай і не їсть» і при цьому вважається, що держава, суспільство, бізнес, кожна людина повинні піклуватися про непрацездатних членів суспільства. Справедливість також реалізується через регулювання оплати праці (диференціація оплати праці відповідно до кваліфікації, затрачених зусиль), прогресивне оподаткування, рентні платежі, податки на розкіш. Основою розподілу благ є справедливість, право, світський гуманізм.

Культура ділових відносин в системі базується на дотриманні прав і законних інтересів їх учасників. Вважається, що ефективна діяльність повинна сполучуватись із дотриманням норм етики ділових стосунків.

У системі існують і відтворюються *установки на відповідні типи-норми економічної поведінки*.

За ознакою «орієнтація поведінки на «результат для себе і результат для інших» серед можливих моделей поведінки найбільш ефективною вважається модель корпоративного співробітництва та доброякісної конкуренції. Також існує спрямованість на соціальну, світську благодійність. Але якщо взаємодія суб'єктів господарювання всередині системи реалізується за принципами співробітництва і добросовісної конкуренції, то з іншими системами переважно реалізуються конкурентні взаємовідносини за принципом подвійних стандартів.

По відношенню до навколишнього природного середовища домінують зберігаючий і частково розвиваючий типи економічної поведінки.

Домінуючими у системі типами економічної поведінки є інвестиційна, підприємницька, зберігаюча.

У вирішенні дилеми «мораль-прибуток» в системі як панівний нормативний тип економічної поведінки підтримується соціально відповідальна поведінка, яка можлива, з одного боку, завдяки пануванню в системі правових взаємовідносин, а з іншого – інститутів суспільної та індивідуальної економічної етики.

Взагалі, в системі для збереження її цілісності та ефективності, забезпечення розвитку та реалізації гуманної, соціальної, екологічної, базової, економічної цілей існує як сильний інститут права, так і інститут етики, яка відтворюється на макрорівні, рівні корпорацій та на особистісному рівні завдяки відповідному спрямуванню виховання, освіти та корпоративної культури.

Яка ж СЕС домінує в Україні? Що стосується України, то за період трансформації в суспільстві та економіці відбулися істотні деформації.

За роки реформ в країні практично повністю втрачені правила моральної поведінки людей, у т.ч. в господарській сфері, а моральність – це не тільки знання моральних норм, але і їх виконання, яке неможливе без позитивного прикладу і формування навичок такої моральної поведінки. Навичка формується роками, починаючи з сімейного виховання, навчання в школі і зов і закінчуючи виробничим, власним господарським досвідом. Це навичка сумлінної і старанної, чесної праці, звичка ділитися з ближнім і не накопичувати багатства, до благодійності, до вірності даному слову, до відповідальності, пунктуальності та вміння чути іншого, його потреби, відрізнити добро від зла і визначати час і міру.

Зараз багато людей, особливо бізнесмени, керівники і молодь, впевнені в тому, що моральність є перешкодою до ефективного ведення економічної діяльності. Але це так і не так. Це ми вибудували таку соціально-економічну модель, яка дійсно перешкоджає чесній праці, підприємництву, інвестуванню. Причина аморальності нашої економіки в нашій аморальності і байдужості, непрофесіоналізмі і аморальності державних чиновників.

Власність в українській економіці все більше втрачає суспільну складову. Порушується принцип як моральний, так і правовий, закріплений конституцією, що ресурси – це те, що даровано Богом для всього народу, і

результати використання цього виду власності також повинні належати всьому народу. Приватизація за безцінь великих, значущих об'єктів, розграбування майна приватизованих підприємств або доведення їх до банкрутства з причини власного непрофесіоналізму, вивезення і розграбування природних ресурсів стали основою для руйнування соціальної складової розвитку держави, комерціалізації освіти й медицини.

Одним з найбільш негативних результатів реформ є те, що вони призвели до знецінення у свідомості суспільства основи для творення і соціально-економічного розвитку держави – праці, до втрати духовно-моральної, творчої, соціальної складової праці, праці як служіння на благо ближнього, Вітчизни.

Знецінюється висококваліфікована праця, духовно-інтелектуальна праця з виховання і справжня, тобто духовно-моральна та інтелектуальна освіта.

Відбулося відторгнення продуктивної праці – жебрацька зарплата в сфері виробництва і можливість швидкого накопичення багатства поза ним виштовхнула значну частину населення України в сферу послуг, торгівлі, обігу (фінансів). Але ці сфери, за винятком окремих напрямків, не створюють національного багатства, вони лише беруть участь у перерозподілі створеного та, на жаль, сприяють перетіканню капіталу з нашої країни в інші.

За всі роки існування незалежної України її населення активно підтримувало економіку інших країн, як розвинених, купуючи там вже застарілі техніку і споживчі товари, так і країн, що розвиваються, створюючи додаткові робочі місця в Китаї, Туреччині, В'єтнамі і т. п.

У нашому суспільстві сформувалася система життя за чужий рахунок: за рахунок тих, хто виробляє і чесно сплачує податки, за рахунок майбутніх поколінь (це і експлуатація невідновлюваних природних ресурсів, величезні зовнішні позики, життя в кредит).

Суттєво змінилося в суспільній свідомості, в житті розуміння того, яку роль відіграє сам народ в житті держави, її соціально-економічному розвитку. Так, український соціолог В. М. Ворона зазначає, що, на думку населення, узагальнену на основі результатів моніторингу Інституту соціології України, вирішальну роль у житті українського суспільства, починаючи з 1992 р. і по теперішній час, відіграють: мафія, злочинний світ (33 %), чиновники (30 %), підприємці та бізнесмени (34 %), лідери політичних партій (37 %). «А народ-виробник тут виявляється ні при чому» [40, с. 10].

А у тієї нечисленної частини населення, яка швидко і без великих зусиль отримала владу і багатство, склалися установки і поведінка, що руйнують суспільство та економіку. Це – несправедливе отримання власності та багатства та його несправедливе використання; непродуктивне використання багатства, націленість тільки на особисте споживання, розкіш, тезаврацію. Вільні грошові ресурси не вкладаються у продуктивний сектор економіки, а переважно в торгівлю та індустрію розваг, гральний бізнес,

наркобізнес, завоювання влади. *Україну вразила небачена корупція, частка тіньового сектора економіки – одна з найвищих у світі.*

ЗМІ демонструють підростаючому поколінню сенс життя, що полягає в насолоді, задоволенні, матеріальному благополуччі і розкішному житті без праці.

Можна ще довго в такому песимістичному ключі описувати реалії життя нашого суспільства, але все-таки результати досліджень вказують на те, що в свідомості певної частини суспільства ще збереглися цінності і установки, які відповідають духовно-моральній культурі і духовно-моральній системі господарювання. Тому зараз дуже важливо спрямувати всі зусилля держави і суспільства на підтримку і розвиток цих цінностей і установок, насамперед управлінської еліти та молоді.

Логіка змін полягає в тому, що всі зовнішні зміни починаються зі зміни свідомості, а потім і поведінки, що поступово впливає і на зміну всього соціально-економічного середовища, системи в цілому. Тому цінності, характеристики, установки духовно-моральної СЕС, описані в табл. 11.1–11.3, необхідно сприймати як довгострокову цільову програму-максимум розвитку України.

Але досягти таких характеристик і такої істотної зміни свідомості та поведінки переважної частини суспільства відразу неможливо. Необхідно буде пройти перехідний період, який буде відповідати соціально (морально) орієнтованій СЕС. У будь-якому випадку, щоб змінити як свідомість, так і поведінку суспільства, і в першу чергу управлінської еліти, і здійснити конкретні соціально-економічні перетворення, необхідно розробити національну доктрину розвитку України та реалізувати цільовий проект зі створення критичного управлінського потенціалу [104].

Висновок. Отже, в темі, відповідно до критерію орієнтації СЕС на духовно-моральні цінності, цілі, вектори розвитку і дотримання норм моральності, виділено такі типи СЕС:

- *духовно-моральна СЕС* – це система ведення господарства і соціального ладу, яка базується на духовно-моральних цінностях та принципах, вона спрямована на гармонійний розвиток особистості, в т. ч. духовний, творчий, інтелектуальний; накопичення духовного та інтелектуального капіталу особистості і суспільства; злагоду і мир у суспільстві, збереження і розвиток всього навколишнього світу; соціальний комфорт і матеріальний добробут усіх членів суспільства;

- *аморальна СЕС* – це система, в якій порушення норм моралі в усіх сферах суспільства, в т. ч. економіці, стає нормою, її цілі – збагачення вибраних і отримання необмеженої влади шляхом експлуатації потенціалу інших систем, членів суспільства, навколишнього середовища;

- *соціально орієнтована, але морально обмежена СЕС* – це система, спрямована на забезпечення добробуту, соціально-економічного розвитку та порядку у суспільстві шляхом дотримання норм права та моралі в усіх сферах суспільства, в т. ч. економіці; в ній діє принцип подвійних стандартів та не висуваються духовно-моральні цілі.

Подано систематизовану характеристику цих типів СЕС за такими параметрами: цінності-цілі та цінності-засоби, фактори розвитку СЕС; значення економічної діяльності в житті людини; основні соціально-економічні установки, які сформувалися в СЕС, ін.

Питання для самоконтролю

1. Що таке соціально-економічна система (СЕС)?
2. Які типи СЕС можна виділити за критерієм орієнтації на дотримання в системі норм моралі? Дайте визначення для кожного типу СЕС.
3. Охарактеризуйте за базовими характеристиками аморальну СЕС.
4. Охарактеризуйте за базовими характеристиками соціально спрямовану (морально обмежену) СЕС.
5. Охарактеризуйте за базовими характеристиками духовно-моральну СЕС.
6. Що таке нематеріальний капітал суспільства? Охарактеризуйте його складові.
7. Назвіть принципи розвитку духовно-моральної СЕС.
8. У чому полягає завдання регулювання розвитку духовно-моральної СЕС, важелі цього регулювання?

Питання для обговорення

1. Порівняйте ставлення до основних соціально-економічних категорій, яке склалось у різних типах СЕС.
2. Порівняйте установки на різні типи економічної поведінки, які склались у різних типах СЕС.
3. Чому саме нематеріальний капітал СЕС має визначальну роль у розвитку економіки та суспільства?
4. До якого типу СЕС можливо віднести СЕС, яка зараз існує в Україні, чому?
5. В якому типі СЕС, на Вашу думку, найбільш розвивається особистісний потенціал, реалізуються усі потреби людини? Чому?

Теми рефератів

1. Типізація соціально-економічних систем в дослідженнях сучасних вітчизняних вчених.
2. Стратегія розвитку соціально-економічної системи України: шлях до соціальної та моральної економіки.

Література [104, 105, 138, 146].

13. МОРАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ. РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

13.1. Аналіз демографічної ситуації у світі

На соціально-економічний розвиток будь-якої країни, її конкурентоспроможність впливає наявна демографічна ситуація і перспективи її розвитку (докладніше на цій тезі ми будемо зупинятися далі). Крім того, оскільки суспільство у цілому та світова економіка зокрема все більше глобалізуються, *є сенс розглядати демографічну ситуацію в світі (як існуючу, так і потенційну) як фактор розвитку або деградації національних економік.*

У зв'язку з цим виникає необхідність оцінити демографічну ситуацію в світі та прогнози її зміни.

Необхідно відзначити, що *останні 20-25 років характеризуються такими процесами у світовій демографії:*

- різке зниження народжуваності та депопуляція в розвинених країнах світу, а також майже у всіх постсоціалістичних країнах, поряд з випереджувальним зростанням населення в країнах Азії та Африки;
- старіння населення та погіршення його вікової структури (в першу чергу, в розвинених, а також майже в усіх постсоціалістичних країнах);
- різке погіршення духовно-морального та фізичного здоров'я людей (тут процеси по різних країнах неоднорідні: духовно-моральна криза відбувається перш за все в країнах західної цивілізації і в країнах пострадянського простору, на цьому ми зупинимось в розділі аналізу причин демографічної кризи);
- посилення міграційних процесів і внаслідок цього значне зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Зупинимось на деяких даних.

На жаль, найхарактерніша риса нашого часу – хоча б у силу абсолютної безпрецедентності у світовій історії – це різке зниження народжуваності в розвинених країнах.

Сьогодні майже половина населення світу (46 %) проживає в країнах, де рівень народжуваності не перевищує рівня, необхідного для простого відтворення (2,15-2,17 дитини на одну жінку дитородного віку). До таких країн наразі відносяться всі країни Європи і Північної Америки, 20 країн Азії, 17 країн Латинської Америки і Карибського басейну, три країни в Океанії і одна в Африці (Маврикій). До найбільших за чисельністю населення країн з низькою народжуваністю належать Китай, США, Бразилія, Росія, Японія і В'єтнам [186].

Ще 46 % населення світу проживає в країнах зі свого роду «проміжною» народжуваністю, які вже пережили помітне зниження народжуваності, але в них вона поки забезпечує розширене відтворення

(від 2,1 дитини на жінку). До найбільших країн цієї групи належать Індія, Індонезія, Пакистан, Бангладеш, Мексика і Філіппіни [186].

Близько 9% населення світу проживає в країнах з високою народжуваністю, у яких істотного зниження народжуваності поки не спостерігалось. З 21 країни з високою народжуваністю 19 розташовані в Африці і дві в Азії. До найбільших країн цієї групи відносяться Нігерія, Демократична республіка Конго, Танзанія, Уганда і Афганістан [186].

Депонуляція (скорочення чисельності населення) у розвинених країнах світу зумовлена саме низьким рівнем народжуваності (див. дод. 2). Так, ще починаючи з 70-х рр. ХХ ст. рівень народжуваності в Європі і Північній Америці опустився нижче рівня простого відтворення, а в 2010-2015 рр. склав відповідно 1,6 і 1,86 дитини на одну жінку дітородного віку, тоді як в країнах з найбільшим рівнем народжуваності жінка протягом життя народжує в середньому п'ять і більше дітей [156, 186].

А як може змінитися ситуація в майбутньому?

Як зазначав відомий американський вчений П. Друкер ще на початку ХХ ст., «здається, що Японія і вся Південна Європа (Португалія, Іспанія, Південна Франція, Італія, Греція) рухаються у напрямі до загальнонаціонального самогубства, яке має настати приблизно в кінці ХХІ століття» [65]. Адже в деяких найбагатших регіонах Італії, наприклад, в Болоньї, коефіцієнт народжуваності ще в 1999 р. знизився до 0,8, а в Японії він склав 1,3. Тому до кінця ХХІ ст. населення, скажімо, Італії, яке складає сьогодні близько 60 млн осіб, може знизитися до 20-22 млн; населення Японії, що становить сьогодні близько 125 млн, впаде до 50-55 млн [65].

Значення коефіцієнтів народжуваності в промислово розвинених країнах світу за період 1950-2015 рр. можна проаналізувати за даними дод. 3. З нього ми бачимо, що найгірша ситуація з народжуваністю, за даними 2015 р., спостерігається в таких розвинених країнах, як Австрія (1,49), Італія (1,43), Німеччина (1,5), Японія (1,4), Іспанія (1,33), при цьому значення показника в Україні (1,49, а уточнене в 2016 р. - 1,506) [46].

Відомий американський політик Джозеф Патрік Б'юкенен, аналізуючи демографічну, духовно-моральну й культурну ситуацію в країнах західної цивілізації, також підтверджує висновки П. Друкера, констатує майбутню смерть західної цивілізації в книзі з яскравою назвою «Смерть Заходу» (2001 р.). Він пише: «Захід вмирає. Народи Заходу перестали відтворювати себе, населення західних країн стрімко скорочується. З самої Чорної Смерті, яка викосила третину Європи в чотирнадцятому столітті, ми не стикалися з небезпекою серйозніше. Нинішня криза загрожує знищити західну цивілізацію» [27].

Наведемо деякі результати демографічних прогнозів, що підтверджують ці висновки. З 1951 р. відділ демографії ООН розробляє і публікує прогнози світового населення, при цьому кожні два роки виходить у світ оновлена версія. Прогнози складаються для різних країн за трьома варіантами: оптимістичним, песимістичним і середнім.

Згідно із середнім варіантом прогнозного розрахунку, виконаного в 2017 р., нинішня чисельність світового населення (7550 млн), досягнувши 9772 млн до середини століття, до 2100 р. вийде на рівень 11184 млн (табл. 13.1).

Половина приросту чисельності населення світу, який очікується за середнім варіантом прогнозу до 2050 р., буде зосереджена в Африці (1,3 з 2,2 млрд осіб). Ще на 750 млн осіб збільшиться населення Азії. Менший внесок у приріст чисельності населення світу забезпечать Північна Америка, Латинська Америка і країни Карибського басейну, а також Океанія [149].

А ось населення Європи, як уже зазначалося, буде знижуватися і складе близько 653 млн осіб (це близько 5,8 %, при тому, що зараз європейці складають 9,8 % населення світу) [149].

Ще більш яскраву картину дає прогноз коефіцієнта народжуваності в різних країнах світу (табл. 13.2, табл. Д.3.1 дод. 3). З нього можна побачити дві тенденції.

Перша полягає в тому, що наряду з розвиненими країнами світу, в т. ч. європейськими країнами народжуваність за період 1995-2025 рр. досить низька, в країнах Африки вона порівняно висока [149].

Друга тенденція – це прогнозоване зниження коефіцієнта народжуваності по всіх регіонах, за винятком Африки, до рівня не більше мінімально необхідного – 2,15-2,17, що однозначно пов'язане з **політикою демографічного стримування** (до сутності цієї політики ми ще повернемося).

Таблиця 13.1

Оцінка чисельності населення світу за прогнозами ООН 2017 р.,
тисяч осіб (середній варіант прогнозу)

Регіон	Чисельність населення, млн осіб				Частка в населенні світу, %			
	2017	2030	2050	2100	2017	2030	2050	2100
Весь світ	7550	8551	9772	11184	100	100	100	100
Африка	1256	1704	2528	4468	16,6	19,9	25,9	39,9
Азія	4504	4947	5257	4780	59,7	57,9	53,8	42,7
Європа	742	739	716	653	9,8	8,6	7,3	5,8
Латинська Америка	646	718	780	712	8,6	8,4	8,0	6,4
Північна Америка	361	395	435	499	4,8	4,6	4,5	4,5
Океанія	41	48	57	72	0,5	0,6	0,6	0,6

Таблиця 13.2

Сумарні коефіцієнти народжуваності у регіонах світу
за прогнозом ООН 2017 р. (середній варіант прогнозу)

Регіон	Значення за періодами						
	2015-2020	2020-2025	2025-2030	2030-2035	2035-2040	2040-2045	2045-2050
Весь світ	2,47	2,43	2,39	2,35	2,31	2,27	2,24
Африка	4,43	4,15	3,90	3,67	3,46	3,27	3,09
Азія	2,15	2,10	2,06	2,00	1,95	1,92	1,90
Європа	1,62	1,66	1,69	1,72	1,75	1,77	1,78
Латинська Америка	2,04	1,95	1,89	1,84	1,80	1,78	1,77
Північна Америка	1,86	1,86	1,87	1,87	1,88	1,88	1,89
Океанія	2,34	2,28	2,23	2,17	2,13	2,09	2,06

Частка населення світу, народжуваність якого не забезпечує простого відтворення, швидко зростає. За оцінками ООН, у 1975-1980 рр. вона становила близько 21 %, у 2010-2015 рр. зросла до 46 %, а до середини століття може піднятися до 69 % [186].

Таким чином, *проблема низької народжуваності стає глобальною проблемою*, і, відповідно, депопуляція, або вимирання, стає реальною загрозою для всього населення Землі. Таких прецедентів історія не знає.

Навіть якщо рівень народжуваності в розвинених країнах різко підвищиться, пройде не менше 20 років, поки новонароджені досягнуть працездатного віку.

Тому важлива не тільки чисельність населення, але і співвідношення людей різного віку в межах популяції.

У 1950 р. люди у віці 60 років і старше становили лише 8 % населення світу, а до середини 2017 р. їх частка зросла до 12,7 %, а до 2050 р., за середнім варіантом прогнозу ООН, збільшиться до 21,3 % і зрівняється з часткою дітей у віці до 15 років.

Поки ж в цілому по світу частка дітей вдвічі перевищує частку населення 60 років і старше (25,9 % у 2017 р.), проте вона вже знизилася порівняно з 1950 р. (34 %).

Населення працездатного віку (15-59 років) становить 61 %, у тому числі 16 % – молодь у віці 15-24 роки [155].

Чисельність населення 60 років і старше зростає швидше, ніж чисельність населення інших віків, збільшуючись приблизно на 3 % на рік. В даний час найбільш висока частка населення – 60 років і старше спостерігається в найбільш швидко старіючій Європі (25 % від загальної

чисельності населення), трохи нижче ця частка в Північній Америці (22 %), а нижче за все в Африці (5 %) [155].

В історії не було випадку, щоб кількість літніх людей, що досягли традиційного пенсійного віку, перевищувала чисельність молодих людей. Саме така картина спостерігається в країнах Європи; до цього стрімко йдуть всі розвинені країни.

В цілому середній вік населення світу становив в 2017 р. 30 років. За середнім варіантом прогнозу він продовжить стійко підвищуватися і досягне 36 років до 2050 р. і майже 42 років до 2100 р. [155].

В процесі старіння лідирують більш розвинені країни, в яких народжуваність досягла вкрай низьких рівнів, а тривалість життя помітно збільшилася. У 2017 р. середній вік населення Європи досяг майже 42 років, а до середини ХХ ст. зростає до 47 років.

Середній вік населення Північної Америки поки що помітно нижче (37,9 років), нижче він і Океанії (32,8 років). В Азії та Латинській Америці він становить близько 30 років, а в Африці – нижче 20 років (19,4), але поступово підвищується, починаючи з 1990-х рр. [155].

Таким чином, сьогодні стратегії розвитку всіх інститутів сучасного суспільства повинні обов'язково виходити з несприятливої демографічної ситуації.

13.2. Аналіз демографічної ситуації в Україні

Щодо демографічного стану в Україні - ситуація критична. За період з 1990 по 2016 рр. за рахунок того, що смертність щорічно перевищувала народжуваність (рис. 13.1), чисельність населення України знизилась на 6489,6 тис. осіб, що можливо порівняти із населенням таких країн, як Данія, Норвегія, Грузія, Фінляндія.

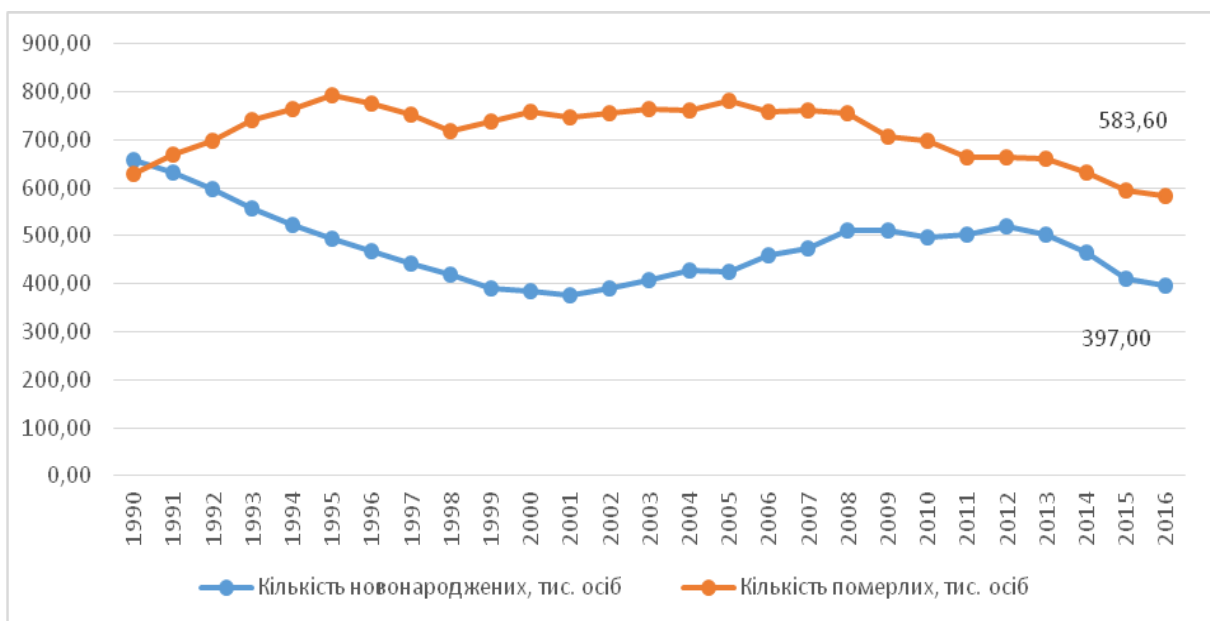

Рис. 13.1. Динаміка народжуваності та смертності в Україні

При цьому щорічне зниження чисельності постійного населення в Україні в середньому за період 1990-2016 рр. склало 240,36 тис. осіб, а коефіцієнт народжуваності знижувався з 1,844 в 1990 р. до 1,085 в 2001 р. Далі народжуваність дещо збільшилась і в 2015 р. склала 1,506 дитини на одну жінку, а в 2016 р. цей показник знизився до 1,466 (див. табл. Д.4.3 дод. 4) [54].

Якщо така тенденція буде зберігатися, то чисельність населення України до 2050 р., за прогнозами ООН, складе менше 30 млн осіб.

Щоб чисельність населення склала у 2050 р. 36,4 млн осіб, коефіцієнт народжуваності повинен щорічно зростати з 1,56 у 2020 р. до рівня 1,76 у 2050 р. (прогноз ООН враховує населення АР Крим) (див. дод. 3).

А щоб нас знову стало 52 млн, кожній українці потрібно народити як мінімум трьох, а краще – чотирьох дітей (рис. 13.2).

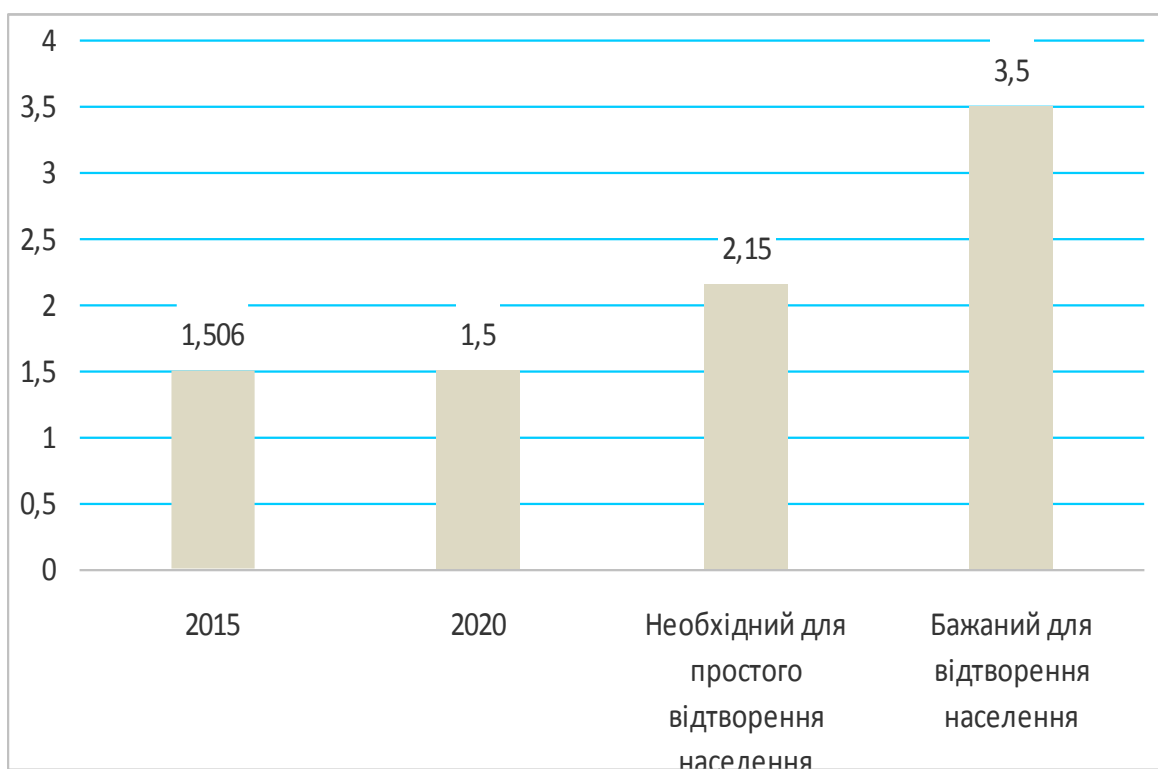

Рис. 13. 2. Сумарний коефіцієнт народжуваності на одну жінку

Викликає значне побоювання і *вікова структура населення України*. Станом на 1.01.2012 р. діти та молодь у віці до 24 років склали лише 27,4 % населення України, тоді як населення старшого за середній вік та старшого віку (від 45 років і більше) склало 42,7 %, при тому, що населення у віці більше ніж 65 років склало 15,3 %.

А за стандартами ООН, якщо питома вага населення, старшого за 65 років (вік працездатності), перевищує 7 %, населення вважається старим. До речі, в Європі цей показник ще в 2012 р. склав 16,4 %.

Ще більш невтішну картину дає оцінка структури населення за віком працездатності. Станом на 1.01.2016 р. населення України працездатного віку (з урахуванням підвищення пенсійного віку жінок до 60 років) склало 69,31 % від загальної кількості населення (розраховано за [10]) (рис. 13.3).

При цьому питома вага населення у віці до 16 років зменшилась у порівнянні з 1990 р. (рис. 13.4) з 18,3 до 15,4 %, що також свідчить про поступове старіння населення, а збільшення питомої ваги працездатного населення було пов'язано з підвищенням пенсійного віку жінок.

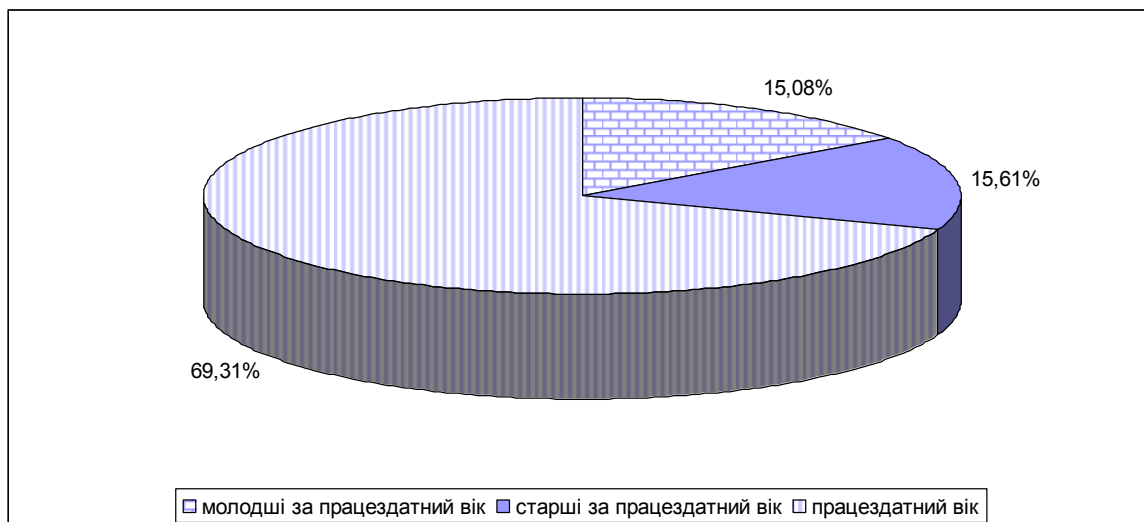

Рис. 13.3. Розподіл населення за віком працездатності за станом на 1.01.2016 р., %

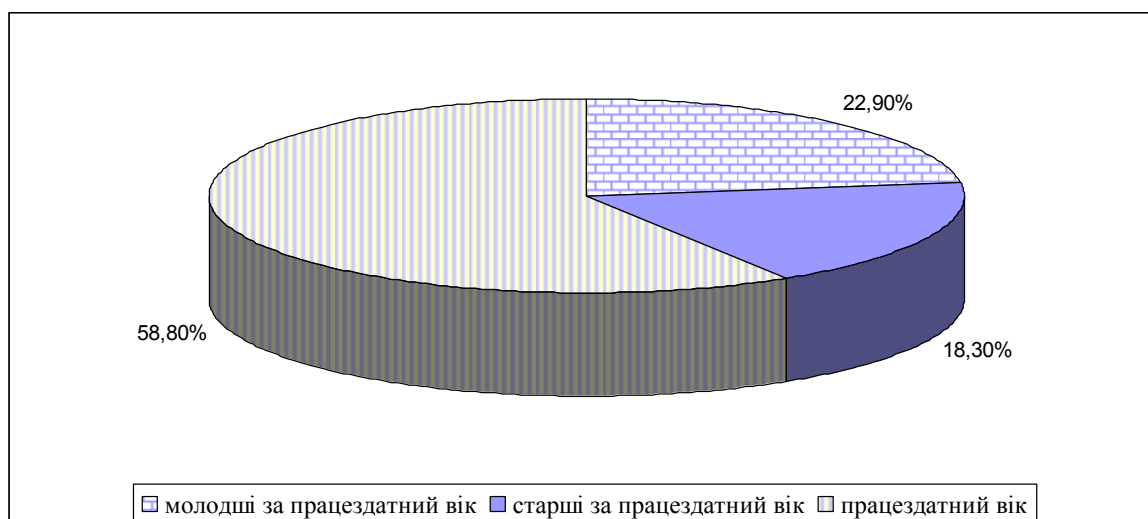

Рис. 13.4. Розподіл населення за віком працездатності за станом на 1.01.1990 р., %

Причому серед країн Європи за часткою пенсіонерів у структурі населення Україна лідирує. Станом на початок 2011 р. питома вага пенсіонерів складала 30,2 %, тоді, як, скажімо, в Німеччині – 12,2 % (рис. 13.5).

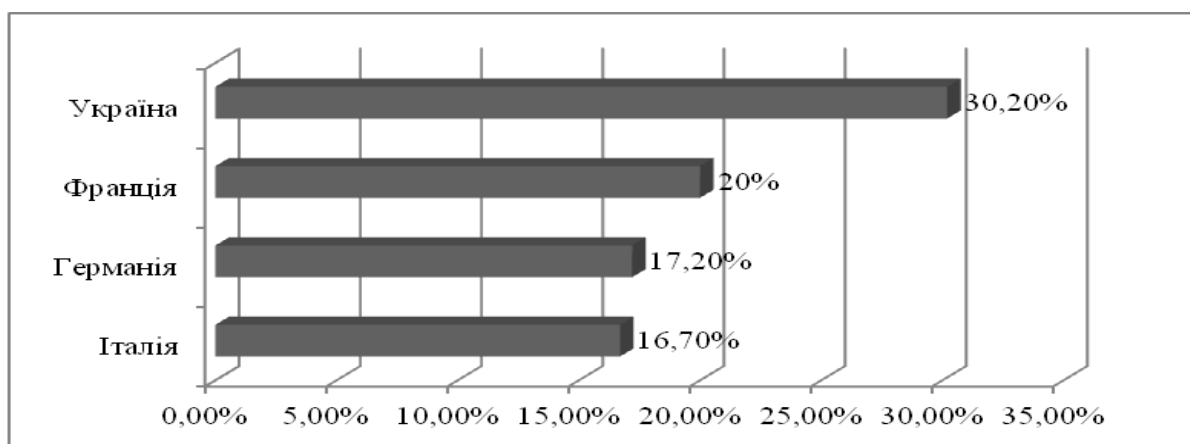

Рис. 13.5. Питома вага пенсіонерів у загальній кількості населення по деяких європейських країнах у порівнянні з Україною (на початок 2011 р.), %

У зв'язку із старінням населення виникає *проблема забезпечення пенсійних виплат*. Якщо брати до уваги зниження народжуваності і старіння, то у досить досяжному майбутньому (за одним із прогнозів, у 2025 р.) на кожного працездатного члена суспільства припадатиме один непрацездатний, далі – гірше: до 2050 р. на одного працюючого припадатимуть два пенсіонери (рис. 13.6).

Але ще більш песимістичною виглядає ситуація, якщо співвіднести кількість реальних платників податків у Пенсійний фонд та кількість пенсіонерів. За даними, наведеними Сергієм Тигіпко, станом на 1.04.2011 р. кількість працевлаштованих громадян, які є платниками податків до Пенсійного фонду, складає близько 14 млн осіб, тоді як кількість пенсіонерів на цю ж дату складає близько 13,766 млн осіб [41].

Тобто *вже зараз один працюючий українець утримує одного пенсіонера*. А якщо поряд із негативними демографічними тенденціями буде спостерігатись і погіршення ситуації на ринку праці, *проблема забезпечення пенсійних виплат ще більше загостриться*.

Однією з найважливіших характеристик здоров'я народу є *тривалість життя* (саме цей показник входить до розрахунку індексу розвитку людського потенціалу).

За останніми даними міжнародних рейтингів (2011 р. складено за даними 2009 р.), за очікуваною тривалістю життя серед 187 країн світу Україна займає 123 місце (значення очікуваної тривалості життя по Україні за період 2008-2009 рр. нижче, ніж у середньому в світі, воно складає майже 69,3 року, тоді як середньосвітове – 69,7 року) [235].

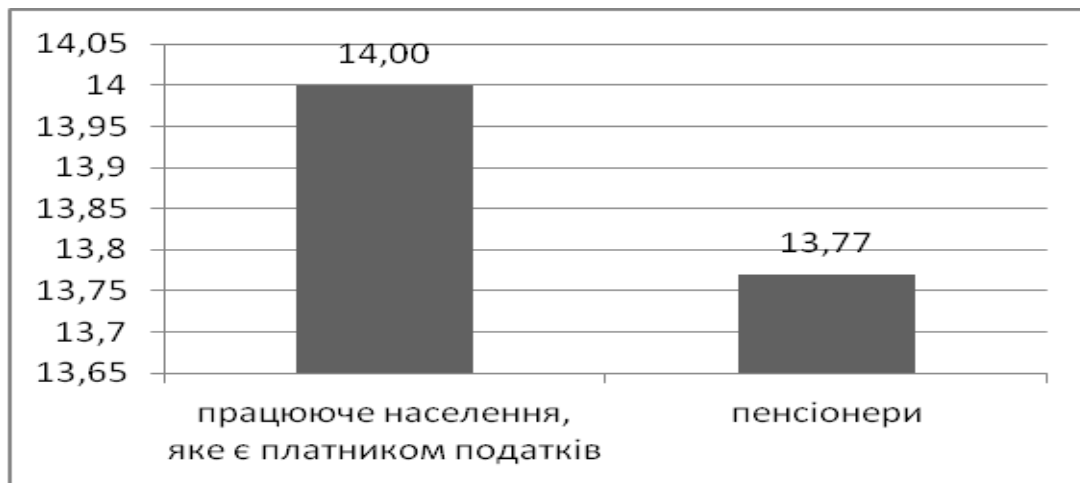

Рис. 13.6. Співвідношення працюючого на постійній основі населення та пенсіонерів (станом на 1.04.2011 р.), млн осіб

Україна відстає за цим показником і від розвинутих країн Європи. Так, для всього населення України цей показник в 2011 р. складав 71,02 року, для чоловіків – 65,98 року і для жінок – 75,88 року.

Тоді як в Європі у цілому для всього населення – 77,8 року, для чоловіків – 74,6 року і для жінок – 81,2 року. А в деяких країнах ЄС тривалість життя ще вище, наприклад в Швеції та Іспанії – 80,9 року, у Франції – 80,7 року, а в Германії – 79,4 року.

Наступним найважливішим параметром демографічної ситуації є *смертність*. За даними щорічної доповіді ЦРУ «The World Fact Book 2012», Україна за рівнем смертності займає 2 місце у світі. За даними ЦРУ, в Україні на 1 тис. осіб населення кількість смертей складає 15,76 особи, більше тільки в ПАР – 17,23 [192].

З причин смертності в Україні на першому місці стоять *серцево-судинні захворювання*, які, за даними лікарів, частіше за усе пов'язані із способом життя сучасної людини, стресами. Так, 68,0 % усіх померлих в Україні у 2015 р. мали саме цю причину смерті (рис. 13.7) [54].

Дуже тривожні дані щодо здоров'я населення наводить директор Інституту соціально-економічних проблем народонаселення Російської академії наук Наталія Римашевська: «Наш інститут протягом 17 років проводить моніторинг потенціалу здоров'я, і зараз ми констатуємо, що він постійно знижується, і скоро у нас може скластися ситуація, коли людина виходить на пенсію, практично втративши можливість трудитися».

Наталія Римашевська називає такі складові цієї проблеми:

- 1) зростання інфекцій: туберкульозу, сифілісу, ВІЛ-інфекцій;
- 2) 70 % населення Росії знаходяться в стані постійного стресу;
- 3) кожне подальше покоління у нас менш здорове, ніж попереднє.

Діти менш здорові, ніж їх батьки, причому особливо швидко росте дитяча інвалідність;

4) потенціал здоров'я жінок нижче, ніж потенціал здоров'я чоловіків, хоча середня тривалість життя у жінок вище. *Хворі матері народжують хворих дітей.* Хвороби зміщуються у бік дитинства [166].

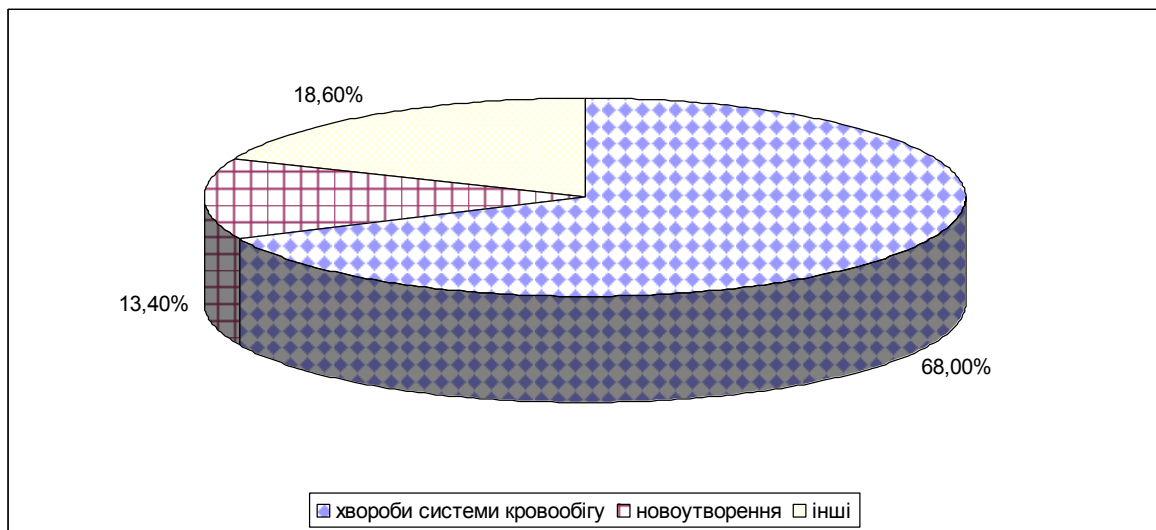

Рис. 13.7. Структура смертності населення за причинами її настання на 2015 рік, %

Така ж ситуація, на жаль, спостерігається і в Україні. Причому *перелічені причини зниження потенціалу здоров'я нації пов'язані, як видно, і з духовно-моральним станом населення.*

У чому ж полягають причини демографічної катастрофи, яка вразила як Україну, так і розвинуті країни Заходу? Відповідь на це питання ми розглянемо в розділі 12.4, а зараз розглянемо те, як демографічна ситуація впливає на конкурентостійкість країни.

13.3. Вплив демографічної кризи на економіку і політику, конкурентоспроможність держави, розвиток людського потенціалу

Демографічна складова сильно впливає на розвиток економіки, її конкурентоспроможність, а також на економічну безпеку держави. Щоб з'ясувати взаємозв'язок між демографічним станом та конкурентоспроможністю, спочатку наведемо короткий огляд основних досліджень чинників міжнародної конкурентоспроможності.

Ще на початку 80-х рр. президент США Рональд Рейган призначив спеціальну комісію з проблеми *міжнародної конкурентоспроможності промисловості США*, більш відому за ім'ям її голови – президента компанії «Хьюлетт-Паккард» як *комісія Янга*. Автори комісії Янга виділили таке коло чинників, що визначають конкурентоспроможність країни: технологія, наявність капіталу, наявність людських ресурсів, умови, в яких

здійснюється світова торгівля [66, с. 7, 41]. До висновків комісії відносилося також *визнання провідної ролі держави в забезпеченні конкурентоспроможності як національної економіки, так і виробника.*

Фахівці «*Юропiан менеджмент форум*» (Швейцарія) виділили *10 параметрів конкурентоспроможності*: динамізм економіки; ефективність промислового виробництва; динамізм внутрішнього ринку; динамізм фінансової системи; *людські ресурси*; *втручання держави в економіку*; природні ресурси і інфраструктура; участь в міжнародному розподілі праці; рівень розвитку науки і техніки; соціально-економічна і політична ситуація [57, с. 42].

Цікаво, що майже такий же перелік чинників наводиться у доповіді, присвяченій проблемам світової конкурентоспроможності, *Міжнародного інституту розвитку управління (IMD) на Всесвітньому економічному форумі*, який відбувся в 1992 р. В ньому розглядаються вісім найважливіших чинників: внутрішній макроекономічний потенціал, рівень участі в міжнародній торгівлі і потоці інвестицій; ступінь впливу державної політики на створення конкурентного середовища; якість і ефективність фінансової системи; стан інфраструктури; рівень управління (з позиції нововведень, прибутковості і відповідальності); науково-технічний потенціал (з погляду успішності фундаментальних і прикладних досліджень); *стан і кваліфікація трудових ресурсів* [57, с.143-144].

У даний час найбільш відомими є дослідження конкурентоспроможності країн світу, що проводяться окремо за методиками *Міжнародного інституту розвитку управління (The IMD World Competitiveness Yearbook* — є найбільш повним дослідженням, хоча і охоплює станом на 2011 р. лише 59 країн) та Всесвітнього економічного форуму (*індекс глобальної конкурентоспроможності GCI* охоплює 144 країни) [77].

Міжнародний інститут розвитку управління в оцінці конкурентоспроможності враховує *чотири групи факторів: стан економіки, ефективність уряду, ефективність бізнесу, стан інфраструктури*. Причому остання складова – *стан інфраструктури* – *враховує ступінь, в якому основні, технологічні, наукові та людські ресурси задовольняють потреби бізнесу*. Саме вона тісно пов'язана із демографічним станом у певній країні, адже враховує такі складові, як *населення, рівень захворювань, тривалість життя*. Крім того, в дослідженні конкурентоспроможності оцінюються і деякі *якісні характеристики населення, що пов'язані із інтелектуальним розвитком та станом моралі* (рівень освіти, соціальна відповідальність бізнесу, рівень корупції, імідж країни).

Як ми бачимо, у всіх поданих дослідженнях виділяється такий найважливіший чинник, як *людські ресурси (людський потенціал)*, який тісно пов'язаний з демографічними характеристиками держави.

Людський потенціал (капітал) є наріжним каменем конкурентоспроможності, важливішим, ніж природні ресурси або накопичене багатство, заводи та устаткування. Необхідно виділити кількісні та якісні елементи людського потенціалу: кількість трудових ресурсів, а в широкому значенні - і всього постійного населення, наявний у людини (населення) запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, які сприяють зростанню продуктивності праці і впливають на зростання доходів. *Найважливішою якісною характеристикою людського потенціалу є духовно-моральна культура людини (населення).* На жаль, при оцінці рівня розвитку людського потенціалу якісні критерії майже не враховують.

Щорічно ПРООН складає "Доповідь про людський розвиток", в якій визначає місце країн світу за рівнем розвитку людського потенціалу. До складових *індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП)* входять такі показники:

- індекс очікуваної тривалості життя населення;
- індекс освіченості населення (оцінюється за показниками тривалості навчання);
- індекс реального ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності у доларах США.

Перший з показників безпосередньо відноситься до демографічних. Таким чином, ми спостерігаємо зв'язок між демографічним станом, розвитком людського потенціалу та міжнародною конкурентоспроможністю [79].

Взаємозв'язок між демографічним станом, економікою та політикою, а в кінцевому рахунку з конкурентоспроможністю держави виражається в такому:

1) зниження кількості працездатного населення і погіршення його вікової структури істотно *утрудняє здатність досягнення якісного економічного розвитку*, який є невід'ємною умовою конкурентоспроможності країни;

2) старіння населення викликає *збільшення навантаження на бюджет та підвищення оподаткування*, що негативно позначається на конкурентоспроможності економіки;

3) щоб знизити вплив вищезазначених процесів, країни вимушені підвищувати пенсійний вік. Так, за оцінками П. Друкера, в Західній Європі цей вік може скласти 79 років [65]. Також пенсійний вік підвищують і в Україні. Такий захід викликає *зростання соціальної напруженості в суспільстві*;

4) ще одним непопулярним заходом стане *скорочення всіх соціальних програм та зміна системи соціального страхування.*

Слід відзначити, що *демографічна криза* може виявитися дуже серйозною *перешкодою на шляху до досягнення цілей «соціальної програми» Європейського Союзу*, яка полягає в забезпеченні повної

зайнятості, економічного зростання і соціальної єдності. Старіння населення, яке обумовлене низькою народжуваністю і збільшенням середньої тривалості життя, швидше за все, примусить уряди країн-членів ЄС перебудувати системи соціального страхування;

5) старіння населення та погіршення його здоров'я (поряд з кризою в системі профтехосвіти) може викликати *дефіцит робочої сили*, особливо в низькооплачуваних сферах, сферах важкої праці (в Україні цей процес вже спостерігається за деякими робочими спеціальностями в містах і в сільській місцевості у цілому), і це, поза сумнівом, може відобразитися на конкурентоспроможності окремих галузей економіки;

б) як на рівні держави, так і на рівні підприємств необхідно буде впроваджувати *заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці*, що, швидше за все, вплине на *підвищення експлуатації людини* і ніяк не додасть їй здоров'я і років життя;

7) вимушені зміни в міграційній політиці призводять до значних економічних і соціальних наслідків.

У 70-х рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи і в США вже відбувалися істотні міграційні процеси, які змінили не лише національний, але і релігійний склад населення. *Мультикультурна політика*, як ми бачимо зараз, у цих країнах *закінчилася провалом*. І крім загострення економічних проблем (адже мігрантам потрібна робота або соціальна допомога), в суспільстві наростає соціальна напруженість.

Зараз ситуація погіршується у зв'язку з новою хвилею міграційних процесів, які почалися у т.ч. під впливом напруженої ситуації в країнах Близького Сходу.

Країни Західної Європи, безумовно, зацікавлені в припливі близьких за культурою і висококваліфікованих мігрантів, а це зокрема мігранти з *України, Росії, країн Прибалтики*. А в цих країнах, відповідно, відбувається *черговий витік кадрів кваліфікованих працівників, а також молоді*, яка не бачить перспектив розвитку у власних країнах;

8) як відзначає П. Друкер, унаслідок демографічної кризи протягом найближчих 20-30 років жодна з розвинутих країн не матиме сильного уряду і стабільної політики. Швидше за все, *нормою стане політична нестабільність* [65, с. 42].

Взаємозв'язок демографічної складової держави та конкурентоспроможності наведено на рис. 13.8.

Якщо П. Друкер так характеризує стан справ у розвинутих країнах, тоді що говорити про Україну?

Проаналізуємо *місце України в міжнародних рейтингах* за рівнем розвитку людського потенціалу та рівнем глобальної конкурентоспроможності – показники, пов'язані з демографічною складовою.

На жаль, у *світових рейтингах конкурентоспроможності та розвитку людського потенціалу* Україна займає *невисокі місця* (див. табл. 13.4 і дод. 5 і 6).

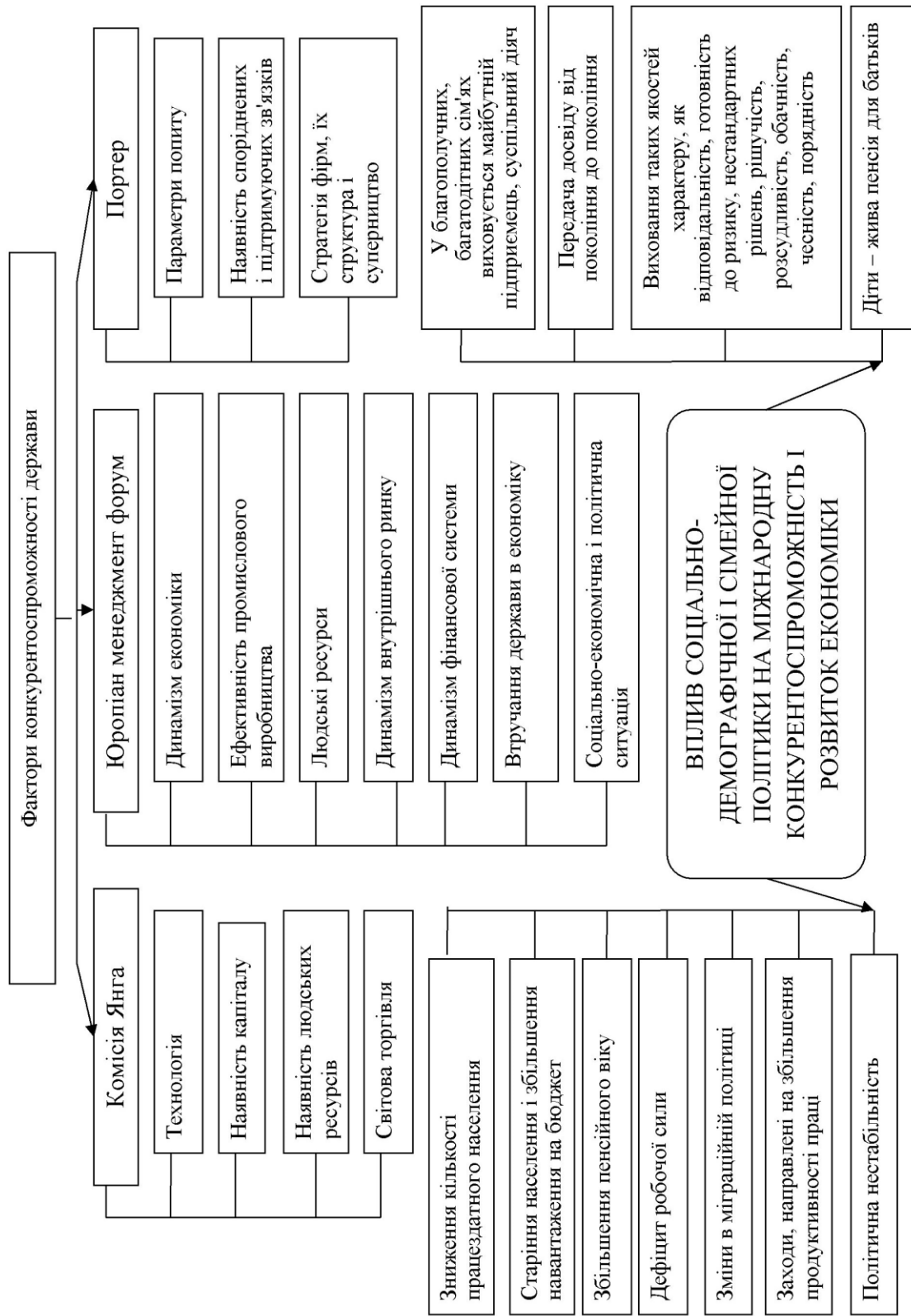

Рис. 13.8. Взаємозв'язок демографічної складової держави та її конкурентоспроможності

Позиція України за рівнем конкурентоспроможності та рівнем розвитку людського потенціалу серед інших країн

Рік	Місце в міжнародному рейтингу конкурентоспроможності IMD	Місце в міжнародному рейтингу розвитку людського потенціалу
2007	46-те – серед 55 країн	85-те - серед 182 країн
2008	54-те – серед 55 країн	69-те - серед 169 країн
2009	56-те – серед 57 країн	76-те - серед 187 країн
2010	57-ме – серед 58 країн	доповідь не складалася
2011	57-ме – серед 59 країн	78-ме серед 186 країн
2012	56-те – серед 59 країн	83-те серед 187 країн (доповідь 2014 р.)
2013	49-те – серед 60 країн	83-те серед 187 країн (доповідь 2014 р.)
2014	49-те – серед 60 країн	81-ше серед 188 країн (доповідь 2015 р.)
2015	60-те серед 61 країни	81-ше серед 188 країн (доповідь 2016 р.)
2016	60-те серед 63 країн	Немає даних

Ще в 1992 р. Україна посідала 54-те місце в рейтингу ІРЛП серед 174 країн. Далі позиція різко погіршилася. І хоча країна входить у групу країн з високим рівнем ІРЛП, це не характеризує якісний бік розвитку людського потенціалу.

За даними «Звіту про розвиток людського потенціалу – 2011» (складений на базі даних 2009 р.), Україна за рівнем розвитку людського потенціалу серед 187 країн світу посіла 76 місце, при цьому за критерієм «очікувана тривалість життя при народженні» – 123 місце, за рівнем добробуту населення – 100 місце, а от за критерієм «тривалість навчання», який, на жаль, не враховує його якість – 21 місце [79].

Як бачимо, безпосередньо демографічний показник серед усіх критеріїв людського розвитку є найгіршим. *Середня позиція України в рейтингу людського розвитку впродовж 1998-2011 рр. обумовлена високим місцем освітньої складової, а демографічна складова є найгіршою.*

Що стосується звіту за даними 2014 р., найгіршою виявилася не демографічна складова ІРЛП, за якою Україна посіла 111 місце (середня очікувана тривалість життя становить 71 рік), а економічна складова, за

якою країна посіла 118 місце (рівень ВНД на душу населення склав 3560 \$ за ПКС) [79].

Найкраща позиція країни з конкурентоспроможності, за даними звітів *The IMD World Competitiveness Yearbook* за період 2007-2016 рр., – це 49 місце (12-те знизу), що належало країні в 2013 р. і 2014 р. серед 60 країн світу, які представлені в ці роки у звіті [77].

Серед найкращих показників, пов'язаних із розвитком людини, була оцінка ринку праці – 21 місце та освіти – 24 місце.

Найгіршими були показники, пов'язані зі станом здоров'я населення та станом навколишнього середовища, – 59 місце (впливає на демографічну складову), фінансами – 57 місце, інституціональними рамками – 58 місце, соціальною інфраструктурою – 56 місце, підприємницьким правом – 52 місце, основною інфраструктурою – 46 місце (відображає, в т. ч. демографічну складову); якістю управлінської практики (до цього показника відноситься соціальна відповідальність бізнесу) – 43 місце (рис. 13.9).

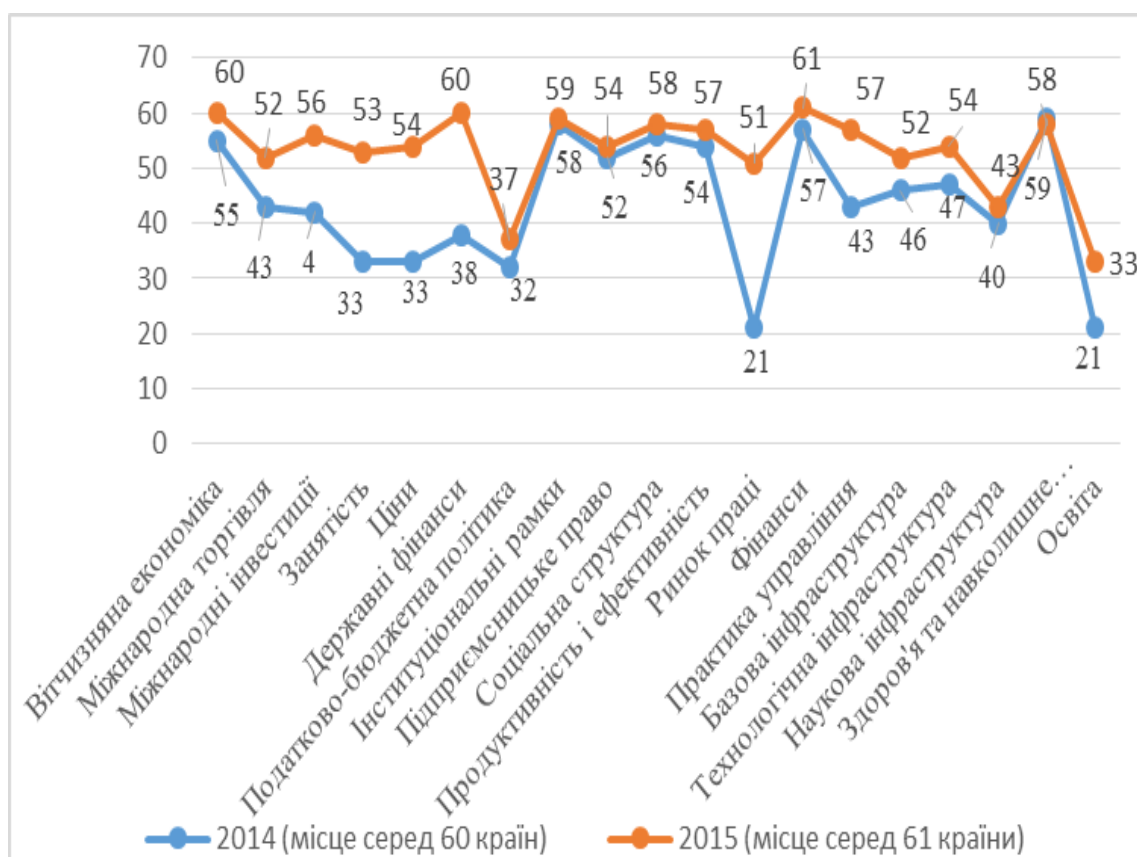

Рис. 13.9. Конкурентоспроможність України за критеріями IMD, 2014-2015 рр.

Докладно з показниками, що входять в оцінку конкурентоспроможності держави, і їх значеннями за період з 2011-2015 рр. можна ознайомитися в дод. б.

За підсумками аналізу, в 2015 р. в Україні відбулося значне зниження всіх показників конкурентоспроможності і в рейтингу IMD країна посіла передостаннє 60-те місце. Найвищий показник з усіх складових отримала освіта – 33-тє місце. Економічні і фінансові показники – найнижчі серед усіх досліджуваних країн світу.

Таким чином, з аналізу наведених даних ми бачимо, що саме демографічна складова в першу чергу знижує рівень ІРЛП України. Що стосується конкурентоспроможності країни, то в її факторах, як видно з теоретичного аналізу, демографічна складова також відіграє важливу роль.

З аналізу даних рейтингу IMD по Україні видно, що такі складові, як «здоров'я та навколишнє середовище» і «основна інфраструктура», пов'язані з демографічним розвитком, впливають на зниження рейтингу конкурентоспроможності країни впродовж всього аналізованого періоду (дод. 6).

Узагальнюючи усі наведені докази, необхідно зазначити, що демографічна криза є прямою загрозою для конкурентоспроможності економіки і подолати її неможливо без продуманої соціально-демографічної політики держави.

13.4. Причини демографічної кризи

Якщо узагальнити точку зору різних вчених на причини демографічної кризи, можна виділити дві полярні точки зору.

Перша – криза пов'язана в основному з соціально-економічними, екологічними факторами (і це відбиття думки не тільки вчених, але і більшості населення).

Друга – першопричина кризи – духовно-моральне здоров'я людей, яке впливає у свою чергу і на соціально-економічну та екологічну складові. При цьому слід зазначити, що скорочення чисельності населення шляхом зниження народжуваності – результат цілеспрямованої політики (і до цього питання ми ще повернемося).

Доведемо на основі різних даних другу позицію.

За твердженням демографів, розрив між смертністю та народжуваністю більшою мірою обумовлений низькою народжуваністю, ніж високою смертністю. У нашому суспільстві і серед багатьох науковців існує думка, що причина низької народжуваності криється у важкому економічному становищі. Створюється нібито тупикова ситуація: до тих пір, поки не підвищиться рівень доходів та розмір допомоги на дітей, народжуваність не збільшиться. А без збільшення народжуваності неможливе зростання доходів і соціальної допомоги. Проте економічні чинники здійснюють далеко не першорядний вплив на народжуваність.

Цю тезу можна проілюструвати так:

1) дослідження, проведені в Росії і європейських країнах, показали обернену залежність між народжуваністю і рівнем благополуччя. В бідних сім'ях в порівнянні з багатими більше дітей і це стосується як вже народжених дітей, так і дітей, яких вони планують мати.

Чим менше дітей в сім'ї, тим дорожче стає кожна дитина і, відповідно, батьки витрачають на цю дитину більше грошей (це підтверджує досвід Китаю, де введена політика штучної заборони народжуваності, а також дослідження, проведені в США). Кошти, які витрачають батьки на утримання і виховання однієї дитини, більші, ніж кошти, які витрачають багатодітні сім'ї на трьох – чотирьох дітей;

2) протягом всієї дореволюційної історії Російської імперії, до складу якої входила і Україна, держава ніколи не виплачувала допомоги на дітей — і при цьому народжуваність була дуже високою. Навіть в роки Великої Вітчизняної війни та у повоєнні роки рівень народжуваності в Україні був вище, а рівень життя незрівнянно нижче, ніж зараз;

3) сім'ї віруючих завжди багатодітні, незалежно від рівня їх доходу;

4) досвід добродійних організацій переконливо доводить, що запропонована матеріальна допомога дуже рідко впливає на рішення жінки зробити аборт, незважаючи на те, що як причина абортів виступають матеріальні труднощі;

5) найсильніший вплив на народжуваність здійснюють розлучення, частота яких не завжди пов'язана з рівнем доходів населення;

6) французькі демографи довели: якщо сім'ю взагалі звільнити від витрат на дітей (йдеться про економічно розвинуті країни), то сумарний показник народжуваності не збільшиться.

Серед теорій, які пояснюють зниження народжуваності, можна відзначити також теорію, що отримала назву «парадигми перешкод»: кожна жінка хоче мати багато дітей, але цього їй не дозволяють умови, якщо створити відповідні умови – народжуваність підвищиться.

Але практичні дослідження спростовують правильність цієї теорії. Мікроперепис населення, проведений 1994 р. в Москві, містив питання про кількість дітей, яку бажає мати жінка за ідеальних умов (бажана кількість дітей). Обробка показала, що це 1,9 дитини на одну жінку, тоді як для простого відтворення необхідно більш ніж 2,1 дитини [13]. Те саме доводять соціологічні опитування, проведені в Україні.

Тобто навіть якщо усунути всі чинники, що заважають, і забезпечити ідеальні умови для народження дітей, проблема низької народжуваності не буде вирішена. Отже, основну причину зниження народжуваності треба шукати не в якихось зовнішніх чинниках, як, наприклад, добробут або упевненість в завтрашньому дні, а в суспільній свідомості, в рівні культури і духовності.

Звичайно, не варто взагалі скидати економічний чинник з рахунків, оскільки він, поза сумнівом, має певне значення. Відомо, що економічними заходами – підвищенням допомоги та ін. можна підняти народжуваність,

але, на жаль, тільки до рівня бажаного числа дітей в сім'ї, який, наприклад, сьогодні (за даними соціологічних обстежень 2009 р.) в Україні складає 1,96 (для чоловіків) та 2,0 (для жінок) дитини на сім'ю, тобто нижче за рівень простого відтворювання населення (2,15) [170]. Тому питання полягає в тому, щоб підняти саме рівень бажаного числа дітей в сім'ї, а тут економічні заходи безсилі.

Як ми відзначали, зниження народжуваності спостерігається в першу чергу в економічно розвинених країнах Заходу. Зв'язок демографічної катастрофи з духовно-моральним станом суспільства доводить американський політик і вчений Джозеф Патрік Б'юкенен (1938). Він зазначає, що в межах західної цивілізації на початку 60-х рр. ХХ ст. відбулася культурна революція, яка призвела до остаточного скасування християнських цінностей і будівництва постхристиянської цивілізації. Автор підкреслює, що кореляція між вірою і великою сім'єю абсолютна. Чим більше люди віддані вірі, будь то християнство, мусульманство чи іудаїзм, тим вище у конкретного народу рівень народжуваності.

Також він наводить твердження бельгійського соціолога Рона Лестхаге, згідно з яким колапс інституту шлюбу і «шлюбного чадороддя» обумовлений «зміщенням західного способу мислення від християнських цінностей жертовності, альтруїзму, вірності - до войовничого мирського індивідуалізму, який є сфокусованим виключно на собі» [цит. за 27].

Б'юкенен аналізує зміни, які відбулися в культурному просторі, і констатує, що суспільство змінило свою віру: на перше місце виходять матеріальні цінності і прагнення до насолоди – гедоністичного щастя, індивідуалізм та егоїзм, прагнення до свободи без відповідальності, вільного прояву розпусти і гріха. Абсолютні цінності скасовуються, «Бог вмирає» і кожен створює свій символ віри.

Причому ці процеси, на думку Б'юкенена, є керованими. Еліта демонструє і підтримує аморальний спосіб життя, його поширюють ЗМІ, захищають закони, а освіта з вихованням - закладають його базові основи.

Одним з «досягнень» сучасної західної цивілізації (а в історичному минулому – християнської цивілізації), що насунулося і на пострадянські країни, стала сексуальна революція. Саме «ця зараза тягне в могилу» Захід і не тільки його: «Сексуальна революція пожирає наших дітей. Статистика абортів, розлучень, падіння народжуваності, неповних сімей, самогубств серед підлітків, криміналізації шкіл, наркоманії, педофілії, рукоприкладства у шлюбі, тяжких злочинів, захворюваності на рак, позашлюбного співжиття і падіння освіченості показує, наскільки глибока криза в суспільстві, ураженому культурною революцією. Порожні дитячі та битком набиті приймальні психоаналітиків свідчать про те, що у нас далеко не все в порядку» [27]. Актуальність слів Б'юкенена підтверджують і результати соціологічних опитувань.

Б'юкенен обґрунтовує взаємозв'язок між культурними змінами в суспільстві, економікою та демографією.

По-перше, він зазначає, що *гедонізм, який нав'язується суспільству з економічною метою, не дає пояснення, навіщо продовжувати життя. Гедонізм і егоїзм породжують культуру смерті* – коли успіх і матеріальне благополуччя досягається шляхом позбавлення від будь-яких проблем, пов'язаних з турботою про дітей, про хворих, про інвалідів і літніх, і в кінцевому підсумку виражається в поширенні абортів, контрацепції, стерилізації, у вимогах законодавчого дозволу евтаназії.

По-друге, *підкреслює згубні наслідки зміни економічної політики держави для інституту сім'ї, а саме зрівняння в економічних правах та можливостях жінок і чоловіків*. Наслідки цього – зміна ролей жінки й чоловіка в суспільстві, небажання багатодітного материнства, відповідального батьківства, руйнування сім'ї та різке зниження народжуваності. До речі, *економічна політика розвинених держав підтримує культуру смерті і шляхом фінансування абортів, евтаназії, виплати всіх соціальних пільг нетрадиційним «сім'ям» за рахунок податків тих громадян, які не згодні з такими «етичними нормами»*.

По-третє, *автор активно критикує «єресь економізму», що панує в сучасній економічній теорії, яка стверджує, що людина є економічною твариною, бо її щастя визначається виключно кількістю матеріальних благ*. На противагу загальноприйнятій залежності між зростанням матеріального достатку і демографічним розвитком, автор констатує: *«чим багатіше стає країна, тим менше в ній дітей і тим швидше її народ почне вимирати. Суспільства, які створюються з метою забезпечити своїм членам максимум задоволення, свободи і щастя, в той же час готують цим людям похорон»* [27].

І нарешті, Б'юкенен підкреслює, що *хоча така політика не вигідна для держави, вона вигідна для транснаціональних корпорацій, керівництво яких піде на будь-яке порушення моральних норм заради отримання грошей і влади*. Тому автор резюмує: *транснаціональна корпорація є антитезою традиції, а глобальний капіталіст – це Каїн нашого часу*.

Однак, може, для пострадянських країн, на відміну від країн Заходу, демографічна криза викликана економічними причинами? Те, що це не так, підтверджують дослідження російського вченого, доктора медичних наук, академіка РАПН, *І. О. Гундарова і його теорія духовно-демографічної детермінації* [48].

Вчений комплексно досліджував *причини зниження здоров'я людей, високу смертність і низьку народжуваність на пострадянському просторі за період ринкового реформування*. В дослідження причин різкого збільшення смертності ним були *включені 25 чинників*, серед них рівень виробництва, рівень медицини, економічні фактори, у т. ч. доходи населення, вживання алкоголю та наркотичних речовин та ін.

Аналізуючи показники і чинники, які впливають на смертність, *за допомогою методів математичного аналізу він прийшов до висновку, що динаміка здоров'я нації тільки на 16 % залежить від соціально-економічних чинників (ті самі 25 чинників), а на 84 % залежить від чинни-*

ків агресивності і безвихідності. Таким чином, як відзначає І. О. Гундаров, є значна залежність смертності саме від духовного стану суспільства [49].

Потрібно розуміти, що демографічна криза – це насамперед криза сім'ї та сімейних цінностей. Саме така криза характерна для сучасного суспільства. Якщо ми порівняємо основні риси стану сім'ї, які були характерні для традиційного суспільства ХІХ – початку ХХ ст. (було) і сучасного суспільства (стало) (табл. 13.5), стане зрозумілою закономірність зниження народжуваності в сучасному суспільстві.

Таблиця 13.5

Основні характеристики стану сім'ї

Було (традиційне суспільство)	Стало (сучасне суспільство)
Ієрархічність в сім'ї (чоловік-дружина-діти, старші-молодші), повага до старших, родиніцентризм	Порушення ієрархії в сім'ї, зниження авторитету дорослих, зокрема батьків, егоцентризм
Ранній та тривалий шлюб. Заборона розлучень, за винятком особливих випадків, пов'язаних із зрадою або з психічними захворюваннями	Зменшення віку вступу у шлюб у міру соціально-економічного розвитку і культурних змін. Дозвіл на розлучення. Зниження терміну шлюбу
Заборона штучного переривання вагітності	Дозвіл в багатьох країнах на аборти, пропаганда контрацепції
Висока цінність цнотливості, покарання за незбереження цнотливості. Традиційна сім'я – союз чоловіка та жінки. Норма – діти народжуються і живуть у повних сім'ях	Цнотливість втрачає свою цінність. Позашлюбні зв'язки стають нормою. Легалізація нетрадиційних «сімей». Норма – діти народжуються і живуть у незареєстрованих і неповних сім'ях
Замкнутість сімейного господарства, формування домашньої економіки: в сім'ях виховуються майбутні господарі, відповідальні за всі доручення, діти є своєрідною пенсією для своїх батьків	Сімейні зв'язки відриваються від економічних справ сім'ї. В сім'ях вже не виховується підприємець і відповідальна людина, якщо сім'я є малодітною. Пенсія і соціальна допомога стає функцією спеціальних інститутів (фондацій)

Криза сім'ї відбувається під впливом так званої інформаційної війни, коли ЗМІ нав'язують і пропагують аморальний спосіб життя.

Причини демографічної кризи схематично зображені на рис. 13.10.

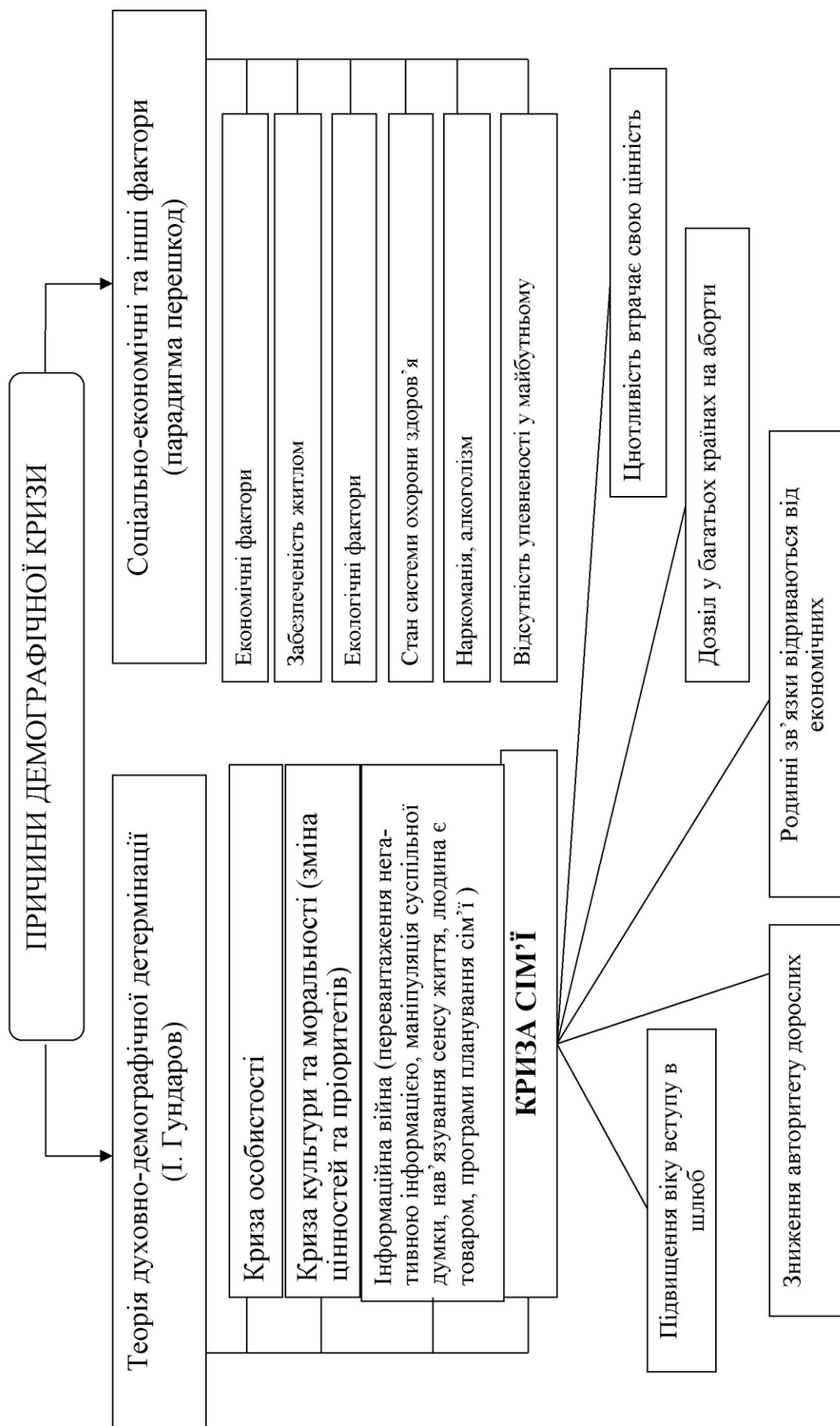

Рис. 13.10. Причини демографічної кризи за основними групами факторів

Зміну свідомості сучасного населення, *відхід від традиційних цінностей, які стверджують життя*, підтверджують шокуючі результати опитувань *Всесвітньої організації дослідження світових цінностей - WVS* (організація періодично проводить дослідження ціннісного портрета населення різних країн світу) [236].

Користуючись результатами опитувань, ми виділили ставлення респондентів деяких країн *православної* (Україна, Росія, Білорусія, Грузія), *західної* (Німеччина, США, Нідерланди, Швеція) і *мусульманської* (Ірак, Йорданія, Кувейт, Катар, Пакистан) *цивілізацій до цінностей, які відображають духовно-моральний стан суспільства і безпосередньо впливають на демографічну ситуацію* (цінності життя і сім'ї).

Респондентам було запропоновано відповісти на питання: *«чи може бути виправдано кожне з таких явищ: гомосексуалізм, проституція, аборт, дошлюбні відносини, розлучення, евтаназія, самогубство?»*.

Відповідь необхідно було дати за 10-бальною шкалою, від 1 - ніколи не виправдано (неприпустимо) до 10 – завжди виправдано (припустимо) або щось середнє між ними.

Обробка результатів опитування (табл. 13.6) показала, що *в країнах західної цивілізації життя людини практично знецінене* (більшість суспільства в тій чи іншій мірі виправдовується суїцид і евтаназія, аборт), те саме стосується цінностей сім'ї (переважна більшість виправдовує гомосексуалізм, проституцію, розлучення, дошлюбні відносини).

Західна цивілізація, таким чином, вибрала «культуру смерті». Саме так характеризував ситуацію, яка склалась в західному суспільстві, папа Іоанн Павло II у своїй енцикліці «*Evangelium vitae*» [137].

В країнах мусульманської цивілізації, які зберегли традиційну культуру, навпаки – цінність життя і сім'ї зберігає більшість суспільства, тому, за прогнозами демографів, *саме ця цивілізація (за кількістю населення, що сповідує іслам) буде панувати у світі*.

Що ж стосується *країн православної цивілізації*, в них *простежуються дуже тривожні тенденції*: якщо суїцид більшість суспільства не виправдовується, то ставлення до евтаназії більш позитивне (але це теж самогубство), те саме стосується і абортів (узаконеного вбивства), розлучення і дошлюбні відносини вважає виправданим переважна більшість, гомосексуалізм і проституцію – трохи менше половини.

Особливо тривожні тенденції спостерігаються щодо свідомості молоді (табл. 13.7)

Отже, ми теж обираємо культуру смерті. А найкраща ситуація серед наведених країн православної цивілізації спостерігається в Грузії.

Динаміка показників шлюбів та розлучень, позашлюбних народжень по промислово розвинутих країнах (в основному це країни західної та православної цивілізацій) наведені в табл. Д.7.1–Д.7.3 дод. 7.

Таким чином, ми можемо визнати, що при такому ціннісному портреті суспільства неможливо говорити про демографічне зростання в країнах західної і православної цивілізації. Очевидний відхід від традиційних цінностей християнства, який веде до демографічної катастрофи і поступово до катастрофи соціально-економічної.

Таблиця 13.6

Цінність сім'ї та людського життя (складено на основі даних World Values Survey), (хвиля 2010–2014 рр.)

Країна	Грузія	Україна	Росія	Білорусь	Ірак	Йорданія	Кувейт	Кагар	Пакистан	Германія	Нідерланди	Швеція	США
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Гомосексуалізм													
Ніколи не виправдано, %	86.1	52,80	54,10	57,30	69,90	85,60	-	91,70	73,40	-	11,80	7,50	24,0
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	13,7	46,80	44,60	41,40	30,10	14,30	-	8,00	26,60	-	33,90	33,20	54,50
Завжди виправдано, %	0.2	0,40	1,30	1,30	0,00	0,10	-	0,30	0,00	-	54,30	59,30	21,50
Проституція													
Ніколи не виправдано, %	86.0	50,80	47,30	46,60	-	-	-	-	78,00	27,90	19,60	-	-
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	13,8	48,30	51,40	51,10	-	-	-	-	22,00	63,80	71,30	-	-
Завжди виправдано, %	0.2	0,90	1,30	2,30	-	-	-	-	0,00	8,30	9,10	-	-
Аборт													
Ніколи не виправдано, %	68.1	32,90	23,60	30,50	47,90	66,00	57,10	76,10	76,80	22,50	11,30	4,70	22,40
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	31,7	64,40	72,80	66,50	51,90	33,80	41,20	23,60	23,20	69,90	69,60	51,80	67,80
Завжди виправдано, %	0.2	2,70	3,60	3,00	0,20	0,20	1,70	0,30	0,00	7,60	19,10	43,50	9,80

Продовження табл. 13.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Сексуальні відносини до шлюбу													
Ніколи не виправдано, %	55,6	14,6	10,8	14,4	-	86,8	-	90,9	76,1	8,0	5,2	3,6	13,5
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	43,7	71,2	70,9	70,8	-	12,9	-	8,7	23,7	51,9	46,0	25,0	68,4
Завжди виправдано, %	0,7	14,2	18,3	14,8	-	0,3	-	0,4	0,2	40,1	48,8	71,4	18,1
Розлучення													
Ніколи не виправдано, %	31,9	13,30	9,20	14,10	20,90	42,80	28,50	46,50	63,00	7,90	5,50	3,10	5,10
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	66,4	76,60	75,02	77,90	78,60	56,20	65,70	49,60	35,40	71,60	68,50	45,90	80,70
Завжди виправдано, %	1,7	10,10	15,78	8,00	0,50	1,00	5,80	3,90	1,60	20,50	26,00	51,00	14,20
Евтаназія													
Ніколи не виправдано, %	71,8	29,43*	26,22*	18,49*	-	-	-	-	71,10	-	6,30	9,80	-
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	26,8	61,00*	52,43*	51,52*	-	-	-	-	28,60	-	64,70	75,60	-
Завжди виправдано, %	1,4	9,57*	21,35*	29,99*	-	-	-	-	0,30	-	29,0	14,60	-
Суїцид													
Ніколи не виправдано, %	89,3	69,80	63,00	73,10	-	77,50	71,20	91,90	74,60	40,90	28,10	24,20	46,10
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	10,6	29,10	36,20	26,30	-	21,70	27,50	7,70	25,30	53,20	62,80	64,00	50,20
Завжди виправдано, %	0,1	1,10	0,80	0,60	-	0,80	1,30	0,40	0,10	5,90	9,10	11,80	3,70

* Дані взяті із попередньої хвилі дослідження за 2006 р., оскільки у шостій хвилі, результати якої наведено, такого питання для відповідних країн не було

Цінність сім'ї і людського життя (складено на основі даних World Values Survey, хвиля 2010-2014 рр., вибірка за віком опитаних до 29 років для Росії і України в цілому)

Їх оцінка	Явища					
	гомо-сексуалізм	прости-туція	розлу-чення	сексуальні стосунки до шлюбу	аборт	суїцид
Ніколи не виправдано, %	45,0	41,0	6,6	6,9	26,1	58,2
Виправдано в тій чи іншій мірі, %	48,6	53,5	76,5	67,5	65,2	36,2
Завжди виправдано, %	2,0	2,0	13,2	23,2	3,7	1,2
Відповідь не визначено, %	4,4	3,5	3,7	2,4	5,0	4,4

Закінчуючи стислий аналіз причин демографічної кризи, ми наголошуємо на тому, що коріння цієї катастрофи, яка торкнулася і України, – це суттєві негативні зміни у духовно-моральному стані суспільства, негативні зміни у культурному середовищі, які характеризуються зміною цінностей населення. Криза моралі, вихід на перше місце у системі ціннісних пріоритетів матеріальних цінностей, успіху – ось істинні причини демографічної катастрофи.

Дослідження вчених доводять, що у країнах, які зберегли традиційну релігійну мораль та ціннісні настанови, народжуваність набагато вище, ніж в країнах західної цивілізації, населення яких має високий рівень матеріального забезпечення, але зовсім іншу систему цінностей. В ній на першому місці знаходяться: прибуток, задоволення, кар'єра, а вже потім – сім'я, діти, які потребують самопожертви.

В Україні ситуація погіршується ще тими обставинами, що люди втратили надію на майбутнє. Цей песимізм та панічні настрої населення - теж наслідок духовної кризи, коли люди не мають надії на Творця. Але в умовах соціально-економічної кризи, нестабільності, недовіри до влади ці настрої ще більше підвищуються, що більше ускладнює демографічну проблему.

На жаль, дуже великий негативний вплив на демографічний стан здійснюють ЗМІ та масова культура, які все далі сприяють руйнуванню сім'ї.

13.5. Демографічна криза як керований процес

Аналіз демографічної ситуації у світі та прогнозів її зміни, особливо в тому, що стосується рівня народжуваності, породжує питання: *а чи не є цей процес не тільки закономірним з точки зору порушення людьми Морального Закону, але і керованим?* Адже чомусь у всіх країнах, і з високою, і з низькою народжуваністю, її рівень до 2050 і 2100 рр. вирівнюється (див. табл. 13.8).

На жаль, скорочення чисельності населення Землі є стратегічною програмою, яка активно проводиться на глобальному рівні, протягом як мінімум останніх 30 років. Її впровадження пов'язане з теорією, яка стверджує, що *ресурсів на планеті занадто мало для того, щоб повноцінно забезпечити ними і прогодувати все стрімко зростаюче населення.*

Своїм корінням ця теорія сходиться ще до *Томаса Мальтуса*, але її ще на початку ХХ ст. спростував на підставі розрахунків *Д. І. Менделєєв*, показавши, що при існуючих тоді інноваційних технологіях *Земля зможе прогодувати 10-12 млрд населення.*

Сучасні прихильники даної теорії теж іноді користуються розрахунками, як наприклад, *група Д. Медоуза*, прогнози якої були покладені в основу *доповіді Римському клубу «Межі зростання» (1972) [157].*

У доповіді за допомогою математичного моделювання було показано, що при існуючих моделях виробництва, споживання та демографічного розвитку *ресурси Землі будуть вичерпані вже через 75 років (тобто приблизно до 2050 р.).* Тому авторами пропонувалася концепція «нульового зростання», в т. ч. обмеження розвитку промисловості і населення до рівня простого відтворення (для демографічного розвитку, нагадуємо, це означатиме, що кожна жінка буде мати в середньому 2,15-2,17 дітей).

Але *математична модель була помилковою і її не раз піддавали критиці.* Тим не менш, ця доповідь заклала основи *концепції сталого розвитку і в т. ч. контролю чисельності населення Землі за рахунок його скорочення в країнах, що не належать до «золотого мільярду» (тобто до розвинених країн Заходу).*

Проте, проблема не в розрахунках, оскільки в принципі не існує моделі, яка могла б дати точний прогноз розвитку людства, адже серед факторів є безліч тих, які неможливо виміряти кількісно.

А духовно-моральні чинники – головні детермінанти розвитку людства саме такими і є. *Основою теорії є певний світогляд групи впливових осіб світової еліти, в основі якого – прагнення до абсолютної влади (велика кількість людей важко піддається контролю) і нічим не обмеженого споживання (його теж обмежує збільшення населення планети).*

Повернемося до стратегічних документів. Концепція контролю чисельності населення і його скорочення в країнах, які не належать до «золотого мільярду», втілена в кількох документах.

Таблиця 13.8

Сумарні коефіцієнти народжуваності в країнах світу за прогнозом ООН
на період 1995-2050 рр.

Країни	Роки				
	1995-2000	2000-2005	2010-2015	2020-2025	2045-2050
Весь світ	2,83	2,69	2,45	2,33	2,17
Країни з низьким рівнем народжуваності					
Вірменія	1,42	1,15	1,74	1,74	1,82
Білорусь	1,27	1,2	1,53	1,53	1,75
Болгарія	1,14	1,1	2,89	2,38	1,76
Канада	1,56	1,48	1,69	1,76	1,90
Чеська Респуб.	1,81	1,16	1,50	1,65	1,89
Естонія	1,28	1,22	1,70	1,80	1,96
Франція	1,76	1,89	1,51	1,66	1,89
Грузія	1,58	1,4	1,53	1,53	1,75
Німеччина	1,34	1,35	1,46	1,62	1,87
Греція	1,3	1,27	1,54	1,67	1,88
Угорщина	1,38	1,2	1,43	1,59	1,84
Італія	1,21	1,23	1,53	1,67	1,89
Японія	1,39	1,32	1,42	1,58	1,84
Латвія	1,17	1,1	3,16	2,72	2,11
Литва	1,38	1,25	2,32	2,05	1,74
Іспанія	1,19	1,15	1,50	1,66	1,89
США	2,05	2,11	1,99	2,02	2,06
Великобританія	1,7	1,6	1,87	1,93	2,02
Росія	1,25	1,14	1,53	1,67	1,89
Україна	1,25	1,15	1,48	1,64	1,87
Країни з відносно високим рівнем народжуваності					
Алжир	3,15	2,8	2,14	1,82	1,66
Бангладеш	3,95	3,46	2,16	1,84	1,58
Беліз	3,6	3,15	2,68	2,31	1,84
Ботсвана	4,0	3,7	2,62	2,23	1,77
Єгипет	3,51	3,29	2,64	2,32	1,88
Індія	3,45	3,01	2,54	2,26	1,87
Йорданія	4,11	3,57	3,05	2,70	2,14
Лівія	3,43	3,02	2,41	1,98	1,61
Марокко	3,0	2,75	2,18	1,90	1,65
Філіппіни	3,64	3,18	3,05	2,70	2,14
Таджикистан	3,72	3,06	3,16	2,72	2,11
Туркменістан	3,03	2,7	2,32	2,05	1,74
Узбекистан	2,88	2,44	2,26	1,99	1,70

Наведемо найбільш значимі з них.

По-перше, це NSSM – 200 (Меморандум національної безпеки), складений Радою національної безпеки США у 1974 р. і прийнятий до виконання у зовнішній політиці в 1975 р. [234]. Витяги з цього документа наведено в дод. 8.

Сенс документа полягає в тому, що міжнародним корпораціям та міжнародній еліті (хоча у документі мова йде про США, за своєю сутністю він має глобальне значення), які прагнуть надприбутків, дуже потрібен доступ до ресурсів та забезпечення стабільності (влада і капітал люблять стабільність). А оскільки це неможливо без отримання контролю над країнами периферії Заходу (до них відносяться не лише країни третього світу, але і країни колишнього СРСР), в яких зосереджені величезні ресурси, то ключовою проблемою є скорочення чисельності населення в цих країнах.

Здійснення такого скорочення передбачається за допомогою введення так званої «Програми планування сім'ї» під контролем і за участю таких важливих міжнародних організацій, як Фонд Народонаселення ООН (ЮНФПА), ВООЗ, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Світовий банк.

А ключовими сферами впровадження програм є охорона здоров'я та освіта.

Термін "*планування сім'ї*" означає таке (згідно з формулюваннями відомого ідеолога такого планування Ф. Джаффе) [214]:

1. Обов'язкова сексуальна освіта для дітей.
2. Розвиток гомосексуалізму.
3. Зміна податкової політики на користь бездітних людей.
4. Зменшення або ліквідація соціальної допомоги на дітей і сім'ю.
5. Заохочення пізнього вступу в шлюб.
6. Обмеження або ліквідація безкоштовної охорони здоров'я.
7. Стимування розвитку державного житла.
8. Фінансова підтримка стерилізації, контрацепції і абортів.

Ідеологія контролю народжуваності та планування сім'ї започаткована не сьогодні і належала вона священику англіканської церкви Томасу Мальтусу. Цій проблемі присвячена його фундаментальна праця "Essay on the principles of population" (трактат про принципи народонаселення). Згідно з доктриною Мальтуса, людству загрожує катастрофа від "абсолютного надлишку людей", оскільки людям рано чи пізно не вистачить їжі. Виходом з голодної кризи Мальтус вважав методи обмеження народжуваності у вигляді пізніх шлюбів і самоконтролю.

Початок ХХ ст. знаменується розквітом політики контролю народжуваності, насамперед у США. У 1916 р. відома лідер руху фемінізму Америки Маргарет Зангер заснувала Американську лігу з контролю народжуваності (Birth Control League). А в 1952 р. вона заснувала Міжнародну федерацію планування сім'ї – МФПС. Вся структура МФПС, яка об'єднує національні асоціації планування сім'ї в більш ніж 180-ти країнах світу, здійснює політику щодо зменшення

населення планети. МФПС працює у п'яти пріоритетних напрямках: а) підлітки; б) ВІЛ/СНІД; в) аборти; г) доступ до інформації; д) захист прав [213].

Політика і стратегія МФПС допускає, що "базові права людини на репродуктивну свободу (відмова від народження дитини за допомогою абортів, стерилізації, контрацепції) повинні бути прийняті всіма незалежно від віку, сексуальної орієнтації, фінансового статусу або місцезнаходження". Крім того, МФПС виступає за одностатеві шлюби, підтримуючи розвиток свободи сексуальних меншин, одночасно вагітність подається як хвороба, а абортивні препарати і контрацепція, як ліки. До речі, Зангер вважала, що шлюб повинен бути тимчасовою обопільною домовленістю до тих пір, поки чоловік і жінка знаходять один одного привабливими.

Особливу увагу МФПС приділяє країнам, які розвиваються, серед яких і Україна. Політика, яку визначають представники з МФПС, здійснюється через *Українську асоціацію планування сім'ї (УАПС)* [213].

Наша держава приділяє увагу питанням подолання демографічної кризи. Так, у програмному документі «Концепції демографічного розвитку України на 2005-2015 рр.», затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2004 р. № 724-р йдеться про створення в суспільстві державного інституційного механізму та сприятливого середовища для подолання демографічної кризи [213]. Однак при цьому за основу була взята програма дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку, яка відбулася у Каїрі у 1994 р. Саме після цієї конференції в країнах СНД і третього світу почали бурхливо розвиватися організації "планування сім'ї" [158]. Витяги з цього програмного документа наведено в дод. 9.

В 1992 і 1994 рр. в Ріо-де-Жанейро і в Каїрі проходили конференції ООН з народонаселення, на яких ухвалювалися рішення по так званих «**програм сталого розвитку**».

Каїрська конференція прийняла Програму дій щодо регулювання народонаселення [158]. Її метою є **контроль над народжуваністю**, а засобами – методика планування сім'ї: «сексуальна освіта», контрацепція і «антифертильна» (тобто спрямована на зменшення дітородної здатності жінки) пропаганда. Про право на материнство майже не говорять, а про право на аборт - постійно і повсюдно.

У підготовчих документах Каїрської зустрічі перераховуються ті самі позиції, що і в Меморандумі NSSM-200.

Каїрська Програма вимагає від держав (країн, що не входять в золотий мільярд) повного невтручання в діяльність зі скорочення населення на їх території. Держави повинні відмовитися від ведення самостійної демографічної політики. Право вирішувати, скільки людей повинно проживати на тій чи іншій території, має належати виключно «міжнародному співтовариству», тобто Європі і США. У матеріалах

конференції абсолютно відсутня думка про те, що розвинені країни повинні якось обмежувати свій рівень споживання.

Витрати на здійснення програми величезні, що говорить про її значущість: в цілому за перше десятиліття (до 2005 р.) – 20 млрд дол. [61]. А основною умовою успіху програм "планування сім'ї" є "політична підтримка з боку державних структур і вищих державних чиновників". Така підтримка є умовою надання країні міжнародної фінансової допомоги.

Крім «планування сім'ї» концепція «сталого розвитку» передбачає **деіндустріалізацію країн третього світу**. По суті, мова йде про демонтаж їх промисловості, який впливає на економічну і демографічну кризи.

Як ми відзначали, одна із важливих сфер проведення політики скорочення чисельності населення – **освіта**. В рамках рішень Каїрської конференції в 1996 р. ООН, ЮНЕСКО і ВООЗ був опублікований новий спільний документ під назвою «Альянс для розвитку». У ньому, як і у вищезазначених документах, приділяється увага впровадженню *методик планування родини в систему освіти*. Ось його фрагмент: «Одним з нових підходів (до забезпечення контролю над народжуваністю та сталого розвитку) є *міждисциплінарний принцип*, який означає *інтеграцію контрацептивно-абортивної психології у всі освітні дисципліни... Мета ж - зміна традиційних морально-етичних норм, в тому числі і релігійних норм*» [цит. за 61].

У перекладі на більш зрозумілу мову це означає таке: для того, щоб знищити християнську релігію і моральність, потрібно зробити розпусту і аборти принципом, головним змістом, як навчання, так і життя. Дійсно, адже наша культура, будучи в основі своїй християнською, побудована на культурі цнотливості та материнства і тільки знищивши її, можна досягти поставленої мети скорочення чисельності населення.

Проте варто задуматися над тим, що з точки зору національної безпеки, скорочення чисельності населення забезпечує демографічний і фінансовий контроль над країною і її територією, яку не буде кому захищати.

13.6. Стан сім'ї в Україні

Стабільність держави, розвиток суспільства залежать від економічного, соціального, фізичного та духовного здоров'я сім'ї. Становище сім'ї, у свою чергу, залежить від ставлення держави до її проблем, інтересів і потреб. Державна сімейна політика в Україні проголошується одним з пріоритетних напрямків державної політики. Але соціально-економічні, політичні, культурні трансформації, що розпочалися в нашій країні з 1991 р., суттєво і, на жаль, негативно позначилися на функціонуванні інституту сім'ї.

Дуже коротко зупинимося на сучасному становищі сім'ї в Україні.

На початок 2010 р. в Україні налічувалося близько 13,5 млн сімей, з них 2,3 млн сімей (17 %) є неповними, в них дітей виховує один із батьків, частіше – мати, а багатодітних сімей налічується лише 396,2 тис. (2,9 %). Серед усіх родин таких, в яких виховується троє дітей – 298,4 тис. (2,2 %); четверо – 63,9 тис. (0,47 %); п'ятеро та більше – 33,9 тис. (0,25 %); 1,7 тис. родин (0,01 %) мають десять і більше дітей.

На жаль, з кожним десятиліттям в країні зменшується кількість багатодітних сімей, переважають сім'ї з однією дитиною. В суспільній свідомості існує суперечливе ставлення до багатодітності: якщо до родин, які виховують трьох – п'ятьох дітей, ставлення цілком позитивне, то до родин з більшою кількістю дітей ставлення різко змінюється в негативному напрямку [170].

Підстав для збільшення кількості багатодітних сімей у майбутньому немає. Хоча з 2002 р. відзначається збільшення народжуваності, експерти оцінюють її як вкрай низьку, оскільки вона компенсує смертність лише наполовину. В 2009 р. в Україні народилося 512 526 дітей, що всього на 1937 дітей більше, ніж у 2008 р. Навіть у селах, де традиційно народжуваність була вища, її показник впав нижче межі простого відтворення населення.

Серед опитаних в рамках дослідження «Сім'я і сімейні відносини», проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України у квітні 2009 р., 19,3 % зазначили, що навіть за наявності всіх необхідних умов вони хотіли б мати лише одну дитину, 54,7 % – двох дітей, 12,8 % – трьох, 2,5 % – чотирьох і більше, 1,2 % – ні за яких умов не хочуть мати жодної дитини (рис. 13.11) [170].

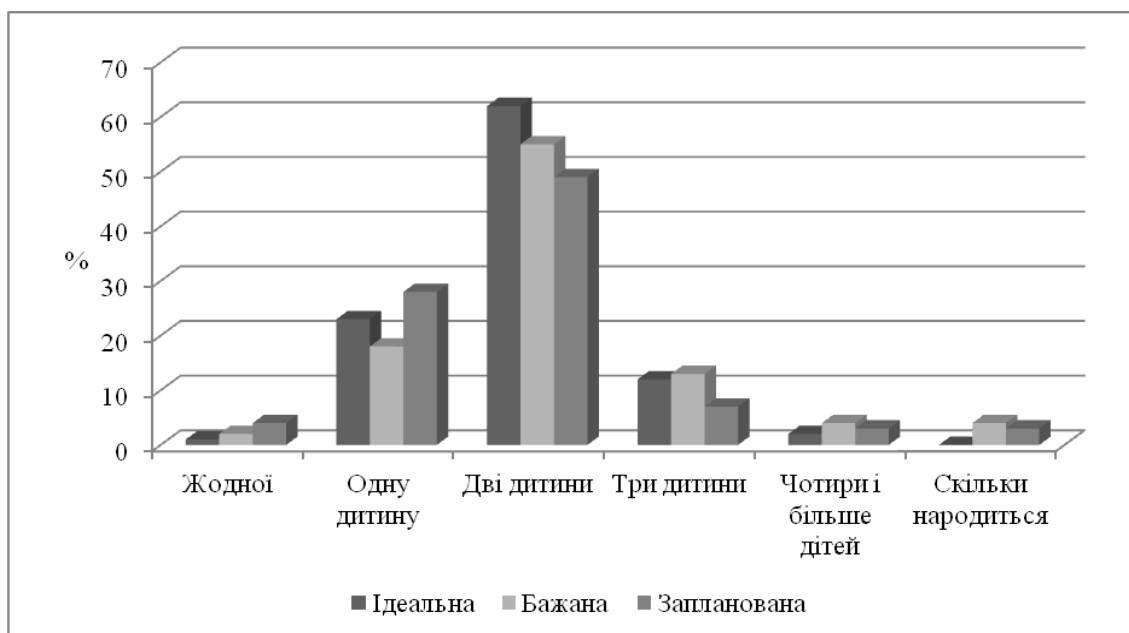

Рис. 13.11. Розподіл респондентів за ідеальною, бажаною і запланованою кількістю дітей станом на 2009 рік, %

Взагалі бажана українцями кількість дітей, тобто та кількість дітей, яку б хотіли мати опитувані, якщо їм будуть створені усі необхідні умови, нижче за межу відтворення (2,15), для опитуваних жінок це дві дитини, для чоловіків децю нижче. А планують опитувані українці ще меншу кількість дітей (табл. 13.9).

Таблиця 13.9

Середня, ідеальна, бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за типом поселення (2009 р.)

	Всі поселення		Міські поселення		Сільські поселення	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Ідеальна кількість дітей	1,89	1,95	1,82	1,89	2,06	2,10
Бажана кількість дітей	1,96	2,00	1,89	1,94	2,11	2,14
Запланована всього кількість дітей	1,78	1,75	1,71	1,68	1,93	1,91

Результати цього опитування ще раз доводять тезу про те, що серед причин демографічної кризи соціально-економічні не є головними. Навіть за наявності усіх необхідних умов Україна не зможе подолати демографічної кризи, оскільки бажана кількість дітей нижче навіть за мінімальний рівень, необхідний для нормального відтворення населення. Проблема полягає у зміні моралі, цінностей суспільства.

За даними соціологічних опитувань, основними перепонами для народження бажаної кількості дітей більшість респондентів вважають недостатність матеріального забезпечення та відсутність належних житлових умов (рис. 13.12).

Але при цьому вже досить явно заявляє про себе зазначене небажання мати дітей через сприйняття їх як перешкоди для власного успіху, кар'єри, матеріального благополуччя. Серед загальної кількості опитуваних такі причини назвали усього 44,3 %.

Населення України у порівнянні з багатьма європейськими країнами, особливо розвинутими, характеризується високим рівнем шлюбності (рис. 13.13). Але щорічно спостерігається підвищення віку укладання першого шлюбу: на сьогодні чоловіки вступають до першого шлюбу в 26 років, жінки в 23,5 років. До того ж більшість молодих людей не поспішають офіційно оформлювати шлюб. Тому збільшується кількість так званих «цивільних шлюбів».

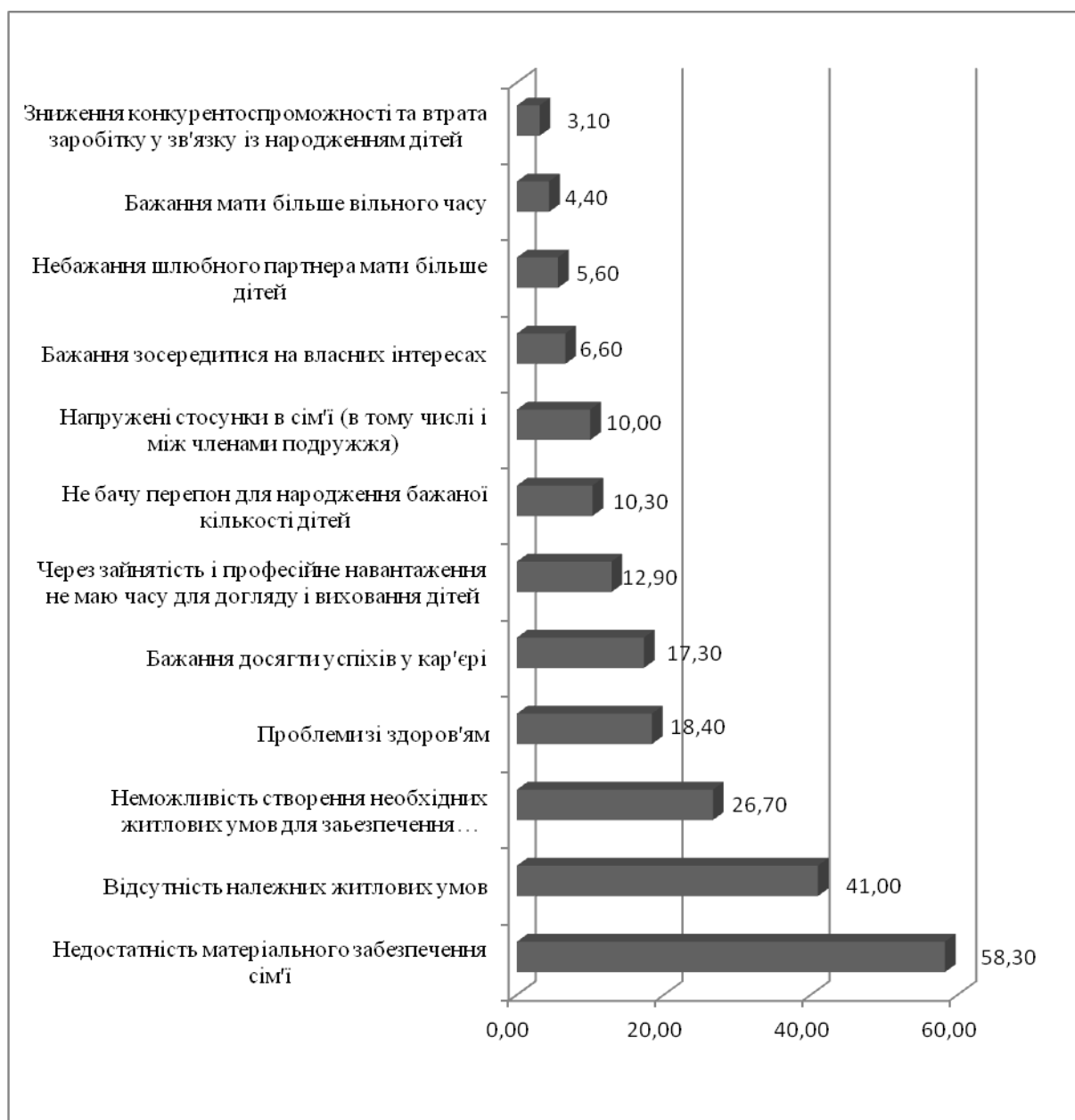

Рис. 13.12. Перепони для народження бажаної кількості дітей, %

Як наслідок, *кожна п'ята дитина в Україні у 2007-2009 рр. народилася в незареєстрованому шлюбі.*

Головними причинами небажання укласти офіційний шлюб є зміна ціннісних орієнтацій молоді. Найважливішими для неї зараз є «бажання бути незалежним», «концентрація на кар'єрі», «бажання самореалізуватися».

Ціннісний, моральний фактор, поряд із матеріальним, є причиною і розлучень. На фоні високого коефіцієнта шлюбності Україна має і досить високий коефіцієнт розлучуваності, який поки що нижчий, ніж в розвинутих країнах Європи (рис. 13.14).

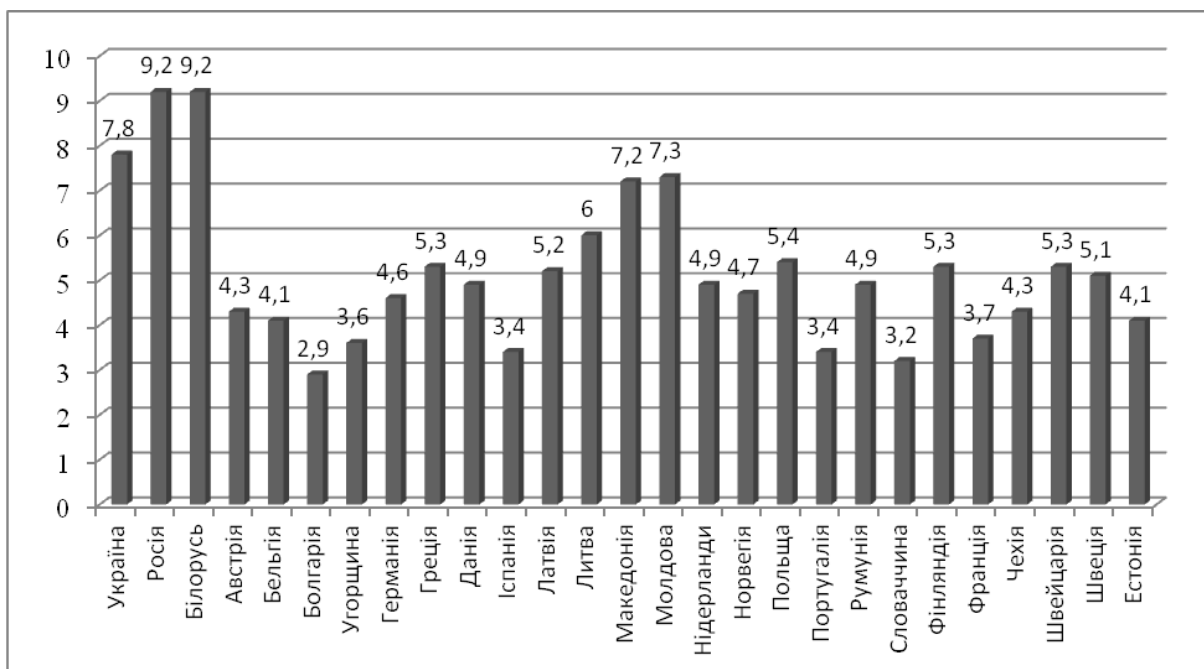

Рис. 13.13. Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 жителів) населення України та інших європейських країн станом на 2011 р.

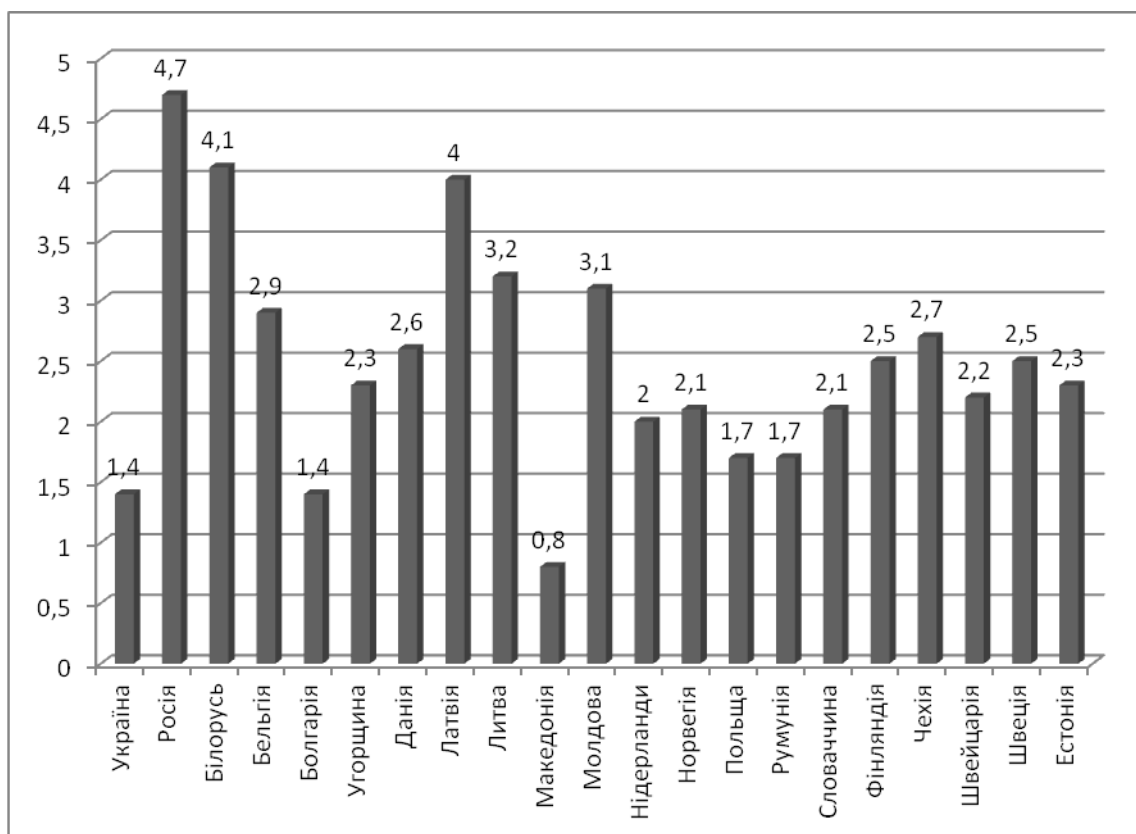

Рис. 13.14. Загальний коефіцієнт розлучуваності (на 1000 жителів) в Україні та інших європейських країнах станом на 2011 р.

Причому майже $\frac{3}{4}$ всіх розлучень відбуваються через житлові і матеріальні проблеми, конфлікт інтересів, насильство у сім'ї та зловживання алкоголем, наркотиками (рис. 13.15). Як наслідок – велика кількість неповних сімей.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. кожна четверта українська сім'я з неповнолітніми дітьми є неповною, а в містах України — це кожна третя сім'я. Неповні сім'ї з дітьми є у всіх без винятку регіонах України, але найбільше їх у промислово розвинених областях сходу країни.

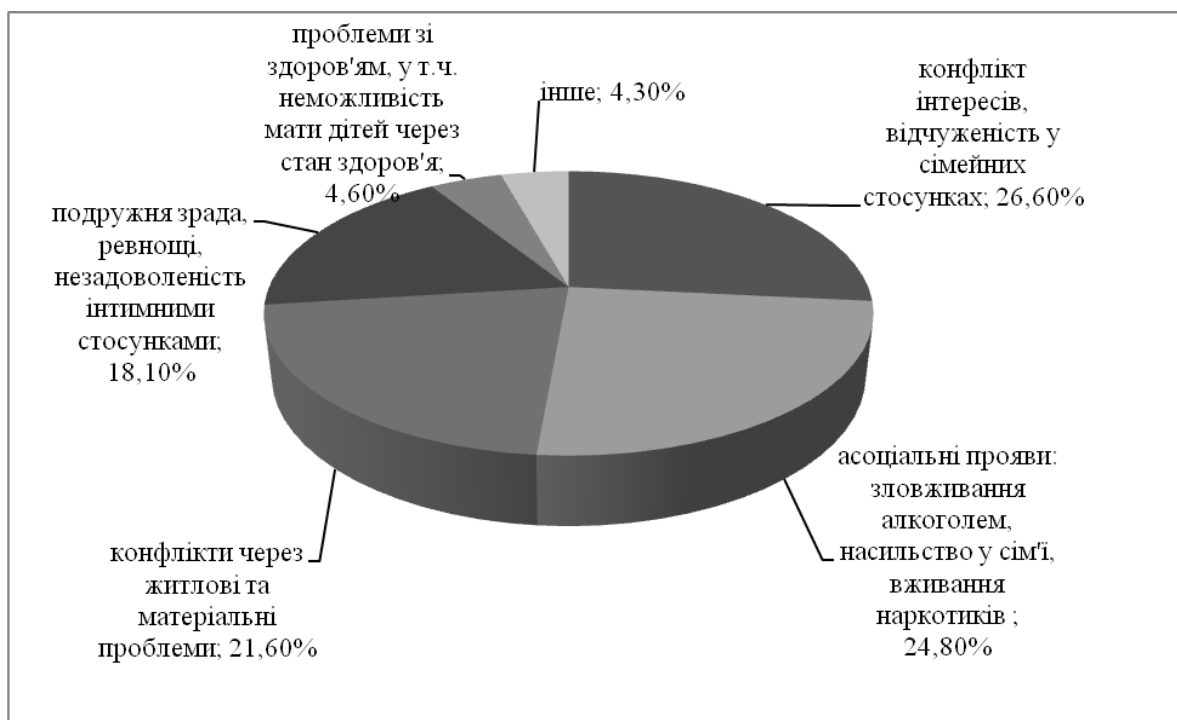

Рис. 13.15. Розподіл розлучених за головними причинами розпаду шлюбу, %

Отже, кількість дітей, які живуть у неповних сім'ях, зокрема без батька, є значною і суттєво впливає на загальні умови життя та розвитку підростаючого покоління.

В Україні досі не вирішена проблема бідності, від якої потерпають переважно сім'ї з дітьми. На жаль, чим більша кількість дітей, тим вищий рівень бідності родини. У 2008 р. рівень бідності за відносним критерієм становив 27 %. Серед молодих сімей – 17,4 %. Не краща ситуація із забезпеченням житлом. Кожна п'ята молода сім'я мешкає у гуртожитку і, судячи з розмірів і динаміки доходів, не має можливості вирішити житлове питання самотужки.

Аналізуючи сучасні соціальні стереотипи повсякденної культури України, можна сказати, що вони не є просімейними. Рольові моделі

поведінки, очікуваної від жінок, чоловіків, від батьків, від дітей, згенеровані для зображення родини в негативному світлі.

Сучасна масова культура піклується про те, щоб давати такі поняття про роль чоловіків і про чоловічу поведінку, які малосумісні зі здоровим способом життя й здоровою родиною. Як наслідок – *проблема деградації батьківства*.

Щодо жінок – зростаюча на тлі кризи інституту родини кількість матерів-одиначок говорить про формування субкультури й тенденції *свідомо обирати модель «я сама»*.

З огляду на ще одну особливість – значну кількість розлучень, можна зрозуміти, що підростаюче покоління усе більше складається з вихідців з дисфункціональних родин.

Імідж успішних чоловіків і жінок аж ніяк не сприяє ні здоровій, ні міцній, ні тим більше багатодітній родині.

Утворилося таке поняття, як «культура малодітності».

Молоді люди все частіше віддають перевагу кар'єрі й особистій свободі. Вітчизняні експерти вбачають у цих процесах ознаки *глибокої кризи традиційної родини*, про яку ми вже писали.

Довгостроковий шлюб все частіше замінюється серією короткострокових союзів. У сучасному суспільстві відроджуються й такі соціальні атавізми, аморальні за суттю, як *багатоженство, багаточоловіцтво, союз між декількома чоловіками й жінками*. Найбільш перспективним у плані продовження стосунків вважається *гостьовий шлюб*. Чоловік і жінка живуть окремо, зустрічаючись у вільний час. Найбільш «оригінальним» ставленням до шлюбу варто визнати *послідовників принципу Childfree, або «бездітності»*.

Ця дуже стисла характеристика сучасного становища сім'ї переконує у тому, що сім'я з дітьми повинна стати реальним об'єктом турботи держави.

13.7. Сімейна політика як чинник економічного зростання

Необхідно відзначити, що сім'я є складним соціокультурним явищем, яке фокусує в собі практично всі аспекти людської життєдіяльності: від індивідуальних до суспільних, від соціальних до духовних.

В структурі сім'ї можна умовно виділити три взаємозв'язані блоки відносин:

- 1 – *природно-біологічні*, тобто статеві і кровноспоріднені;
- 2 – *економічні*, тобто відносини на базі домашнього господарства, побуту, сімейної власності;
- 3 – *духовно-психологічні, морально-естетичні*, пов'язані з відчуттями подружньої, батьківської любові, з вихованням дітей, з турботами про старих батьків, з моральними нормами поведінки.

І лише сукупність названих зв'язків повною мірою можна вважати сім'єю. Для нас як об'єкт дослідження важливі, в першу чергу, економічні відносини, але вони (і це потрібно пам'ятати) пов'язані і з іншими.

Зв'язок поколінь був і залишається одним з основоположних стовпів людського існування. Він припускав побудову передусім моральних і на цій основі економічних взаємостосунків. Шанування батька і матері, заборона вбивства і перелюбства, заповідь праці, у тому числі її особливий ритм, охорона права власності (не кради) і, нарешті, виховання і виконання заповіді любові до Бога і ближнього. Саме на цьому моральному фундаменті виховувався і зростав наш народ. Цей фундамент виявлявся у тому числі і в економічних взаємостосунках, як в сім'ї (роді), так і в суспільстві.

Аж до початку ХХ ст. основу економіки Російської імперії, до складу якої входила переважна частина нинішньої України, складало селянське господарство з його багатодітними сім'ями. Існував свого роду негласний договір (договір поколінь): батьки ростили і виховували дітей, забезпечували їх матеріальний добробут; діти, у свою чергу, додивлялися і забезпечували батьків у старості і практично не було необхідності в існуванні державних пенсійних і соціальних фондів - діти забезпечували і пенсію, і соціальний захист.

Саме в багатодітних сім'ях, спочатку в селянських, потім в промислових і купецьких династіях, виховувалися майбутні підприємці, управлінці і суспільні діячі. З одного боку, в процесі взаємного спілкування від батька до сина передавався професійний досвід, а з іншого, виховувалися саме ті якості характеру, які так необхідні підприємцям, та і не тільки їм. Це відповідальність, у тому числі соціальна; готовність до ризику, нестандартних рішень, рішучість, розсудливість і обачність, працьовитість, разом з любов'ю до Батьківщини, ближнього, з чесністю і порядністю.

Солідарність, пізнана в рамках сім'ї, як відзначає проф. Андре Хабіш, є передумовою для тієї підприємницької сміливості, яка потрібна в економіці. Пізнаний в рамках сім'ї досвід безпеки (взаємна любов і підтримка – основа для цього) і самоутвердження (постійна робота над собою, подолання труднощів) є передумовою тієї готовності до ризику, яка необхідна для всіх молодих людей у сфері економіки.

Крім цього, в Російській імперії майже всі підприємницькі династії розвивали не тільки економіку, а й активно займалися добродійністю, розвиваючи і підтримуючи духовну, культурну, соціальну сфери.

Однак ХХ ст. з його величезними темпами індустріалізації і, на жаль, такими ж темпами руйнування моральних норм, внесло значні зміни в зміст сімейних взаємостосунків, що не могло не вплинути на соціально-економічну сферу держави в цілому. Значного ушкодження для православної цивілізації завдала революція 1917 р. та відповідна політика, яка частково зруйнувала християнську культуру, а потім і «нова культурна революція», що на нашій території почалася з 90-х рр. ХХ ст., яка ще

глибше руйнує християнські цінності. Ці зміни виразились у наступному (табл. 13.5).

Перше: в результаті зняття табу на розлучення, попередження і переривання вагітності, пом'якшення норм сексуальної поведінки поза шлюбом і до шлюбу спостерігається *руйнування системи норм високої народжуваності*. Тепер *ідеалом і реальністю стає малодітна сім'я, неповна сім'я, сім'я поза сім'єю (поза шлюбом)*.

Вплив на економіку цього чинника очевидний: якщо раніше в багатодітних сім'ях соціальне і пенсійне забезпечення лягало на плечі п'яти, а то і десятиох дітей, то зараз ми наближаємося до того, що на кожного працюючого члена суспільства припадатиме один пенсіонер, а цьому працюючому члену необхідно забезпечити ще себе і принаймні одну свою дитину. Таким чином, виходить, що майбутні пенсіонери повинні поклопотатися про себе самі, а якщо вони цього зробити не зможуть, що чекає на них і нашу державу? Життя у борг або жебрацьке існування переважної більшості населення.

Крім того, який психологічний тип підприємця і в цілому члена суспільства вийде з малодітної (з однією дитиною) або неповної сім'ї, сім'ї поза сім'єю, сім'ї з проблемами, де дитину не долюбили? Адже такі сім'ї зараз переважають. Частіше всього моральні якості такого психологічного типу можна описати в таких характеристиках: егоцентризм, егоїзм, безвідповідальність, невміння жертвувати і любити, а якщо говорити про неблагополучні сім'ї, то схильність до злочинності. Зрозуміло, що говорити про виконання будь-яких соціально-економічних функцій по відношенню до інших членів суспільства з боку носіїв таких психологічних типів можна тільки з певною часткою умовності і лише в юридичних рамках.

Друге: А. Антонов і С. Сорокін в книзі «Доля сім'ї в Росії ХХІ століття» говорять про те, що спостерігається *руйнування сімейної економіки*, розділення дому і роботи, позасімейна зайнятість батьків в системі найманої праці з індивідуальною зарплатою, зникнення спільної діяльності батьків і дітей скрізь, окрім сімей фермерів, перехід до сімейно-побутового самообслуговування, *сім'яцентризм змінюється егоцентризмом*, благополуччя сім'ї починає складатися з успіхів окремих членів сім'ї [3, с. 77].

Третє: збільшена мобільність хлопців і дівчат *підірвала замкнуте коло економічної взаємодопомоги між поколіннями*. Функція страхування сім'ї перенесена частково на приватні страхові стовариства, частково на державні органи соціального страхування. Виховна функція, зважаючи на збільшені вимоги, також перейшла до шкіл, університетів і т. д. Класичний договір поколінь, здається, втратив своє значення для захисту людей від елементарних життєвих небезпек.

Проте насправді договір поколінь залишається в силі, він лише змінює форму свого існування, адже будь-яке покоління продовжує залежати від продуктивності і готовності до праці, морального вигляду,

системи і ієрархії цінностей подальших поколінь. Виходячи з цього, проф. Андре Хабіш робить такий висновок, з яким не можливо не погодитися: „хоча окрема людина може захистити себе, заробляючи домагання на соціальний продукт в майбутньому; але суспільство або народне господарство в цілому не може цього». Воно залишається залежним як від своєї продуктивності і ставлення до праці, так і від системи властивих їй моральних цінностей в майбутньому [201].

Необхідно відзначити також те, що **якщо більшість сімей перестануть виконувати свої соціальні функції**, як це, на жаль, зараз відбувається в Україні, **необоротні зростаючі наслідки** від цього ми матимемо через 10-15 років і пізніше (зростання наркоманії, алкоголізму, злочинності, дармоїдства, розбещеності). І кошти, які необхідно буде затрачувати на ліквідацію цих наслідків, будуть у багато разів дорожче і для економіки, і для суспільства в цілому, ніж початкова допомога сім'ям для кращого виконання завдань, що стоять перед ними.

Всі вищеперелічені доводи дозволяють сміливо стверджувати: **кошти, що затрачують на підтримку сім'ї, ні в якому разі не є витратами, направленими на споживання, а, навпаки, інвестиціями державної важливості**. В сім'ях протікають гігантські інвестиційні процеси: інвестиції в те, що в економічній термінології ми позначаємо як "людський капітал" або, точніше, "людські здібності". **Україна не має значних природних ресурсів, тому одним з найважливіших чинників конкурентоспроможності держави є люди, їх розум, старанність і готовність до ризику, відповідальність, добре ставлення один до одного, готовність до самопожертвування ради блага ближнього, Батьківщини, тобто їх моральний капітал**. А ці сильні сторони виявляються саме в благополучних багатодітних сім'ях. Тому інвестиції в соціальну інфраструктуру країни, в сім'ю принципово (з економічного погляду) не відрізняються від інвестицій у фізичну інфраструктуру, в мости, вулиці.

Чому ж при всій очевидній важливості питання в політичній практиці України, та і не тільки, її сімейна політика відіграє таку незначну роль? Для цього існують декілька основних причин:

1) далеко не всі політики, суспільні діячі усвідомили прямий вплив сімейної політики на економіку;

2) дуже складно оцінити економічну ефективність сімейної політики, через її довготривалість для неї не існує дійсних матеріальних критеріїв успіху;

3) вирішення проблем сімейної політики вимагає активної взаємодії різних галузей і сфер, рівнів діяльності, які на практиці часто малопов'язані (система освіти, медицина, фінансове забезпечення, соціальне забезпечення, ринок праці; рівні держави, регіону, підприємства);

4) існує ризик популізму і використання гасел про необхідність підтримки інституту сім'ї в політичних цілях без реальної кардинальної допомоги;

5) у нас завжди не вистачає грошей на найбільш важливе.

Виходячи з цього необхідно *визначити завдання, які належить вирішити в Україні для відродження інституту сім'ї, здійснення ефективної сімейної політики*. Оскільки, як ми відзначали, проблема є складною, для її вирішення необхідно задіяти безліч сфер (освіта, медицина, соціальне забезпечення, релігія, культура, право, сфера інформації та фінансів) та рівнів (державна, регіон, підприємство або організація, сім'я).

Взагалі існує три основні способи подолання демографічної кризи: імміграція, зниження смертності, зростання народжуваності. Причому пріоритетним повинен бути саме останній напрямок. Двома взаємопов'язаними напрямками демографічної політики повинні бути духовно-культурна та соціально-економічна політика (рис. 13.16).

На нашу думку, *демографічна політика у сфері підвищення народжуваності повинна будуватися на двох принципах:* з одного боку, необхідно підвищувати цінність сім'ї, відновлювати і виховувати моральність, бо саме криза моральності, і відповідно сім'ї, є основною причиною зниження народжуваності, а з іншого боку, в державі повинні бути створені необхідні матеріальні та соціальні умови для народження і виховання в сім'ях трьох-чотирьох дітей.

Заходи з генетико-демографічної безпеки країни і підвищення народжуваності включають такі пріоритетні напрямки діяльності:

1) вдосконалення існуючої системи освіти, духовного і морального виховання, заснованого на традиційних цінностях нашої культури, пріоритеті духовно-моральних цінностей, цінності сім'ї та життя;

2) інформаційна політика, спрямована на утвердження сімейних цінностей, материнства і багатодітності;

3) пропаганда цінності життя, зміна фаталістичних установок населення;

4) попередження абортів і їх заборона, крім особливих випадків (законодавча заборона реклами абортів, відмова від державного субсидування переривання вагітності і т. д.);

5) жорсткість заходів для профілактики та боротьби з алкоголізмом і наркоманією;

6) розширення програм масової фізкультури і спорту;

7) збільшення соціальної підтримки материнства (гарантована оплачувана відпустка по вагітності, іпотечне кредитування, матеріальна компенсація за багатодітність і т.д.);

8) розробка програми охорони дитинства та стратегії демографічного розвитку;

9) профілактика найбільш смертоносних захворювань;

10) боротьба за зниження неприродних причин смертності;

11) оптимізація міграційних процесів, використання економічних стимулів, спрямованих на запобігання еміграції кваліфікованих кадрів.

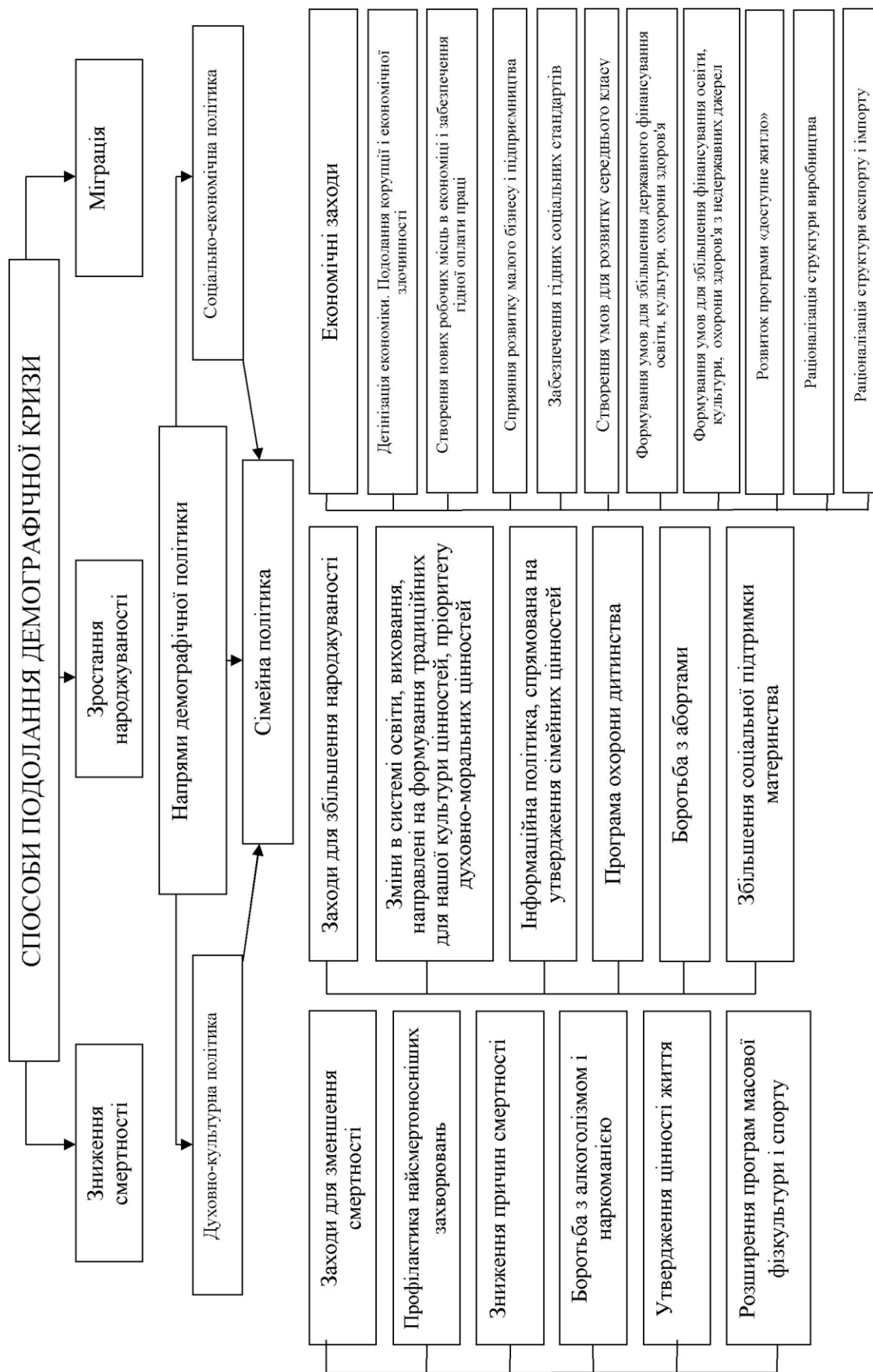

Рис. 13.16. Основні напрями та заходи щодо подолання демографічної кризи

Отже, необхідно визначити завдання, які належить вирішити в Україні для відродження сім'ї, виходу із демографічної кризи.

На рівні держави для відновлення в суспільній свідомості цінності сім'ї необхідно, перш за все, забезпечити контроль інформації, не допускаючи такої, яка розбещує дітей і молодь, виховує терпимість і навіть „любов” до насильства, егоїзм, споживацьке ставлення до життя, а іноді навіть руйнує психіку. Необхідні суттєві зміни в системі освіти (дошкільної, шкільної, вищої) з посиленням виховного процесу, спрямованого на формування духовно-моральних цінностей, створення своєрідної „моди” на сім'ю.

Безумовно, необхідне посилене фінансування програм молодіжного житлового будівництва, підтримки багатодітних сімей, значна допомога, причому не одноразова, при народженні другої, третьої дитини, створенні дитячих будинків сімейного типу та ін. Державі необхідно підтримувати і підприємства, що здійснюють активну сімейну політику, навіть до зниження рівня оподаткування.

Останнє необхідно здійснювати і на рівні регіону. Можливо використовувати і зарубіжний досвід, зокрема Німеччини (сімейний аудит, конкурси "підприємство, яке сприяє сім'ї"). Підприємства, які створюють сприятливі умови для роботи жінок-матерів, багатодітних родин (гнучкий графік роботи, модель часткової зайнятості тощо), мають можливість отримати відповідний сертифікат. У процесі аудиту перевіряються різні сторони діяльності підприємства. А отриманий сертифікат підприємства використовують для реклами своєї діяльності.

Це значно впливає на суспільну думку, формує позитивний імідж підприємства та сприяє збільшенню обсягів продажу та прибутку.

Також на рівні регіону проводять сімейні столи. Це багатоступінчатий, інтерактивний процес розмови між активними представниками сімей та представниками церкви, преси, підприємництва, політичними лідерами, управлінцями різних рівнів. Метою відкритої, але професійно супроводжуваної і оцінюваної розмови на пленумі і в робочих групах є пошук і сумісне втілення в життя конкретних кроків для поліпшення життєвої ситуації сімей на регіональному рівні.

І, нарешті, *рівень підприємства або організації*. На цьому рівні в радянський період і навіть в часи перебудови проводилася достатньо активна робота: забезпечення сімейного відпочинку, прикріплені для медичного обслуговування установи, дитячі дошкільні установи. Дійсно, не було часткової зайнятості і гнучкого графіка роботи для жінок, які мають дітей, що необхідно в ідеалі, проте і те, що було, було унікальним для світової практики, а зараз зруйновано.

Таким чином, дуже важливо розуміти, що сімейна політика, спрямована на будівництво в державі міцних сімей, є не тільки умовою здорового суспільства, а й значним важелем створення конкурентоспроможної економіки. Неувага до сім'ї обертається для економіки держави непоправними втратами.

Висновок. В кінці ХХ ст. світ стикнувся зі значними змінами в демографічному розвитку: поряд зі зростанням населення в слабкорозвинених країнах світу у високорозвинених країнах почалася демографічна криза. Ця тенденція разом з іншими змінами в демографії досить сильно впливає та впливатиме на економічний розвиток та політику різних країн.

Не минула демографічна криза і Україну в якій, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., відбувається депопуляція, старіння та погіршення здоров'я населення.

Вчені, пояснюючи причини демографічної кризи, розділились на дві групи: ті, хто бачить основними факторами кризи соціально-економічні, і ті, хто бачить причиною духовно-моральний стан суспільства. Причому багато вчених, у т.ч. зарубіжних, а також соціологічні опитування доводять домінуючий вплив на демографічну кризу саме духовно-моральних факторів. Культура смерті, яка впроваджувалась у західних країнах, стає причиною демографічної кризи і в Україні, знищуючи інститут сім'ї.

На жаль, демографічна криза є керованим процесом, пов'язаним із характером та закономірностями розвитку капіталістичної системи. Вона впроваджується через різні доктрини, у т.ч. концепції «золотого мільярду», «планування сім'ї», «сталого розвитку».

Демографічний стан країни, розвиток людського потенціалу досить сильно впливає на її конкурентоспроможність. Сімейна політика держави та інвестиції в сім'ю – це значний фактор економічного розвитку та соціально-економічної безпеки. Тому українська держава повинна повернутись до традиційних цінностей, розвивати сім'ю і на цій основі економіку.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте демографічну ситуацію у світі.
2. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в Україні.
3. Як соціально-демографічна політика держави впливає на конкурентоспроможність економіки, як це позначається на конкурентоспроможності підприємств?
4. Які дві позиції існують щодо пояснення причин демографічної кризи?
5. Наведіть докази домінуючого впливу духовно-моральних факторів на демографічну ситуацію.
6. Що таке культура смерті? Як Дж. П. Б'юкенен пояснює причини демографічної та економічної кризи в країнах західної цивілізації?
7. В чому полягають цілі сімейної політики держави? На яких рівнях повинні здійснюватися сімейна політика, її завдання для цих рівнів?
8. Підтвердження духовно-моральних причин демографічної кризи в дослідженнях WVS.
9. Яка сімейна політика здійснюється в Україні? На що вона спрямована?

10. Охарактеризуйте стан сім'ї в традиційному та сучасному суспільствах. Як це впливає на економіку?
11. Доведіть, що демографічна криза є керованим процесом.
12. Що таке планування сім'ї і як ця концепція пов'язана з розвитком економіки та демографічною кризою?
13. Як концепція сталого розвитку пов'язана з розвитком економіки та демографічною кризою?
14. Чому благополучна багатодітна сім'я – благо для економіки і підприємницької діяльності?
15. Наведіть позитивні приклади сімейної політики в різних країнах та у різні часи. Як вона впливала на розвиток економіки?

Питання для обговорення

1. Як демографічна криза впливає на розвиток економіки, стан соціальної сфери, політику?
2. З чим пов'язана демографічна криза в розвинутих країнах Заходу? Чи не стає на той же шлях Україна?
3. Охарактеризуйте причини демографічної кризи, в т. ч. зниження народжуваності і підвищення смертності з точки зору різних теорій. З якою теорією згодні Ви?
4. Чому на сімейну політику звертають мало уваги?
5. Як пов'язані зміни в культурі сучасного суспільства, в т.ч. в Україні з демографічною кризою?
6. Як Ви вважаєте, що необхідно зробити для пом'якшення і зупинення демографічної кризи?
7. Що необхідно зробити для активізації в Україні сімейної політики, заснованої на принципах християнської моралі? Чому це так важливо, у тому числі для економічного розвитку?

Теми рефератів

1. Тенденції світового демографічного розвитку та зміни в світовій економіці.
2. Демографічна політика зарубіжних країн та розвиток економіки (на прикладі країн західної цивілізації).
3. Демографічна політика зарубіжних країн та розвиток економіки (на прикладі країн мусульманської цивілізації).
4. Вплив духовно-моральних та соціально-економічних факторів на демографічний розвиток.
5. Концепція сталого розвитку та соціально-економічний розвиток різних країн світу.
6. Соціально-демографічна політика та розвиток економіки України.

Література [3, 13, 27, 48, 54, 59, 61, 65, 66, 109, 110, 156, 164, 166, 214, 234, 235, 236].

14. ЕКОНОМІКА ЗАХОДУ: ВІД ПРОТЕСТАНТСЬКОГО ДО АВАНТЮРНО-СПЕКУЛЯТИВНОГО КАПІТАЛІЗМУ І ВІРТУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

14.1. Характерні риси західної цивілізації

Починаючи з XVI ст. на Заході перемагає чуттєва культура зі своєю системою істини, пізнання, етики і права, а в XIX-XX ст. на Заході остаточно встановлюється *абсолютно новий тип суспільства, новий тип цивілізації*. Його іноді називають *капіталізмом*, але це характеризує тільки суто економічні його основи. Цілий ряд класиків історичної науки, таких, як Едуард Майєр, Макс Вебер або Ростовцев, стверджують, що всі компоненти, з яких зазвичай складається капіталізм: капітал, ринок, наймані робітники і масове виробництво на експорт, – все це існувало і у Вавилоні, і в Римі, і в інших суспільствах. Тому мова йде не просто про капіталізм, а про нову цивілізацію – *західну цивілізацію*.

М. Вебер і В. Зомбарт [33, 34, 71] перші серед західних дослідників спробували підкреслити не тільки економічні, але й духовні основи нової цивілізації. На думку *М. Вебера (1864-1920)*, одним з них став протестантизм, а на думку *В. Зомбарта (1863-1941)* – іудаїзм та близький до нього протестантизм кальвіністського напрямку з його ідеологією вибраності, першості, прагненням до накопичення та успіху.

Взагалі можна виділити такі *особливості західної цивілізації*:

1) її *духовно-культурну основу* склав іудаїзм та протестантизм кальвіністського напрямку, а також чуттєва культура;

2) домінування чуттєвої системи істини і пізнання фактично означало *побудову життя суспільства на основі емпіричної системи і раціоналізму* – «наукового світогляду», секуляризацію життя суспільства;

3) *психологія вибраності, першості, по суті, передбачає агресивне ставлення до іншого світу як до об'єкта для завоювання*: це відноситься як до інших країн, так і до природи, іншого світогляду;

4) *головною цінністю культури і цивілізації стає матеріальний світ, розвиток якого не можливий без техніки, звідси впливає побудова суто технічної цивілізації: перетворення людини на механізм (людина не має душі і по суті, і за стилем життя), заміна, витіснення природи технікою*;

5) новими *ідеологічними концепціями такої цивілізації є*: виправдання духовного і фізичного геноциду; неминучість конфлікту між містом і селом і, як наслідок, знищення останнього; здобуття влади над світом;

6) наслідком побудови технологічної цивілізації стає *заміна реального світу штучним, абстрактним, а пізніше віртуальним*;

7) *особливості економіки цієї цивілізації*: лихварський, спекулятивний її характер, гроші, нажива, справа стають не засобом життя, а його цілями; реальна людина поступається місцем «економічній»; дійовими особами економіки стають корпорації, ТНК, відбувається знеособлення економіки.

Менталітет західної цивілізації ґрунтується на тому, що зовнішнє, матеріальне визначає гідність внутрішнього, духовного. *Сумнівність ієрархії цінностей техногенної цивілізації* полягає в редукаціонізмі – зведенні вищого рангу до нижчого, внутрішнього – до зовнішнього, духу – до матерії, ціннісної свідомості – сцієнтизму, культури – до соціальних технологій, моральності – до права, мистецтва – до комерційних видовищ, людського спілкування – до відносин власності та грошової аксіології (хто скільки заплатить), виховання інтелекту – до формування тільки професіоналізму. *У цілому неспроможність технічної цивілізації полягає в тому, що техніка людського життя перетворилася на її самоціль.*

Тепер зупинимося на особливостях економічної системи західної цивілізації докладніше.

14.2. Економіка Заходу як релігійно-культурний тип. Особливості економіки західної цивілізації

Першими і найглибшими дослідниками духовної специфіки західної цивілізації, яка вплинула на розвиток економіки, були М. Вебер і В. Зомбарт [33-36, 70, 71].

Як ми відзначали, М. Вебер пов'язував генезис цього явища з протестантською етичною традицією, В. Зомбарт – з іудейсько-талмудичною.

Західноєвропейський капіталізм розвинувся в результаті величезного перевороту в Європі – *Реформації*. Починаючи з XIV ст. в надрах римо-католицької церкви виникали і поступово зріли настрої, спрямовані проти найбільш крайніх форм прояву догматичного і політичного диктату. У середині католицизму з'явилися перші реформаційні рухи. У XVI ст. вони призвели до повної реформації римо-католицької церкви і виникнення нового християнського віровчення – *протестантизму*, яке розділилося через кілька десятиліть на три потужні гілки – *лютеранство, кальвінізм і англіканство*.

Сама реформація ніяких капіталістичних гасел не висувала. Те основне, до чого були спрямовані тоді думки людей, – це була ідея спасіння людської душі. Але, тим не менш, *Реформація руйнувала традиційне середньовічне суспільство*, яке склалося в Європі. І тим самим вона дійсно проклала шлях капіталізму. Особливо це стосується кальвінізму.

Кальвінізм є гілкою протестантизму, він виник у середині XVI ст. Кальвін, як відомо, вчив, що Господь до створення світу визначив долі людей: одних – до спасіння, а інших – до погибелі. І ніякі людські справи не можуть вплинути на Божественне рішення. *Але успіх в мирській діяльності для людини є знаком, що переконає і підтверджує її віру в те, що вона належить до числа обраних, як вони називали себе, «святих».* Ця ідеологія звертається тільки до них. Для решти вона нічого не означає. Багато дослідників пишуть, що у богословів-кальвіністів христологія дуже слабо

розвинена, що вони апелюють в основному до авторитету Старого Заповіту. Та й у царині моралі *набуте багатство означало обраність, приналежність до «святих», що прямо суперечить євангельським заповідям* (Мф. 19, 24; Мк. 10; 25; Лк. 18, 25) [9]; *також бідність вважалася ознакою знехтуваності, гріхом.*

Щодо духовної основи західної цивілізації - кальвінізму і того, чому це вчення сприяло бурхливому зростанню нової економіки.

Викладемо коротко зміст концепції М. Вебера – німецького соціолога, філософа, економіста. Він зазначав, що основою західного капіталізму був протестантизм з його вченням про обраність і певною етикою праці.

Наскільки б теоретично опрацьована не була економічна політика, при небажанні людини працювати її не можна буде реалізувати. У свою чергу *бажання працювати базується на відповідних ідейно-етичних уявленнях.*

У залежності від ідейно-етичного наповнення М. Вебер виділяв *два типи капіталізму*, протиставляючи *творчий тип капіталізму* (власне капіталізм) *авантюрному, або спекулятивному капіталізму*. Формування першого пов'язано з ідейним контекстом конкретно-історичних умов протестантської Реформації. Етика творчого капіталізму ґрунтувалася на кальвіністській тезі, що розкривалася через успіх у праці, божественної обраності людини.

Раніше в Західній Європі як етичний імператив економічного життя домінувала формула Фоми Аквінського «благо для людини є в помірності, і переходити цю межу є гріх». Традиція католицизму нівелювала дух підприємництва через побоювання переступити межу церковної заборони на корисливість. М. Вебер у розкритті традиціоналістської католицької моралі посилався на приклади, як після смерті багатіїв значні суми прямували до церковної скарбниці як «покаянні гроші» або навіть поверталися колишнім боржникам в спокутування неправедно відторгнутих відсотків [цит. за 217, с. 16].

Протестантизм, реабілітуючи багатство, зберіг неприйняття самовдоволеної насолоди, протиставивши феодальному марнотратству бюргерську ощадливість. Якщо католик ставив питання про мінімум роботи для задоволення своїх традиційних потреб, то протестант - про збільшення заробітку при інтенсифікації до максимуму продуктивності праці.

Захід зміг вирватися у світові економічні лідери, експлуатуючи свого часу саме протестантську етику праці. Але, як казали стародавні, «все тече, все змінюється».

На зміну протестантському типу етики праці й економіки закономірно прийшов інший тип капіталізму, що базується на секулярному світогляді, - авантюрний, чи спекулятивний. Він виник ще на зорі формування інституту приватної власності, актуалізуючись потім в ролі девіацій різних суспільних моделей. Його імперативом є *не праця, а нажива будь-якою ціною*. Збагачення досягається, як правило, в результаті насильства чи спекуляцій. *Економічна людина спекулятивного типу*

капіталізму діє за принципом «не обдуриши - не продаси». Формована таким чином суспільна система за своєю природою паразитарна і не має перспектив довгострокового розвитку.

Однак ідея М. Вебера щодо протестантського коріння капіталізму визнається багатьма дослідниками недостатньою. Більш обгрунтовано виглядає точка зору В. Зомбарта - відомого німецького соціолога, економіста і філософа.

На думку В. Зомбарта, на формування західного капіталізму (економічної системи західної цивілізації) головний вплив мав іудаїзм і відповідно його носії. *Економічне вчення іудаїзму коротко можна охарактеризувати такими рисами:*

- світ ділиться на *обраних (своїх по вірі) і невибраних – чужих;*
- відповідно в житті, і в економіці, в т. ч. по відношенню до своїх і чужих застосовуються *різні стандарти поведінки (подвійні стандарти);*
- *багатство і успіх є найважливішими цінностями, критерієм богообраності і даються за дотримання релігійних норм, тому багатство потрібно примножувати, докладаючи зусилля і дотримуючись заповіді; бідність найчастіше є ознакою гріховності (хоча бувають і винятки, коли Бог випробовує праведного);*
- *набуття багатства передбачає активне використання відносин позики, іудеї зобов'язані давати гроші в ріст під відсоток іншим народам (це впливає із застосування принципу подвійних стандартів);*
- *багатство є важливою умовою щастя;*
- *багатий чоловік повинен займатися доброчинністю, тим самим він підвищує свій соціальний статус і забезпечує собі гідне місце в потойбічному світі.*

Швидке поширення капіталізму в європейських країнах – це не тільки і не стільки економічне явище. Насамперед – це процес швидкого заміщення християнства іудаїзмом у вигляді поширення «духу іудаїзму», який заражав християнство і породжував процес його повільної і неухильної мутації [86, с. 163].

В. Ю. Катасонов зазначає, що вже тоді, особливо активно в епоху Реформації, в західному християнстві відбувався процес його перетворення в *«релігію грошей»*, коли головним богом для суспільства стають саме гроші [86, с. 163]. І зараз, у XXI ст. цей процес наближається до свого кінця.

Носіями «духу капіталізму» були в першу чергу *іудеї-садукеї*. Це були начальники іудейські, які не вірили в безсмертя душі і потойбічне життя. Разом з тим вони вирізнялися крайньою *жадібністю, срібллюбством і безпринципністю*. Судячи з усього, садукеї були одними з перших в історії атеїстами і матеріалістами [86, с. 167]. Як зазначає сучасний дослідник капіталізму В. Марцев, *закон Мойсея був для садукеїв лише засобом досягнення впливу та багатства.*

Протестантська етика, яскраво виражена у кальвіністів, дійсно схожа на етику іудаїзму (те, що стосується обраності і ставлення до земних благ) і релігію грошей.

Німецький теолог *Пауль Лагард* (1827-1891) визначив *капіталізм як економічну форму іудаїзму*; капіталізм – результат іудаїзації християнських народів [86, с. 164].

Саме *при капіталізмі ірраціональний потяг до накопичення багатства досяг свого апогею*: гроші, багатство перетворилися на абстрактний «капітал», зв'язок капіталу з природними потребами людини остаточно обірвався [86, с. 166].

На думку М. В. Соміна, поява протестантизму – релігії, яка абсолютно не має відношення до християнства, означало не що інше, як прорив греблі у вигляді церковних заборон і обмежень на збагачення і наживу. *Через утворену «дірку протестантизму» хлинув потік людських пристрастей* (сріблостроєвства, лихварства, користолюбства, заздрості, пихатості, владолюбства і т. д.), які дрімають в будь-якому людському суспільстві. «Отже, не релігійне відродження Реформації породило горезвісний «дух капіталізму», а навпаки, слабкість протестантизму, який випустив з своїх рук контроль над господарською етикою» [86, с. 162].

Ось як характеризує П. Сорокін протестантську етику в економіці: *«Уміння робити гроші було оголошено ознакою божої милості, більше того, воно було зведено до рівня першорядного обов'язку: "Ми повинні закликати всіх християн заробляти, наскільки вони зможуть, і зберігати все, що вдається; саме завдяки цьому вони стануть багатими", – проповідує Джон Уеслі. А от твердження Бенджаміна Франкліна: "Чесність корисна, так як вона забезпечує хорошу репутацію; так і точність, працьовитість, ощадливість, і саме з цієї причини вони є чеснотами ... Пам'ятайте, що час – гроші. Пам'ятайте, що гроші мають природу, що виробляє, плодоносить" [180, с. 492].*

Подібні погляди проповідуються і представниками інших протестантських течій. Раннє і середньовічне християнство проголошувало багатство джерелом вічних мук: вміння робити гроші - *summae periculosae* (головна небезпека), вигоду – *turpe lucrum* (ганебна користь), позичання грошей – тяжким злочином, багату людину – першим кандидатом на прокляття, якій важче буде увійти в царство Бога, ніж верблюду пройти крізь вушко голки.

Але Реформація і Ренесанс змінили цю точку зору. По неділях пуританин вірить у Бога і Вічність, у будні - у фондову біржу. По неділях його головна книга Біблія, в будні гробсбук стає його Біблією. У результаті ми спостерігаємо паралельне зростання протестантизму, капіталізму, утилітаризму, почуттєвої етики протягом усіх наступних століть» [180, с. 492].

Зіставляючи вчення кальвінізму і фактичні матеріальні, в тому числі економічні успіхи англосаксонської протестантської і технічної цивілізації, можна спостерігати вражаюче фантастичне поєднання двох протилежних тенденцій. По-перше, повної визначеності: до створення світу доля людини визначена, одні визначені до спасіння, інші до загибелі; люди ніяк не можуть на свою долю вплинути. Це крайній фаталізм, від якого у

кожного, хто приймає цю зумовленість, просто повинні опуститися руки. Але, з іншого боку, саме ця ідеологія викликала колосальний сплеск енергії: люди, нею натхненні, організували Англійську революцію – промислову революцію в Англії, створили промислове та індустріальне суспільство, створили Сполучені Штати [217, с. 10]. *В економічному житті ідеологія кальвінізму стимулює розвиток підприємництва, фінансової і промислової сфер - народжується особлива соціально-економічна модель (англосаксонська протестантська).*

Як пояснити таке загадкове з'єднання обумовленості і вольового зусилля, сплеску енергії? Чому ця ідеологія сприяла бурхливому економічному розвитку?

Цей феномен можна пояснити наступним чином. Психологія людини, її душа побудовані таким чином, що кожна людина внутрішньо прагне до життя, до щастя, хоче бути обранцем Бога - якщо мова йде про монотеїстичний релігійний світогляд; долі, фортуни - якщо мова йде про язичницький світогляд; вождя, лідера, партії - якщо мова йде про атеїстичний світогляд. Звідси внутрішній посыл, який може бути не усвідомлюваним, - *довести свою обраність.*

Як ми пам'ятаємо ще з старозавітної історії праведного багатостраждального Іова, коли Бог, випробовуючи віру Іова, посилав йому нещастя за нещастям, в тому числі забирає у нього його багатство, нажите чесним шляхом, як реагують на це друзі Іова: вони пояснюють це тим, що Йов, по-видимому, згрішив і за це Бог і відняв у нього багатство. Але ніякого гріха не було, а друзі не могли розцінити те, що трапилося, інакше, адже за законом Старого Завіту – *багатство - знак милості Божої до Його обранців, людей праведного життя.* Але то були закони Старого Завіту, у Новому Завіті нічого подібного немає. Кальвінізм, по суті, повернувся до Старого Завіту і як критерій вибраності запропонував успіх у мирських справах і багатство. Багата людина благословенна Богом, а всі, у кого немає грошей, повинні служити «обранцям». А хто ж з віруючих погодиться на роль грішника, чия доля - вічна погибель? Хто захоче бути вічним слугою? Ось всі й прагнуть стати багатими, щоб довести свою обраність.

До речі, К. Маркс, який вийшов з родини рабинів і чудово розумів релігію іудеїв (Старий Завіт), писав: *«Гроші - це ревливий Бог Ізраїлю перед обличчям якого не повинно бути ніякого іншого Бога.* Гроші зводять всіх богів людини з висоти і обертають їх на товар. Гроші – це загальна, встановлена як щось самостійне, вартість всіх речей. Вони тому позбавили весь світ – як людський світ, так і природу – їх власної вартості. Гроші – це відчужена від людини сутність її праці і її буття, і ця чужа сутність панує над людиною, і людина поклоняється їй» [цит. за 217, с. 48].

Однак психологія вибраності впливає не тільки на розвиток економіки, вона впливає на весь суспільний організм.

Отже, економіка раннього капіталізму на Заході відображала встановлення відповідного релігійного світорозуміння. Поза ним вона б не

відбулася. Історично світоглядну основу західної економічної системи склало вчення про «обраність». Багатство і взагалі особистий матеріальний успіх релігійно висвітлюються в ньому як свідчення Божого благовоління.

З імперативом божественної обраності формувалася аксіологія західного індивідуалізму. Відповідно до індивідуалістичної парадигми встановлювалася нова економічна модель, яка характеризується егоїстичною конкурентною боротьбою безлічі власників.

Будучи генетично корельованою з певною релігійною специфікою, така модель дисонує з етикою православ'я.

Але повернемося до досліджень В. Зомбарта. Він наголосив на тому, що західний капіталізм виник з лихварства, що, на нашу думку, ще ближче до істини. Також В. Зомбарт підкреслив суттєву зміну ідеалів і життєвих цінностей людей: *«Який ідеал, які центральні життєві цінності, на які сучасна економічна людина орієнтується? Жива людина з її щастям і горем, з її потребами та вимогами витіснена з центру кола інтересів, і місце її зайняли дві абстракції: нажива і справа»* [цит. за 217, с. 14].

А один із творців ідеології виникаючого західного суспільства Бенджамін Франклін, як ми вже відзначали, висловив знамениту тезу, що характеризує сучасне йому західне суспільство: *«час - гроші»*. І гроші стали замінювати не тільки час, але і багато чого іншого; зараз типовий західний комплімент гарній жінці - *«ти виглядаєш на мільйон доларів»*. *Гроші стали не засобом, а метою життя - це феномен так званого суспільства споживання*. Спекулятивний характер економіки, ідея наживи стали основою і сучасної економіки.

14.3. Вірус лихварства як основа економіки західної цивілізації (західного капіталізму)

Лихварство було наявне в суспільстві майже стільки ж, скільки існує людство. Найголовніший інструмент – *позичковий відсоток* з'явився ще в *стародавньому Вавилоні*. Ім'я винахідника цього інструмента невідомо. Про існування такого «вірусу» і загрози, що виходять від нього, про необхідність дотримання певних правил духовно-моральної «гігієни» попереджали багато разів ще стародавні мислителі на зразок *Арістотеля* (384 – 322 рр. до н.е.). Суворі попередження містяться в Старому і Новому Завітах. Вони повторюються в Корані. *«Вірус» міститься не в самих грошах* (як емоційно стверджують деякі поети і філософи), *а в серцях людей*. *Лихварство*, як і взагалі порушення загальноприйнятих моральних норм заради своєї вигоди, належить до числа поширених *загальнолюдських гріхів*.

Що стосується *Арістотеля*, то він став головним ідеологом протистояння лихварству для багатьох тих, хто до появи християнства формально відносився до розряду «язичників», але загострено відчував

згубність цієї діяльності. Люди дохристиянської епохи розуміли: *гроші - це якийсь суспільне надбання, яке не повинно перетворюватися в засіб накопичення багатства, а виконує роль «крові», циркуляція якої в господарстві забезпечує його нормальне функціонування. Якщо допустити лихварство, то лихварі зможуть управляти рухом «крові», збільшуючи або зменшуючи її надходження в організм господарства.* Тому ніхто не може бути власником грошей, перебиваючи їх циркуляцію чи відкриваючи засувку і отримуючи вигоду - подібно до розбійника на мосту, що стягує з подорожнього плату за прохід. ***Гроші, як і земля, не повинні ставати об'єктом купівлі-продажу і зосереджуватися в руках небагатьох.***

Арістотель дуже побоювався, що лихварі можуть накласти руку на артерії суспільства і стягувати з нього плату за те, що не стискають їх занадто сильно. Заплатили – трохи розтиснули, нічим платити – придушили.

За змістом висловлювань Арістотеля, що стосуються грошей і лихварства, можна зробити висновок, що він відводив грошам лише роль засобу обігу і вважав, що гроші – це не товар, а лише якісь «знаки». Висловлюючись мовою сучасної грошової теорії, можна сказати, що Арістотель стояв на позиціях «номіналізму» (номіналізм – теорія, згідно з якою гроші не повинні мати «внутрішньої» вартості, тобто бути повноцінними товарними грошима, вони призначені лише для того, щоб бути засобом обміну реальних товарів з урахуванням номіналу грошового знака).

І за часів християнства освічені борці з лихварством досить часто згадували Арістотеля. Особливо такі його слова: «З повною підставою викликає ненависть лихварство, так як воно робить самі грошові знаки предметом власності, які, таким чином, втрачають те своє призначення, заради якого вони були створені: адже вони виникли заради мінової торгівлі, стягнення ж відсотків веде саме до зростання грошей ... як діти схожі на своїх батьків, так і відсотки є грошовими знаками, які виникли від грошових ж знаків. Цей рід наживи виявляється переважно противним природі» [4].

Суспільство на шляху до легалізації лихварських відсотків пройшло ряд етапів:

а) *повне неприйняття суспільством практики стягування відсотків, що знаходило своє відображення в нормах релігійно-морального життя, а також нормах юридичних; головне, що на цьому етапі здійснювався більш-менш ефективний контроль з боку церкви і світської влади за дотриманням цих норм; лихварство існувало і в цей час, але було «нелегальним», «підпільним»;*

б) *порушення з боку церкви і світських властей практики стягування відсотків при формальному збереженні заборон; в цей час лихварство було «напівлегальним»;*

в) поступове ослаблення і скасування заборон на стягнення відсотків при встановленні в більшості випадків обмежень на максимальну величину відсотка; в цей час *лихварство стало «легальним»*.

Перший етап був найтривалішим, він тривав кілька тисячоліть аж до Середніх століть. До виникнення християнства заборони на лихварство знаходили своє обґрунтування в *Старому Завіті*, а також в роботах *Арістотеля* і ряду інших мислителів і державних діячів древньої Греції і Стародавнього Риму.

У *Старому Завіті* заборона на стягування відсотків не була абсолютною. Вона поширювалась лише на взаємовідносини серед «своїх», тобто іудеїв.

У той же час стягування відсотків з «чужих» іудеям не заборонялося і навіть заохочувалося (на думку деяких дослідників Біблії, такі *подвійні стандарти з'явилися* після вавилонського полону), що знайшло відображення у Второзаконні:

«Не отдавай в рост брату твоему ни серебра, ни хлеба, ни чего-нибудь другого, что [можно] отдавать в рост; иноземцу отдавай в рост, а брату твоему не отдавай в рост, чтобы Господь Бог твой благословил тебя во всем, что делается руками твоими, на земле, в которую ты идешь, чтобы овладеть ею» (Второзаконня, 23:19) [9].

У Старому Завіті (з часів Второзаконня), як відомо, *свідомість іудеїв «програмувалась» на світове панування*, і ця стратегічна мета погоджувалася з лихварством як засобом досягнення цієї мети.

«Ибо Господь, Бог твой, благословит тебя, как Он говорил тебе, и ты будешь давать взаймы; и господствовать будешь над многими народами, а они над тобой господствовать не будут» (Второзаконня, 15: 6) [9].

Сучасні єврейські автори стверджують, що в будь-якому випадку євреї на зорі своєї історії вкрай рідко займалися лихварством. «Смак» до лихварства у них з'явився лише після того, як був зруйнований перший Єрусалимський храм, і велика частина населення Юдеї була уведена в полон перським царем Навуходоносором. «Опинившись у Вавилоні - країні з розвиненою системою лихварства - колишнім заможним єврейським хліборобам, які не володіли навичками будь-яких ремесел, по суті справи, не залишалось нічого іншого, як зайнятися торгівлею і лихварством, на ходу навчаючись премудрості цих занять у місцевих жителів, тим більше, що Тора (П'ятикнижжя Мойсея) не забороняла видавати відсоткові позички не євреям» [116].

Після руйнування *Єрусалиму* римлянами в 70 р. н.е. іудеї, що опинилися в розсіянні по всьому світу, активно зайнялися лихварством і пізніше виявилися серед головних організаторів *«грошової революції»* (грошова революція, за В. Ю. Катасоновим – це ініційовані лихварями істотні зміни в грошовій системі, які ведуть до зміцнення їх позицій в окремих країнах і у світі в цілому).

Наприкінці Середньовіччя, на думку *В. Зомбарта*, дозвіл стягування відсотка з позички іновірцеві переходить в його *обов'язковість* (так звана 708 заповідь в Шулхан-Арух). Як говорить єврейський історик і публіцист *Шахак* (1933 - 2001 рр.), безвідсоткова позичка в Галасі прирівнюється до подарунка; вона рекомендується по відношенню до одновірців і засуджується по відношенню до іновірців. Він каже: численні рабиністичні авторитети (але не всі) – і серед них відомий єврейський філософ *Маймонід* (1135-1204 рр.) – вважають обов'язковим вимагати з неєврейського боржника якомога високий відсоток.

Вже книга *Неємії* (5,4-8) показує існування впливового шару лихварів в стародавньому Ізраїлі – незважаючи на те, що здиство там строго засуджувалося. Але, звичайно, лише в діаспорі ця діяльність набуває справжнього розмаху. Талмуд приділяє надзвичайно багато місця техніці лихварства: тільки вивченню Тори приділено більше місця, як каже *В. Зомбарт* [86].

Тяга іудеїв до лихварства, на думку багатьох філософів і богословів, має своє коріння в їх релігії, причому мова йде не тільки про окремі установки Старого Завіту або Талмуду, а про загальне світосприйняття. Ось що з цього приводу пише наш сучасник, публіцист і громадський діяч *М. В. Назаров*: «Не вірячи в безсмертя особистої душі людини, всі свої цінності іудеї бачили тільки на землі і більш ніж інші народи кинулися до володіння ними і до лихварства» [127].

Лихварством, як говорить *В. Зомбарт*, займалися і жерці Дельфійського храму в Греції, і середньовічні монастирі. *В. Зомбарт* наводить безліч свідчень сучасників про непорядні вчинки християнських торговців ... *Успіх, що випав на долю іудеїв, В. Зомбарт пояснює тим, що для них мова взагалі не йшла про порушення норм ділової моралі. З їхньої точки зору це і була «розумна», «ділова» мораль, «справжнє право», яке підкоряє господарську діяльність примату «справи», доходу* [86, с. 30].

З утвердженням у світі християнства заборони на відсоток базувалися на догматах християнської церкви, а, вони, у свою чергу, – на положеннях Священного Писання, в т. ч. Нового Завіту.

Зокрема, в *Євангелії від Луки* сказано: «...и взаймы давайте, не ожидая ничего; и будет вам награда великая» (*Лк 6:35*) [9].

Фактично відтворювалися норми Старого Завіту, але за одним винятком: вони були абсолютними, не містили подвійної моралі (свої – чужі). Заборони на лихварство були зафіксовані в рішеннях ряду *Вселенських соборів*. Святі отці раннього християнства досить часто виступали з викриттями *лихварства як найбільш одіозної форми сріблολюбства, а грошолюбство входило в розряд найбільш важких гріхів*.

Послідовні християни у своїй боротьбі проти лихварства завжди надихалися вчинком *Спасителя*, який Він здійснив незадовго до Свого розп'яття. Мова йде про *єдиний в Новому Завіті випадок, коли Христос проявив насильство*: він перекинув столи міняльників і вигнав їх з Єрусалимського храму. А міняльники, що сиділи в храмі, були, по суті, і

спекулянтами (здійснювали обмін одних монет на інші з великим для себе прибутком), і лихварями (давали гроші в зростання).

Випадки лихварства (зазвичай в прихованій формі) були і за часів найбільшого розквіту християнства. Серед викривачів - *Іоанн Златоуст* (347-407 рр.), *Василій Великий* (бл. 330-394 рр.), *Климент Олександрійський* (бл. 150-220 рр.) і багато інших Святих отців [167].

У Західній церкві (вже після її відпадиння від Вселенської Церкви) заборони досить скрупульозно були обгрунтовані богословами - схоластами. При цьому вони спиралися не лише на Святе Письмо, але також на роботи античних філософів, особливо Арістотеля. Особлива увага приділялася словам Арістотеля, що *гроші – це не багатство, а лише знак багатства*; отже, вони не можуть служити засобом збереження і тим більше збільшення багатства у вигляді відсотків.

У багатьох роботах з історії Церкви та богослов'я абсолютно справедливо відзначається, що головним ідейно-духовним протистоянням в Європі в перші століття після Різдва Христового було протистояння *між християнством і іудаїзмом*. На практично-побутовому рівні основним питанням цього протистояння було *питання про лихварство*. Зокрема, у Візантії після Костянтина Великого на лихварську діяльність були накладені серйозні обмеження і заборони. Заборони на стягнення відсотка в минулі часи були вкрай жорсткими і навіть жорстокими. Покарання за лихварську діяльність майже не відрізнялися від покарань за вбивства.

Існуюча в деяких джерелах сучасної літератури «пом'якшена», «облагороджена» картина часів існування заборон на стягнення відсотків, на думку деяких авторів, покликана «пом'якшити» ставлення сучасного суспільства до сучасної практики лихварства, допомогти обгрунтувати «природність» такої практики.

Ось приклад критичної оцінки того, що пишуть сучасні підручники про епоху заборон на лихварську діяльність: «До початку XVII ст. позичковий відсоток був суворо заборонений в Західній Європі, на Русі, в країнах арабського Сходу, в Індії, Китаї та інших регіонах. Покарання за порушення цієї заборони було майже завжди одне – *смерть*. Така заборона діяла приблизно з XVII ст. Тобто економіка світу майже 500 років розвивалася без використання позичкового відсотка [86, с. 32].

Не можна заперечувати, що *позичковий відсоток існував завжди, але ставлення до нього влади і суспільства в зазначений вище період часу (умовно – майже 500 років) було дійсно найжорсткішим*, більш жорстким, ніж до початку цього періоду і після його закінчення. Що ж це був за період часу? Принаймні в Європі це був *період найбільшого розквіту християнської цивілізації*, яка послідовно проводила в життя основні принципи і норми життєустрою і домобудівництва, закладені в Священному Писанні, особливо Новому Завіті. Стягнення відсотка в ті часи кваліфікувалося як злочин, який мало поступається порушенню заповіді «Не вбий!» Можна його порівняти також з таким злочином нашого часу, як виробництво і розповсюдження наркотиків.

Перехід до легалізації лихварської діяльності не був одномоментним, в різних країнах Європи він тривав від кількох десятків років до декількох століть ще при формально повній владі римо-католицької церкви. Цей перехідний період закінчився Реформацією.

Від самого початку *на католицькому Заході лихварство дійсно сприймалося церквою як значна загроза існуючому тоді традиційному суспільству*. Не тільки мирянин не допускався до причастя, якщо він підозрювався в лихварстві, а й священник позбавлявся сану. Лихварі відлучалися від церкви і навіть виганялись з держави. Існував особливий суд, що розглядав справи про лихварство, де контролювалися всі можливі форми дачі в борг. Звичайно, давати в борг не заборонялося, але це не повинно було приводити до прихованої форми лихварства. Наприклад, існувало правило, що в борг можна давати гроші або будь-який продукт рівно на рік, щоб він повертався в той же самий день в наступному році, щоб, наприклад, не виявилось, що він повертається в інший час, коли цей продукт або ці гроші потрібніші; це була б прихована форма лихварства. Звичайно, все це порушувалося, навіть і самою католицькою церквою. Але було відчуття страху, передчуття того, що тут виступає якийсь ворог.

На перехідному етапі спостерігається тенденція до формування «подвійного підходу» римо-католицької церкви до лихварства. Це, з одного боку, збереження жорстких заборон на лихварство для християн; з іншого боку, поблажливе ставлення до лихварської діяльності тих осіб, які були поза лоном католицької церкви.

Далі до лихварської діяльності християн позиція католицької церкви перестала бути такою жорсткою. Справа в тому, що без зайвого розголосу *лихварством займалися монастирі, католицькі ордени, абатства, окремі єпископи і навіть люди з найближчого оточення папи*. Це було пов'язано, в т. ч. з тим, що *після хрестових походів*, що почалися в 1095 р. (апогеєм був IV хрестовий похід 1204 р., коли був розграбований Константинополь, тоді, за різними оцінками, *вартість награваного склала від 1 до 2 млн марок сріблом*, що перевищувало тодішній річний дохід всіх європейських держав), різко зросли доходи церковної ієрархії і *у католицької церкви з'явилася можливість давати гроші в зростання*. Примітно, що саме в цей час починається бурхливий розвиток банкірських будинків в Італії [86, с. 187].

Особливо різким контрастом на фоні церковних заборон виглядала *фінансово-лихварська діяльність ордена тамплієрів* (вони видавали солідним клієнтам кредити під 10 % річних і становили конкуренцію іудейським лихварям, які давали позички під 40 %). Коли на початку XIV ст. орден був розгромлений французьким королем Філіпом IV, у тамплієрів вдалося вилучити понад 1 млн ліврів (для порівняння: споруда одного лицарського замку середніх розмірів тоді обходилася в 1000 - 2000 ліврів). І це не рахуючи того, що значна частина коштів ордена перед його розгромом була евакуйована з Франції.

Вже в XIII ст. в Італії розвивається банківська діяльність. Банки кредитують папу і його оточення та європейських монархів. І вже в середині XIII ст. в результаті банкрутства декількох банкірських будинків відбувається, по-суті, *перша світова банківська і фінансова криза* (наслідки банкрутства поширюються далеко за межі Італії). Висловлюючись сучасною мовою, *італійські міста-держави* в середньовічній католицькій Європі були своєрідними «офшорами». Це були «острівці» Європи, де норми господарської етики католицизму не діяли або діяли в дуже усіченому вигляді. По-суті, це вже були «острівці капіталізму», які різними способами *заражали «духом капіталізму» всю католицьку Європу* [87, с. 192-193].

Вже на перехідному етапі в повній мірі проявилися всі ті **вигоди, які дає практика відсоткових позичок лихварям**. Перш за все, це можливості:

- отримання доходу у вигляді відсотка;
- привласнення майна боржника, яке використовувалось в кредитній угоді як застава;
- отримання особливих прав від боржника - як фінансово-господарських, так і політичних.

Головне ж, *лихварі* від впливових клієнтів, які уособлюють і представляють політичну владу, в обмін на свої «послуги» *прагнули отримувати політичні привілеї*.

Колосальним був *руйнівний вплив лихварства на свідомість середньовічного європейця*. Ось що з цього приводу пише дослідник католицизму О. М. Четверікова: «Таким чином, міцно зв'язавши себе з лихварством, римська курія стала, по суті, уособленням і заручницею комерційних угод, в інтересах якої порушувалося і право, і закон. *При офіційній забороні на відсоток останній перетворився на головний стрижень всієї фінансової системи католицизму, і цей подвійний підхід фатально позначався не тільки на розвитку економіки, а й, найголовніше, на свідомості західної людини. В умовах повної розбіжності між вченням і практикою відбувалося роздвоєння суспільної свідомості, при якому дотримання моральних норм мало суто формальний характер*» [цит. за 87, с. 193].

Повна легалізація лихварства почалася в епоху Реформації з XVI ст., після чого вона стала називатися милозвучно «банківська діяльність» [86, с. 47].

Яким же чином лихварство породило сучасну спекулятивну економіку? Лихварство – віддання капіталу в позичку за непомірно високу винагороду, використовуючи важкі умови позичальника. Лихварство - це парадоксальна форма діяльності, заснована на чистій ідеї грошей, не пов'язаній з якими-небудь реальними життєвими цілями. *Тут нічого не виробляється, не вкладаються ніякі зусилля, праця, в цю ідею нічого не вкладається, крім грошей.*

Долю Європи з початку XIX ст. стали визначати будинки єврейських лихварів, які перетворилися на банкірів. Фінансову еліту Європи склали «будинки Ротшильдів». Акумуляючи у своїх будинках величезний капітал, Ротшильди не тільки створили біржу, але і інтернаціоналізували її діяльність. Зав'язані родовими та грошовими узами, фінансові «будинки» підпорядкували своєму контролю безліч промислових підприємств, страхових компаній, залізниць [150, с. 397]. Генріх Гейне писав: «Гроші - це Бог нашого часу, а Ротшильд – його пророк!».

З лихварства виник вексель – це вже був відрив боргу від особистих відносин. Раніше був борг однієї людини по відношенню до іншої, а це вже був борг абстрагований, що перетворився на чистий папір, який міг продаватися і вже ні з якими особистими відносинами ніяк не був пов'язаний. Звідси виникли різні цінні папери та акції. І, нарешті, виникла біржа, яка перетворилася на центр в серці капіталістичного суспільства. Виникає якесь загадкове враження, ніби в якомусь великому будинку відбувається продаж і купівля паперів, ростуть чи падають ціни на них, і це і є основне життя. А його блідим відбитком є те, що в результаті відкриваються нові підприємства, або, навпаки, те, що мільйони робочих викидаються на вулицю як безробітні. Пливуть пароплави, йдуть потяги - це все результат того, що сталося на біржі. Цей процес В. Зомбарт назвав «обіржуванням» народного господарства [150, с. 397].

Цінні папери служили знаряддям немислимим маніпуляцій фінансових спекулянтів. Вартість реального продукту, створеного трудівником, деформується і спотворюється так, щоб з кожної одиниці товару забезпечувався прибуток банкіру або біржовику.

Контролюючи потоки грошових коштів за допомогою банків та біржі, лихварі-комерсанти стали впливовими посередниками міжнародної торгівлі, у великих розмірах застосовуючи спосіб переказу грошей за допомогою векселя.

Важливим знаряддям капіталістичної економіки стали банкноти, випущені банками без відповідного забезпечення золотом або державними зобов'язаннями. Починаючи з XV ст., банкіри збили цілі статки на торгівлі з цими банкнотами. За допомогою операцій з ними розорялися представники дворянських родин та національної еліти Європи.

Якщо уряди різних європейських держав за великими міжнародними позиками зверталися до міжнародних лихварів, вони рано чи пізно виявлялися в політико-економічній кабалі.

Отже, центром світової економіки стає біржа, тобто економіка набуває все більш спекулятивного характеру. А це – неминучі кризи тієї ж західної економіки.

Найглибша криза, яку пережив західний капіталістичний світ, - це знаменита «Велика депресія» - криза, що вибухнула в Сполучених Штатах і в усьому західному світі. Почалася вона з так званого «чорного четверга»: це було 29 жовтня 1929 р., коли обвальюно знизилися ціни на більшість паперів на нью-йоркській біржі. А вже в результаті цього через деякий час

мільйони людей були викинуті на вулицю як безробітні. Сотні тисяч підприємств збанкрутували, і десятки тисяч людей просто покінчили життя самогубством. Після введення заходів «Нового Курсу» Рузвельта тих безробітних, кого не вдалося працевлаштувати, масово зігнали в трудові табори за колючий дріт.

Через Велику депресію народ США збіднів і став набагато менше споживати продукти харчування. Влада і банки вимагали від фермерів терміново скорочувати посіви і знищувати надлишки продовольства. Тому в 1933 р. уряд Рузвельта в рамках «Нового Курсу» прийняв *акт «про корекцію» сільськогосподарського виробництва* («Agricultural Adjustment Act 1933»), який визначав правила виплат тим фермерам, які скорочують посіви, закопують зерно в землю і т.п. *В цей час в країні голодували десятки мільйонів людей, вмирали від голоду і недоїдання, мінімум, сотні тисяч, а поруч з ними, під охороною влади знищувалося продовольство.*

У США до цих пір приховують, скільки людей загинуло від голоду 30-х рр. Офіційні статистичні дані за найважчий – 1932 р. знищені, офіційно – звіти нібито «не склалися». По всій видимості, в 30-ті рр. в США загинули від голоду мільйони людей. Аналіз статево-вікової піраміди показує *демографічний провал в 5-7 мільйонів людей, більшість з яких складають діти, як і буває при голоді.* Але це непрямі оцінки, реальна інформація прихована [216] .

І ці людські жертви – наслідок вибудованої моделі економіки, спрямованої на збагачення одних і зuboжіння інших.

Поступово певне коло західних економістів та політиків створили *феномен світової віртуальної економіки* та механізм її існування. В його основі була та сама спекулятивна модель, яка вже розповсюджувалась на всю світову економіку. А головним інструментом цієї системи став долар – національна валюта США, яка перетворилась у світову валюту. При цьому вже з 1971 р. долар перестав бути забезпеченим золотом. А емісія світової валюти проводиться групою приватних банків під назвою Федеральний Резервний фонд (ФРС).

У 1979 р. його голова Поль Волькер проголосив політику, яка називається *«постіндустріальне суспільство»*. Її продовжував його наступник на цій посаді Алан Гріншпан. Реальний зміст цієї політики полягає в *придушенні реальної економіки, в перекачуванні все більших грошей в спекулятивну економіку.* Конкретно це робиться за допомогою дуже різкого зростання відсотка, який потрібно платити, коли береться позика, що вкладається у реальну економіку. У результаті зараз основна частина капіталів обертається в спекулятивній сфері. І ці капітали в десятки, а деякі запевняють, що і в сотні разів, перевищують ті, що діють у реальній економіці. *З усіх потоків грошових знаків і цінних паперів тільки 10-15 % мають продуктивний характер, тобто забезпечують реальне виробництво товарів і послуг, решта 85–90 % є віртуальним, фіктивним капіталом, не забезпеченим реальними цінностями* [150, с. 763].

Така політика дає абсолютно спотворену картину економічного життя. Наприклад, за офіційною статистикою, ВВП Сполучених Штатів за останні 30 років ХХ ст. (1970-2000 рр.) збільшився у десять разів, але, якщо розраховувати це за так званим «споживчим кошиком» (тобто витрати, які необхідні в середньому на одну особу для забезпечення її потреб: харчування, одягу, житла і в найширшому сенсі всього, для цього необхідна – енергія, освіта, медицина, послуги інфраструктури), то виявляється, що, навпаки, *відбувається падіння ВВП США на тридцять відсотків*. [217, с. 101]. *Це і є неврахована різниця між реальною і спекулятивною економікою*. Наприклад, якщо б проституція та торгівля наркотиками були б легалізовані і відповідні акції оберталися на біржі, то, ймовірно, ще в десятки разів збільшилися б обороти і можна було б сказати про ще більше процвітання американського економічного життя.

Концепція «постіндустріального суспільства» є логічним підсумком розвитку всієї західної цивілізації, яка почалася з руйнування землеробства і побудови індустріального суспільства на його кістках. А привела вона врешті-решт взагалі *до знищення реальної економіки*. Зараз група фінансистів Заходу пише: *«Наші маги – фінансисти перетворили Америку з її цінностями на гігантське казино, вони створили лихо»* [217, с. 102]. І цей термін «економіка казино» – абсолютно стандартний і загально-вживаний для характеристики сучасної західної економіки. Тобто – *це спекулятивна економіка, яка лише на кілька відсотків забезпечена якоюсь реально діючою економікою*. Це те, що в нашому житті фігурувало й відоме під назвою «піраміди». Як правило, всі такі явища приречені на один і той самий кінець - фінансовий крах. Щоправда, із тих, хто входить в цю піраміду, виживають найсильніші – вершина піраміди, за рахунок руйнування слабких учасників. І учасниками можуть бути як фізичні та юридичні особи, так і цілі держави, що входять в єдину фінансову мережу, єдину економіку.

А один із сучасних західних економістів пише: *«Ми перебуваємо в стадії, що нагадує смертельно хвору людину, коли дата смерті невідома, але факт її наближення не викликає ніякого сумніву»* [цит. за 217, с. 102]. *Підтримка американської економіки здійснюється за рахунок штучного вливання в неї грошей зі всього світу в неймовірній кількості - приблизно одного мільярда доларів щодня*. І все це разом викликає лихоманку, різкі стрибки цін на енергію і на пальне. Це типові провісники глобальної економічної кризи. Тепер нам відома дата початку краху – це осінь 2008 року.

Висновок. Таким чином, ми розглянули духовно-моральні основи соціально-економічної системи західної цивілізації – капіталізму. На відміну від досить усталеної точки зору про те, що основою капіталізму став протестантизм, ми довели його іудейські корені. Протестантизм лише зруйнував традиційне західне суспільство, давши дорогу розвитку вірусу лихварства, а потім і спекулятивній економіці – хрематистиці, яка зараз знаходиться на стадії вмирання і перетворення на систему іншого типу.

Питання для самоконтролю

1. Характерні риси західної цивілізації і їх витоки.
2. Характерні риси економічної системи західної цивілізації і їх витоки.
3. Витоки особливостей економічної системи західної цивілізації, на думку М. Вебера.
4. Витоки особливостей економічної системи західної цивілізації, на думку В. Зомбарта.
5. Чому багато традиційних релігій вказували на неприпустимість лихварства?
6. Етапи легалізації лихварства та відповідні етапи розвитку західної економіки, її фінансової системи.
7. Хто отримує дивіденди від розвитку лихварства та економіки на його засадах?

Питання для обговорення

1. Чому було легалізовано лихварство, як це вплинуло та впливає на розвиток економіки та суспільства?
2. Чому стало можливим легалізувати лихварство? Що було б необхідне для того, щоб цього не сталося?
3. Як «лихварська економіка» впливає на кризи?
4. Як розвиток «лихварської економіки» впливає на суспільство та особистість, розвиток реального сектору економіки?

Теми рефератів

1. Етапи грошової революції.
2. Сучасний стан світової економіки та криза лихварської моделі економіки.

Література [33-36; 70, 71, 86-88; 104, 150, 216, 217].

15. ТЕОЛОГІЯ БАГАТСТВА, АБО ПРОЦВІТАННЯ

15.1. Сутність і розвиток теології багатства, або процвітання

У попередній темі ми аналізували роль протестантизму в становленні капіталізму. Головним було те, що *протестантизм фактично зняв багато обмежень в господарській етиці, в прагненнях і поведінці людей, які протягом багатьох століть діяли в Християнській Церкві*. В результаті на волю було випущено море пристрастей, серед яких на першому місці – *грошолобство, що і становить горезвісний «дух капіталізму» – корінь всіх зол*. Однак найбільш парадоксальним, за зауваженням В. Ю. Катасонова, було те, що *зробивши акт руйнування і давши перший поштовх формуванню антихристиянського суспільства під назвою «капіталізм», протестантизм в подальшому перестав відповідати «стандартам» нового суспільного ладу* [86].

Так, Е. А. Орлянський зазначає, що *навіть кальвінізм містить елементи, неприйнятні для сучасної ринкової економіки*. По-перше, мова йде про трудову етику і мораль – *багатство повинне було бути отримано шляхом творчої праці, для протестанта мали найважливіше значення такі моральні якості, як справедливість, чесність, обов'язковість, дисципліна*. По-друге, мова йшла про аскетичний спосіб споживання, гонитва за розкішню і споживацтво засуджувалися [139].

В умовах сучасного *авантюрно-спекулятивного капіталізму ці якості протестантизму стали перешкодою*, тому конкурентоспроможними стали інші релігійні та ідеологічні течії, зокрема: ідеологія атеїзму, талмудичний іудаїзм, окультизм, кабала. Також в рамках оновленого протестантизму виникла така течія, як теологія багатства або процвітання.

Теологія багатства – досить детально розроблена і наполегливо впроваджувана в суспільну свідомість система поглядів, що *виправдує і заохочує прагнення людини до багатства, успіху, задоволення від витрати грошей і споживання*. Доктрина зародилася і розвивається в лоні протестантської церкви, перш за все в Сполучених Штатах Америки.

Відзначимо, що *США – яскраво виражена протестантська країна*. За даними Хартфордського інституту з вивчення релігії, в США на початку нашого століття налічувалося близько 335 тис. релігійних громад, з яких близько 300 тис. – протестантські, 22 тис. – католицькі та ортодоксальні (православні), 12 тис. – нехристиянські. Релігієзнавці стверджують, що *теологія процвітання* вперше стала широко проповідуватись в американській церкві п'ятдесятників в 80-ті рр. минулого століття, а потім була підхоплена євангелістами, харизматами, методистами і іншими протестантськими конгрегаціями [цит. за 88, с. 217] .

«Теоретичний» фундамент під будинок теології процвітання заклав ще в першій половині ХХ ст. пастор-євангеліст *Е. Кеньон* (E.W Kenyon)

(1867-1948) у своєму «Слові віри» («Word of Faith»). Він - автор відомої сьогодні в Америці «крилатої фрази»: *«Що я сповідаю, то я і маю»*. Послідовник Кеньона - К. Хагін (Kenneth Hagen) (1917-2003). Він розвинув «вчення» і почав його практичне впровадження в життя. *Головна теза теології процвітання – «Бог бажає фінансового процвітання всім віруючим і винагороджує їх грошима згідно з силою їх віри»*.

Як приклад «фінансової проповіді» К. Хагіна ми навели уривок з його книги *«Основи духовного зростання»*, а саме частину уроку з промовистою назвою «Віра для добробуту» (дод. 10) [206].

Ідеологи і проповідники «теології процвітання» вишукують необхідні цитати про матеріальне багатство з Святого Письма (як це видно з зазначеного уривка в додатку). Правда, переважна частина з них – зі Старого Завіту. Що стосується цитат з Нового Завіту, то тут спостерігається відверта *фальсифікація*. Так, наприклад, в Новому Завіті досить часто згадується слово «дари». Але мова йде про *духовні дари, дари Святого Духа, а не про матеріальні багатства*, які Бог обіцяє і дарує своїм послідовникам.

Сьогодні багато *американських протестантських мегацерков* (під ними розуміються громади, які налічують від 2 тис. членів, а в деяких мегацерквах чисельність громад досягає 50 тис. осіб) позиціонують себе як послідовники *«Євангелія Процвітання»*.

У 2011 р. в Америці число мегацерков досягло 1210, що вдвічі більше, ніж п'ять років тому. Частково таке стрімке зростання «релігійності» населення США можливо пояснити швидким поширенням «теології багатства». Ця доктрина виявилася дуже співзвучна сподіванням багатьох американських обивателів. Журнал «Тайм» провів опитування американців, які вважають себе християнами. Що ж показало це опитування? *17 % відповіли, що вони є свідомими послідовниками «Євангелія Процвітання»*. Однак, судячи з усього, вплив «теології багатства» виходить за рамки цих 17 відсотків. *61 % опитаних виявилися згодні з твердженням: «Бог хоче, щоб люди процвітали»*. *31 % опитаних погодилися з тим, що якщо ти даєш гроші Богу, то Бог благословить тебе ще більшими грошима*. Навіть якщо формально протестантські церкви не відносять себе до цієї категорії, незримий вплив «теології процвітання» позначається на свідомості їхніх членів [цит. за 88, с. 218-219].

Американський теолог Дж. Карпентер у своїй роботі *«Contemporary Evangelicalism and Mammon»* пише: *«Хоча більша частина релігійних лідерів ніколи не буде асоціювати себе з ідеологією "Євангелія процвітання", вони глибоко включені в американську капіталістичну культуру розуміння Євангелія: Бог вимірює успіх кількістю, більше грошей означає більше служіння, отже, більший успіх для царства Божого»*.

Сьогодні все більшу популярність завойовує полегшений варіант доктрини - *«Процвітання Лайт»*. Для того, щоб стати послідовником ідей «Процвітання Лайт», не потрібно ніяких фізичних, розумових і душевних

зусиль, оскільки ці *ідеї знаходяться в повній згоді з внутрішнім станом середньостатистичного американця і для нього дуже комфортні.* Слогани «Процвітання Лайт» дуже прості і легко запам'ятовуються: *«Бог хоче, щоб ти був багатим!», «Христос – це продукт, який не потребує реклами», «Бідність – особиста дурість», «Молись про дарування фінансового успіху» і т. п.* [цит. за 88, с. 219].

«Теологія процвітання» у всіх її модифікаціях націлена на створення позитивних емоцій, формування *«позитивного мислення»* і «конструктивні кроки» в трьох основних сферах життя людини: *1) фінанси; 2) здоров'я; 3) відносини з оточенням.* Звичайно, фінансове благополуччя стоїть на першому місці. Будуть гроші – буде і здоров'я, будуть і добрі стосунки із близькими і не дуже близькими людьми.

Всі негативні сторони життя свідомо замовчуються в проповідях пасторів. Головне – з церковного життя пішли повністю традиційні поняття (і тим більше – розуміння) гріха, безсмертя душі, раю і пекла, порятунку і т. п. Ліберальний пастор Б. Маклорен пише: *«Одним з основних привабливих елементів вчення "теології процвітання" є відхід від традиційних тем християнства – гріх, спокута, рай, Страшний суд – і прагнення дати відповіді на питання, що хвилюють людей тут і зараз, в цьому житті»* [цит. за 88, с. 220].

15.2. Теологія процвітання і культ споживання

Ми вже відзначали, що *важливою метою релігії грошей є насадження в суспільстві не тільки духу жадібності, а й духу споживацтва.* Це дві сторони однієї медалі під назвою «капіталізм». Це дві голови «духу капіталізму». Будь-який економіст знає, що *найбільш «вузьке» місце «ринкової економіки» - платоспроможний попит.* Тобто попит, який підкріплений грошима (а не просто потреба в товарі чи послугі).

Отже, щоб капіталістична економіка функціонувала безперервно і приносила капіталістам прибуток, необхідно всіляко стимулювати платоспроможний попит. А для цього, у свою чергу, необхідно: а) стимулювати бажання споживати; б) забезпечувати народ грошима для такого споживання.

Культивування духу споживання (бажання споживати) почалося ще задовго до того, як на світ з'явилася «теологія процвітання». Протестантизм з його догматом про «аскезу» (неприйняттям дозвільного проведення часу, розкоші і навіть комфорту) виступав своєрідним «гальмом» розвитку капіталізму. «Теологія процвітання» від цього догмату відмовилася, замінивши його на догмат «споживацтва». Суть останнього догмату дуже проста: *Бог хоче, щоб усі були щасливі, а щастя – це перш за все високий рівень споживання різних товарів і послуг. Підвищуючи свої*

потреби і прагнучи їх максимально задовольнити, людина «виконує волю Бога». При цьому допускаються потреби не тільки в життєво необхідних благах, але також в благах, які забезпечують комфорт, в розкоші, в розвагах. Звичайно, і до «теології процвітання» пропонувалися різні обґрунтування культу споживання. Але вони були не «теологічними», а «філософськими» і «науковими» [88, с. 221].

Основоположником філософського обґрунтування був англієць *Єремія Бентам (1748-1832)*. Він є засновником *теорії утилітаризму*. Її суть гранично проста: людське життя є прагнення до насолоди і бажання уникнути страждання. Причому як прагнення до насолоди, так і запобігання стражданню досягаються діяльністю, яку можна назвати корисною для суспільства. Звичайно, кожна людина діє ізольовано, виходячи з особистих прагнень до задоволення і запобігання стражданню. Але мудра держава може гармонізувати ці індивідуальні прагнення і забезпечити в суспільстві максимум задоволення і мінімум страждань.

У ХХ ст. «*мудра держава*», згідно з рецептами Бентама, стала всіляко *заохочувати в суспільстві зростання задоволення і насолоди, насаджуючи культ споживання*. Приватний капітал став це робити ще набагато раніше, нав'язуючи суспільству свої товари і послуги за допомогою реклами та різного роду витончених технологій «маркетингу». На думку деяких соціологів, «бум споживання» на Заході почався після Другої світової війни (його назвали «революцією споживацтва»).

А «професійні» філософи та інші «вчені» навіть створили *теорію «суспільства споживання»*.

Розгорнувши в народі невгамовну спрагу споживання, капіталісти зуміли перетворити найманих працівників в «*живих роботів*», «*трудоголиків*», готових працювати день і ніч для того, щоб заробляти гроші і задовольняти цю невгамовну спрагу. Якщо в ХІХ ст. наймані працівники могли влаштовувати страйки і навіть повстання, то «живі роботи» для капіталістів безпечні. Їх енергія сублімується не у сфері класової боротьби, а у сфері споживання.

Однак навіть найінтенсивніша праця не може забезпечити працівникам достатню кількість грошей для задоволення спраги задоволень. Це те саме, що нескінченний біг за власною тінню. У країнах Заходу частка заробітної плати найманих працівників у валовому продукті, незважаючи на всі потуги «живих роботів», не зростає, а останнім часом навіть намітилася тенденція до її зниження. Вихід капіталісти знайшли в тому, що *стали збільшувати платоспроможний попит населення за рахунок кредитів працівникам* (до цього питання ми ще повернемося).

«*Живі роботи*» стали брати *споживчі кредити*, потрапивши в *боргову пастку*. Багато обивателів в Америці сьогодні живуть в хороших будинках, мають кілька автомобілів на родину, їх житла обладнані всіма видами побутової техніки і т.п. Але при цьому, строго кажучи, їм нічого не належить: сума боргів «домашнього господарства» (разом з відсотками, що

набігли) перевищує вартість усього того майна, яким американська сім'я користується. Виходить в чистому вигляді *боргове рабство*. Все це можна прочитати в різних книгах з економіки і соціології капіталізму [88, с. 223].

Таким чином, сучасний капіталізм ґрунтується на захоченні трьох основних і взаємопов'язаних пристрастей: а) праги багатства; б) праги споживання; в) праги кредитів. Відповідно людина опинилася поневоленою багатством, речами і боргами.

Ми згадали про насаджений в західному суспільстві дух споживання лише тому, що тепер це насадження отримало не тільки «наукове», а й «теологічне» «обґрунтування». Раніше обивателю пристрасть споживання нав'язували через рекламу, освіту, світську літературу і попкультуру. Тепер це ж саме йому нав'язується, коли він приходять в неділю на церковну службу. Церква, що проповідує таку «теологію», отримує повну підтримку (моральну, політичну і фінансову) з боку промислових, торгових і банківських капіталістів. *На основі «теології процвітання» відбувається повне зрощення бізнесу і церкви. Релігія на основі «теології процвітання» є на сьогоднішній день найбільш завершеною формою релігії грошей.*

Американцям, яких запрошують долучитися до руху «теології багатства», проповідники і місіонери намагаються не афішувати ті цілком земні витрати, з якими доводиться стикатися як пастирям, так і послідовникам. Для пастирів нерідко все обертається судовими справами зі звинуваченнями в шахрайстві і здирстві. Так, в 2007 р. сенатор Чак Грасслі почав розслідування фінансових справ шести відомих телевізійних проповідників, які представляли рух «Євангеліє Процвітання». Для рядових послідовників витрати можуть бути ще більш серйозними.

І справа не тільки в тих грошах, які вони добровільно здають своїм пастирям. Такі послідовники проповідями своїх пастирів «програмуються» на постійний успіх. А такого в природі не буває. Тому зіткнення з будь-невдачею може увігнати людину в серйозну депресію. *Психологи стверджують, що подібного роду «програмування» свідомості людини підвищує ризик вчинення нею суїциду при зіткненні навіть з незначною перешкодою в житті.* На тлі «теології процвітання» особливо добре видно, що виховання людини в душі істинного християнства різко підвищує її здатність протистояти труднощам і дозволяє правильно сприймати і переносити невдачі [88, с. 227].

«Теологія процвітання» зовсім втратила будь-який зв'язок з християнством. Це навіть не протестантизм, який був описаний М. Вебером в його книзі «Протестантська етика і дух капіталізму» з аскетизмом «першопроходців» капіталізму і їхньою фанатичною боротьбою за «порятунок душі». *У новій версії протестантизму взагалі не залишилося слідів ні «душі», ні «порятунку».* Залишився лише «бренд» під назвою «Христос» – «бренд», «який не потребує реклами». За цим «брендом» фактично стоїть антипод Христа – мамона. *Мамона навіть не*

приховується, а рекламує себе. Про цей антипод Спаситель сказав дві тисячі років тому: *«Не можете служити Богові і мамоні».* Христос говорить про життя вічне, а мамона – лише про життя земне. Христос закликав боротися з гріхом, а мамона – насолоджуватися гріхом. Христос закликає взяти на себе Його хрест, а мамона – звалити на себе мішок з грошима [88, с. 228].

Таким чином, «теологія процвітання» – пряме заперечення християнства. Отже, це - «теологія антихриста». На «теології процвітання» християнство на Заході завершує свою майже двотисячолітню історію.

«Теологія процвітання» лише один з нових релігійних напрямків на Заході, який сприяє розмиванню ортодокального протестантизму. Цілий ряд альтернативних напрямків об'єднуються під загальною назвою Нью Ейдж. *Нью Ейдж* (англ. *New Age*, буквально «нова ера»), релігія «нового століття» – загальна назва сукупності різних містичних течій і рухів, в основному окултного, езотеричного і синкретичного характеру.

Сьогодні на тлі вмирання християнства відбувається становлення *релігії антихриста* в її крайній формі – сатанізмі. У ряді країн Заходу офіційно зареєстрована церква сатани. У США, наприклад, за деякими даними, число її членів перевищує 100 тис. осіб. Новітні сатанинські віяння захопили частину американського уряду, найбільші корпорації. Так, 1 березня 1990 р. на одному з шоу американського телеведучого Філа Донахью виступили *керівники корпорації «Проктер енд Гембл».* Вони повідомили телеглядачам, що є послідовниками церкви сатани і відраховують на її підтримку частину свого прибутку. На питання Донахью, а чи не бояться керівники корпорації пошкодити таким визнанням власному бізнесу, сатаністи відповіли: *«У Сполучених Штатах немає стількох християн, щоб заподіяти нам шкоду»* [цит. за 88, с. 232].

Висновок. Моральні установки класичного протестантизму (аскетизм у споживанні, наполеглива праця заради Бога, чесність у бізнесі) заважали розвитку капіталізму, оскільки обмежували можливість зростання прибутку, особливо швидкого. Необхідна була інша релігійно-ідеологічна платформа, яка б, змінюючи свідомість людей, спрямовувала їх на накопичення та споживання, задоволення. Нею став рух «теологія богатства, або процвітання».

Розповсюдження цієї ідеології, у т.ч. через релігійні канали, сприяло поступовій зміні свідомості певної частки населення західних країн та розвитку «культу споживання». Паралельно відбувались закономірні зміни в економіці – розвиток ери масового споживання і виникнення боргової економіки.

Але такі зміни у свідомості людини, що спрямовують її на постійний успіх, задоволення, споживання, стають шляхом до деградації і зміни природи людини, скасування в ній духовного і морального, інтелектуального початків. Це є антихристиянським напрямом. Історія свідчить про значний позитивний вплив християнства на розвиток

культури і економіки. А антихристиянська ідеологія, що розповсюджується заради прибутку певної «еліти» суспільства, може зруйнувати і людину, і суспільство, і економіку.

Питання для самоконтролю

1. Сутність, витоки концепції теології багатства, її розповсюдження.
2. Як пов'язаний розвиток теології багатства з розвитком капіталізму та культом споживання?
3. У чому полягають загрози для економіки, суспільства, людини, якщо буде домінувати теологія багатства?

Питання для обговорення

1. У чому полягала незадоволеність доктриною класичного протестантизму для розвитку капіталізму і чому необхідно було розвивати теологію багатства?
2. У чому полягає протиріччя між впровадженням теології багатства та межами розвитку капіталізму?

Теми рефератів

1. Вплив нових релігійних культів кінця XX – початку XXI століття на розвиток суспільства та економіки Заходу.
2. Розвиток нових релігійних культів в Україні та їх вплив на суспільство та економіку.

Література [88, 206].

16. КАПІТАЛІЗМ (РИНКОВА ЕКОНОМІКА): МОРАЛЬНА І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СИСТЕМИ

Успіх і результати розвитку будь-якої соціально-економічної системи (СЕС) пов'язані з правильністю вибору тієї чи іншої *парадигми і стратегії розвитку*. Існує кілька варіантів парадигми соціально-економічного розвитку.

Перша – ринкова, яка має дві основні модифікації - ліберальну і соціально-орієнтовану (діючу недовго) моделі.

Друга – командно-адміністративна (модель СЕС радянського типу).

Третя – парадигма соціокультурної (цивілізаційної) ідентичності розвитку національної СЕС, яка має багато моделей, відповідно до особливостей культури та господарювання, що є характерними для тієї чи іншої цивілізації. Вона передбачає, що соціально-економічна модель і стратегія розвитку базується на цінностях базової культури, враховує господарський уклад, який склався, і психологію народу, привносить найбільш прийнятні для системи організаційні і технічні нововведення з інших СЕС. Саме ця парадигма, закладена, зокрема, в стратегію розвитку Японії та Китаю, є найкращою для розвитку національної СЕС.

Найгіршою ж, як показав досвід її впровадження в країнах периферії світового капіталізму, є ліберальна парадигма.

Розробка стратегії соціально-економічного розвитку України спочатку базувалася на виборі ліберальної ринкової парадигми. Модель соціальної ринкової економіки, про яку писали вітчизняні вчені, спочатку виключалася і закономірно була сформована модель «дикого ринку» або *кланово-олігархічного капіталізму*.

Нагадаємо, що *капіталізм і ринок - слова - синоніми*, але якщо перше відображає суть системи, то друге її вуалює.

На жаль, у вітчизняній економічній науці і освіті з переходом до цієї системи, склалося переважно помилкове розуміння суті, механізму та перспектив існування капіталізму. Тому в цій темі ми постараємося *охарактеризувати капіталізм як соціально-економічну систему, з точки зору її моральної (аксіологічної) і соціально-економічної оцінки, з домінантою на її сучасному стані*. Вивчаючи тему, ми зможемо відповісти на питання: чи ефективна ця система і в чому причини її ефективності; в якому стані вона знаходиться зараз і які перспективи її розвитку.

У відповіді на ці питання ми, в тому числі, будемо спиратися на дослідження сучасних західних вчених, які зсередини знають особливості цієї системи.

Для початку зупинимося на основних характеристиках капіталізму як системи з точки зору моральної і соціально-економічної оцінки.

16.1. Основні характеристики капіталізму: моральна і соціально-економічна оцінка

Необхідно відзначити, що *класичне визначення капіталізму* давалося в політекономії. *Капіталізм розглядався виключно як економічна система, яка володіє такими характеристиками:*

- панування товарно-грошових відносин і приватної власності на засоби виробництва;
- відчуження вільного працівника від засобів виробництва (земля, знаряддя виробництва, сировина);
- наявність розвиненого суспільного розподілу праці і відповідно високий ступінь розвитку ринкових відносин;
- перетворення вільного працівника в найманого;
- експлуатація найманого працівника капіталістом-роботодавцем, який привласнив кошти виробництва;
- отримання капіталістом в результаті експлуатації найманого працівника додаткової вартості (що, власне, і є метою капіталіста).

Ці характеристики дійсно притаманні капіталізму, але вони *не розкривають повністю суть цієї системи.*

По-перше, капіталізм, як і будь-яка інша соціально-економічна система, має своє *духовно-моральне підґрунтя*, яке визначає специфіку його соціальних інститутів і економічної діяльності. І це питання ми вже розглядали у відповідній темі.

По-друге, система має особливу *інституційну структуру*, що дозволяє на основі *збудованого механізму управління* існувати їй тривалий час. Це пояснюється тим, що капітал прагне до постійного зростання будь-якими засобами (як законними, так і незаконними) і якщо це зростання не обмежувати, система швидко знищить себе. Тому можна дати таке визначення цієї системи.

Капіталізм, з точки зору його духовно-моральної (аксіологічної) і соціально-економічної оцінки – це складна система економічних, соціальних і політичних інститутів, спрямована, з одного боку, на постійне накопичення капіталу, а з іншого – на його обмеження в просторі і часі. Вона заснована на психології вибраності і соціально-економічному паразитизмі, однією з форм якого є лихварство, а в своїй сучасній модифікації ще й механізм «боргової економіки».

Сучасний світовий капіталізм має дві основні форми:

- капіталізм ядра, або зони, «золотого мільярда» – зрілий капіталізм Заходу;
- капіталізм периферії світового капіталізму – «залежний», «відсталіший капіталізм» країн «третього світу» [90].

Ці форми капіталізму відрізняються за своїми проявами, перш за все за тим, хто є в глобальній системі головним, а значить, отримує

«дивіденди» і є більш «ефективним», а також за ступенем організованості і керованості.

Західний капіталізм – це не просто ринок як обмін і конкуренція, він, як ми вже відзначали, має певне *духовно-моральне – релігійне підґрунтя*.

Капіталізм – система, народжена з вірусу лихварства, разом з психологією вибраності (обидва ці положення були відмінними рисами релігійних стандартів іудаїзму і кальвінізму – найбільш радикальної гілки протестантизму).

Лихварство породило банки, цінні папери, біржі та всю сучасну фінансову систему, на основі якої до кінця ХХ ст. сформувалася *спекулятивна, або віртуальна економіка*, паразитарна та неефективна, але така, що приносить величезні надприбутки своїм господарям. А психологія вибраності виправдовувала паразитизм.

В цілому соціально-економічна модель капіталізму:

- *екстенсивна* (її зростання пов'язане з розширенням свого впливу на інші системи за рахунок різних форм експансії - культурної, економічної, військової);

- відповідно з її екстенсивністю вона і *неефективна* (на сучасному етапі проявляється в існуванні «боргової економіки мильної бульбашки»), крім того, неефективність системи закладена у *відсутності* у найманого працівника, відчуженого від власності, *мотивації ефективної праці*;

- *паразитична* (може жити тільки за рахунок експлуатації праці найманих працівників і експлуатації країнами, що складають ядро системи, країн периферії капіталізму);

- *аморальна* (з точки зору моральної оцінки) і *асоціальна* (за природою своєю не може бути соціальною - її соціальний характер має тимчасовий і обмежений характер, забезпечується механізмом соціально-економічного паразитизму);

- *кризогенна* (кризи закладені в цілі системи і в її основних суперечностях);

- *керована* (довге існування капіталізму – результат створеної в рамках ядра системи наднаціонального і частково національного управління і відповідних інститутів, при цьому в країнах периферії керованість системи нижче);

- *руйнівна і кінцева* (система спрямована на знищення природи, людини, суспільства, економіки, держави і в кінцевому підсумку себе самої).

Розкриємо ці характеристики більш докладно.

16.2. Моральна і соціальна складова капіталізму

Характер діяльності будь-якої соціально-економічної системи визначається, перш за все, її цілями. Капіталізм як система, націлена лише на максимізацію прибутку, *не може бути моральним або соціальним*, і про

це писали класики, зокрема К. Маркс, цитуючи лідера профспілкового руху Англії XIX ст. Т. Дж. Даннінга: «.. Капітал боїться відсутності прибутку або занадто маленького прибутку ... Забезпечте 10 відсотків, і капітал згоден на всяке застосування, при 20 відсотках він стає жвавим, при 50 відсотках готовий зламати собі голову, при 100 відсотках він нехтує всіма людськими законами, при 300 відсотках немає такого злочину, на який він не ризикнув би, хоча б під страхом шибениці» [208].

Мета підприємця в умовах ринку – максимізація прибутку, а соціальні і моральні аспекти діяльності в кращому випадку вторинні, якщо не ігноруються зовсім. Виняток – окремі особистості західного підприємництва, наприклад, Г. Форд, який бачив мету своєї діяльності в створенні якісних автомобілів, доступних для більшості населення Америки, і в розвитку країни [195].

Капіталізм заснований на необмеженій експлуатації людини і навколишнього середовища, адже тільки при такому ставленні до них можна отримати максимальний прибуток. Деякі дані, що свідчать про ступінь експлуатації найманих працівників в країнах Заходу, ми наведемо в наступному параграфі.

Соціальна складова західного капіталізму з'явилася лише в середині XX ст. як результат дії багатьох факторів, в т.ч. «ефективного» механізму експлуатації країн третього світу і як вимушений захід в конкуренції з соціалістичною системою.

Однак соціальний і моральний аспекти діяльності великого капіталіста (саме він визначає ситуацію в політиці і економіці держави) сильно стискаються в умовах кризи. Збільшення прибутку і капіталу капіталіст забезпечує за рахунок працівників (скорочуючи їх чисельність і зарплату), держави (йдучи від оподаткування) і споживачів (обманюючи їх на співвідношенні ціни і якості товару).

Оскільки капітал прагне до постійного збільшення, система характеризується постійним посиленням соціально-майнової поляризації суспільства на національному рівні (сьогодні це виражається в вимиванні середнього класу навіть в країнах ядра капіталізму) і на наднаціональному рівні (країни ядра - країни периферії або Північ-Південь).

Ключовою фігурою сучасного капіталізму є глобальний капіталіст, який ототожнюється з ТНК (транснаціональні корпорації).

У 2007 році фахівці зі Швейцарського федерального інституту технологій в Цюріху досліджували базу даних 43 060 ТНК з метою виявити найбільші суб'єкти світової економіки і зв'язок між ними. В результаті системного аналізу вчені виявили так звану мережу глобального корпоративного контролю, що складається з 1318 корпорацій з взаємними власниками. Вони контролюють більшу частину провідних підприємств реальної економіки у світі, що забезпечують близько 60 % від загальносвітової виручки. Ядро цієї мережі складають 147 найбільших

ТНК, більшу частину з яких (75 %) складають фінансові інститути, які контролюють 40 % світових активів [93].

Насправді і ці цифри не відображають реальну ситуацію хоча б тому, що при дослідженні бралися до уваги тільки акціонерні форми контролю над капіталом, тоді як в сучасній борговій економіці все більшу значимість набувають неакціонерні форми контролю, зокрема кредит. А з урахуванням того, що практично всі великі світові компанії нефінансового сектора користуються кредитами, можна сказати, що *ці самі 147 ТНК контролюють майже всю світову економіку [93].*

Даючи моральну оцінку діяльності ТНК, відомий західний політик і вчений Дж. П. Бьюкенен назвав ТНК Каїном нашого часу [4]. Діяльність цього Каїна спрямована на отримання влади і вигоди за всяку ціну. Тому ТНК руйнують економіку і суспільство країн периферії, руйнують природне середовище і людину. Більш того, ТНК не враховують інтереси розвитку навіть національної економіки – країни управлінського і фінансового ядра ТНК, рідко оцінюють довгострокові і стратегічні перспективи. Це робить вкрай уразливими економіки західних країн, сприяє деградації реального сектора, а також зносу інфраструктури.

Так, з 70-80 рр. ХХ ст., коли в капіталістичній системі назріла чергова криза, *ТНК, переслідуючи свої вузькоекономічні інтереси, забезпечили процес деіндустріалізації західної економіки – великі виробництва масово виводилися в країни третього світу, де їм були гарантовані дешевша робоча сила, ресурси, ухилення від податків і екологічних норм. Крім того, в останні десятиліття корпорації практично не вкладують кошти в розвиток інфраструктури, а вважають за краще інвестувати розвиток інформаційних технологій, які дають швидкі і великі прибутки.*

До аморального і антисоціального аспекту діяльності ТНК ми ще повернемося, розглядаючи капіталізм за оцінкою західних учених.

Капіталізм – це система, яка постійно відтворюється за допомогою сили і обману, вмілого наднаціонального управління. І це можна побачити, в тому числі характеризуючи таке аморальне і антисоціальне явище, як соціально-економічний паразитизм.

16.3. Соціально-економічний паразитизм

Отже, капіталізм – система *неефективна і екстенсивна. Капіталізм, з економічної точки зору, запрограмований не на творення благ, а на їх перерозподіл, він набагато вигідніший.*

Соціально-економічний паразитизм – це перелив результатів праці, багатства від творців до паразитів: з реального сектора економіки у фінансовий, від звичайних працівників до тих, хто володіє банками і біржами, з одних країн, які складають ядро капіталістичної системи, в інші, які є її периферією.

У паразитарній моделі з 100 % створених народом благ 80-90 % дістаються тим, хто не бере участі в їх створенні, тобто світовій (частково національній) «еліті», а 10-20 %, що залишилися, дістаються тим, хто їх створив.

Сучасний соціально-економічний паразитизм в цілому можна показати такими цифрами. Так, згідно з доповіддю Центру досліджень швейцарського банку Credit Suisse, в 2015 р. 50,4 % світового багатства належало всього лише 1 % населення планети. Більше 70 % дорослого населення світу мали активи вартістю менше 10 тис. дол., тоді як лише приблизно 0,7 % мали стан понад 100 млн дол. [59].

Паразитизм країн ядра капіталізму по відношенню до країн периферії наочно видно на прикладі американської економіки. Так, один американець споживає за вісьмох жителів землі, а в порівнянні з країнами, що не відносяться до «західної цивілізації» – навіть за 12 осіб [150].

Країна, яка становить 4,6 % населення, використовує 32,1 % світових ресурсів, а контролює ще більше (на 2009 р.) [225].

Частка країни в зробленому світовому ВВП в 2014-16 рр. оцінювалася на рівні 20-21 %, а якщо виключити спекулятивну віртуальну частину ВВП, то на рівні 15 %. При цьому частка США в споживанні світового ВВП становила 40 % [42]. І це при величезному бюджетному дефіциті і державному боргу.

Майкл Хадсон (1939) американський економіст, професор економіки в книзі «Сверхімперіалізм» (1972) провів фундаментальне дослідження американської економіки. Його висновок був приголомшливим: американська модель економіки програмує рух країни до прірви. Причому до своєї загибелі Америка може відправити у прірву багато країн світу. Американська модель економіки, за Хадсоном, - не просто капіталізм. Він назвав американську модель «паразитичною» в чистому вигляді. Посилання на класиків світової економічної та соціологічної думки були підкріплені у нього конкретними розрахунками, які показують, що Америка – паразит, який живиться за рахунок десятків інших країн, що стали де-факто її колоніальними придатками [цит. за 91].

Механізм перерозподілу благ складався століттями. Одна його варіація існує на рівні глобальної світової економіки в цілому (його ми більш детально опишемо в темі віртуальної економіки). Інша – всередині держави.

Перерозподіл благ або по-іншому – пограбування, може досягатися методами прямого або опосередкованого насильства [88, 111].

До прямих відносяться методи колоніальної політики: військові завоювання, перевороти, рабство.

До опосередкованих, тобто тих, які здійснюються через економічну систему:

- примусове відчуження більшої частини виробленого працівниками продукту (*заниження зарплат* і за рахунок цього зростання прибутку власника);
- відбирання продукту праці за допомогою *монопольних цін*;
- відбирання продукту праці за допомогою споживчих кредитів і *позичкового відсотка* в цілому;
- відбирання продукту праці за допомогою *податків*, велика частина яких потім через бюджетну систему перерозподіляється на користь капіталістів (олігархів);
- привласнення чужої праці за допомогою *обману - корупції* (цей метод на відміну від перерахованих вище є незаконним, прихованим);
- відчуження продукту праці у країн периферії світового капіталізму за допомогою створеного в кінці ХХ ст. *механізму віртуальної економіки* (це комплексний метод, який може включати всі попередні тільки на глобальному рівні).

Також в глобальній економіці велика роль такого інструменту перерозподілу благ як *валютні війни*.

Що стосується глобального соціально-економічного паразитизму країн ядра капіталістичної системи по відношенню до країн периферії - його ми докладно розглянемо в темі віртуальної економіки.

Однак, *паразитизм існує і на рівні самих держав ядра капіталістичної системи*. В даному випадку у вигляді паразита виступає промисловий, торговельний і фінансовий капіталіст, причому останній паразитує на всьому, в т. ч. і на торговому і промисловому капіталісті (до цього ми ще повернемося) Розглянемо деякі факти.

Примусове відчуження більшої частини виробленого працівниками продукту – класична риса капіталізму. Воно засноване на тому, що, по-перше, власником засобів виробництва є капіталіст, а по-друге, всі юридичні норми і вся інституціональна система створена під капіталіста, на захист його інтересів. Тому те, що створив працівник в результаті своєї праці (в політекономії це називається *додана вартість*), має розподілятися самим працівником. Насправді ж додану вартість розподіляє капіталіст – менша її частина у вигляді зарплати йде працівникові (*необхідний продукт*), а велика – у вигляді прибутку (*додатковий продукт, або додаткова вартість*) забирається капіталістом. І це з точки зору і економічної, і моральної неправильно.

Для визначення ступеня експлуатації працівників використовується показник «норма додаткової вартості» (НДВ). Показник НДВ являє собою відношення додаткового продукту (додаткової вартості) до величини «змінного» капіталу (величина заробітної плати працівників) [90]. Сучасні економісти для цієї мети використовують показник «норма прибутку» (відношення отриманого прибутку до всього авансованого капіталу).

За розрахунками економіста *С. Л. Виготського*, норма додаткової вартості в обробній промисловості США зростає з 210 % в 1940 р. до 308 % в 1969 р. і до 515 % в 1973 р. Це зростання показує *величезне посилення експлуатації найманих працівників* у міру зміцнення економічної та політичної могутності ТНК, а також під впливом заміщення живої праці машинами. Машини різко підвищують вироблення додаткового продукту в розрахунку на одного зайнятого працівника. У той же час вони витісняють працівника з процесу виробництва, збільшуючи армію безробітних і роблячи тих, хто залишився на виробництві, більш «поступливими» в питаннях зарплати [цит. за 90].

Виміряти експлуатацію найманої праці можна в т. ч. за допомогою такого показника, як частка заробітної плати працівників у валовому внутрішньому продукті (ВВП). З деякими застереженнями можна прийняти ВВП за обсяг новоствореної вартості в масштабах всієї країни (за виключенням деякої частини минулої праці у вигляді амортизації основних фондів). Ця вартість розподіляється між капіталістами і найманими працівниками: таким чином, чим вище частка заробітної плати у ВВП, тим, відповідно, менше частка капіталістів, і навпаки.

Розглянемо статистику показника в динаміці. Частка заробітної плати в ВВП неосоціалістичних країн Європи перебувала в 1950-ті і 1960-ті рр. на рівні 75 %. Цей показник в 90-ті роки ХХ ст. становив в Європейському союзі приблизно 70 %, в США – 72 %, Японії – 75 %. Отже, *20-25 % ВВП економічно розвинених країн припадало на прибутки капіталістів* [цит. за 90].

У період з 1995 по 2007 рр., за даними Міжнародної організації праці (МОП), майже в 3/4 всіх країн світу спостерігалася тенденція до *зниження частки заробітної плати у ВВП*. Так, в 2006 р., за даними Європейської комісії, в розвинених країнах Європи вона склала лише 66 % [цит. за 90].

Починаючи з другої половини 40-х рр. до середини 1970-х рр. *купівельна спроможність заробітних плат в Європі росла паралельно з продуктивністю праці*. Далі ситуація стала погіршуватися.

Згідно з доповіддю (МОП) про тенденції заробітної плати в світі, в період з 1995 по 2007 рр. *в середньому при збільшенні світового ВВП на душу населення на 1 % заробітна плата збільшувалася лише на 0,75 %*. Ця так звана «*еластичність заробітної плати*» в 0,75 свідчить про зміну пропорції розподілу новоствореної вартості у світі на користь роботодавців-капіталістів. Причому ця «еластичність заробітної плати» в період з 1995 по 2000 рр. дорівнювала 0,80; а в період з 2001 по 2007 рр. вона вже знизилася до 0,72 [цит. за 90].

Одним з *головних чинників, що впливали на зниження частки зарплат у ВВП, було зростання безробіття*, яке допомагало роботодавцям знижувати реальні і навіть номінальні заробітні плати. Наступ на найманих

працівників особливо посилювався в періоди економічних спадів. За оцінками МОП, при зниженні ВВП на 1 % відбувалося зниження заробітної плати в середньому на 1,55 % [цит. за 90].

Відлучення продукту праці за допомогою податків. Сьогодні бюджет держави є інструментом перерозподілу податків на користь капіталістів. У Західній Європі через бюджетну систему (включаючи фонди соціального страхування) перерозподіляється до 50 % ВВП, а в США – до 40 % [цит. за 90]. Податки в більшості країн Заходу становлять основне джерело надходжень до державного бюджету.

За даними ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку), в 1965 р. частка *особистого прибуткового податку* в загальних державних доходах всіх країн ОЕСР дорівнювала 26 %, а частка *внесків соціального страхування* – 18 %. У 2008 р. картина істотно змінилася: на *прибутковий податок* припадало 25 %, а частка *внесків соціального страхування* зросла до 25 %. Тобто на ці два джерела формування бюджетних доходів в сукупності припало 50 % *бюджетних надходжень* [цит. за 90]. При цьому частка соціальних внесків може продовжувати збільшуватися внаслідок збільшення питомої ваги людей пенсійного віку (процесу різкого старіння населення в розвинених країнах).

Податки, як зазначається в дослідженні Бюро економічного аналізу Міністерства торгівлі США, є основною статтею витрат середньостатистичного американця. Такий *американець в 2006 р. для того, щоб заплатити податки, повинен був працювати 116 днів на рік* (федеральні податки – 77 днів, податки штатів, графств і муніципалітетів – 39 днів). Для порівняння: щоб заплатити за житло, йому потрібно відпрацювати 62 дні на рік, за медичну допомогу і ліки – 52 дні, за продукти харчування – 30 днів, за транспорт – 30 днів, за відпочинок і розваги – 22 дні, за взуття, одяг і деякі побутові «дрібниці» – 14 днів [цит. за 90].

У поповненні державного бюджету беруть участь не тільки громадяни, але також приватний бізнес. Однак, за даними дослідження Бюро економічного аналізу, частка фізичних осіб в загальному обсязі податкових надходжень в США в середині першого десятиліття XXI ст. в 5-6 разів перевищувала частку приватного бізнесу [цит. за 90].

Основний податок, який сплачується бізнесом, – податок на прибуток. В цілому завдяки потужній лобістській діяльності великий бізнес після Другої світової війни послідовно домагався зниження ставок податків, перш за все податку на прибуток. Якщо в 60-80-ті рр. минулого століття частка корпорацій в загальному обсязі податкових надходжень до федерального бюджету США становила 20 %, то в 1990-ті рр. вона знизилася до 10-12 %, а на початку наступного десятиліття була нижче 8 % [цит. за 90]. *Протягом останнього десятиліття частка бізнесу в загальному обсязі податкових надходжень була на рівні приблизно 10 %* [цит. за 90].

Великі (транснаціональні) корпорації і банки мають великі можливості приховувати свої доходи, використовуючи *офшори*. У США важливим «внутрішнім» *офшором* є також так звані «благодійні фонди», в яких олігархи приховують від податків свої гігантські доходи. Наймані ж працівники таких можливостей ухилення від податків не мають, вони повністю «прозорі» для податкових органів [цит. за 90].

Одним з методів прихованої експлуатації та перерозподілу створеного продукту є *корупція*. Її поділяють на *побутову* (хабарі чиновникам в соціальній сфері та вирішення через хабарі інших побутових і особистих проблем) і ту, що існує у *сфері бізнесу*. Остання, у свою чергу, поділяється на *адміністративну* і так зване *захоплення, або приватизацію, держави*.

Адміністративна корупція, за визначенням Світового банку, має на меті «навмисне внесення спотворень в процес виконання законів і правил». Таке «навмисне внесення спотворень» відбувається при розподілі державних замовлень, при отриманні необхідних ліцензій і дозволів на заняття тими чи іншими видами діяльності, при нарахуванні податків, при прийнятті рішень про видачу державних кредитів, в процесі перевірки підприємств різними державними службами, які виконують функції контролю і нагляду (пожежного, санітарно-епідеміологічного, податкового і т. п.) і т. д.

Корупція, спрямована на «захоплення держави». Цей вид корупції спрямований на отримання особливих привілеїв і особливого статусу для окремих підприємств і галузей, наділення їх державними активами (у власність або користування) шляхом внесення змін до законодавчо-нормативної бази економічної діяльності, прийняття спеціальних програм і політичних документів і т. п. Якщо адміністративною корупцією займається велика кількість компаній (незалежно від їх розміру), то «захоплення держави» – справа великих і дуже великих корпорацій і банків [90].

Яскравим прикладом «захоплення держави» з'явилася приватизація, яка проводилася в Україні в 1990-х рр., коли найбільш спритні бізнесмени (багато з них – вчорашні чиновники) зуміли за допомогою хабарів отримати державні активи за цінами, які були нижчими за ринкові в десятки разів.

Корупція – явище світового масштабу. Експерти Міжнародної торгової палати, агентства Transparency International, Організації глобального договору ООН і Всесвітнього економічного форуму в 2008 р. опублікували спільну доповідь з питань світової корупції. Згідно з даними цієї доповіді, *загальний обсяг хабарів у світі* в середині минулого десятиліття склав 1 трлн дол., а *обсяг корупції* (тобто незаконно привласнених коштів) – 2,6 трлн дол., тобто близько 5 % світового ВВП [цит. за 90].

У 2015 р., за оцінками директора-розпорядника МВФ Крістіни Лагард, загальний обсяг хабарів у світі щорічно складає вже від 1,5 до 2,0 трлн дол., або близько 2 % ВВП, причому хабарі є проблемою як країн, що розвиваються, так і розвинених країн [187]. Так, наприклад, *через корупцію Європейський союз щорічно втрачає до 120 млрд євро, що можна порівняти з ВВП України* [159].

Що стосується *України*, то, за оцінками експертів, в 2015 р. через різні корупційні канали в українській економіці було розподілено близько 17 млрд дол. – це практично четверта частина ВВП країни. У тіньовому секторі при цьому вироблялася приблизно половина ВВП, а корупційний податок на підприємців становив як мінімум 20 %. Якби вдалося знизити рівень корупції хоча б наполовину, до бюджету потрапило б додатково 10 млрд дол. Ця сума порівнянна з обсягом зовнішнього фінансування, якого потребує Україна протягом 2016 р. [135].

Не слід думати, що підприємці покривають «корупційні витрати» зі своєї кишені. Вони перекладають їх на споживача через підвищення цін. Це, таким чином, *це один вид відрахування із заробітної плати*, причому, мабуть, більш істотний, ніж відрахування податків. На думку експертів, якби підприємцям не доводилося давати хабарі, то товари в Україні коштували б на 30-40 % дешевше [83]. Теж відноситься і до вартості житла - корупційна складова в ній доходить до 40 % [173].

І останній метод перерозподілу створеного продукту, який ми розглянемо, це – позичковий відсоток, або лихварство.

Основні форми (способи) лихварського пограбування наступні.

Перша форма. Через пряме стягування позичкового відсотка з громадян, які користуються кредитами банків.

Друга форма. Через опосередковану оплату позичкового відсотка покупцями товарів і послуг. У сучасній економіці, в якій керують банки, переважна кількість компаній – виробників товарів і послуг змушені користуватися банківськими кредитами. Свої відсоткові витрати банки, згідно з правилами бухгалтерського обліку, покривають в першу чергу за рахунок їх включення у витрати виробництва і відповідно ціну продукції. Так, за оцінкою Д. Карпова, в середньому *частка відсотків у собівартості товарів і послуг повсякденного користування становить 50 %* [цит. за 90].

Кредитами користуються і *компанії житлово-комунального господарства*, послугами яких ми користуємося. Таким чином, у *вартості тарифів на ці послуги також є «лихварська складова»*. Так, наприклад, на початку 1980-х рр. частка «відсоткових витрат» в платі за окремі види послуг ЖКГ в Західній Німеччині дорівнювала (%): вивезення сміття – 12; водопостачання – 38; каналізація – 47; користування квартирами соціального житлового фонду (оренда) – 77 [цит. за 90].

Третя форма. Оплата платниками податків боргів, які виникають в результаті запозичень державою у лихварів. До початку ХХІ ст. державний борг у всіх країнах світу значно зріс (детально питання про боргову

економіку ми розглянемо в наступному параграфі). Його обслуговування лягло важким тягарем на економіку багатьох країн.

Всього по світу частка витрат на сплату відсотків за державним боргом у 2002 р. склала 3 % світового ВВП. При цьому приріст світового ВВП на початку XXI ст. в реальному вираженні не перевищував 3 %, тому в кращому випадку лихварі привласнювали собі весь приріст світового ВВП, а швидше за все, також перерозподіляли на свою користь те національне багатство, яке вже було у людства. В абсолютному вираженні ці відсоткові платежі становили не менше 1 трлн дол. По групі економічно розвинених країн частка відсоткових витрат у ВВП дорівнювала 3,4 %, по країнах з перехідною економікою (колишні соціалістичні країни) – 2,4 %, по країнах, що розвиваються – 3,0 % [цит. за 90].

В цілому з кінця XX ст. борги стали невід'ємною частиною світової економіки і фактором, який тимчасово підтримує життя капіталізму і, як наслідок, виник феномен *боргової економіки*.

16.4. Борговий характер сучасного капіталізму

Як ми зазначали, капіталізм – це система екстенсивна і така, що прагне до збільшення прибутку, і тому вона спрямована на постійне збільшення ринку. Однак, існує *основне системне протиріччя капіталізму, яке* полягає в тому, що капітал ірраціонально прагне до максимізації прибутку, а платоспроможний попит є обмеженим.

На сучасному етапі це протиріччя тимчасово вирішується, по-перше, шляхом *стимулювання нераціонального (підвищеного) попиту, а по-друге – стимулювання кредитування.*

Звідси виникли феномени *цілеспрямовано створених на Заході суспільства споживання і боргової економіки.* Зараз вони експортуються разом з усією ідеологією капіталізму і в країни периферії світової системи.

У сучасній капіталістичній економіці лихварі дають гроші в кредит трьом основним категоріям позичальників: державі, компаніям (корпораціям), громадянам (домашнім господарствам). Відповідно виникає *три види боргу: державний* (національний); *корпоративний* (приватних компаній); *домашніх господарств* (фізичних осіб). Ці три види боргу відносяться до категорії так званих ринкових, або контрактних, боргів і в сумі утворюють загальний, або *сукупний, борг.*

Але крім них є такі борги, які можна назвати «*соціальними зобов'язаннями*»). Йдеться про зобов'язання держави перед своїми громадянами в галузі пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, соціальної допомоги різним категоріям осіб (безробітним, малозабезпеченим, багатодітним матерям і т. п.). Причому це не стільки поточні зобов'язання, скільки зобов'язання майбутніх періодів. Їх виконання може припускати створення спеціальних фондів (бюджетних і

позабюджетних) накопичувального характеру. Тому для того, щоб оцінити загальний фінансовий стан держави, з урахуванням соціальних зобов'язань майбутніх періодів, розглядають ще й *консолідований борг (сума сукупного боргу і соціальних зобов'язань)*.

Борговий характер сучасного капіталізму і його крайню неефективність можна охарактеризувати перш за все на прикладі країни-лідера системи.

Загальна величина сукупного боргу США, на жовтень 2013 р. склала 60 трлн дол., або 377 % ВВП. А величина «консолідованого» боргу (186 трлн дол.) перевищує річний ВВП в 11,6 рази [84].

Причому можливостей повернення цього боргу немає: оцінка активів економіки США на жовтень 2013 р. показує, що за рахунок активів (104,9 трлн дол) можна було погасити лише 56,4 % величини контрактного боргу [84]. Тобто США - країна - банкрут.

При цьому боргова економіка США стає все більш неефективною: якщо державний борг США за період 2001-2014 рр. виріс в 3,1 рази, то зростання ВВП склало всього лише 26,8 %, тобто перевищило реальний приріст ВВП майже у вісім разів. *Іншими словами, на 1 дол. приросту держборгу реальний приріст ВВП склав всього лише 12,5 центів* [94].

Зовнішні борги сьогодні ростуть у всіх країн, але їх динаміка і розміри на порядок вище у розвинених економік, в порівнянні з економіками, що розвиваються.

Так, за даними доповіді Mc Kinsey (2014 р.), за період після світової кризи 2007-2008 рр. *світовий борг виріс з 142 до 199 трлн дол., склавши 286 % до світового ВВП* [95].

Причому в лідерах боржників розвинені країни: борг Голландії становить 687 % до ВВП, Данії – 537 %, Японії – 517 %, Великобританії – 435 %, Китаю – 282 %, тоді як Мексики – 93 %, Росії – 88 %, Нігерії – 49 %, Аргентини – 40 % [95].

Окремо слід зупинитися на *боргах домогосподарств*.

Ми вже відзначали наявність надвисокого рівня споживання американців. Він заснований не тільки на механізмі соціально-економічного паразитизму, що вибудований на глобальному рівні, а й на механізмі боргової економіки.

У 1945 р. борги фізичних осіб в Америці становили всього лише 35 млрд дол., або 15,8 % ВВП. У 1978 р. сума боргів домашніх господарств не перевищувала 1 трлн дол, а до 1990 р. в результаті стимулювання *споживчого кредитування* вона виросла до 3,63 трлн дол. На початку ХХ ст. в США виник бум *іпотечного кредитування*, що призвело до чергового зростання боргів і спровокувало фінансову кризу. У кризовому 2008 р. сума *боргів домогосподарств* оцінювалася приблизно в 13 трлн дол., а в березні 2012 р. вона досягла 16 трлн дол., або 106 % ВВП [86, 87].

Сучасний англійський економіст *М. Рауботам* так характеризував ситуацію з *іпотечним кредитуванням в Великобританії в кінці ХХ ст.* За

період з 1960 по 1996 рр. частка будинків, що знаходяться в приватному володінні, які були придбані без іпотеки, скоротилася з 51 до 36 %. А кількість будинків, *закладених в іпотеці*, збільшилася з 3,3 млн до приблизно 11 млн. При цьому їх частка в загальній кількості будинків зросла з 20 до 50 %. Тобто 50 % будинків фактично перебували в заставі. З 1963 по 1996 рр. непогашена заборгованість по іпотеці зросла більш ніж в 117 разів (з 3,5 млрд ф.ст до 411 млрд ф.ст.) [цит. за 86, 87].

Такі ж процеси відбувалися в інших розвинених країнах. Так, за період з 1970-1980 рр. *частка житлового фонду, що знаходиться під заставою*, в Німеччині зросла з 46 до 57 %; в Данії за період 1965-1980 рр. з 71 до 88 %; в США за період 1967-1997 рр. з 36 до 48 % [цит. за 86, 87].

У 1997 р. середній термін іпотечного кредиту в США становив 27 років, а частка доходів сім'ї (після сплати податків), яка йшла на сплату заборгованості за цим кредитом, склала 33 % [цит. за 86, 87].

Таким чином, *звичайний громадянин розвинутої країни все своє трудове життя перебуває в борговому рабстві*, часто передаючи борги своїм дітям.

Ще раз слід підкреслити, *що боргова економіка – тимчасовий захід з утримання капіталізму і отримання капіталістами підприємцями прибутку за рахунок штучного стимулювання попиту і збільшення обсягу ринку. З точки зору раціонального ведення домашнього господарства, ситуація абсурдна. Зростання боргової економіки за рахунок розвитку в т.ч. споживчого кредитування означає тимчасовий перерозподіл ресурсів – сьогодні людина, яка бере в борг і купує товар, мовби краде у самої себе свої майбутні доходи, адже вона протягом багатьох років буде виплачувати величезний борг, що включає відсотки, вилучаючи відповідну суму зі своїх доходів і тим самим зменшуючи свій майбутній платоспроможний попит.*

Тобто боргова економіка в майбутньому породжує величезне зниження платоспроможного попиту, а значить, і скорочення виробництва, і таким чином капіталізм знищує сам себе. Так, за оцінками експерта-аналітика М. Хазіна, розрив між витратами і доходами американських домогосподарств становив у 2014-15 рр. приблизно 25 %. Він поки «забезпечений» боргами. Але ситуація накопичення боргів не нескінченна: як і в 2007-2008 рр., настане час «ікс» і витрати скоротяться до рівня доходів, тобто рівень споживання американців в порівнянні з нинішнім знизиться на чверть.

Що це буде означати для американської економіки? Не що інше, як згорання: *зниження кінцевого попиту на 25 % відповідно до мультиплікативного ефекту може привести до зниження економіки на 55-60 %, а це катастрофічно* [203].

У країнах ЄС ситуація ще гірша. Так, витрати датчан перевищують їхні доходи в 3,15 разу, британців – майже в 1,72 разу [63]. Якщо витрати

скоротяться до рівня доходів, європейська економіка припинить своє існування (див. дод. 11).

Борги країн Заходу ростуть, а ось *значущість Заходу по відношенню до решти світу швидко скорочується (що також показує неефективність і кінцівку капіталізму)*. І це видно, якщо порівняти показники зростання боргу і частки ВВП за різними групами країн.

Так, за оцінками Світового банку, на кінець 2014 р. *валовий зовнішній борг групи країн (НСД) з низькими і середніми доходами (всього в цю групу входить 120 країн світу) становив 5,392 трлн дол., тоді як зовнішній борг групи економічно розвинених країн (в цю групу входить 34 країни, у т. ч. країни «великої сімки» – G7) склав 69,99 трлн дол., з них борги «великої сімки» склали 44,55 трлн дол. (63 % від боргу розвинених країн)*. Таким чином, розрив боргів розвинених країн і країн НСД склав майже 13 разів [43] (табл. 16.1).

Таблиця 16.1

Валовий зовнішній борг за групами країн, 2014 р. (кінець року),
складено за [57]

Група	Величина боргу, трлн дол.	
Країни НСД (з низьким та середніми доходами – 120 країн)	5,392	} розрив майже в 13 разів
Економічно розвинуті країни (34 країни, в т. ч. країни G7 – «великої сімки»)	69,99	
в т. ч. країни G7 – «великої сімки»	44,25	

При цьому *частка економік країн G7 у світовому ВВП падала і в 2014 р. становила 31,95 %, це навіть менше, ніж частка економік всього сімох країн НСД (Китай, Індія, Росія, Бразилія, Індонезія, ПАР, Іран) у світовому ВВП, яка склала 34,11 % [58]*.

Крім того, дослідження відомого бізнесмена і аналітика з Фінляндії *Йона Хеллевіга дозволили виявити реальне зростання ВВП провідних країн з урахуванням корекції ВВП на зростання державного боргу*. Офіційні показники приросту ВВП і реальні, з урахуванням боргу за посткризовий період 2009-2013 рр, дуже відрізняються. Лідер – Іспанія, в ній спад економіки на рівні 58 % (при офіційних цифрах – на рівні 8 %), за нею йдуть Великобританія і США. А *спад економіки Єврозони за вказаний період склав близько 28 % (при офіційних цифрах на рівні 1 %) [92]*. Ці дані підтверджують *спотвореність статистики економічного розвитку сучасної капіталістичної системи (одна з ознак віртуальної економіки)*.

Отже, ми довели борговий характер сучасної капіталістичної економіки, її найбільш виражений характер в країнах ядра світового

капіталізму на тлі падіння реальної економіки. *Необхідність боргової економіки – стимулювання попиту і отримання капіталістом прибутку.* Механізм роботи боргової економіки – окрема тема, пов'язана з функціонуванням сучасної банківської системи та кредитними грошима.

Також окремо потрібно розглядати питання про те, хто є кінцевими власниками боргів. *Якщо коротко, то основними власниками є п'ятірка головних Центробанків, які фактично належать приватним особам:* ФРС США (Центральний банк Америки), Європейський центральний банк, Банк Англії, Банк Японії і Національний банк Швейцарії.

Важливим є те, що боргова економіка згорнеться – це об'єктивно неминуче: доходи повинні дорівнювати витратам (не враховуючи накопичення) і борги потрібно віддавати, а віддавати їх нема чим (як ми побачили на прикладі зіставлення боргів і активів США). *Згорання боргової економіки - це один з головних чинників колапсу всієї соціально-економічної системи капіталізму.*

16.5. Споживчий характер сучасного капіталізму

Боргова економіка тісно пов'язана з такою характеристикою сучасного капіталізму, як його спрямованість на споживання.

Сучасний капіталізм кінця ХХ – початку ХХІ ст. знову став *"споживчим", а не продуктивним* – як і давньоримський капіталізм [90]. Про це свідчить як величезний розрив між доходами і витратами населення розвинених країн, так і *деградація реального сектора економіки.*

Реальний сектор економіки стрімко стискається, поступаючись місцем фінансовому сектору. Особливо це відноситься до розвинених країн, які побудували так звану *постіндустріальну економіку і суспільство споживання.*

Так, в 2014 р. частка реального сектора в економіці США становила всього 21,3 %, а решта 78,7 % - сфера послуг (з них більша частина – послуги фінансового сектора) [32].

Про те, що сьогодні економіка стала фінансовою, свідчать також інші показники, наприклад, *частка в сукупних прибутках компаній приватного сектора фінансових приватних інститутів* (комерційних і інвестиційних банків, страхових компаній, хедж-фондів, взаємних фондів і т.д.). За даними бюро економічного аналізу Міністерства торгівлі США, цей показник в Америці в 1979 р. дорівнював 21,1 %; в 2002 р. - 41,2 %, а в 2008 р. він досяг позначки 50 % [цит. за 90].

Руйнівний характер моделі "споживчого капіталізму" обумовлений двома причинами [90]:

по-перше, в результаті порушення балансів між виробництвом (створенням) і споживанням (руйнуванням) – в суспільстві з *"надлишковим"* споживанням процес споживання матеріальних благ

(споживчих товарів, засобів виробництва) випереджає процеси створення нових благ, що підриває економічну базу існування суспільства;

по-друге, щоб суспільству (тій чи іншій соціальній групі) отримати прямий і швидкий доступ до матеріального блага, особливо в надмірному розмірі, необхідне *застосування сили*; сила застосовується для того, щоб вести загарбницькі війни, здійснювати експлуатацію, придушувати повстання і т.п.; застосування подібного роду сили завжди створює руйнівні наслідки, які іноді проявляються в довгостроковій перспективі (руйнуванню піддаються всі сторони людського буття і сама людина).

Відомий західний соціолог *Ж. Бодрійяр (1929-2007)* зазначає, що *дух споживацтва руйнує здоровий організм економіки і порівнює споживацтво з раковою пухлиною*, яка знищує здорові клітини організму (економіки і суспільства в цілому) [14]. Суспільство споживання - це суспільство деградує. Відомий західний психолог *Е. Фромм (1900-1980)* характеризував споживацтво як патологію ринку і психічну патологію людини [196]. *Споживацтво стає ідолом, якому поклоняється людина. Воно руйнує людину: знищує її працю, час, її душу, витісняючи матеріальними потребами душевні і духовні.*

16.6. Капіталізм як кризогенна і керована система

Капіталізм – система кризогенна. Кризи закладені в цілі системи, виражені в її лихварському характері, і в її основних суперечностях: між необмеженим прагненням до прибутку капіталіста і обмеженим платоспроможним попитом населення; між суспільним характером виробництва і приватновласницьким характером привласнення додаткової вартості.

Розпад системи капіталізму довгий час стримувався лише за рахунок того, що система є керованою. І це чергова її найважливіша характеристика.

Капіталізм (капіталізм ядра), за визначенням А. І. Фурсова – складна система економічних, соціальних і політичних інститутів, яка, з одного боку, забезпечує постійне накопичення капіталу, а з іншого – обмежує його в просторі та часі [198].

Капіталізм швидко знищив би сам себе, якби ті, хто керують цією системою, не зуміли обмежити його агресивність. Накопичення капіталу, що обмежене платоспроможним попитом і нормою прибутку, яка знижується, можливо тільки за рахунок *експансії простору*, в т.ч. знищення одних учасників гри іншими.

Обмеження капіталу в довгострокових інтересах еліти капіталістичного суспільства стало можливим завдяки побудові національної держави, правильної політики і ідеології, громадянського суспільства, що не можливе в т.ч. без масової освіти. Крім того, був

збудований механізм регуляції системи не тільки на національному, а й наднаціональному рівнях.

Звільнення капіталу від інститутів національної держави, громадянського суспільства, політичних інститутів демократії вигідно капіталу, але руйнівню для капіталізму. І в цьому теж полягає *протиріччя системи.*

З кінця ХХ ст. новим ресурсом розвитку системи, що знаходиться в черговій кризі, *стала експансія капіталізму на простір колишнього конкурента (країн соцтабору)* з усіма витікаючими наслідками: багато країн соцтабору, в т. ч. *Україна, перетворилися на нову колонію старої імперії.* Крім того, як ми вже зазначали, для того, щоб стимулювати розвиток великого бізнесу при обмеженому платоспроможному попиті свого населення, в країнах заходу з 80-х рр. ХХ ст. впроваджувалася модель *«суспільства споживання»* і паралельно механізм боргової економіки, який тимчасово забезпечує її грошовими коштами.

Але зараз і ці ресурси вичерпані і *капіталізм*, не кажучи вже про згортання всіх соціальних програм в найближчому майбутньому, за оцінками самих західних вчених і політиків, *очікує смерть.*

Додатковими джерелами кризи сучасного капіталізму є:

1) зникнення ефекту мобілізації діяльності системи, яка відбулася після знищення основного конкурента і антагоніста – соціалізму;

2) деградація економік країн периферії, які «живлять» капіталізм ядра: кризова логіка системи полягає в тому, що на перших етапах капіталізм створює нові ринки збуту, а потім - згортає їх, знищуючи економіку і відповідно платоспроможний попит в країнах периферії;

3) наростання масштабів боргової економіки і стиснення реального сектора;

4) зниження доходів середнього класу;

5) значне скорочення зайнятості населення в результаті «четвертої технологічної революції»;

6) наростання апетитів ТНК, що знищують економіку і суспільство;

7) поступова деградація світової еліти, яка керує системою, і вихід ситуації з-під контролю.

Поступовий *демонтаж капіталізму*, на думку деяких експертів, почався вже з середини 70-х рр. ХХ ст. Його ознаки - *руйнування тих самих інститутів, які утримували невгамовні апетити капіталу і його саморуйнівний характер:*

- значне *ослаблення національної держави* при посиленні глобального ринку фінансових капіталів і ролі ТНК;

- *знищення середнього класу*, як загрози владній еліті системи (посуті, соціальної та економічної основи сучасного капіталізму).

А саме національна держава і середній клас є головними несучими конструкціями капіталізму;

- широкомасштабний *наступ на демократичні інститути* (в т.ч. правову державу і громадянське суспільство);

- *виродження політики* в комбінацію адміністративної системи і шоу-бізнесу;

- *руйнування тих цінностей*, які утримували суспільство і економіку від деградації (зокрема, цінності праці, а не споживацтва і гедонізму; цінності творчості і вміння мислити системно і аналітично, цінності якісної освіти та ін.).

В цілому капіталізм як система від початку спрямований на руйнування – руйнування внутрішнє (саморуйнування) і зовнішнє.

Руйнівна дія сучасного капіталізму по-різному проявляється в зоні «золотого мільярда» і на периферії світового капіталізму.

Основні прояви руйнівного характеру капіталізму в зоні *«золотого мільярда»* такі [90]:

- «деіндустріалізація» Заходу і особливо Америки (маскована лукавим терміном «постіндустріальне суспільство»);

- криза духовної культури західного суспільства;

- розумова і фізична деградація населення.

У ще більш явному вигляді руйнівний характер капіталізму проявляється в *країнах периферії, це:*

- зростаюча військова агресивність Америки і всього Заходу проти решти світу, що проявляється в безперервній низці воєн і військових конфліктів в країнах Третього світу;

- цілеспрямоване створення нестабільності в усьому світі (через захоплення і штучне стимулювання тероризму, проведення спеціальних операцій та т. п.);

- хижацька експлуатація населення і природних ресурсів планети;

- руйнування навколишнього середовища і дестабілізація клімату планети;

- цілеспрямовані дії з руйнування культури і духовних підвалин інших суспільств.

Найбільш небезпечним руйнуванням є руйнування (деградація) людини. *Людина стає рабом* роботодавця, банкіра, власника супермаркету, розважального закладу і т. п. і, звичайно, рабом своїх пристрастей – наживання, егоїзму, гедонізму. Людиною *маніпулюють* ЗМІ, політики, економісти, корпоративна реклама, *відучуючи її думати і творити*. У гонитві за всім вона втрачає себе.

У кризи капіталізму є і *глобальний руйнівний аспект*: це криза європейської (християнської) цивілізації; криза несередньоевропейських цивілізацій, в культурі яких стали спостерігатися істотні зміни під впливом вестернізації, керованої побудови вигідного для капіталіста «суспільства споживання»; в кінцевому підсумку криза земної цивілізації в цілому, обумовлена глобальним характером сучасного капіталізму.

16.7. Характеристики та майбутнє капіталізму: оцінка західних дослідників

Смерть західної цивілізації і, відповідно, соціально-економічної системи капіталізму доводить в книзі з яскравою назвою *«Смерть Заходу»* відомий американський громадський і політичний діяч *Джозеф Патрік Б'юкенен (1938)*. Автор робить домінанту на культурній та демографічній смерті Заходу, а вже їх наслідком буде смерть економічна.

Б'юкенен, спираючись на *аналіз демографічної ситуації в світі* і її прогнози, розроблені демографічним відділом ООН, констатує реальну смерть західної цивілізації, що виражається в *безпрецедентному скороченні чисельності населення, його старінні і вимиранні (тема 12)*.

Демографічну кризу автор в тому числі пов'язує з пануванням в економічній теорії та економічній політиці *«єресі економізму»*. Також він підкреслює, що ця криза – *результат керованих культурних змін, що руйнують традиційні цінності*.

Зрозуміло, що культурна і економічна політика, що руйнує традиційні цінності, не вигідна для держави, але вона вигідна для транснаціональних корпорацій, керівництво яких піде на будь-яке порушення моральних норм заради отримання грошей і влади. Тому Б'юкенен називає транснаціональну корпорацію *антитезою традиції, а глобального капіталіста – Каїном нашого часу*. При цьому він підкреслює, що влада корпорацій перевищує владу національних держав: *«п'ятдесят зі ста економічних структур світу, які найбільш успішно і динамічно розвиваються – це транснаціональні корпорації, і сорок вісім - держави»* [27].

Капіталізм як владу корпорацій, або корпоратократію, визначає відомий західний економіст *Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006)*, який в кінці свого життя написав книгу-одкровення *«Економіка невинного обману»*, що викриває сучасну західну економіку [46]. У ній він спростував багато *міфів про ринкову економіку*:

- про сутність ринку;
- про диктат споживача в ринковій системі;
- щодо достовірності та необхідності математичних прогнозів розвитку економіки та об'єктивності фінансових прогнозів;
- про правильність оцінки розвитку суспільства на основі економічних критеріїв;
- про роль малого і великого бізнесу в економіці;
- про роль держави і корпорацій у визначенні стратегії і політики розвитку країни.

Гелбрейт розкрив *неефективну і аморальну сутність капіталізму*, показуючи, що назва *«ринкова економіка»* – це лише ширма сутності системи, яка по суті є *владою корпорацій*: великі корпорації визначають політику держав, нав'язують суспільству цінності, які ведуть до його

поступової смерті, розв'язують війни. *Основою корпоративної системи є неприборкана тяга до самозбагачення. В великих корпораціях процвітають злодійство, зловживання і обман (власників, споживачів, держави).*

Для того, щоб отримати надприбутки, корпорації управляють споживчим попитом і контролюють його, використовуючи ЗМІ і обманюючи споживача різними способами. Те, що споживач впливає на ринкову ситуацію і, відповідно, діяльність корпорацій, за словами Гелбрейта - міф, адже «покупець залучений в добре фінансований процес управління громадською думкою» [46, с. 23].

Що стосується *обману держави*, В. Ю. Катасонов зазначає, що за оцінками різних експертів, американський бюджет недоотримує щорічно як мінімум 100 млрд дол. через офшорну діяльність компаній США. Найбільшим «податковим ухильником» вважається корпорація Apple, яка, за оцінками на початок 2015 р., тримала в офшорах 181,1 млрд дол. Економія корпорації на податках (і, відповідно, втрата скарбниці США) була оцінена в 59,2 млрд дол. податків. American Express вивела в офшори 9,7 млрд дол., заплативши там податки за ставкою 4 % і американська скарбниця недорахувалася 3 млрд дол. Американська компанія Nike зосередила на рахунках в офшорах 8,3 млрд дол., заплативши податки там за ставкою 2,5 %, і втрати американської скарбниці склали 2,7 млрд дол. [96].

При цьому *корпоративна влада домагається того, щоб держава їй служила*. Незважаючи на те, що щорічні втрати американського бюджету від недоплат податків великим бізнесом за період 2008-2014 рр. склали в середньому 111 млрд дол., за цей період верхівка (top-50) американського бізнесу отримала державну допомогу в різних формах на суму 11,2 трлн дол. Це позики, гарантії за позиками і кредитами, допомога при порятунку банків. І це без урахування державних замовлень, а також офіційних податкових пільг, сума яких була оцінена в 337 млрд дол. Ці цифри наочно розвіюють міф про те, що в Америці бізнес утримує державу. Все навпаки: *держава утримує бізнес* [96].

І це не випадково. Ще один міф, який спростовує Гелбрейт, це *міф про роль державного сектора в економіці і політиці, як він пише «міф про два сектори»*. Якщо в минулому капіталізм був сферою впливу держави, то «тепер він в руках менеджменту корпорацій»: менеджери корпорацій тісно пов'язані з президентом, віце-президентом і міністром оборони, найбільші з них займають керівні пости у всіх підрозділах федерального уряду [46, с. 54]. В цілому розподіл політичного і економічного світу на два сектори - державний і приватний, є умовністю. «З практичної точки зору, найбільша, найбільш істотна і розвинена частина того, що прийнято називати державним сектором, вже належить приватному сектору» [46, с. 52].

До чого ж призводить влада корпорацій?

Корпоративна влада, керуючись мотивами влади і збагачення, нав'язує суспільству цінності, які призводять до його поступової смерті. «Корпоративна влада проголошує, що успіх суспільства – це ще більше автомобілів, телевізорів, різноманітного одягу та інших споживчих товарів. А також все більше і більше смертоносною зброєю. Таке мірило досягнень людства. Негативні наслідки для суспільства – забруднення навколишнього середовища, руйнування природного ландшафту, нічим не захищені здоров'я і цивільні права, загроза військових дій і загибелі – в рахунок не приймаються» [46, с. 82].

Корпоративна влада призводить і до прямого знищення суспільства, оскільки найбільші корпорації пов'язані не тільки з фінансовою сферою (власне, вони через цю сферу і управляють віртуальною економікою), але і з ВПК (у 2003 р. приблизно половина державних дискреційних витрат була спрямована на військову сферу) [46, с. 52]. А війна, як відомо, призводить до великих прибутків таких компаній. І як зазначає Гелбрейт, представники ВПК успішно реалізують свої інтереси в американській зовнішній політиці, тим самим руйнуючи різні країни і цивілізації.

Влада корпорацій невидимим чином поширюється і на панівні економічні теорії. Адже саме ідеї економістів дуже сильно впливають на свідомість сучасних людей.

У зв'язку з цим Гелбрейт у своїй книзі спростовує кілька основних положень економічного детермінізму, який став своєрідною релігією сучасних вчених економістів і політиків.

*Перше положення полягає в тому, що на основі математичних розрахунків можливо спрогнозувати розвиток сучасної економіки. У Гелбрейта мова йде перш за все про фінансовий сектор і це правильно, оскільки сучасна економіка перетворилася на фінансову – спекулятивну і віртуальну. Ось що пише автор: «майбутні економічні досягнення, перехід від хороших часів до рецесії або до депресії і навпаки передбачити неможливо» [46, с. 57]. Фінансове консультування та прогнозування, в т.ч. діяльність численних аналітичних і рейтингових агентств – це один із способів заробити великі гроші. *Передбачити результати діяльності корпоративної системи неможливо* [46, с. 83].*

Друге положення економічного детермінізму, яке спростовує Гелбрейт, стосується критеріїв оцінки прогресу розвитку суспільства. Як ми знаємо, в сучасній економічній теорії головними критеріями прогресу є кількісні критерії економічного розвитку. Автор вважає, що «Вимірювання прогресу суспільства показниками обсягу виробництва і зростанням ВВП є зовсім не невинною помилкою» [46, с. 32]. Найбільш значущі досягнення людства з'явилися в суспільствах, в яких критеріями успіху були розвиток релігії, культури, науки. А найвищим досягненням сучасної цивілізації, в якій панує брехня економізму, є його тотальне знищення.

Хочеться відзначити висновок, який робить автор, про майбутнє корпоративної системи: «Суспільство, в якому править бал економіка

корпоративних халеп (рус. зоключений) і злочинів, не здатне приносити користь і врешті-решт воно припинить своє існування» [46, с.74].

Отже, капіталізм за своєю духовною і економічною природою – це вкрай агресивна і кризогенна система, його довге існування – результат створеної в його рамках системи наднаціонального і частково національного управління і відповідних інститутів. Саме це управління стримувало невгамовні апетити великого бізнесу. Але зараз цій системі нікуди розширюватися, вона вичерпала всі свої можливості (за винятком війни) і як екстенсивна система вона приречена на загибель.

Доктор Клаус Шваб (засновник Всесвітнього економічного форуму) на Давоському форумі в 2012 р. заявив, що сучасний світ вже не буде капіталістичним (капіталізм повинен змінитися) [50]. Однією з найбільш можливих моделей системи, яка прийде на зміну капіталізму, стане модель розподільної економіки – «посткапіталізму». «Тріумфальний марш грошей призведе до гіперімперії, вона створить величезні статки і жахливі злидні, занурить людство в регресивне варварство, протистояти одна одній будуть держави, релігійні угруповання, терористичні організації - це може привести до знищення людства», – ось який невтішний висновок про майбутнє світу робить відомий представник західного світу, прихильник мондіалізму, економіст і політик Жак Аталлі [цит. за 197].

Модель розподільної економіки – «посткапіталізму» буде базуватися на жорсткому контролі ресурсів (процес запущений, в т.ч. через програму сталого розвитку ще з 60-х рр. ХХ ст.) та інформації всіх видів. Новий диктаторський режим – це вже диктатура не грошей, а інформації, вона передбачає монополію на інформацію і контроль життя людей.

А щоб перейти до такого типу суспільства, потрібно змінити свідомість людей, забезпечити деградацію суспільства і особистості і для цього перш за все провести демодернізацію науки і освіти, зробити справжню науку і освіту ексклюзивними, провести заміну людської особистості на керований механізм. Цьому сприяє так звана «четверта технологічна революція».

16.8. Четверта технологічна революція і її наслідки

Капіталізм знищує все, що заважає отриманню надприбутків. Так і з новими технологіями: вони могли б полегшити життя людей, але насправді їх впровадження у виробництво та сферу послуг може привести до вкрай негативних соціальних наслідків - безробіття і убогості третини працюючого населення.

Четверта індустріальна революція, на думку експертів – це новий етап «цифрової» революції, на якому техніка починає витісняти людину, крім того, на думку Клауса Шваба, її характеристикою є також синергетичний ефект, який виникає від злиття різних технологій: комп'ютерних, інформаційних, нанотехнологій, біотехнології і т. д.

Іншою стороною четвертої революції, на думку Шваба, а також інших соціологів і футурологів, може стати стирання кордонів між фізичним, цифровим (інформаційним) і біологічним (в тому числі людським) світами [218].

Четверта технологічна революція, процес якої вже почався в країнах Заходу, фактично призведе до *масової роботизації виробництва і сфери послуг*. Роботизація матеріального виробництва вже майже завершилася, зараз починається роботизація сфери послуг - транспорту, торгівлі, фінансової сфери [97].

Сьогодні з'являються *безлюдні цехи*, виробничі ділянки, цілі підприємства. Так, в 90-ті роки європейська компанія *Adidas* прийняла рішення про переміщення свого виробництва в Азію, де робоча сила коштувала в рази дешевше, ніж в Німеччині. З 2016 р. почався новий етап «оптимізації» витрат компанії, навіть без переміщення виробництва за тисячі кілометрів від «бази». *Adidas* починає роботу на новій фабриці в Ансбаху (Німеччина). Це так звана «Швидка фабрика», на якій всі операції здійснюють роботи. У 2017 р. фабрика запрацює на повну потужність. Крім цього, в наступному році планується відкрити таку ж фабрику в США, трохи пізніше в Великобританії або Франції. Таким самим шляхом іде й інший виробник спортивного взуття – компанія *Nike*, яка оголосила про швидке введення в експлуатацію повністю безлюдної фабрики [97].

Другий приклад відноситься до електроніки. Провідний виробник електронних компонентів для компаній *Apple*, *Hewlett-Packard*, *Dell* і *Sony* *корпорація Foxconn* зосередила свої виробництва на Тайвані. Вона встановила 1 млн роботів, які замінили 1,2 млн працівників [97].

Третій приклад. В Австралії одна з найбільших у світі гірничодобувних компаній *Rio Tinto* використовує самоврядні вантажівки і бури, які не потребують присутності людей-операторів на родовищах залізної руди. Скоро запуснуть автоматичні поїзди, які будуть доставляти руду в порт, що знаходиться на відстані близько 480 км [97].

Роботи впроваджуються і в фінансову сферу. Сьогодні велика частина рішень в сфері фінансових спекуляцій ухвалюється роботами, які прораховують найоптимальніші «ходи» на основі обробки великих масивів інформації про стан різних фінансових ринків. Такі роботи протягом робочого дня можуть здійснювати велику кількість операцій купівлі та продажу фінансових інструментів, заробляючи значний прибуток за рахунок гігантських обертів. У світі спекуляцій це називається «високочастотним трейдингом», а потреба в живих трейдерах неухильно падає.

Роботи також впроваджуються банками та інвестиційними фондами в сферу управління активами. Роботи-консультанти (робо-едвайзери) стрімко завойовують собі місце на світових фондових ринках. За даними дослідницької компанії *Aite Group*, в 2015 р. глобальна індустрія робо-едвайзингу показала зростання на 200 %. Поки що роботи в

управляючих компаніях, фондах і банках виступають в ролі консультантів. Однак завтра вони можуть повністю «зайняти крісло» живого керуючого активами [97].

Якими можуть бути наслідки четвертої науково-технічної революції?

Компанії, що спеціалізуються на інформаційно-комп'ютерних технологіях (ІКТ) і просувають роботів в усі сфери життя суспільства (навіть в державне управління і у військову справу), прагнуть показати, що роботизація - прямий шлях в «золоте майбутнє» людства. Однак є серйозні побоювання, що роботизація може привести до катастрофічних наслідків.

По-перше, як ми вже зазначили, *повсюдне впровадження роботів може призвести до витіснення людини зі сфери виробництва і інших секторів економіки – спочатку часткового, а потім повного (соціальні наслідки).*

Так, за оцінками дослідницької компанії Gartner, в результаті автоматизації загальне число робочих місць скоротилося за 10 років на 1/3. Аналітики консалтингової компанії Deloitte і вчені Оксфордського університету прогнозують приблизно таке ж скорочення, тільки за 20 років [цит. за 97]. Економіст *Адер Тернер*, голова керуючої ради в *Інституті нового економічного мислення*, вважає, що подальший розвиток технологій може призвести до поглиблення соціальної нерівності і підриву основ капіталізму [191].

По-друге, *роботи можуть почати управляти людьми (політичні наслідки).*

По-третє, *людина в результаті з'єднання з роботом може перетворитися в кіборга, тобто відбудеться зникнення того виду, який ми звикли називати homo sapiens (антропологічні наслідки).*

16.9. Умови переходу до посткапіталізму

У попередньому параграфі ми розглянули питання про смерть капіталізму і прихід на його місце *нової тоталітарної моделі суспільства і економіки розподільного типу*. Розглянемо, які ж створені і створюються умови для переходу до посткапіталізму.

Перша умова. Створення суспільства, керованого на основі деструктивних цінностей.

Цей процес відбувається століттями, але особливо він прискорився в останні десятиліття.

По-перше, *цілеспрямовано руйнується біблійне сприйняття світу і традиційні цінності, стирається грань між добром і злом.*

По-друге, в інтересах еліти *сформовано суспільство споживання, де інструментом контролю і управління масами стають засоби масової інформації*. Відбувається видалення центрів самоконтролю з людини, а засіб управління масами знову перенесений в екстеріальну область (поза

людиною), де функцію «гніву богів» виконують рукотворні страхи (пандемія, глобальне потепління, міжнародний тероризм).

Через чотири основні канали – освіту, виховання, ЗМІ та поведінку лідерів змінюють культуру суспільства, руйнуючи традиційні цінності. Атомізоване, гедоністичне, егоїстичне суспільство людей з украй ослабленою волею і маніпулятивним інтелектом, дераціоналізованою (містифікованою) свідомістю, суспільство людей, позбавлених духовних цінностей і сенсу життя – це те суспільство, яким легко керувати в будь-якому руйнівному напрямку.

Європейський психолог і філософ ХХ ст. *Е. Фромм* відніс сучасне європейське суспільство до деструктивного типу [58]. В рамках цієї моделі соціальних цінностей зло сприймається всередині даної моделі як абсолютно нормальне явище. Підлість, ворожість і зрада є головними ознаками цієї системи, а основними її цінностями виявляються поклоніння ідолу приватної власності і гедоністичні задоволення, в тому числі сексуальні девіації і наркотики, які є єдиною різноманітністю для суспільства, що живе в постійній гнітючій депресії внаслідок своєї деструктивності.

Друга умова. Виснаження ресурсів. Ресурси Землі стрімко виснажуються під впливом хижацької їх експлуатації капіталістичною системою. І саме тому так актуалізується проблема їх контролю з боку західних еліт.

Третя умова. Духовно-деструктивний характер прагнень світової еліти. Невичерпна жага прибутку і задоволень, а головне жага влади, причому абсолютної, для світової еліти є вічними. А влада має насамперед духовний сенс: перетворення спрямовані на руйнування образу Божого в людині, створення знеособленого суспільства, яке зможе підкоритися абсолютному злу. І світова еліта прагне вгамувати цю спрагу, кожен раз використовуючи всі нові і нові можливості, які зараз дала їм глобалізація, руйнування освіти, і в цілому зміна свідомості суспільства і дасть в майбутньому монополізація інформації і новий виток технологічного прогресу.

Нобелівський лауреат з економіки Кругман сказав, що політекономія сучасного суспільства дуже добре показує, як невеликі групи, які контролюють інформацію, гроші і владу можуть маніпулювати величезними масами людей [цит. за 199].

Четверта умова. Капіталізм як система вичерпав себе. Зокрема про це свідчать величезні борги західних держав і населення, зниження норми прибутку (і навіть негативний відсоток по банківських депозитах), наростання хаосу в політиці. Система повинна бути змінена.

П'ята умова. Створюються і частково вже створені нові технологічні та інформаційні можливості: для обліку і контролю великої кількості людей, управління свідомістю і поведінкою; обліку, контролю і перерозподілу ресурсів. Йдеться про цифрову революцію.

Вже зараз нові технології призводять до стирання межі між реальним і уявним світом – до віртуалізації.

Віртореальність – це єдність соціального контролю і соціальної «терапії» (контролює людину і створює ілюзію щастя, подібно до наркотиків) [200]. Заглибленість в неї забирає у людини вільний час, відлучає її думати, ставити свої цілі і приймати рішення, дозволяє керувати нею.

Шоста умова. Змінюється тип управління: на зміну демократії приходить тиранія, але тиранія, заснована на контролі духовних та інформаційних факторів.

Гроші вмирають, ресурси і товари - перерозподіляються, люди і інформація контролюються, люди керуються маніпулятивно, в т. ч. в просторі віртуальної реальності.

Картина нашого майбутнього в цьому випадку нагадує те, що описано в Апокаліпсисі.

Вселяє оптимізм те, що *будь-яка спроба еліт примітивізувати маси бумерангом повертається і забирає їх дітей*. Масова культура, масова мода і т.п. впливає і на еліту і вона починає *деградувати*. До того ж існує маса голодних і знедолених нею людей, які хочуть кращого життя. І еліта потрапляє в дуже небезпечне становище, коли *ситуація може вийти з під контролю*.

Схожий процес добре описав *Ібн Хальдун Абдуррахман Абу Зейд ібн Мухаммед* (арабський філософ і історик XIV ст.), у нього був так званий "Цикл Ібн-Хальдуна", на якому він пояснював логіку розвитку арабського світу [201].

Є місто, навколо живуть кочівники. Кочівники приходять, вирізають ситих городян і створюють нову династію. Це перше покоління. Друге покоління консолідує владу. Третє покоління починає цю владу втрачати (вони вкладають гроші в мистецтво), нарешті четверте покоління, яке загрузле в розпусті, слабшає і приходить нова хвиля кочівників, яка їх вирізає. Ми бачимо чотири покоління. Європейські соціологи називають це ефектом *Будденброків*. І зараз відбувається процес деградації четвертого покоління західної еліти.

Отже, світ стоїть на порозі посткапіталізму, але ситуацію ще можна змінити.

Чим хороша нинішня ситуація? Помирає старий світ. Змінюються правила гри. Ситуація виходить з-під контролю проєктувальників. І це шанс [72]. В умовах хаосу можна пред'явити світові інший – творчий проєкт і цей проєкт має шанс реалізуватися. Але основою цього проєкту можуть бути тільки християнські цінності. Весь світ не може їх прийняти і тому проєкт буде мати локальний характер.

Висновок. Отже, в цій темі ми розглянули духовно-моральну та соціально-економічну основу і риси соціально-економічної системи капіталізму, яка зараз має назву ринкової системи.

Система за своїм характером спрямована на безмежну наживу обраних за рахунок експлуатації як прямими (колоніальна політика, військові завоювання, перевороты, рабство), так і непрямими способами (заниження заробітної плати, податки, позичковий відсоток, корупція) інших (людей, держав). Вона є паразитарною, екстенсивною та кризогенною, а її тривале життя – результат дії наднаціональної системи управління.

Сучасний капіталізм наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. набуває нових рис – він має характер споживацької, боргової, спекулятивної «економіки», крім того, на його модифікацію впливають наслідки четвертої технологічної революції.

Західні фахівці відмічають не тільки екстенсивний і паразитарний, але й аморальний характер капіталізму і доводять його неминучу смерть і виникнення нової системи – посткапіталізму. Ця система – економіка і суспільство тоталітарного типу, в якому будуть діяти зовсім інші, порівняно з існуючими при капіталізмі, закономірності і принципи розвитку. В ній буде діяти жорсткий тотальний контроль ресурсів, інформації і самої людини. Умови для переходу до перерозподільчої економіки вже формуються.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть парадигми соціально-економічного розвитку. Яку з них обрала Україна?
2. Дайте повне визначення капіталізму.
3. Коротко розкрийте основні духовно-моральні та соціально-економічні риси капіталізму.
4. Назвіть дві форми сучасного капіталізму, чим вони відрізняються?
5. Охарактеризуйте сучасний капіталізм з позиції його моральної та соціальної складової.
6. Розкрийте сутність соціально-економічного паразитизму, механізм його дії в різних країнах.
7. Доведіть борговий характер сучасної світової економіки. Як він пов'язаний із сутністю капіталізму?
8. У чому полягає споживчий характер сучасного капіталізму? Чи має така «економіка» майбутнє?
9. У чому полягає причина кризогенного характеру капіталістичної економіки?
10. Як здійснюється управління капіталістичною системою?
11. Які риси сучасного капіталізму наводять західні дослідники? Як вони бачать його майбутнє?
12. Назвіть риси четвертої технологічної революції та її наслідки для розвитку економіки та суспільства.
13. Назвіть риси посткапіталізму та умови переходу до нього.

Питання для обговорення

1. Чи є «капіталізм» та «ринок» словами-синонімами, з чим пов'язана заміна терміну?
2. Доведіть паразитарний характер соціально-економічної системи країн Заходу. Чому незахідні країни та суспільство в цілому дозволяють існування системи експлуатації?
3. Яким чином система податків діє в системі соціально-економічного паразитизму? Наведіть приклади по різних країнах, в т. ч. Україні.
4. Яким чином діє в системі соціально-економічного паразитизму корупція? Наведіть приклади по різних країнах, в т. ч. Україні.
5. Яким чином діє в системі соціально-економічного паразитизму лихварство? Наведіть приклади по різних країнах, в т. ч. Україні.
6. Охарактеризуйте можливе майбутнє «боргової економіки».
7. Які міфи про систему капіталізму спростовують західні дослідники? Чому це важливо розуміти нам?
8. Чому у багатьох науковців та сучасних людей залишається оптимістична оцінка капіталізму, його ефективності та майбутнього?
9. Чи є смерть капіталізму неминучою, чому?
10. Проаналізуйте наближення сучасної системи до посткапіталізму. У чому полягає головна умова зміни систем?

Теми рефератів

1. Оцінка капіталізму (ринкової економіки) західними фахівцями.
2. Соціально-економічний паразитизм сучасної світової економіки.
3. Соціально-економічний паразитизм на рівні держави.
4. Споживчий характер сучасного капіталізму та його перспективи.
5. Соціальна ринкова економіка в країнах Заходу: історія, механізм. Сучасний стан.
6. Вплив четвертої технологічної революції на соціально-економічний розвиток та на людину і суспільство.
7. Посткапіталістичне майбутнє: бачення західних фахівців.
8. Посткапіталістичне майбутнє: альтернативні точки зору.

Література [14, 27, 42, 43, 46, 50, 59, 83, 84, 86-88, 90-97, 111, 135, 150, 159, 173, 187, 195, 196, 198, 200, 201, 203, 218, 225].

17. ВІРТУАЛЬНА СВІТОВА ЕКОНОМІКА

17.1. Сутність віртуальної світової економіки

У попередній темі, розглядаючи характеристики капіталістичної системи, ми підкреслили, що вона є екстенсивною і кризогенною, а її довге існування пов'язане з тим, що вона керована. У 70-80-хх рр. ХХ ст. *систему вразила чергова глибока криза, виходом з якої стали два спроектованих процеси.*

По-перше, це *експансія капіталізму в країни соцтабору*, в результаті якої він став панівною системою світової економіки.

По-друге, це процес *віртуалізації світової економіки*, тобто різкого порушення пропорцій між реальним і фінансовим секторами економіки і стрімкого нарощування нічим не підкріплених фінансових активів (як грошової маси, так і різного виду цінних паперів).

В цілому *сучасна світова економічна система майже втратила ознаки економіки*, адже вона спрямована не на творення і задоволення природних потреб суспільства, а на руйнування і збагачення обраних за рахунок спекуляції і пограбування більшості населення світу. Вона є величезною фінансовою пірамідою і її можна назвати *віртуальною світовою економікою* (далі ВЕС), як це роблять С. М. Гриняєв і О. М. Фомін [45], *хрематистикою*, як це робив Арістотель, або *«економікою казино»*.

Якщо в нормальній економіці фінансові активи обслуговують реальний сектор і між реальними і фінансовими активами існує відносний баланс, то у віртуальній – вони живуть власним життям, спрямованим на приріст прибутку. Тому *фінансові активи в умовах ВЕС неподкріплені реальними (гроші роблять нові гроші, минаючи стадію виробництва, створення реальних благ)*. Крім того, в умовах ВЕС різко зростає суб'єктивний фактор управління економічними процесами і управління це здійснюється з одного наддержавного центру. Саме з цих причин ВЕС функціонує відповідно до інших, в порівнянні зі звичайною економікою, закономірностей.

Віртуальний характер сучасної світової економіки можна підтвердити, спираючись на такі дані. Ще в 1980 р. світові фінансові активи (банківські депозити, акції, державні та недержавні боргові зобов'язання) були приблизно на рівні світового ВВП (відповідно 12 і 10 трлн дол). А в 2007 р. фінансові активи (з урахуванням деривативів, тобто цінних паперів другого рівня) перевищували світовий ВВП в 12 разів [цит. за 86].

За оцінкою *В. М. Сімчери*, всі авальовані (тобто враховані і підтвержені) активи світу на кінець 2008 р. оцінювалися в 2,1-2,5 квдрлн дол., в той же час національне багатство всіх країн світу, за найоптимістичнішими оцінками, становило чи не більше 120-

130 трлн дол., а ВВП світу – 70-75 трлн дол. [171]. *Тобто авальовані активи в усьому світі на цей період приблизно в 20 разів перевищували національне багатство і більш ніж в 33 рази світове ВВП.*

За даними Е. Котляра за цей же період, врахованих банками зобов'язань, крім «сміттєвих», запущено в світовий оборот на 600 трлн дол., а реальні активи світу становлять трохи більше 60 трлн дол. Тобто знову виходить співвідношення 1: 20 [цит. за 86].

Стосовно до США В. М. Сімчера дає такі оцінки співвідношення віртуальних і реальних активів: «Урядові цінні папери США, деривативи, акції, облігації інвестбанків США, тобто враховані фіктивні цінності, оцінюються в 400 трлн дол. Реальних же цінностей в американській економіці – всього на 40 трлн дол.». Виходить, що співвідношення складає 1:10 [цит. за 86, 87].

В цілому сьогодні всі ринки можна розділити на дві великі групи: 1) ринки реальних активів; 2) ринки віртуальних активів.

Класичні ринки реальних (фізичних) активів – ринки товарів: споживчих, інвестиційних, сировинних, промислових та т. п. Сюди ж можна включити ринки таких фізичних активів, як нерухомість, земля, природні ресурси, основні фонди (підприємства). Ринки віртуальних активів – це перш за все ринки похідних фінансових інструментів (деривативів); ці інструменти не забезпечені реальними активами.

Проміжне становище займають *фондові ринки*, на яких обертаються акції і облігації. Це *ринки фіктивного капіталу* - капіталу, який можна назвати «віртуальним активом» по відношенню до таких активів, як нафта, земля, основні фонди і т.п. Але в той же час по відношенню до ринку деривативів фондовий ринок є відносно «реальним», тому що акції та облігації є дзеркальним відображенням світу реальних активів (хоча відображення в силу маніпуляцій гравців може містити серйозні спотворення).

Масштаби угод на ринках віртуальних активів величезні. Але оскільки ринки похідних інструментів не контролюються ані біржами, ані державою, то точних даних про обороти на цих ринках немає.

За оцінками *Дж. Сороса і Дж. Стігліца*, в середині 2008 р. ринок деривативів обчислювався сумою 15,5 трлн дол. в США і близько 60 трлн дол. в світі. Ці суми еквівалентні ВВП відповідно США і світу. А за оцінками міжнародних організацій (МВФ, ВБ, ЮНКТАД), тільки позабіржовий обіг різних деривативів в 2005 р. склав 221 трлн дол. [цит. за 86].

17.2. Історія формування віртуальної світової економіки

Історія формування ВЕС досить довга. Вона пов'язана з процесом грошової революції – істотних змін у грошовій системі, які ініційовані світовими лихварями (як юридична особа у цьому процесі виступають банки) і ведуть до зміцнення їхніх позицій в окремих країнах і в світі в

цілому [86]. Активна фаза революції почалася з XVI ст. і процес триває досі.

Можна виділити кілька важливих віх «грошової революції»:

1. *Легалізація лихварської діяльності і створення банків* (детально питання розглянуто в темі 13).

2. *Легалізація часткового резервування зобов'язань лихварів перед своїми клієнтами*. Це означало те, що комерційні банки стали мати право на випуск нічим не забезпечених так званих депозитних грошей, що сприяло створенню фінансових пірамід (самі банки перетворювалися в такі піраміди, оскільки їхні активи були в багато разів менше, ніж зобов'язання перед клієнтами).

3. *Створення фондової біржі* – спекулятивного за своїм характером інституту.

4. *Запровадження інституту під назвою «Центральний банк»*. Головна віха – створення в 1913 р. Федеральної Резервної Системи (ФРС) або Центрального Банку США - приватної організації, що належить 12 приватним банкам США.

5. *Введення «золотого стандарту»*, яке призвело до контролю світової економіки з боку тих, хто володіє золотом, і на тлі відповідної фінансової політики до чергового руйнування реального сектора і переходу його під контроль фінансового (на прикладі дореволюційної Росії це питання розглянуто в темі 12).

6. *Скасування «золотого стандарту» і остаточний перехід до емісії незабезпечених грошей - доларів*.

Всі ці етапи сприяли пануванню фінансового капіталу в економіці, формуванню соціально-економічного паразитизму, періодичному накопиченню розриву між реальними і фінансовими активами і, відповідно, кризам. Однак до остаточної віртуалізації економіки на світовому рівні привів останній етап.

У 1944 р. в Бреттон-Вудсі відбулася міжнародна валютно-фінансова конференція. Її підсумок: заміна золота паперовим доларом, наділення ФРС додатковою функцією емітента світової валюти, створення світових економічних інститутів, які контролюють світову економіку (МВФ, МБРР, ГАТТ - зараз СОТ).

На конференції було затверджено золотий вміст долара: 35 дол. за 1 унцію (31,3 грами) золота. Але насправді золотих доларів в обігу в США вже не було [45].

Бреттон-Вудська угода стала першим кроком в поневоленні США світової економіки, оскільки зрівнювала паперовий долар з золотом і наділяла його функцією світової валюти. З тих пір *власники ФРС по всьому світу скуповують за папір справжні багатства*: заводи, рудники, земельні ділянки; вони оволоділи джерелами сировини і ринками збуту. Тисячолітня «спрага золота» змінилася «спрагою доларів». *Сіро-зелені банкноти з собівартістю 4 центи за банкноту в 100 доларів, видрукувані в спецдрукарні США, стали символом багатства, влади і необмежених можливостей*.

Головним підсумком Бреттон-Вудса стало клонування американської фінансової системи на весь світ зі створенням в кожній країні філії ФРС в особі «незалежного» центробанку, підлеглого світовим тіньовим структурам управління, а не уряду цієї країни.

І це виглядає логічним. Адже при прив'язці всіх валют до долара поставало питання контролю над емісією грошей кожної держави. Потрібні були незалежні контролери, тобто незалежні банкіри - недержавні. І саме вони повинні займатися емісією грошей в кожній країні світу. Саме так США «пронизали» всю планету системою фінансових установ наддержавного рівня, які підпорядковувалися своїм урядам. Саме тому *в економіці країн периферії світового капіталізму сьогодні циркулює не стільки національних грошових одиниць, скільки потрібно для їх нормального функціонування, а скільки відповідає правилу МВФ в режимі «currency board»(валютний режим) [184].*

Суть даного режиму полягає в тому, що всі зобов'язання центрального банку (грошова база) повністю покриті резервами в певній іноземній валюті – найчастіше у доларах. *Фактично Центральний банк відмовляється від своїх прав щодо регулювання розміру грошей в економіці.* Його грошова політика стає повністю пасивною. Центральний банк просто обмінює національну валюту на іноземну валюту і навпаки.

Тобто розвиток країни повністю контрольовано з-за кордону. І залежить він від головного чинника: *на яку суму доларів країна зможе вторгувати на світовому ринку.*

Крім того, якщо в деяких країнах, наприклад, в Україні, Росії, Китаї, в обігу знаходяться національні валюти, прив'язані до долара, то це фактично означає, *що всередині цих за формою суверенних країн має ходіння, по суті, той же американський долар, але під іншою назвою: гривня, рубль або юань.*

Золоте забезпечення американських грошей тривало недовго. Фактично воно зупинилось 15 серпня 1971 р., коли президент Ніксон оголосив: США припиняють розмін доларів на дорогоцінний метал. Ця заява стала підсумком двох інцидентів. Незадовго до цього президент Франції де Голль відправив за океан корабель, набитий доларами, з офіційною вимогою обміняти їх на золото. Таку ж операцію провела Західна Німеччина. Золотий запас Форт-Нокса скоротився на тисячі тонн, а Америка опинилася на межі банкрутства [45].

Остаточний вихід з ситуації, що склалася, США знайшли в 1978 р., коли під їх тиском вступила в силу *Ямайська валютна угода*, згідно з якою золото перестало бути основою міжнародних розрахунків. *Скасовувалося саме поняття золотого забезпечення національних грошей.* Таким чином, остаточно було зняте «золоте гальмо» з друкарського верстата ФРС США і з'явилася можливість необмеженої емісії паперового долара, відповідно – *віртуалізації економіки.*

Замість певної грошової маси, необхідної для обслуговування торгових угод, ФРС (а потім і іншими центробанками західних країн) в обіг випускається п-на кількість нічим не забезпечених грошових знаків. *Така економіка є міражем, бо зростання маси паперових грошей не збільшує національного багатства, вона є віртуальною – тією, яка функціонує в штучно створеному просторі.*

Щоб забезпечити збут зеленого паперу, потік якого збільшується, і отримати від цього прибуток, щоб *підтримати якомога довше піраміду ВЕС, у світовій політиці та економіці запускаються відповідні процеси, ось деякі з них:*

1. Перехід в 1973-75 рр. до торгівлі нафтою тільки за долари (*виникнення нафто-доларів*), пов'язаний з організованою між Єгиптом і Ізраїлем війною і переговорами США з арабськими країнами.

2. *Бурхливий розвиток фінансових ринків*, в т.ч. за рахунок появи нових спекулятивних фінансових інструментів – *деривативів* – похідних від первинних цінних паперів. Величезна маса незабезпечених доларів обслуговує саме ці ринки. Якщо в 70-х рр. ХХ ст. *90 % всіх* операцій на світовому валютному ринку обслуговували міжнародну торгівлю, то сьогодні, лише *трохи більше 3-4 %*, решта – обслуговування спекулятивних операцій на самому валютному ринку та інших фінансових ринках – фондовому, кредитному, ринку похідних фінансових інструментів [89].

3. Інтенсивний розвиток в західних країнах кредитування громадян і рефінансування приватного боргу – тобто *запуск механізму боргової економіки* в країнах капіталістичного ядра.

4. *Активізація процесів глобалізації та лібералізації економіки.*

Глобалізація дозволила втягувати в капіталістичну систему паразитизму нові країни – жертви. А лібералізація – паразитувати на них, викачуючи з них реальні цінності.

Лібералізація світової економіки виявлялася так:

- в лібералізації міжнародної торгівлі (цінова лібералізація на товарних ринках, скасування тарифних і нетарифних бар'єрів і ін.);

- лібералізації міжнародного руху капіталів (зняття заборон на ввезення і вивезення капіталу та ін.);

- модернізації традиційних фінансових ринків (для розширення проведення спекулятивних операцій);

- створенні нових фінансових активів та інструментів (див. ринки деривативів);

- заохоченні незаконних операцій на товарних і фінансових ринках (тіньової економіки).

5. *Втягування країн периферії світового капіталізму в боргову яму.*

6. *Руйнування конкуруючого соціалістичного табору в 90-х рр. ХХ ст. і експансія доларів, а також всієї фінансової системи США на простір постсоціалістичних держав.*

17.3. Ознаки та характеристики віртуальної світової економіки

Наслідком величезного дисбалансу між фінансовими активами та реальними цінностями у світовій економіці, збільшення контролю світової економіки з єдиного центру стають такі явища, які можна віднести до *ознак віртуальної економіки*, це:

1. *Різке зростання цін на золото, ювелірні вироби, предмети розкоші.*

Значна частина фінансових активів в умовах ВЕС не має реального підтвердження. Тому, коли розрив між реальним і фінансовим секторами збільшується і фінансові активи знецінюються, це викликає різке зростання цін на ті товари, які володіють реальною вартістю. Всі, хто багатший, прагнуть обернути гроші на золото, ювелірні вироби, художні твори та інші форми скарбів, цінність яких з часом не зменшується.

2. *Висока стрибкоподібна, вибіркова (тобто існуюча для окремих груп товарів) інфляція.*

З появою незабезпечених доларів у світі стрімко розвиваються інфляційні процеси. У реальній економіці інфляція також існує, але у значно менших розмірах. Крім того, збільшення цін відносно рівномірно розподіляється по основних видах продукції та послуг. Інша справа — розвиток інфляційних процесів у ВЕС, де активно функціонує лише один гравець. Інфляція в такій системі проявляється не рівномірно, а імпульсивно, в різні моменти часу концентруючись на різних видах товарів. Тому часто спостерігаються явища різкого підняття світових цін то на нафту, то на нерухомість або на окремі продукти.

3. *Економічна дезінформація і спотворена статистика.*

За первісною ідеєю, статистика — це «термометр» суспільства, економіки, суспільно-політичної сфери. Її основне призначення — шляхом об'єктивного аналізу різномірної інформації виявити проблеми, які зароджуються у розвитку суспільства, і запропонувати варіанти можливого парирования народжуваних загроз. Статистика — важливий елемент моніторингу та управління суспільством у цілому та економікою зокрема. Це — в реальній економіці.

А в ВЕС — все навпаки. Там не потрібні, більше того — шкідливі об'єктивні дані щодо основних макроекономічних параметрів. Тому основне призначення статистики — не виявити, а приховати найбільш значущу інформацію, в першу чергу — інформацію про номінальний і реальний (з урахуванням паритетів купівельної спроможності) ВВП різних країн, дані про інфляцію і виток капіталу, про рівні прожиткового мінімуму [45].

4. *Агресивність країни-емітента світової валюти, що виявляється в її політиці.*

Зрозуміло, що країни, які не входять в ядро капіталістичної системи, будуть чинити опір контролю над їхніми економіками і стягуванню з них

данини з боку світових фінансових центрів управління. Для цього вони будуть намагатися створювати свої регіональні економічні системи (зі своєю валютою, ринками, біржами), незалежні національні економіки.

Однак така незалежність загрожує втратами прибутку для світової капіталістичної еліти, в т. ч. акціонерів ФРС. Тому країна-емітент світової валюти буде проводити політику, спрямовану на придушення незалежності економік інших країн, насамперед периферії капіталізму.

5. Наростання боргових зобов'язань країни-емітента світової валюти, яке рано чи пізно перетворюється на обвал світової фінансової системи в тій чи іншій мірі.

З появою можливості отримувати швидкий і величезний прибуток за рахунок неконтрольованої емісії доларів, в країні-емітенті світової валюти, а потім і в інших країнах ядра відбувається різке скорочення реального виробництва - воно виводиться ТНК в країни периферії. Це призводить до падіння доходів населення і доходів бюджету держави. Скороченню доходів бюджету сприяє і зменшення податків, насамперед, зростання податкових пільг корпораціям.

При цьому зростають апетити фінансового сектора і збільшується їх потреба в грошах для розширення діяльності і збільшення прибутку фінансових інститутів (банків, інвестиційних фондів та ін). Також щоб підтримати економіку і збільшити прибутки тих же ТНК, збільшують попит населення на товари і послуги через штучне збільшення його потреб. Попит на гроші фізичних та юридичних осіб вирішується шляхом їх кредитування. Виникають борги, що ростуть, як сніговий ком.

Крім того, *боржником стає безпосередньо держава*: в результаті проведеної економічної політики видатки бюджету зростають значно швидше, ніж доходи. На зростання видаткової частини перш за все впливає: зростання військових витрат (управління світом ускладнюється і підтримується за допомогою зростаючої військової сили); збільшення витрат на підтримання фінансової сфери, насамперед банків, у період криз (приватні банки, оскільки так вигідно їхнім хазяям, підтримує держава); збільшення соціальних виплат (зростає безробіття, старіє населення, для забезпечення політичної стабільності всередині країни збільшуються соціальні програми); зростання відсоткових платежів за вже взятими держпозиками.

Що стосується *військових витрат*, то США витрачають на військові потреби більше грошей, ніж всі європейські країни, навіть з урахуванням Росії. Америка щорічно перераховує на рахунки армії понад 700 млрд дол. Як приклад: друге місце в рейтингу займає Китай – 143 млрд дол. [28].

Зростає і зовнішній борг держави. Його зростання пов'язане з кількома факторами. По-перше, це утворення в 80-х рр. ХХ ст. дефіциту торговельного балансу США – імпорт країни перевищує експорт. А цей дефіцит треба покривати в т. ч. за рахунок зовнішніх позик, по-друге, за рахунок продажу казначейських облігацій США іншим країнам. Це

вигідно США, і як засіб знекровлення економік країн покупців облігацій, і як засіб управління світовою політикою та економікою.

Найголовніше – потрібно розуміти, що в ситуації світової економічної системи держава США, валюта якої є світовою і необмежено друкується приватною організацією ФРС, з одного боку, одержує величезні переваги, а з іншого – є лише тимчасовою платформою світової фінансової еліти, представлена також і ФРС. І цю платформу використовують з метою збільшення прибутку і забезпечення влади обраних. Використання означає і те, що нарощування боргів країни не буде хвилювати господарів ФРС, хоча може загрожувати самій Америці.

В умовах ВЕС виникають закономірні парадокси держборгу країни-емітента світової валюти. З одного боку, величезний державний борг США становить загрозу стабільності світової економіки. З іншого - за збереження існуючої паразитичної моделі американської економіки, яка знищує економіки решти світу, фактично виступають державні і політичні діячі багатьох країн.

Державний борг США фактично не що інше, як ефективний і надійний інструмент, з допомогою якого фінансові олігархи тримають під своїм контролем і президента, і уряд, і «народних обранців», і сам народ Америки.

6. Збільшується частота і відбувається поглиблення світових криз.

Причина цих криз досить проста: порушений баланс між фінансовими та реальними активами рано чи пізно повинен відновлюватися, і відбувається це під час кризи, коли фінансова піраміда обрушується. При цьому банкрутами, як і у всіх пірамідах, стають її нижні і потім середні рівні (архітектура піраміди буде розглянута пізніше).

Крім того, для підтримки існування ВЕС необхідно використовувати певні інститути ринку, роль яких в умовах ВЕС зростає і тому можна виділити ще такі ознаки ВЕС:

7. Зростання ролі рейтингових агентств.

8. Зростання ролі хеджінгових фондів та інших страхових організацій.

9. Наявність глобальних технічних і соціальних проектів з високим ступенем віртуальності, використовуючи які можна досить безпечно списати зайві долари або забезпечити їх експансію.

Останні три ознаки ми розкриємо пізніше, а поки звернемося до причин і механізму, завдяки якому існує ВЕС.

17.4. Причини існування віртуальної світової економіки

Оскільки ВЕС не має під собою реального сектора і заснована на фінансових спекуляціях, вона діє за своїми закономірностями, які є відмінними від тих, що притаманні реальній економіці. Як ми зазначали,

періодично ця піраміда обрушується, що супроводжується економічними кризами, але обрушується не до кінця. Чому ж так живуча ця система?

Існує дві головні причини.

Перша - фінансово-управлінська, полягає у створенні відповідної архітектури і «ефективного» механізму існування ВЕС.

Перед країною - емітентом доларів стоять три основні завдання:

- якомога делікатніше впровадити не забезпечені товарами і послугами долари в інші країни і придбати на них реальні активи: акції компаній, нерухомість, землю;

- постаратися, щоб ці долари якомога довше, а ще краще назавжди залишилися б у фінансових системах цих країн;

- постаратися зробити так, щоб велика частина незабезпечених доларів була б списана під будь-яким приводом і назавжди виведена з обігу.

Тому ВЕС має «ефективний» фінансовий механізм, без якого її існування було б неможливим. Суть механізму - перерозподіл ресурсів на користь провідних країн світу через три основних важелі (етапи):

- 1) випуск незабезпечених доларів (створення фіктивних цінностей);
- 2) отримання реальних ресурсів (реальних цінностей) - перерозподіл;
- 3) вилучення порожніх доларів з обігу (стерилізація).

Друга знаходиться у галузі ціннісній, духовно-моральній. Вона пов'язана зі зміною ціннісних характеристик сучасного, насамперед західного суспільства, і, відповідно, пануванням грошової цивілізації.

Фактор інформаційно-психологічного впливу, необхідний для зміни цінностей суспільства, також сприяв впровадженню і підтримці в свідомості людей міфу про велику Америку і Західний світ. Цей міф – теж одна з найважливіших умов існування ВЕС.

І, нарешті, *утримання фінансової піраміди віртуальної світової економіки – це заслуга величезного збройного потенціалу США.*

17.5. Архітектура віртуальної світової економіки

Фінансова піраміда сучасної віртуальної світової економіки має кілька ярусів. Для початку розглянемо її спрощену і узагальнену за сферами економіки *конфігурацію в рамках однієї країни*. Картина вийде така (рис. 17.1).

На верхньому ярусі піраміди будуть представники фінансового капіталу, по суті своїй лихварі (банки, інвестиційні і страхові компанії). Самі по собі активи основної частини фінансової верхівки – банків є фіктивними. Так, активи всіх банків світу до кінця 90-х рр. XX ст. склали – 100 трлн дол., а їх власний капітал - 1,6 трлн дол., тобто всього 1,6 %. Тому верхівка піраміди прагне володіти реальними активами.

На середньому ярусі розташовані представники торгового і промислового капіталу.

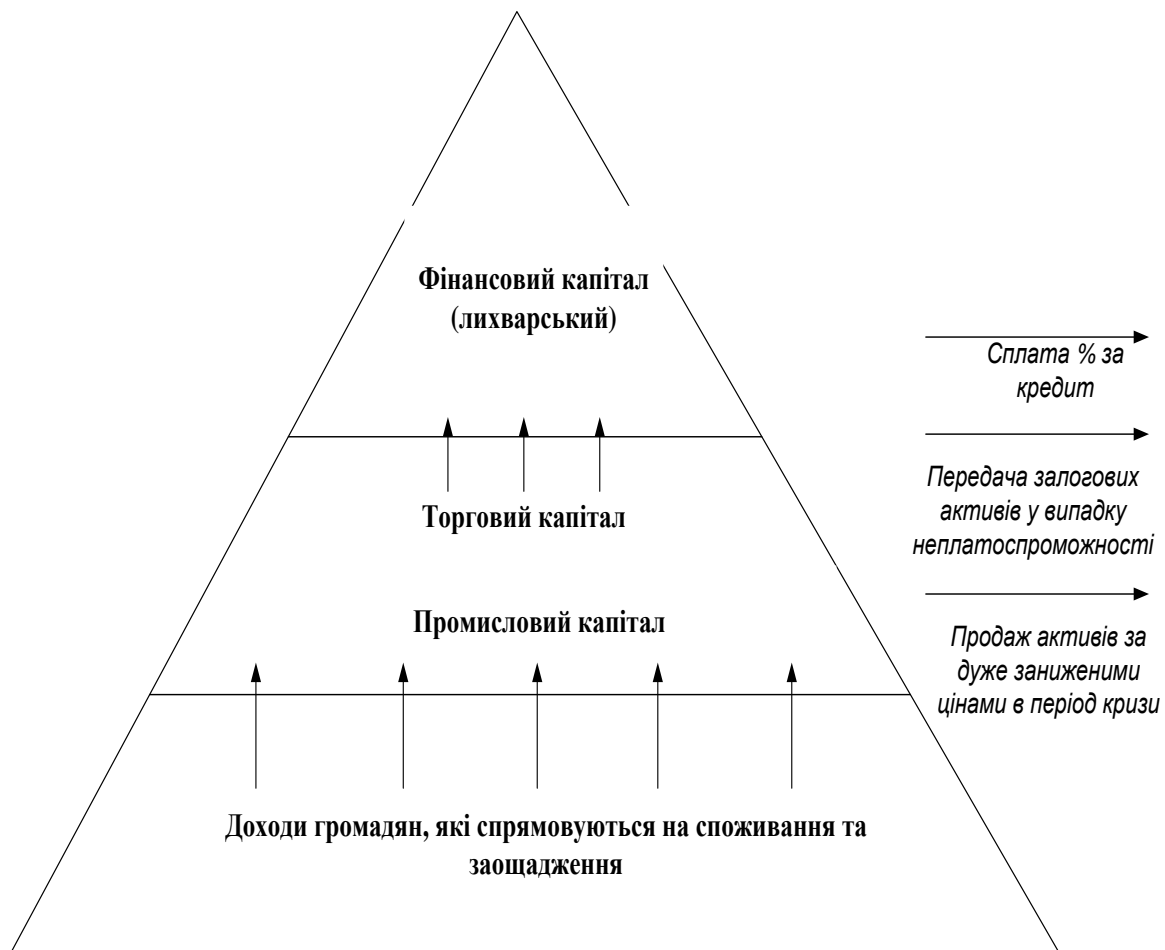

Рис. 17.1. Структура світової фінансової піраміди (в рамках національної економіки)

Причому промисловий капітал опиняється в більш не вигідному становищі через необхідність постійних інвестицій і невисоку, у порівнянні з торговим, швидкість обороту капіталу і рентабельність.

Замикає піраміду *нижній ярус*, що складається з простих громадян.

Система побудована таким чином, що грошові потоки і прибуток, а за ними і реальні цінності, перетікають з нижнього рівня по піраміді вгору і концентруються на верхньому рівні. Торгова, а особливо промислова сфери, які відчувають постійну необхідність в інвестиціях і поповненні обігових коштів, в умовах браку грошової маси, звертаються за послугами до представників фінансової сфери. В результаті цього реальні активи частково перетікають в цю сферу у вигляді сплати відсотків за кредит, продажу активів в період кризи за викидними цінами, передачі залогових активів в разі неплатоспроможності.

Але така ж передача активів відбувається і з нижнього ярусу на середній в результаті кредитування приватних осіб і сплати відсотків за придбані товари і послуги, які вироблені підприємствами, що брали кредит у банків.

З функціонуванням цієї піраміди тісно пов'язана *природа так званих «криз надвиробництва»*: вся грошова маса, яка обертається в країні, поступово стягується на верхньому ярусі піраміди; другий і третій яруси виявляються без грошей, що веде до різкого обвалу виробництва і споживання. Такі кризи можна назвати *«кризами знищення виробництва» або «кризами недоспоживання»*.

Типовий приклад – велика депресія. Г. Форд, який спостерігав кризу 30-х рр. ХХ ст. в США, справедливо зазначив: *«Бідність у світі в рідкісних випадках породжується відсутністю благ, але головним чином – нестачею грошей»* [цит. за 86, 87]. *А цей недолік, підкреслював Г. Форд, штучно створюється лихварями.*

Наведемо деякі приклади, що показують, як лихварі окремих країн стягують у своїх руках національне багатство.

Австралійський інститут економічної демократії в кінці минулого десятиліття так коментував процеси нарощування власності банками країни: «В процесі монетизації реального багатства Австралії (тобто створення його грошового еквівалента) банки емітували гроші на борговій основі і таким чином придбали активи, рівні приблизно одній третині всього багатства Австралії) ... »[цит. за 86, 87].

А ось що пише про ситуацію у *Великобританії* А. Рауботам (станом на другу половину минулого десятиліття): *«... банки і будівельні товариства (організації, які у Великобританії видають іпотечні кредити) тримають у своїх руках вимоги на національне багатство, які еквівалентні сумі боргів. Це сума грошей, що створені банками ... Неминучим наслідком того, що фінансування економіки базується на борзі, є поступовий перерозподіл активів країни у фінансову систему: в банки і будівельні товариства. За 35 років частка житлового фонду, що знаходиться під іпотекою, збільшилася з 19 % до 37 %. Той факт, що 37 % житлового фонду нації знаходиться під іпотекою, означає, що 37 % житлового фонду в даний час знаходиться у власності фінансової системи»* [цит. за 86, 87].

Тепер розглянемо вже безпосередньо саму світову піраміду віртуальної економіки (рис. 17.2).

Верхній ярус – світова фінансова олігархія, яка не має певної «прописки». Дану соціальну групу можна назвати *«золотим мільйоном»* людства. В основному це головні акціонери Федеральної резервної системи США.

У цю групу, крім ФРС, входять безпосередньо пов'язані з системою банки і страхові компанії (велика частина з них входить в список так званих світових фінансових установ, складений радою з фінансової стійкості в 2009 р.).

Середній ярус – «економіки» розвинених країн (країн «золотого мільярда»).

В економіках цих країн створюються реальні продукти (продукти праці) і накопичуються продукти праці (в основному у фінансовій формі)

країн периферії (нижнього ярусу піраміди). Однак в останні десятиліття власне виробництво економічно розвинених країн згортається. Тому ці країни дедалі більшою мірою перетворюються в посередників між верхнім і нижнім ярусами світової фінансової піраміди.

Рис. 16.2. Структура світової фінансової піраміди (глобальний рівень)

Нижній ярус – «економіки» так званих країн, що розвиваються (з деякими застереженнями сюди можна включити також країни з перехідними економіками), тобто колишні соціалістичні країни), їх називають також *країнами периферії світового капіталізму*. Саме на цьому поверсі сьогодні створюється велика частина всієї «живильної субстанції» світової економіки (продукт праці, що має вартість, який з товарної форми в основному перетворюється на фінансову). Велика частина цієї «субстанції» йде на середній ярус. Для цього використовують різні механізми (детально розглянемо при характеристиці другого етапу фінансового механізму ВЕС).

Таким чином, сучасну світову «економіку» можна уявити як систему «сполучених судин»: в одних судинах знаходяться монетарні активи, в інших – немонетарні. При цьому ресурси з одних «судин» перетікають в інші. Цим процесом керують господарі ФРС, спираючись на філії Федерального резерву в різних країнах (так звані «національні» центральні банки) і асоційовані банки. Головний інструмент управління – гроші, пропонування яких може зменшуватися і збільшуватися, при цьому

грошове пропонування диференційоване за країнами, ринками, галузями та окремими корпоративними структурами.

Є деякі цифри, що показують, який обсяг ресурсів зосереджується на верхньому ярусі світової піраміди. За даними ООН (на середину 90-х рр. XX ст.), 358 сімей-кланів мільярдів мали дохід, що перевищує в доларовому вираженні сукупні доходи 45 % населення Землі [цит. за 86, 87].

Доказом того, що взаємини нижнього і середнього ярусів ведуть до перерозподілу багатства на користь середнього, є дослідження Банку міжнародних розрахунків. За період 1999-2007 рр. *валові національні заощадження 142 країн, що розвиваються, перевищували обсяг інвестицій в них*, причому розрив між заощадженнями та інвестиціями постійно збільшувався [цит. за 54]. Це означає, що розвинені країни фактично перерозподіляли заощадження країн, які розвиваються, на свою користь. Основною причиною такого «інвестиційного дисбалансу» є *«монополія» країн золотого мільярда на емісію резервних валют* [цит. за 86, 87].

Багато країн «золотого мільярда» отримують постійні великі *доходи від інвестицій в країнах периферії світового капіталізму*.

У 1997 р. накопичені за кордоном прямі інвестиції Франції, Великобританії, Німеччини, Нідерландів склали 1,5 трлн дол., а в 2007 р. їх величина зросла більш ніж в чотири рази – до 6,2 трлн дол. Чисте сальдо інвестиційних доходів зазначених країн (інвестиційні доходи, отримані з-за кордону, мінус інвестиційні доходи, виплачені іншим країнам) в 1997 р. дорівнювали 18 % їх ВВП. У 2007 р. цей показник зріс до 40 % ВВП [цит. за 86, 87].

Наведені вище цифри дозволяють назвати країни Європи державами рантьє, що живуть «соками» країн периферії світового капіталізму. Звичайно, якась частина «ренти», одержуваної від зарубіжних інвестицій, перепадає і простому європейцю (у вигляді заробітної плати, пенсій, соціальних виплат і т. п.), але лєвова частка «ренти» припадає на прибутки банкірів.

17.6. Фінансовий механізм віртуальної світової економіки

17.6.1. Створення фіктивних цінностей і отримання реальних

Як ми зазначали, віртуальна економіка має «ефективний» фінансовий механізм. Розглянемо його етапи більш детально.

Перший етап – «створення фіктивних цінностей», припускав перетворення долара на світові гроші і неконтрольовану представниками інших держав емісію доларів, що незабезпечені реальними цінностями, з випуском порожньої доларової маси на світовий ринок. Його ми вже розглянули.

Але для того щоб така емісія мала сенс, порожня грошова маса повинна перетворитися на реальні цінності. І це другий етап.

Отримання реальних цінностей здійснюється через кілька інструментів.

1. *Навмисно занижені ціни на сировину і паливо, які розвинені країни отримують з країн, що розвиваються.* Заниження цін відбувається як шляхом значної недоплати працівникам, які здійснюють видобуток (найчастіше в кілька разів), так і шляхом ігнорування того збитку, який завдається природі країн - постачальників сировини.

2. *Цілеспрямована політика зниження цін, перш за все за рахунок тарифних бар'єрів на оброблені продукти,* що не дозволяє країнам, які розвиваються, експортувати вже оброблені сировинні товари. США змушують їх продавати тільки сировину, оскільки лівова частка ціни формується на останніх стадіях обробки на підприємствах, які розміщуються вже в США або на підконтрольних територіях.

3. *Завищення цін розвиненими країнами на свої оброблені продукти,* які змушені купувати країни периферії через скорочення в них власного виробництва таких.

І всі ці процеси контролюються ТНК.

Якщо об'єднати перший – третій пункти, то ми отримаємо механізм, відомий як *«нееквівалентний торговий обмін»,* або *«ножиці цін».*

Нееквівалентний обмін – стійке порушення пропорцій між витратами на виробництво товарів і послуг і їх відшкодуванням при експорті та імпорті.

Є країни, які регулярно, протягом усього часу їх перебування в системі світового капіталізму, отримують все менше доходів (реальних, а не номінальних) за рахунок експорту своїх товарів на світовому ринку (в розрахунку на фізичну одиницю товару - тонну, штуку, кубічний метр і т.п.). У той же час є країни, які, навпаки, отримують все більше реальних доходів від експорту своїх товарів. Останні країни фактично живуть за рахунок перших країн і постійно багатіють шляхом такого «міжнародного поділу праці».

Нееквівалентність міжнародного торгового обміну виражається за допомогою показника «умови торгівлі», який являє собою відношення індексу цін на товари, що експортуються, до індексу цін на імпортовані товари. У країн периферії світового капіталізму показник «умови торгівлі», як правило, нижче одиниці, а у країн ядра – вище.

Наприклад, якась африканська країна в 1960 р. за 10 тонн експортованих фруктів могла імпортувати з якоїсь європейської країни одну одиницю сільськогосподарської техніки. А в 2015 р. для імпорту техніки з приблизно такими ж технічними характеристиками африканській країні треба вивезти на світовий ринок вже 50 тонн фруктів. Тобто умови торгівлі африканської країни по парі товарів «фрукти - сільськогосподарська техніка» за 55 років погіршилися в п'ять разів, що вплине на погіршення умов життя. А для європейської країни ці умови по тій же парі товарів покращилися в п'ять разів.

4. *Внутрішні субсидії сільському господарству США*, що є одним з інструментів зниження цін, особливо на виробництво, дороге як з екологічної, так і з економічної точок зору. США – найбільший в світі виробник надлишків продовольчого зерна і це депресивно впливає на світовий ринок продовольчих товарів у цілому. Країни - виробники продовольства втрачають прибуток, намагаючись зберегти конкурентні ціни.

5. *Залучення країн, що розвиваються, в боргову яму*. У багатьох країнах щорічно виплата відсотків і самого боргу перевищує суму нової допомоги і нових позик, отриманих за цей час. Боргові виплати становлять майже 25 % експорту цих країн [45, с. 67].

6. Менш розвинені економічно країни в таких, створених ззовні, умовах змушені для забезпечення конкурентоспроможності своїх товарів *економити на заробітній платі власних працівників*. Так, введення нової міжнародної економічної структури, що стосується більш ніж 70 країн, знизило реальну зарплату в порівнянні з колишньою на 30-90 % [45, с. 68].

7. *Використання ТНК як механізму «перекачування» прибутків і ресурсів*. Такий механізм можливий за рахунок:

- особливого розміщення виробництва і фінансових центрів (у себе - наукомістке, інформаційне і чисте оздоблювальне виробництво, а також управління; в філіях, що знаходяться на території інших держав - видобуток, трудомістка обробка, екологічно шкідливе виробництво; в офшорах або країнах з меншим оподаткуванням - фінансові центри);

- космополітичного характеру діяльності і, отже, згортання виробництва в країні, в якій виявляються ознаки кризи, і переміщення його в більш вигідні країни;

- економії витрат на робочу силу;

- наявності системи міжнародного управління готівкою та використання трансфертних цін, внутрішньофірмових кредитів і страхування для переливу капіталу.

8. *Використання інших фінансових, а також політичних, в т. ч. силових механізмів*.

Це, перш за все, *управління фінансовою сферою країн периферії світового капіталізму через контроль діяльності Центробанків цих країн і відповідно всієї банківської сфери, контроль діяльності бірж*. А крім того, *використання політичного ресурсу – заміни урядів незалежних країн на підконтрольні світовій еліті*.

Використання цих механізмів дозволяє проводити *скупівлю базових активів* інших країн за долари майже за безцінь. Найбільш ефективно скуповувати золото, дорогоцінні мінерали, предмети мистецтва, акції успішних компаній.

Скупівля компаній країн, що розвиваються, особливо перспективна, тому що *ці компанії, наприклад, України, Росії, значно недооцінені*, їх капіталізація нижче ринкової. Це дозволяє зробити дуже вигідні фінансові операції з розрахунком на встановлення в майбутньому справедливих цін

компаній. За оцінками, рентабельність таких операцій може досягати 100 % і більше.

Крім того, в Росії і Україні є два види базових активів, які хочуть купити за долари за викидними цінами: *нерухомість і земля*.

Цікаві дані про способи легального пограбування країн периферії світового капіталізму можна почерпнути з книги *Джона Перкінса (1945) «Сповідь економічного вбивці» (2004) * [148]*.

Власне він і був *«економічним вбивцею»*. Джон Перкінс, виконуючи обов'язки такого вбивці і будучи головним економістом великої американської консалтингової компанії *«Мейн»*, зрозумів, що компанія повинна пробивати в країнах третього світу дорогу Міжнародному валютному фонду (МВФ), Всесвітньому банку (ВБ), транснаціональним корпораціям і транснаціональним банкам: по-перше, нав'язувати іншим країнам кредити МВФ, ВБ, американських банків, підсаджуючи ці країни на борговий гачок; по-друге, змушувати укладати контракти на поставку товарів, проведення робіт і надання послуг виключно з американськими компаніями; по-третє, сприяти в цих країнах таким *«реформам»*, які б розчищали ґрунт для приходу інших американських компаній (набір реформ, який пізніше отримав назву *«Вашингтонський консенсус»*).

* Діяльність Джона Перкінса в ролі економічного вбивці тривала приблизно десятиліття - з початку 70-х до початку 80-х рр. За ці роки він побував в Еквадорі, Колумбії, Перу, Панамі, Індонезії, Єгипті, Індії, Пакистані, інших країнах. І всюди одна і та сама картина: зростання зовнішньої заборгованості, прогресуюча соціальна поляризація, економічна деградація і спрощення структури господарства, посилення корупції, збільшення тіньової економіки. На початку 80-х рр. Перкінс почав відчувати болісні переживання. Совість сигналізувала, що його професійна діяльність несумісна з нормами моральності. Він пішов з компанії *«Мейн»*. Зайнявся власною справою. А головним проектом його життя стало написання книги, в якій він спробував узагальнити все побачене за десятиліття роботи в ролі економічного вбивці.

Самому Перкінсу доводилося вирішувати переважно перше завдання – *накидати на шию країни боргову петлю*. Використовувалися і *«пряник»*, і *«батіг»*. *«Пряником»* були обіцянки підключити до реалізації проектів компанії, наближені до перших осіб держав; прийняти в компанії, що беруть участь в проектах, на хорошу посаду родичів перших осіб; направити їх дітей на безкоштовне навчання до Америки. Якщо не спрацьовував *«пряник»*, вдавалися до *«батога»*: нагадували про долю деяких президентів, прем'єр-міністрів і монархів, які відмовлялися приймати *«дари данайців»*.

Економічні вбивці – перший ешелон американського тиску на країну. Якщо вони не досягали успіху, в гру вступав другий ешелон – *спецслужби*. Перших осіб держав скидали, а частіше вбивали. Якщо і при цьому не вдавалося досягти бажаного результату, в дію вступав третій ешелон – *збройні сили*. За часів Джона Перкінса вторгнення, які часом переходили в

затяжні війни, зазнали Камбоджа, В'єтнам, Лаос, Домініканська республіка.

Однак всього того, що відбувається на другому етапі – «отримання реальних цінностей» – недостатньо, оскільки маса незабезпечених грошових знаків буде залишатися у світовій системі і може повернутися в країну – емітент. *Тому щоб уникнути частих криз і високої інфляції і для тривалого функціонування ВЕ цю зайву грошову масу потрібно періодично ліквідувати і всіма можливими способами блокувати придбання за такі долари реальних товарів в країнах ядра капіталізму. Ця стадія називається стерилізацією.*

17.6.2. Стерилізація доларової маси

У фінансовій сфері термін «стерилізація» означає визнання її нездатності обслуговувати реальне виробництво і вказівка на велику ймовірність наявності протизаконних операцій.

Найбільш наочно вилучення зайвих доларів проявляється *при формуванні золотовалютних резервів* багатьох країн. Значна частина цих резервів номінується в доларах і в їх склад, окрім валюти, входять високоліквідні боргові цінні папери. Центробанки скуповують долари та євро і повертають їх у країни-емітенти, отримуючи за це низьковідсоткові облігації. Але проблема в тому, що через кілька десятиліть від цих резервів нічого не залишиться – вони будуть знецінені з причини реальної інфляції, яка в США значно перевищує відсоток за цінними паперами. Це означає, що на долари, отримані цими країнами від продажу реальних цінностей, купуються не інші реальні цінності, а довгострокові облігації США.

При цьому стверджується, що ці облігації – надійні, хоча і низьковідсоткові. Але чи є ці папери надійними?

Рівні надійності встановлюються рейтинговими агентствами, які знаходяться під керуванням фінансової влади. Крім цього, немає гарантій, що в разі загострення відносин між США і країною, що формує свої резерви в доларах, на резерви не буде накладено арешт. При наявності у США військової могутності, здатної самотійно протистояти решті світу, перспектив повернення цих коштів немає.

Це означає, що в кращому випадку золотовалютні резерви знеціняться більш високою інфляцією, а в гіршому - вони будуть просто вилучені з обігу. При першій-ліпшій нагоді трильйони доларів будуть стерилізовані. *Те, який обсяг доларів був влитий в економіку США і відповідно вилучений з обігу інших країн за вироблені ними ж реальні цінності, видно з табл. 17.1, в якій подані борги США деяким країнам за державними казначейськими паперами [84].*

Організований на державному рівні відтік капіталу для країн периферії світового капіталізму – один з істотних чинників деградації їх економік.

Таблиця. 17.1

Головні країни - власники казначейських паперів США, млрд дол.,
на кінець липня відповідного року (складено на основі [84])

Країна	Роки		
	2011	2012	2013
Китай	1307,0	1160,0	1277,3
Японія	881,0	1119,8	1135,4
Банківські центри Карибського басейну	196,3	247,6	287,7
Країни - експортери нафти	242,6	268,4	257,7
Бразилія	216,2	256,5	256,4
Тайвань	146,6	194,4	185,8
Швейцарія	118,1	184,8	178,2
Бельгія	88,8	141,3	167,7
Великобританія	135,7	135,4	156,9
Люксембург	121,7	135,1	146,8
Росія	151,7	156,2	131,6
Гонконг	112,4	137,1	120,0

На ефективний засіб ліквідації порожньої доларової маси перетворилися *фондовий і валютні ринки, на яких періодично відбуваються обвали.*

У 2007 р. на світовому фондовому ринку спостерігалися три хвили обвалів. Зниження величин основних фондових індексів за дві останні хвили (літо і осінь) складало 7-10 %. Станом на початок вересня 2007 р. капіталізація світового фондового ринку оцінювалася в 170 трлн дол. і в листопаді загальні втрати капіталізації компаній склали приблизно 10-12 трлн дол. Частина цих грошей (за оцінками, приблизно 50 %) була виведена з фондового ринку фінансовими структурами, пов'язаними з ФРС США.

Таким чином, тільки за один місяць вдалося вивести з обігу близько 5 трлн дол. Відповідно, на 5 трлн дол. знизилися боргові претензії решти світу до фінансової системи США [45].

Контроль ринків (фондових, валютних, товарних), а відповідно світової економіки, з єдиного центру і провокування криз стає можливим і завдяки *злиттю бірж*. В останні роки біржові системи мають яскраво виражену тенденцію до злиття і поглинання. Це дає можливість отримувати додаткові прибутки господарям грошей, адже якщо об'єднана біржа буде контролюватися, наприклад, з США, то як основна валюта на цій біржі, яка обслуговує великий регіон, буде використовуватися долар. Крім того, банкрутства, що спалюють зайву грошову масу, будуть відбуватися в потрібному для господарів бірж напрямку.

Наступний напрямок стерилізації доларової маси умовно можна назвати *«прощенням боргів»*. Під виглядом списання заборгованості бідним, проблемним країнам і країнам, що розвиваються, європейські країни за вказівкою США списують борги, які накопичились. Ідея проста: списані долари назавжди виводяться з обігу, мовби ліквідуються, і більше не роблять інфляційного тиску. Основною вирашною стороною при цьому є Федеральна резервна система США і, звичайно, корумповані чиновники, які формують і реалізують *«сірі»* схеми по списанню боргів.

Але долари можна не тільки списувати, можна зробити так, щоб їх обіг зациквився поза США. Ідеальним інструментом для цього є *наркаторгівля*.

Дійсно, виробництво наркотиків здійснюється в основному на території підконтрольних США країн. Вся наркаторгівля здійснюється за долари, тому на них є постійний попит.

Крім цього, виробництво і поширення наркотиків в Азії і Європі створює великі проблеми потенційним конкурентам США, приводить до розкладання державної влади в інших країнах, виникнення етнотероризму, дає зайвий привід для введення в проблемні регіони миротворців з подальшим посиленням військової присутності США по всьому світі. Як в таких умовах відмовити у визнанні долара як міжнародної валюти? [45]

Таким чином, широко розвинені наркаторгівля і наркотрафік – додаткові індикатори існування ВЕС.

Але прямий руйнівний вплив на суспільство для підтримки ВЕС на наркотиках не закінчується. На жаль, *одним з найбільш ефективних способів «спалювання» доларової маси є військові дії і зміни політичних режимів, що дозволяють поставити уряди, які підконтрольні світовій еліті.*

Ось список лише найбільш масштабних військових операцій США і їх союзників за останні 15 років:

- військова операція НАТО в Югославії і наступний переворот (1999-2000);
- війна в Афганістані (2001-2014);
- війна в Іраку (2003-2011) з подальшою інтервенцією (2014 – теперішній час);
- інтервенція в Лівії (2011) з подальшою громадянською війною в країні по теперішній час;
- інтервенція в Сирію (2014 - теперішній час) [182].

А ось країни мусульманського світу, в яких відбулися істотні протести з подальшими переворотами або змінами політичних режимів в процесі арабської весни (2010-2011): Туніс, Алжир, Судан, Оман, Ємен, Єгипет [182].

Одним з ефективних інструментів стерилізації через надлишкову доларову масу є хедж-фонди.

Хедж-фонди – приватне інвестиційне партнерство, інвестиції якого носять ризикований і спекулятивний характер, зареєстровані часто в офшорних зонах.

У США налічується понад 9 тис. хедж-фондів, сукупні активи яких складають 1,8 трлн дол. За темпами розвитку хедж-фонди є сегментом фінансового сектора США, який найбільш швидко зростає. Клієнтську базу фондів становлять інвестори, чий особистий капітал перевершує 1 млн дол. і чий доходи перевищують 200 тис. дол. на рік. *По суті, загальний обсяг активів хедж-фондів можна порівняти з капіталізацією деяких національних фондових ринків. Тому хедж-фонди здатні істотно деформувати фондовий ринок будь-якої країни, що розвивається* (Індії, Китаю, Росії, Бразилії) і забезпечити перерозподіл значних капіталів в потрібних для їх організаторів напрямках. *При цьому їх діяльність не регулюється державою* [45].

В умовах ВЕС, коли фінансовий світ наповнився великою кількістю різноманітних цінних паперів, особливого значення набули рейтингові агентства.

Міжнародними рейтинговими агентствами оцінюються практично всі корпоративні боргові цінні папери, що випускаються на міжнародний фондовий ринок. Без їх згоди жодний цінний папір не може розглядатися як такий, що відноситься до інвестиційного класу.

Рейтинги ґрунтуються на поточній фінансовій та іншій інформації, що надається емітентом або одержується з інших джерел, що вважаються надійними. Однак, *агентство не гарантує достовірності використовуваної інформації і може в разі потреби покладатися на неперевірені дані.* Рейтинги можуть бути змінені, призупинені або відкликані в результаті зміни або недійсності інформації або в разі інших обставин.

Отримання облігацією рейтингу інвестиційного рівня є необхідною умовою для всіх американських емітентів, які бажають досягти успіху на внутрішньому ринку облігацій. Без рейтингу емітенти змушені шукати більш дорогі джерела фінансування або випускати облігації з дуже високою відсотковою ставкою.

Вигода від підвищення рейтингу (збитки від його зниження) може бути дуже значною. Різниця у відсоткових ставках між найбільш високооціненими і найбільш низькооціненими облігаціями інвестиційного рівня значна за часом і нерідко перевищує кілька відсоткових пунктів. Різниця у відсоткових ставках по облігаціях інвестиційного рівня і облігаціях, які не досягли його, ще більше.

В даний час провідними міжнародними рейтинговими агентствами є Standard & Poor's (S & P), Moody's Investors Service і Fitch Ratings. *Послуги цих агентств оплачують корпорації, яким агентства присвоюють рейтинги надійності. Здебільшого – це корпорації США або їм підконтрольні.*

Рано чи пізно організований таким способом моніторинг ситуації на фінансових ринках повинен був дати збій. І цей збій відбувся.

У першому півріччі 2007 р. пройшла низка фінансових криз. Іпотечна криза, яка розгорнулася з початку цього року в США, викликала у липні падіння на світових фондових ринках через побоювання з приводу закінчення періоду дешевого кредиту і переросла у світову кризу ліквідності, яка найбільш сильно відбилася на світовій банківській системі.

Значну роль у початку розгортання і посилення кризової ситуації з іпотечними кредитами відіграли рейтингові агентства.

Вони занижили ризик комбінованого іпотечного кредиту, що сприяло зростанню ринку високоризикованих іпотечних кредитів до 1,1-1,3 трлн дол.

Зі зростанням обсягів кредитування стрімко нарощувалися і обсяги сек'юритизації кредитів в іпотечні облигації.

Інвестбанки збільшували коло інвесторів. Якби рейтинги за багатьма облигаціями були нижче, їх не змогли б купувати пенсійні та пайові фонди. Причому багато інституційних інвесторів купували ці папери, перш за все орієнтуючись на рейтинги.

Високі рейтинги забезпечували масовість сек'юритизації, даючи кредиторам гроші для видачі все нових, найчастіше більш ризикованих кредитів, значна частина яких припадала на комбіновані.

У листопаді 2006 р. ситуація на іпотечному ринку помітно погіршилася – за великою кількістю високоризикованих кредитів позичальники не справили навіть першого платежу в рахунок погашення. І коли в 2006 р. ставка ФРС піднялася до 5,25 %, сплачувати кредити позичальники виявилися не в змозі. В кінці 2006 р. і на початку 2007 р. міхур на ринку нерухомості став здуватися, спровокувавши кризу на ринку іпотечних облигацій [45].

Великі агентства почали масове зниження рейтингів іпотечних облигацій лише в липні 2007 р., коли папери вже втратили половину своєї вартості. Причому в оцінці частки іпотечних облигацій, яким загрожує зниження рейтингу, S & P допустило помилку в 5 млрд дол.

Після початкової інформації S & P інвестори в масовому порядку почали продавати дані іпотечні облигації, а фондовий показник, що відслідковує стан ринку цінних паперів з високими ризиками, випущених в 2006 р., впав до свого історичного мінімуму.

Практично одночасно з S & P рейтинги по облигаціях знизило агентство Moody's. Зниження торкнулося цінних паперів вартістю 5,2 млрд дол. Облигації, які ще на початку року мали рейтинг AAA (найвищий), до кінця літа стали практично неліквідними. В результаті ряд випусків фактично перейшов з класу AAA в CCC [45].

Різка зміна оцінок і неадекватність їх за часом стали причиною ініціювання в серпні 2007 р. банківським комітетом Сенату США і Єврокомісією розслідування ролі рейтингових агентств в іпотечній кризі.

Ще одним ефективним інструментом ВЕС, що сприяє стерилізації доларової маси і ослабленню економік потрібних країн, є віртуальні технічні та соціальні проекти.

Основні особливості цих проектів такі:

- як правило, віртуальні проекти виникають раптово;
- з їх обговорення виключаються альтернативні варіанти досягнення поставлених в проектах цілей, створюється інформаційний вакуум;
- для залучення уваги громадськості у більшості проектів міститься раціональне зерно, тобто їх зміст не здається міфом;
- цілі, декларовані проектами, підносяться дуже масштабно - якщо вже не вдається відразу ошчасливити весь світ, то хоча б половину континенту;
- проекти починають відразу впроваджуватися у великих масштабах, без необхідної апробації в експериментальних (полігонних) умовах в окремому регіоні, місті і т.д., з тим, щоб більш чітко усвідомити можливі негативні сторони проектів або, навпаки, підвищити їх ефективність - це основний індикатор віртуальності проектів;
- при більш детальному аналізі з'ясується, що такі проекти або взагалі не реалізуються навіть в перспективних технічних і технологічних умовах, або вимагають дуже великих економічних витрат, або спираються на дуже дорогі ключові технології, які, мовби випадково, є у ініціатора проекту.

Основна мета віртуальних проектів - створити економічні труднощі у партнерів США з тим, щоб на хвилі їх подолання розширити галузь дії ВЕС. А труднощі можуть виникнути вже хоча б тому, що в деяких країнах і регіонах доцільно зосередитися на інших, більш пріоритетних напрямках. Тому участь у віртуальних проектах, навіть якщо вони в підсумку і принесуть певний позитивний ефект, обов'язково приведе до ослаблення економіки країни-партнера [45].

Прикладами віртуальних проектів можуть бути проекти: зоряні війни, озONOва діра, нанотехнології, біопаливо.

Таким чином, для забезпечення життя ВЕС існує дуже продуманий механізм.

Однак, цей механізм не був би дієвим, якби в суспільній свідомості не було сформовано відповідний ґрунт.

17.7. Ціннісна основа віртуальної світової економіки

Будь-яким змінам в економічній системі завжди передують зміни в духовно-моральній сфері, в ціннісному портреті суспільства. На цей факт вказували, зокрема, П. О. Сорокін і С. М. Булгаков, святий Микола Сербський [106]. Тому *віртуальна економіка, націлена на нестримне збагачення шляхом спекуляцій і обману, можлива лише в суспільстві грошової цивілізації* (звичайно, в сучасній її модифікації, пов'язаній з процесами транснаціоналізації, глобалізації, панування світової фінансової олігархії).

Такий тип суспільства існує в історії людства протягом декількох тисяч років, змінюючи лише свою зовнішню форму: різними можуть бути

форми політичного устрою, рівень матеріальної культури, панівна офіційна релігія. Але суть такого суспільства незмінна - *це суспільство, в якому головним «символом віри» стають гроші.*

Ядро будь-якої розвиненої цивілізації становить релігія (наприклад, православ'я, іслам, індуїзм) або вірування (наприклад, віра в силу грошей, «цифри»). У другому випадку ми маємо грошову цивілізацію, *де віра в силу грошей продукує особливу «культуру», по-суті – антикультуру, що руйнує свідомість особистості і суспільства* (рис. 17.3).

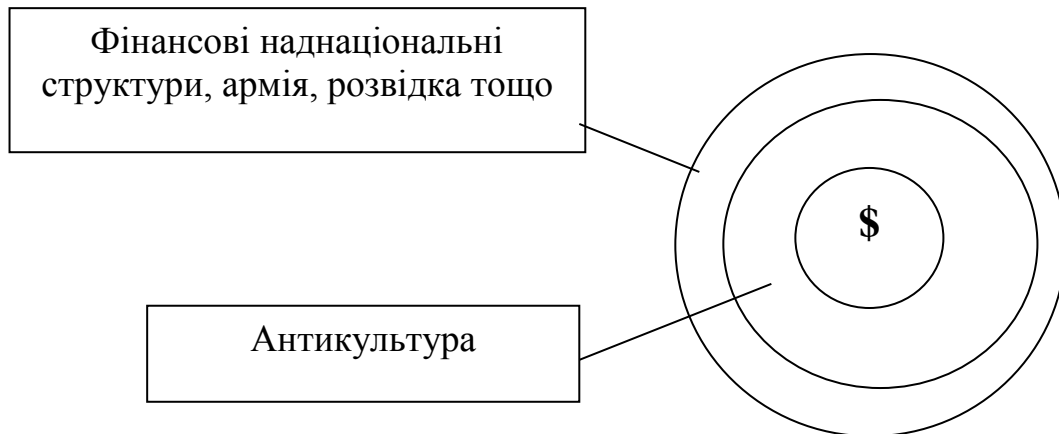

Рис. 17. 3. Структура грошової цивілізації

Детально описує ознаки грошової цивілізації В. Ю. Катасонов [90]. Характеризуючи сучасну західну СЕС, вчений приходить до висновку про те, що західне суспільство живе в умовах панування грошової цивілізації.

До основних ознак грошової цивілізації зокрема відносяться:

- прагнення більшої частини суспільства до накопичення багатства, що перетворюється в мету життя (під багатством розуміється сукупність майна, що перевищує життєві потреби людини – «достаток»);
- перетворення накопичення багатства на безперервний, нескінченний процес;
- мутації суспільної свідомості – зростання бажання накопичувати багатство, що не залежить від фактичного майнового стану людини, які призводять до зміни соціальної поведінки (відносини взаємодопомоги та співробітництва замінюються відносинами конкуренції і користолюбства);
- для частини людей багатство стає самоціллю, але для дуже невеликої групи людей («обраних») воно виступає засобом для досягнення мети панування (влади) над усім суспільством;
- для зміцнення своїх позицій в суспільстві група «обраних» вміло використовує прагнення інших («плебсу») до збагачення;
- «обрані» спираються на такі способи накопичення багатства, які забезпечують найбільшу ефективність, перш за все лихварство і спекуляцію (як торгівлю, так і фінансову);
- накопичення багатства відбувається перш за все в грошовій формі.

Ключовою є зміна свідомості більшої частини суспільства і відповідно його поведінки, що і впливає на зміну економіки.

Характерною рисою ВЕС є *фінансизація* – процес, який характеризується створенням не реального продукту, а фіктивного (фінансового). Так, у компаній, які були відомі світові як виробники високоякісних виробів (американська компанія «Форд Моторз», німецька електротехнічна корпорація «АЕГ»), в балансах на частку фінансових активів припадає більше половини [86]. Відповідно більша частина прибутку створюється не виробництвом, а фінансовими операціями. *Фінансизація є закономірним процесом, в основі якого – ціннісний вибір підприємця, обґрунтований прагненням не до створення нового корисного продукту, а до отримання швидкого прибутку. Зміна цінностей промисловця-підприємця вносить істотну зміну в вигляд економіки, перетворюючи її на віртуальну систему, і на зміну творенню і творчості приходить руйнування.*

В умовах ВЕС товарне забезпечення грошей (валюти) дуже обмежено і тому, для підтримки піраміди ВЕС йому на зміну приходить нетоварне у вигляді різних методів управління людською свідомістю.

Свідомість людини перебудовується таким чином, щоб головне задоволення, відчуття щастя вона отримувала, по-перше, *від задоволення тілесних потреб, як природних, так і протиприродних* (культивування духу споживацтва і гедонізму); по-друге – *від кількості отриманих грошових знаків, ступеня свого матеріального забезпечення* (нарощування пристрасті наживи); щоб надію свого розвитку і розвитку своїх дітей людина бачила тільки в силі грошей, щоб у неї панічний страх викликала їх відсутність. *Ця революція свідомості відбувається цілеспрямовано, її головні інструменти – ЗМІ і освіта, перш за все економічна.*

Раціональна економічна поведінка стає неможливою, основною рушійною силою поведінки людини стає ірраціональне прагнення до збагачення. Люди (в т. ч. представники бізнесу, управлінці), за дуже невеликим винятком, не можуть зрозуміти суті процесів, які відбуваються в економіці, усвідомити згубність вибудованого фінансового механізму, побачити своє місце у фінансовій піраміді, зрозуміти її кінцівку і катастрофічні наслідки для себе.

Однак для того, щоб зрозуміти кінцівку цього механізму ВЕС, відповідно самої ВЕС, перейдемо до теми *реального забезпечення долара як національної грошової одиниці США.* Сьогодні цю країну ще вважають світовим економічним лідером, але це – міф.

Зазвичай наводять цифри частки ВВП США у світовому ВВП. Але, по-перше, статистика підрахунку ВВП США значною мірою спотворена.

По-друге, навіть згідно зі спотвореною статистикою, *частка США у світовій економіці падає*, так, в 2013 р. вона склала трохи більше 21 % [42], а в 1944 р., коли долар став світовою валютою, була близько 50 %.

По-третє, викликає сумніви структура ВВП США, в якій тільки 21,3 % займає реальний сектор, а решта 78,7 % – сфера послуг [32] (з них більша частина – послуги фінансового сектора).

По-четверте, США – це країна-банкрут (це питання ми вже розглядали). Можливостей повернення цього боргу в принципі немає. Так що руйнування ВЕС – і реконфігурація фінансової карти світу – реальний фактор найближчого майбутнього.

Висновок. Отже, віртуальна світова економіка – це величезна фінансова піраміда, збудована з метою завоювання грошей і на цій основі влади тими, хто стоїть на чолі піраміди.

Її існування стало можливим перш за все через панування в сучасному західному суспільстві, а також серед владних еліт і бізнес-спільноти незахідних країн цінностей грошової цивілізації.

Функціонування віртуальної економіки підтримується дуже «ефективним» фінансовим механізмом, який, однак, є обмеженим і кінцевим. Сьогодні піраміда віртуальної економіки як ніколи близька до свого обвалу. Але оскільки її основа має ціннісний вимір – матеріальну (грошову) домінуючу свідомості суспільства, вона може набути нової форми існування і модифікованого механізму. Необхідний перехід до справжньої економіки як до домобудування, але він можливий лише при зміні свідомості суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність, ознаки віртуальної світової економіки (ВЕС).
2. Коротко охарактеризуйте історію виникнення ВЕС.
3. Назвіть етапи грошової революції.
4. Поясніть сутність та наслідки Бреттон-Вудської системи.
5. Розкрийте риси ВЕС.
6. Стисло охарактеризуйте механізм ВЕС.
7. Розкрийте, як відбувається перерозподіл ресурсів в умовах ВЕС.
8. Розкрийте, як відбувається стерилізація доларової маси в умовах ВЕС.
9. Розкрийте архітектуру ВЕС.
10. Розкрийте причини існування ВЕС.

Питання для обговорення

1. Охарактеризуйте особливості сучасної світової економічної системи. Як вона сформувалась?
2. Поясніть, як відбувається скупівля активів держави в умовах ВЕС.

3. Розкрийте причини фінансової стійкості транснаціональних корпорацій.
4. Поясніть місце хеджінгових фондів у ВЕС
5. Поясніть місце рейтингових агентств у ВЕС.
6. Поясніть місце глобальних проектів у ВЕС.
7. Розкрийте вплив віртуальної економіки на соціально-економічну систему України.
8. Майбутнє ВЕС – яке воно, на вашу думку? Що необхідно зробити, щоб зруйнувати віртуальну економіку?

Теми рефератів

1. Вашингтонський консенсус та його вплив на розвиток країн периферії світового капіталізму.
2. Грошова революція та грошова цивілізація.
3. Механізм дії економічних вбивць в сучасній світовій економіці.
4. Механізм існування транснаціональних корпорацій. Вплив ТНК на світову та національні економіки.
5. Сучасні фінансові інструменти та фінансова піраміда світової економіки.
6. Цифрова економіка як нова фінансова піраміда.
7. Альтернатива лихварській віртуальній економіці – як знищити вірус лихварства?
8. Вплив віртуальної економіки та грошової цивілізації на розвиток суспільства.
9. Кредитні гроші та боргова економіка.
10. Фінансова лібералізація: сучасні напрями та вплив на економіку.

Література [28, 32, 42, 45, 84, 86, 87, 89, 90, 106, 148, 171, 182, 184].

18. ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ І ЗМІНА СУСПІЛЬСТВА ТА ЕКОНОМІКИ: КОНТУРИ ПОСТКАПІТАЛІЗМУ

18.1. Про сутність цифрового суспільства і цифрової економіки

Ми вже зверталися до питання про цифрову революцію. Саме вона, на думку деяких політиків, представників великого бізнесу і вчених, може змінити суспільство та економіку. *На їхню думку, посткапіталізм – це цифрове суспільство (ЦО) і відповідно цифрова економіка (ЦЕ).*

Що ж відображають ці терміни? Необхідно відзначити, що єдиного їх трактування не існує. Однак зрозуміло, що мова йде про суспільство та економіку, основою яких є інформаційно-комп'ютерні технології (ІКТ).

За задумом розробників і тих, хто просуває цифрові технології, вони мають пронизати все суспільство, всі сфери діяльності людини: державне управління, економіку, медицину, освіту, громадське, сімейне і особисте життя.

По суті, мова йде про *створення глобального мережевого інформаційного суспільства, в якому управління здійснюється на основі ІКТ та основні складові суспільства – культура, економіка, політика, соціальна сфера втрачають свій початковий зміст і функції, змінюють вигляд.*

Наприклад, якщо культура в традиційному суспільстві покликана плекати особистість та консолідувати суспільство на основі традиційних цінностей (Бог, Батьківщина, сім'я, шанування старших, життя, праця, творчість, ін.), то в цифровому суспільстві її завданням стає підготовка знеособлених споживачів і користувачів ІКТ, об'єднаних інформаційною мережею.

Людина цифрового суспільства – це людина зі зміненою свідомістю і поведінкою, яка розвинена тільки в одному напрямку, відповідно не має цілісного світогляду, глибинного та аналітичного мислення, замкнута на задоволенні тілесних потреб і не здатна на глибинний особистісний зв'язок з іншими. *Як наслідок, така людина – ідеальний об'єкт для маніпуляцій.* Більш того, життя в цифровому світі вимагає цифрової ідентифікації кожної особистості.

Що ж таке *цифрова економіка*? Зупинимося на ній більш докладно.

У вузькому сенсі під ЦЕ розуміється розробка і реалізація інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ).

У більш широкому сенсі ЦЕ – це та частина економічних відносин, яка опосередковується Інтернетом, стільниковим зв'язком, ІКТ. У цьому випадку ЦЕ включає також користувачів ІКТ.

ІКТ забезпечують пряму і швидку взаємодію між учасниками різних ринків, компаніями, банками, урядом і населенням, прибираючи довгі ланцюжки посередників і прискорюючи проведення різноманітних угод і

операцій (купівлі-продажу, кредиту, оренди, сплати податків, штрафів, внесків, інших платежів і розрахунків).

Якщо розширювати це поняття далі, ЦЕ включає також внутрішньофірмове виробництво, яке забезпечене ІКТ. Мається на увазі перш за все оснащення виробництва верстатами з програмним забезпеченням, а також впровадження комп'ютерів для вдосконалення управління різними ділянками виробництва, виробництво і впровадження робототехніки.

Відштовхуючись від такого уявлення про ЦЕ, автори багатьох досліджень роблять висновок, що дана модель економіки забезпечить *«цифрові дивіденди»* суспільству у вигляді більш високої продуктивності праці, підвищення конкурентоспроможності компаній, зниження витрат виробництва, ослаблення криз (шляхом прискореної реалізації товарів і послуг), зростання зайнятості (зниження безробіття), більш повного задоволення потреб людини, зменшення бідності і навіть ослаблення (або повного подолання) соціальної поляризації суспільства.

До питання про те, хто насправді отримає дивіденди від ЦЕ, ми ще повернемося.

У максимально широкому сенсі ЦЕ включає в себе і «оцифроване» державне управління. При цьому уявлення про держуправління радикально змінюється. Раніше держава мала певні обов'язки перед суспільством, виконуючи їх відповідно до повноважень, які визначалися конституцією та іншими законами. Сьогодні держава поступово переходить до «надання послуг» (у сфері охорони здоров'я, освіти, культури), при цьому послуги стають платними. Між державою і громадянами вибудовуються товарно-грошові відносини, в сферу яких активно впроваджуються ІКТ. Такі «оцифровані» відносини «держава – суспільство» отримали назву *«електронного уряду»* [98, с. 32]. До речі, *однією з найбільш істотних загроз тотальної цифровізації суспільства, на думку фахівців, є знищення національної держави і влади, коли відповідальна особистісна влада замінюється безвідповідальною анонімною владою електронного уряду.*

Саме в такому широкому розумінні визначає ЦЕ Світовий Банк (СБ) як систему економічних, соціальних і культурних відносин, заснованих на використанні цифрових ІКТ [172]. *Але таке визначення характеризує не економіку, а все суспільство, це і є цифрове суспільство.*

Якщо виходити з класичного визначення економіки як домобудівництва, системи, покликаної створювати та задовольняти потреби людини, то термін «цифрова економіка» є в принципі неприйнятним, оскільки на перше місце тут ставиться не людина, а цифрові технології, які повинні в кінцевому підсумку управляти людиною, новою псевдоекономікою і суспільством в цілому. В такому випадку краще застосовувати термін *цифрономіка – закон цифри.* В такому сенсі посткапіталістичне суспільство дійсно набуває рис тоталітарного і вкрай поляризованого (понадбогата еліта-меншість і керована на основі ІКТ

більшість), а нова «цифрова економіка» має контрольно-розподільний характер. Але до цього ми ще повернемося.

Класичне розуміння економіки вимагає іншої термінології та відповідно до іншої спрямованості економіки із застосуванням ІКТ. Мова повинна йти про *цифровий сектор економіки*, оскільки ЦЕ сама по собі без сировинного і реального (який виробляє товари і послуги) сектору неможлива.

Головними елементами ЦЕ зараз називаються електронна комерція (продаж товарів та послуг, в т. ч. таких послуг, як освітні, консалтингові, продаж медіаконтента), електронний банкінг (у т. ч. електронні платежі), інтернет-ігри.

Але продати на основі електронної комерції можна тільки той товар, який вироблений з використанням праці людини (творчої, рутинної) з певної сировини та на певному обладнанні. Нехай навіть у цьому виробництві беруть участь роботи, а модель товару зроблена при використанні ІКТ. І доставити цей товар до споживача можна лише за умови розвинутої транспортної системи. А електронний банкінг, страхування – послуги фінансового сектора, зовсім втрачають сенс при нерозвиненості реального сектора економіки.

Інша справа, це коли у сфері реального виробництва товарів і послуг застосовуються нові технології, у т. ч. ІКТ, починаючи від стадії проектування і закінчуючи випуском продукції. Тут зокрема мова йде про застосування «*індустрії 4.0*», у т. ч. роботів, 3-Д моделювання, 3-Д принтерів і т. п., створення індивідуалізованої (з урахуванням вимоги конкретного замовника) продукції.

Прихильники розвитку цифрових технологій в економіці стверджують, що при цьому будуть досягнуті такі переваги: скорочення посередників всіх рівнів в економіці; оптимізація виробничих процесів; економія всіх видів ресурсів і скорочення витрат; забезпечення індивідуального підходу до формування продукту.

Але тут виникає багато питань: про вартість і джерела фінансування нових технологій, строк їх окупності; про корисність, безпеку та межі їх застосування.

18.2. Про можливості і деякі соціально-економічні наслідки цифровізації

Нинішній кризовий стан економіки і насамперед фінансової сфери (зростаючі борги держав і населення), а також поглиблення проблеми соціального сектора (демографічна криза і урізання соціальних програм в розвинених країнах, зростання соціально-майнової диференціації та зростання бідності, проблеми якості та вартості медичного обслуговування) унеможливають державні інвестиції в «індустрію 4.0». Та й вони самі по собі без кардинальної зміни існуючої моделі економіки накопичені проблеми не вирішать.

Зараз інвестиції в ЦЕ активно здійснюють приватні компанії ІТ-сектора і деякі найбільші ТНК. *Джерелом фінансування і визначаються пріоритетні напрями вкладень, їх цілі та розподіл вигод.*

У разі приватного інвестування, навіть якщо застосування ІКТ у виробництві дозволить підвищити продуктивність праці і знизити собівартість продукції, *що отримає від цього кінцевий споживач?* Навряд чи власники ТНК і компаній ІКТ захочуть поділитися з ним своїм прибутком і ціна продукту залишиться тією ж. При цьому відбудеться вивільнення робочої сили, що в підсумку вплине на зниження кінцевого попиту, який в умовах кризи і так знижений. Товар з новими характеристиками буде отримано, але кількість споживачів, які зможуть його придбати, буде обмежено. Коло замкнулося: *все упирається в апетити капіталу і обмеженість кінцевого попиту.*

Хто ж насправді вже зараз отримує дивіденди від ЦЕ? У побудові ЦО (ЦЕ у ширшому трактуванні) вирішальна роль належить компаніям високих технологій. Це розробники комп'ютерів, програмного забезпечення, штучного інтелекту, компанії в галузі інтернету та інших електронних комунікацій, нанотехнологій, роботобудування, електроніки і т. п.

Одним з головних доповідей Світового банку (СБ) в серії «Світовий розвиток» за 2016 р. став звіт про стан цифрової економіки в світі під назвою «*Цифрові дивіденди*». У ньому зазначено, що станом на 2011 р. середня по країнах ОЕСР питома вага ЦЕ у ВВП склала 6 %. Лідером виявилася Ірландія з 12 %. За нею слідували (у відсотках ВВП): Південна Корея – 9,5; Японія – 8,0; Швейцарія – 7,5; Великобританія – 7,5; США – 7,2 [62].

Однак, в економічно розвинених країнах внесок ІКТ у підвищення темпів економічного зростання поки вкрай скромний. За даними доповіді, в період 1995-99 рр. внесок всієї ЦЕ в економічне зростання розвинених країн був еквівалентний 3 % ВВП; у період 2005-09 рр. – 1,0 %; у період 2010-2014 рр. – 1,8 %. І головне – основна частина цього внеску припадає на зростання капіталізації компаній сектора ІКТ. Приблизно 20 % усього приросту ВВП, який був обумовлений ЦЕ в період з 1995-2014 рр., забезпечувалося тими галузями і компаніями, які були споживачами ІКТ.

Таким чином, основні дивіденди від ЦЕ отримує не суспільство, а ІТ-компанії, перш за все, американські. За даними СБ, вісім з 14 найбільших у світі високотехнологічних компаній знаходяться в США. А внесок цифрової економіки у ВВП США, оцінений в 7 % ВВП, – сукупна капіталізація розкручених гігантів сектора ІКТ [98, с. 51].

Інший напрямок цифровізації, який також добре проглядається – це *використання нових технологій для управління великими групами людей.* Це добре видно на прикладі Китаю. Експерти відзначають, що процес активної трансформації традиційної економіки в цифрову спостерігається в Китаї. Масштаби ЦЕ Китаю в 2015 р. оцінювалися в 14 % ВВП країни [98, с. 34]. У зв'язку з оцінкою наслідків цифровізації суспільства важливо розглянути один з цікавих аспектів ЦЕ Китаю. Мова йде про те, що *влада*

Китаю хоче контролювати і використовувати ЦЕ в своїх економічних і політичних цілях.

Так, з 2020 р. в Китаї передбачається запустити так звану «Систему соціального кредиту», яка з 2014 р. проходить апробацію в декількох регіонах країни. Мова йде про систему *соціальних рейтингових оцінок*, які повинен отримувати кожен китайський громадянин. Партійно-державне керівництво КНР планує організувати *моніторинг поведінки китайців* у різних сферах життя і налагодити централізований збір, зберігання і обробку вихідної інформації. *За «хорошу поведінку» громадяни будуть отримувати бали, за «погану поведінку» бали будуть віднімати.*

Владу цікавить поведінка громадян у суспільно-партійному житті, за місцем роботи і проживання, також поведінка в сім'ї, за кордоном і т. п. Велика увага буде приділятися тому, як поводить себе китайський громадянин у сфері ринкових відносин, що він купує, на що (крім товарів) витрачає гроші, наскільки акуратно виконує свої зобов'язання за взятими кредитами і т. д. В залежності від одержуваних оцінок громадянин матиме заохочення чи, навпаки, покарання.

У вересні 2016 р. уряд КНР опублікував уточнений *перелік санкцій, яким будуть піддаватися володарі низьких рейтингів*: заборона на роботу в держустановах; відмова в соцзабезпеченні; особливо ретельний огляд на митниці; заборона на заняття керівних посад в харчовій і фармацевтичній промисловості; відмова в авіаквитках і спальному місці в нічних поїздах; відмова в місцях в люксових готелях та ресторанах; заборона на навчання дітей в дорогих приватних школах.

На кожного громадянина буде заведено електронне дос'є. І значна частина інформації буде надходити в ці дос'є з сектора ЦЕ. Уряд планує інтегрувати електронну базу даних «Системи соціального кредиту» з цифровими мережами китайської економіки [98, с. 41].

Створити «Систему соціального кредиту» уряду допомагають вісім приватних компаній, серед яких *Alibaba. Alibaba Group – ТНК*, яка прагне поставити під свій контроль світову електронну торгівлю. Через її торговельну площадку проходить близько 400 млн клієнтів на місяць. *Alibaba* використовує власну систему рейтингу *Sesame Credit*, при цьому принципи оцінки та стимулювання клієнтів в рамках *Sesame Credit* у цілому збігаються з офіційними підходами до «Системи соціального кредиту». Зокрема, *високий рейтинг Sesame Credit дозволяє клієнтам орендувати автомобілі і велосипеди без застави, потрапляти до лікаря без черги, отримувати кредити під менший відсоток і т. п.*

Деякі експерти вважають, що в Китаї протягом найближчого десятиліття може бути створений єдиний державно-корпоративний «електронний ковпак», під яким буде півтора мільярди людей [98, с. 42].

Таким чином, ми спостерігаємо *дуже спотворене уявлення про роль ІКТ у розвитку економіки і суспільства*, подолання кризи та можливості їх масштабного застосування у сфері реального виробництва в соціально-економічній ситуації, що склалась.

Ці спотворені уявлення стосуються і фінансової сфери. Зупинимося на питанні впровадження технологій ІКТ або фінансових технологій (ФТ) у сферу фінансів.

18.3. Трансформація фінансової сфери під впливом ІКТ. Цифрова платформа посткапіталізму

Сьогодні відбувається процес руйнування традиційної фінансової системи. За своїм характером (лихварським, спекулятивним) вона деструктивна, але тривалий час її існування було пов'язано з продуманим механізмом. Однак, після світової кризи 2007-2008 рр., система дала суттєві тріщини і ті заходи, які вживалися (в т. ч. програми кількісного пом'якшення) не дали позитивного ефекту.

В результаті *фінансово-банківський світ увійшов у смугу низьких відсоткових ставок, аж до встановлення негативного відсотка за депозитними операціями*, коли не банк, а клієнт платить гроші за розміщення грошей на рахунок (це також вказує на те, що існуюча система, побудована на лихварстві, вичерпала себе). Негативні відсоткові ставки за депозитами встановили Центробанки деяких країн (Швеція, Данія, Японія), Європейський ЦБ, а за ними і комерційні банки ряду країн. Причиною такого явища стало *«перевиробництво» грошей* (в т. ч. програми кількісного пом'якшення). Як наслідок, в Європі намітився відтік клієнтів з банків в готівкові гроші і пошук альтернативних варіантів вкладень.

Цією ситуацією скористалися ІТ-компанії, розробники фінансових технологій (ФТ), які стали пропонувати фізичним та юридичним особам нові фінансові інструменти, серед яких особливе місце зайняли *«криптовалюти»*.

За оцінками експертів, *ФТ, які розробляються компаніями сектора ІКТ, вже найближчим часом можуть істотно змінити традиційну фінансову систему.* Це, зокрема, відзначають експерти міжнародної аудиторської та консалтингової компанії PricewaterhouseCoopers (PwC) у доповіді *«Розмивання кордонів: Як компанії сегмента FinTech впливають на сектор фінансових послуг. Всесвітній огляд сегмента FinTech в 2016 році»* [161]. У доповіді зазначені такі тенденції:

- стрімке збільшення обсягу фінансових стартапів (інноваційних технологічних проєктів) у сегменті ФТ і розвиток відповідного ринку. Так, якщо в 2014 р. в цьому сегменті було вкладено 5,6 млрд дол., то в 2015 р. - 12,2 млрд дол.;

- значні зміни під впливом ФТ в чотирьох основних секторах фінансових послуг: банківське обслуговування, грошові перекази та платежі; управління активами і приватним капіталом; страхування;

- еволюційний стрибок у галузі технологій оптимізації бізнес-процесів у вигляді створення *технології блокчейн*, що може поступово привести до того, що зі світу фінансів і економіки в цілому зникне такий

ключовий інститут, як «посередник» (а банки відносяться саме до фінансових посередників);

- смерть (в результаті впровадження нових ФТ) традиційної сфери фінансових послуг і перехід до 2020 р. значного обсягу ринку цих послуг під контроль ІТ-компаній.

За оцінками, наведеними у доповіді до 2020 р., понад 20 % бізнесу в галузі фінансових послуг у зв'язку з впливом сегмента FinTech буде піддаватися ризику, тобто може збанкрутувати.

Інші банки та інші компанії фінансового сектора будуть зазнавати суттєвих втрат (в цьому впевнені 95 % опитаних банкірів). У той же час компанії сектора ФТ впевнені, що зможуть перетягнути на себе приблизно 1/3 традиційного бізнесу фінансового сектора економіки (роздрібні банківські послуги, перекази та платежі, страхування).

Одним з найбільш відомих проектів компаній ФТ став запуск «криптовалюти» біткоїн.

Що стосується «криптовалюти» (КВ) або приватних цифрових «грошей» (ПЦГ), то відносно цих фінансових інструментів зараз поширено більше міфів, ніж правди. Насправді сама назва КВ містить в собі відразу два міфи.

Слово «криптовалюта» складається з двох частин: «крипто» і «валюта». «Крипто» (від грецького «kryptos») означає «секрет», «таємниця». Друга частина слова – «валюта», тобто іноземні гроші по відношенню до даної держави.

Але, по-перше, КВ (у т. ч. біткоїн) грошима не є. Гроші – це товар, або якийсь знак, що використовується як міра вартості (з допомогою грошей визначаються ціни на товари, послуги, активи). При золотому стандарті гроші були товаром, зараз це – фідучіарні гроші (гроші, номінальна вартість яких встановлюється та гарантується державою незалежно від вартості матеріалу, з якого гроші виготовлені). Але вони мають здатність вимірювати вартість, хоча сучасні валюти погано виконують цю функцію.

КВ – інше. На старті біткоїна в 2009 р. при його обміні на американський долар одна монета коштувала соті частки centa. У 2013 р. він вперше пробив планку в 1000 дол. До середини 2017 р. вже 3000 дол. Якщо купівельна здатність біткоїна змінюється з такою космічною швидкістю, це не можна називати грошима [99]. Крім того, гроші для того, щоб вони не втратили своєї вартості, повинні бути забезпечені реальними цінностями (товарами, ресурсами) і їх випуск та обіг повинні контролюватися державою. А чим забезпечена КВ і хто контролює її випуск?

Ця «валюта» з'являється мовби з нічого. Одним із способів її видобутку є майнінг. Сьогодні центри такого видобутку – «дата-центри» оснащені потужним обладнанням і вимагають великих затрат (в т.ч. споживання електроенергії), володіють ними великі фірми, а не любителі-одинаки. Наприклад, найбільшим дата-центром володіє інтернет-

компанія *Amazon.com*, його площа дорівнює 10,8 тис. м², а оціночна вартість – 100 млн дол. [98, с. 146].

Так само сумнівно, щоб КВ виконувала такі грошові функції, як «засіб обміну» і «засіб платежу». Більша частина всіх операцій з використанням КВ – обмін на інші валюти. А враховуючи різкі коливання курсу КВ, можна припустити, що це операції спекулятивного характеру [99].

По-друге, анонімність емітента та захист нових «грошей» також спірні. Вже зараз розроблені нові квантові комп'ютери, які можуть розсекретити будь-які криптографічні записи. А анонімність угод з такою «валютою» порушується відразу ж при неминучому її виході з мережі – у світ реальних грошей і реальних товарів.

Багато фахівців роблять висновок про КВ або ПЦГ як про черговий інструмент фінансових спекуляцій.

Піраміда біткоіна недовговічна, як і будь-яка фінансова піраміда, в т. ч. й тому, що випуск монет обмежений – гранична кількість їх становить 21 млн, а вже у 2016 р. в системі було в обігу понад 14 млн монет (2/3) ліміту [98, с. 145]. Але самі спекулятивні операції завдають шкоди не тільки учасникам нижніх поверхів піраміди, але й економіці в цілому, ще більше ослаблюючи її.

ПЦГ мають ще одну особливість, яка вкрай негативно впливає на економіку. Це те, що їх створення, обіг та використання знаходиться поза сферою контролю з боку грошової влади національної держави. Доступ до інформації про грошові транзакції мають тільки учасники мережі ПЦГ. Крім того, сама мережа не має національних кордонів. Таким чином ПЦГ підривають монополію Центробанків на емісію і монополію законних національних грошей.

Деструктивність ПЦГ проявляється і в тому, що зараз вони в основному обслуговують кримінальний бізнес. Так, віртуальний цифровий магазин «Шовковий шлях», який був відкритий в 2011 р. для торгівлі за біткоіни, обслуговував протягом майже двох з половиною років наркоторгівлю та інші незаконні угоди, поки не був викритий ФБР. Крім того, все частіше терористи, хакери висувають грошові ультиматуми у вигляді сум, виражених в біткоінах. Хакерським атакам піддаються й самі біржі, які працюють з ПЦГ.

І нарешті, ПЦГ, як і будь-який, особливо новий і розрекламований спекулятивний інструмент, негативно впливає на свідомість певної частини суспільства, схильної до добування швидких грошей. В умовах падіння життєвого рівня населення, недовіри до національної валюти купівля біткоінів може спокусити і звичайну людину з відсутністю фундаментальних знань у галузі економіки і схильну до впливу.

Таким чином, добре розкручена спекуляція з ПЦГ підриває як економічну, так і соціально-психологічну безпеку держави. Але на цьому історія з ПЦГ не закінчується.

Справа в тому, що *біткоїн можна розглядати і як пробний проект, спрямований на створення світової цифрової валюти – нових грошей, які будуть мати порівняно зі старими змінні функції.*

Паралельно слід зауважити, що найбільш правдоподібною є *версія про те, що сам проект «біткоїна» був розроблений великою групою проектувальників (а зовсім не однією людиною) ІТ-бізнесу на замовлення і під контролем спецслужб США, а можливо, і головних акціонерів ФРС.*

Як ми відзначали, *ІТ-бізнес має намір витіснити банки і замінити їх у ролі тих, хто управляє не тільки фінансами, але світовою економікою в цілому. "Banks — no, banking — yes" (банкам — ні, банківське обслуговування — звичайно), так ще в 90-х рр. ХХ ст. говорив Білл Гейтс. Але проблема не тільки в бізнесі.*

Зараз етап апробації проекту завершується (він пройшов стадію легалізації). Тепер до проекту підключаються банки, які не хочуть втрачати своїх позицій, і починається *етап створення приватних банківських і національних цифрових валют.*

Центробанки і комерційні банки змінюють своє ставлення до цифрової валюти і тепер вважають, що єдина можливість зберегти свої позиції у світі грошей – стати монополістами в сфері цифрових грошей.

Найбільш розробленим проектом у сфері цифрової валюти сьогодні є *проект чотирьох найбільших світових банків UBS (Швейцарія), Deutsche Bank (Німеччина), Santander (Іспанія) і BNY Mellon (США), започаткований влітку 2016 р. В 2017 р. до цього проекту приєдналися шість інших найбільших банків Barclays, HSBC (Великобританія), Credit Suisse (Швейцарія), Canadian Imperial Bank of Commerce (Канада), MUFG (Японія) і State Street (США) [144]. Але це приватна валюта, створенням якої стали займатися й інші найбільші комерційні банки світу.*

В цифрову гонку включаються і Центробанки. Про створення національної цифрової валюти заявили керівники ЦБ Великобританії, Канади, Данії, Швеції, Нідерландів [98, с. 126]. А першим у світі ЦБ з власною цифровою валютою, судячи з усього, стане Народний Банк Китаю, який уже протестував її перший випуск.

У висновку до аналізу ситуації з цифровими технологіями необхідно відповісти на ключове питання: *як введення таких технологій, у т.ч. у фінансовій сфері, змінить ситуацію в економіці?*

Фінансова сфера – це кровоносна система економіки, яка повинна забезпечити її нормальне функціонування, у т. ч. розвиток на основі інноваційних технологій реального сектора та задоволення на цій основі потреб населення держави. Виконання цього завдання передусім залежить від того, під чийм контролем знаходиться фінансова система держави і за якими правилами вона діє.

Якщо вона буде перебувати під повним контролем моральної та професійної влади національної держави, яка в т. ч. буде кваліфіковано управляти грошовою масою, кредитними і валютними операціями,

забезпечуючи потреби народного господарства, а також буде гарантувати своїм громадянам дотримання їхніх прав, то економіка може розвиватися.

Щодо введення так званих *«цифрових грошей»*, то як ми з'ясували, за своєю природою вони не є грошима. Цей *новий фінансовий інструмент* виконує інші функції. І повністю наслідки введення його як *«національних грошей»* поки що невідомі. Одним з таких наслідків може стати *тотальний соціальний контроль населення*, іншим - *стисання зайвої грошової маси*, яка у величезних розмірах накопичилася у світовій економіці. В результаті у *виграші* будуть тільки *кінцеві бенефіціари введення нових «грошей»*, їх господарі.

Що стосується інших напрямів введення цифрових технологій в економіку, щоб ці технології принесли користь суспільству, *існуюча модель економіки (по суті, хрестатистика) і влади повинна бути змінена*.

Економіка має служити всьому суспільству, а не окремій групі осіб, творити, а не руйнувати. Влада має служити своєму народові, бути моральною і професійною.

В існуючій моделі економіки введення цифрових технологій не вирішить проблему розвитку реального виробництва, ліквідації соціальної нерівності, ін., оскільки грошова влада, забезпечена новими технологіями, так само буде переслідувати дві основні мети – прибуток і владу.

У такому посткапіталізмі залишиться невирішеною глобальна проблема нестачі найважливіших ресурсів (прісна вода, енергетичні ресурси та ін.) з урахуванням зростання населення планети та їх високого рівня споживання корпораціями. А оскільки мета максимізації прибутку нових капіталістів залишиться, потрібно буде забезпечити функціонування глобального світового ринку і ліквідувати самотійне національне виробництво.

Зв'язати брак ресурсів та забезпечення гарантованого без конкуренції збуту вироблених ТНК товарів і послуг можна тільки при повному контролі переважної частини населення світу. Платформу для цього і створює введення цифрової валюти та інших ІКТ, що дозволяють збирати, аналізувати і контролювати інформацію про кожного члена нового цифрового суспільства, про всі процеси, що відбуваються в економіці – від видобутку ресурсів, виготовлення товарів та послуг, до їх кінцевого споживання. Тобто впровадження цих технологій – останній технічний етап для побудови посткапіталістичної моделі розподільної економіки і тоталітарного суспільства.

Головною ж умовою залишається воля і бажання самих людей жити в такому суспільстві, де будуть нав'язуватися не тільки товари і послуги, але спосіб життя і цінності.

Висновок. Таким чином, в цій темі ми розглянули такі явища, як «цифрова економіка» та «цифрове суспільство». Ми показали, що, з точки зору класичного розуміння економіки, слід говорити не про розвиток цифрової економіки, а про *розвиток цифрового сектора економіки*.

Позитивні наслідки впровадження цифрових технологій в економіку можливі тільки при керуванні цим процесом з боку держави при наявності моральної та професійної влади, в т. ч. спроможної вибудувати незалежну фінансово-інвестиційну політику.

Нинішній кризовий стан економіки, зростаючі соціальні проблеми унеможливають державні інвестиції в цифровий сектор навіть для розвинених західних економік. Розвитком та інвестуванням сектора займаються великі приватні ІТ-компанії та ТНК, що переслідують мету вигоди і влади, як економічної, так і політичної, в т. ч. на світовому рівні.

Введення цифрових технологій вже зараз показує негативні тенденції: зростання фінансових спекуляцій і підрив національних економік, їх фінансових систем; розвиток кримінального бізнесу; деструктивний вплив на свідомість населення; збільшення контролю і керуваності суспільством.

В перспективі при зростанні моральної та інтелектуальної деградації влади і суспільства це забезпечить перехід до посткапіталістичної моделі розподільної економіки і тоталітарного суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Які визначення цифрової економіки та цифрового суспільства існують?
2. Чому з позиції класичної економіки термін «цифрова економіка» неприйнятний?
3. Які напрями впровадження ІТ-технологій в економіку існують і які розвиваються найбільш швидко?
4. Хто і чому отримує основні дивіденди від впровадження ІТ-технологій в економіку?
5. Які зміни відбуваються у фінансовій сфері під впливом впровадження нових фінансових технологій?
6. Чи є біткоїн криптовалютою? Чому?
7. У чому виявляється деструктивний вплив приватних цифрових грошей на національну економіку?
8. Охарактеризуйте сучасну ситуацію з розвитком проектів цифрових грошей.
9. У чому полягає небезпека впровадження цифрових грошей в сучасному суспільстві за існуючої моделі економіки та влади?

Питання для обговорення

1. Які напрями впровадження цифрових технологій є найбільш загрозливими для національної економіки та суспільства? Чому?
2. Які напрями впровадження цифрових технологій є найбільш перспективними для бізнесу? Які дивіденди отримує від цього суспільство?

3. Які напрями впровадження цифрових технологій є найбільш перспективними для національної держави? Чому?
4. Які умови необхідні для розвитку 4.0 індустрії?
5. Яким чином використовують цифрові технології в Китаї? Які можуть бути наслідки такого використання для суспільства та особистості?
6. Як пов'язані між собою проекти цифровізації економіки та суспільства і перехід до посткапіталізму? Чи маємо ми можливості уникнути такого сценарію розвитку подій? Як?

Теми рефератів

1. Індустрія 4.0 і можливості її розвитку в західних країнах.
2. Індустрія 4.0 і можливості її розвитку в Україні.
3. Наслідки четвертої технологічної революції.
4. Зміни у фінансовій сфері національної держави під впливом впровадження нових фінансових технологій.
5. Електронний бізнес: сутність, переваги, недоліки, вплив на економіку та суспільства.
6. Розвиток цифрового сектора економіки в Україні.
7. Розвиток цифрового сектора економіки у світі.
8. Сучасні проекти цифрових грошей у світі (найбільші приватні та державні проекти).
9. Розвиток проекту цифровізації економіки та суспільства в Україні: аналіз, загрози, позитивні перспективи.

Література [62, 98, 99, 144, 161, 172, 218].

19. АЛЬТЕРНАТИВА КАПІТАЛІЗМУ – МОДЕЛЬ БАГАТОУКЛАДНОЇ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

19.1. Умови створення моделі багатукладної духовно-моральної економіки

Отже, капіталізм (ринкова економіка) в сучасній модифікації представлений на світовій економічній арені як віртуальна світова економіка, за своєю духовною і економічною природою є вкрай агресивною, неефективною, кризогенною системою, приреченою на смерть. Чи існує альтернатива цій системі? Так, вона існує.

Наведемо її основні характеристики і умови втілення в життя.

З точки зору *аксіологічної* - це модель духовно-моральної економіки, характеристики якої ми вивчали у відповідній темі.

З точки зору *соціально-економічної* – це багатукладна економіка (до речі, на ній наполягав Д. І. Менделєєв), в якій будуть домінувати державний, муніципальний, кооперативний і сімейно-трудова уклади, і буде наявний ринковий (дрібний, середній, великий) бізнес, заснований на приватній власності.

В цілому уклад – це моральні, ідеологічні підвалини життя; усталений порядок, що склався, устрій життя, побуту.

Стосовно економіки *економічний уклад можна визначити як усталений порядок ведення господарства (управління господарством), підвалини (правила, принципи) відносин між людьми, що склалися в процесі господарювання, які залежать від ціннісних засад суспільства, а також домінуючої форми власності.*

Державний уклад розвивається на основі державних підприємств і організацій, а також на основі державних ресурсів (фінансових, мінеральних, земельних, нерухомості). Провідна форма власності, яка визначає економічні відносини - державна. Державі належить переважна роль в управлінні національним господарством.

Муніципальний уклад бере за основу відносини, які складаються на рівні підприємств або організацій соціальної, комунальної сфер. Для здійснення своєї діяльності суб'єкти таких відносин мають в розпорядженні фінансове, земельне та інше майно. Воно віднесено до муніципальної власності [124].

Кооперативний уклад – під цим розуміється функціонування господарства на засадах об'єднання (кооперації) господарюючих суб'єктів в різних сферах економіки (промислові, сільськогосподарські, кредитні, споживчі кооперативи). Провідна форма власності – колективна (кооперативна).

Сімейно-трудова уклад – базується на сімейно-трудова господарстві, основною господарською одиницею виступає трудова сім'я. Провідна форма власності – сімейно-трудова (вид приватної власності). Прикладом є сучасні фермерські господарства.

Таким чином, в економіці будуть наявні підприємства як суспільної форми власності (державна, муніципальна, кооперативна), так і приватної (індивідуальна, індивідуально-трудова, партнерська, акціонерна).

Ціннісні (моральні) засади господарювання повинні базуватися на традиційних цінностях нашої цивілізації, перш за все православ'я. Вони і будуть визначати специфіку господарських відносин між людьми.

Для створення альтернативної моделі необхідно:

1. *Створення критичного управлінського потенціалу* – управлінців, духовної та інтелектуальної еліти суспільства, які є реальними носіями духовно-моральних (православних для нашої цивілізації) цінностей, володіють високим професіоналізмом, готові реалізувати таку модель господарювання;

2. *Зміна свідомості більшості суспільства* в рамках ключової країни православної цивілізації і прищеплення навичок ефективного господарювання на основі православних цінностей, що вимагає відповідних змін в системах виховання, освіти і ЗМІ;

3. *Підпорядкування фінансової сфери національній державі*, принципам служіння інтересам суспільства і економіки і її жорсткий контроль;

4. Використання в організації народного господарства країни *основних принципів організації сімейного трудового господарства*;

5. Зміни принципів управління державою і господарством, створення системи *духовно-морального управління*.

Головна зміна, яка тільки й може покласти початок іншим – це зміна в самих людях. Це розвиток духовної культури, моральності, інтелекту, професіоналізму.

Для того щоб відродити економіку, потрібно змінювати систему управління і систему освіти, а її може змінити тільки людина, людина, яка захоче змінитися сама.

Капіталістичний світ, в якому ми поки живемо, тримається на грошах, владі і конкуренції, конкуренції не тільки за ресурси, а й за людину. Конкурентну боротьбу з антисистемою можна виграти тільки на основі духовної та інтелектуальної мобілізації, оскільки будь-яка соціально-економічна система ґрунтується на духовній основі. Битву виграє не той, у кого більше матеріальних ресурсів, а у кого сильніше дух і розум (згадаймо біблійну історію про Давида і Голіафа, яка вічно повторюється в житті різних суспільств і людей). Людина, яка прагне до вічних і створюючих цінностей (любові до Бога, людей, Батьківщини), що розвиває себе в духовному і професійному векторах і отримує якісні знання і необхідні навички, здатна побудувати систему, яка стане альтернативою вмираючому капіталізму.

Нам потрібно повернутися до цінностей своєї віри і культури, збудувавши в цих ціннісних координатах модель морального господарювання. У зв'язку з цим важливо творчо осмислити особливості, досвід і досягнення тієї соціально-економічної моделі, яка існувала в умовах православної цивілізації, показавши її ефективність.

19.2. Ефективність православної соціально-економічної моделі господарювання

Нагадаємо основні ціннісні характеристики православної соціально-економічної моделі.

Головними цінностями культури православної цивілізації були Бог, Вітчизна, ближній, любов, віра, надія.

Людина сприймалася як образ Божий, а *економіка* – як домобудівництво, службова по відношенню до суспільства і людини сфера.

Праця сприймалася як чеснота, творчість, засіб служіння Батьківщині, ближнім, спосіб перетворення світу. *Багатство і влада* – як відповідальність перед Богом і людьми.

Модель господарювання, що склалася в православної цивілізації, давала зразки економічно достатнього, соціально-ефективного, морального господарювання, спрямованого на всебічний розвиток людини (в триєдності дух, душа, тіло).

Ефективність даної моделі довести нелегко. Причин кілька. По-перше, в основному ця модель в дії - історичний досвід минулого. Сучасна СЕС аморальна і приклади господарювання на основі православних цінностей в основному можливі лише на рівні сімейної або монастирської економіки.

При цьому потрібно розуміти, що ідеал моделі на практиці завжди було здійснити важко. *Економіка - це зона підвищеної моральної відповідальності:* дохідна, прибуткова діяльність і дотримання моральних норм для людини часто стають випробуванням.

По-друге, сучасний досвід морального господарювання тиражують рідко.

По-третє, для оцінки моделі потрібно застосовувати не ті критерії, які прийняті для оцінки західної моделі – капіталізму, а інші (духовно-моральні, соціальні, гуманні, екологічні та економічні). *Розглянемо історичні приклади ефективності цієї моделі.* Це: досвід монастирського господарювання, результати діяльності артілей і трудових братств, результати, досвід діяльності купців і підприємців, в т.ч. розвиток благодійності.

Ефективність монастирського господарювання

Що стосується прикладів ефективного монастирського господарювання, то їх дуже багато. Так, С. М. Булгаков підкреслював, що *культуру і господарство середньовічної Європи створили саме монастирі.* Ченці освоювали непрохідні землі, створювали монастирі як центри духовного, культурного і господарського життя, навколо яких селилися мирські люди. Так створювалися поселення і міста. Процвітання монастирів було пов'язано і з духовним подвижництвом, і з величезними труднощами ченців, і з розкриттям творчого потенціалу тих, що

працювали на славу Божу і для ближніх. Часто монастирі ставали духовним, культурним і господарським оплотом мирян завдяки своїм ігуменам і подвижникам з братії.

Як один з яскравих прикладів ефективності монастирського господарювання можна навести *Соловецький монастир*. До середини XVI ст. монастир був досить скромною обителлю з дерев'яними церковними, житловими і господарськими будівлями. У 1548 р. ігуменом монастиря став талановитий і діяльний *Пилип* (майбутній святий Пилип, митрополит Московський). Він народився в 1507 р. в боярській сім'ї Количевих, наближеній до двору Івана Грозного. З юного віку відчувши тягу до чернечого життя, майбутній святий таємно залишив рідну домівку, а в 1537 р. прийняв чернечий постриг у Соловецькому монастирі з ім'ям Пилип. Ставши ігуменом монастиря, він, крім духовного життя і наставництва, активно займається господарським благоустроєм.

Клімат на Соловецькому острові був досить суворим і організація господарського життя була пов'язана з багатьма труднощами, *часто мова йшла не про ефективність, а про забезпечення виживання*. Проте, з ініціативи нового ігумена, дерев'яні споруди монастирських споруд замінюються на кам'яні, для чого вибудовується цегляний завод, для забезпечення пересування по острову проводяться дороги в різних напрямках, в ліси острова запускають лапландських оленів. Крім того, монастирська братія осушує болото і будує водяний млин, з'єднує каналами 52 малих соловецьких острови завдяки чому на острові поліпшується клімат. Будівництво каналів, крім того, покращує водопостачання і пересування на легких судах і човнах (ці канали діють і зараз). Влаштовується при монастирі і лікарня [111].

Для вирішення "продовольчої програми" на острові Велика Муксалма створюються пасовища і скотний двір, а на узбережжі поблизу монастиря влаштовуються великі штучні ставки-садки для розведення і утримання морської риби.

У 1548 р. царською грамотою монастирю було дозволено вести безмитну торгівлю сіллю на 10 тис. пудів на рік. Сіль стала основним джерелом доходу монастиря. В цілому ігумен Пилип (до свого покликання на кафедру митрополита в Москву) керував монастирем вісімнадцять років, перетворивши його за ці роки на один з найбільших на Півночі.

Центром монастирського життя на *заході України* була *Почаївська лавра*. *Архієпископ Антоній (Храповицький)*, будучи волинським архієпископом, заснував при Почаївській Лаврі банк, який видавав малоросійським селянам підйомні кредити і вивів мільйони селян з-під економічної залежності від фінансово сильних діаспор, зробивши Волинь зоною процвітання і політичної стабільності. Без благословення почаївських духівників жоден кандидат в краї не міг потрапити в Державну Думу Росії. Екстремістів, як правих, так і лівих, в області не було, оскільки була знищена основа для їх існування. А просвітницька

робота серед населення була величезною – тираж "Почаївських листків" перевищував 2 млн [111].

Розвиток соціального підприємництва

В кінці XIX – на початку XX ст. в Росії, Україні набула поширення особлива форма благодійності, яка набагато пізніше, в середині XX ст., на Заході стала називатися *соціальним підприємництвом* (хоча, західне соціальне підприємництво відрізняється від тієї форми, яка існувала в Росії). Це організація так званих *Будинків працьовитості*, які створювалися з метою залучення жебраків і взагалі соціально незахищених категорій населення до праці, надання їм іншої благодійної допомоги (надання ночівлі, їжі і духовної допомоги, початкової і професійної освіти).

Вперше в Росії Будинок працьовитості з'явився в Кронштадті з ініціативи о. Іоанна Кронштадтського (Сергієва). Отець Іоанн, спостерігаючи за життям населення Кронштадта, прийшов до думки про те, що людям, які потрапили у скрутне становище, потрібно надавати не просто благодійну, а й трудову допомогу, оскільки бідність і злидні часто були пов'язані з відсутністю роботи: «Даси голодному рибу – нагодуєш його на один день, даси вудку – допоможеш йому прогодувати себе самому» [181].

Широка громадськість і Кронштадтська міська дума відгукнулися на заклик о. Іоанна створити цю установу. Відкриття Будинку працьовитості відбулося 12 жовтня 1882 р. В ньому, за словами І. К. Сурського, «безробітні люди могли б заробити собі денну їжу, нічліг і трохи грошей». Крім ремісничих майстерень, тут, наприклад, розміщувалася народна їдальня, в якій за невелику плату відпускалися обіди, а в святкові дні влаштовувалися безкоштовні трапези на кілька сот людей. Тим, хто не міг утримувати себе власною працею, видавалася грошова допомога, загальна сума якої на рік становила кілька тисяч рублів [181].

До прийому хворих була готова безкоштовна амбулаторна лікарня. Діяв нічний притулок (в 1911 р. там отримали нічліг 32 403 особи, більше половини з них – безкоштовно).

Безкоштовним було і навчання в діючому при Будинку працьовитості початковому народному училищі на 300 місць; для всіх бажаючих були відкриті дитяча бібліотека та народна читальня, малярські класи, недільна школа [181].

У Будинку працьовитості працювали притулок для хлопчиків і дівчаток і місце денного перебування для дітей - по суті, один з перших в Росії дитячих садків з яслами. Більш того, влітку малюків для поправки здоров'я відвозили на відпочинок в спеціально побудований заміський будинок.

Протягом року на різних роботах в кронштадтському Будинку працьовитості було зайнято до 25 тисяч людей. Чоловіки могли отримати роботу в конопельноскубальному цеху, де займалися переробкою старих

корабельних канатів, в майстерні з виготовлення картузів. Діяла і шевська майстерня, в якій до того ж для хлопчиків було організовано навчання ремесла. Жінки займалися вишиванням, працювали в білошвейній майстерні, навіть займалися пошиттям модної сукні. Вечорами для жінок і дівчат проводилося професійне навчання рукоділля, була відкрита школа крою та шиття [181].

Продукція, вироблена в майстернях Будинку працьовитості, продавалася в крамницях і на ринках, де користувалася стійким попитом.

Будинок працьовитості став новою моделлю благодійної установи, який поєднував відомі (традиційні) форми благодійності (допомоги нужденним) з працевлаштуванням і навчально-виховною діяльністю.

До 1898 р. в Росії налічувалося 130 Будинків працьовитості, в т. ч. такі будинки існували в Києві, Полтаві, Херсоні, Чернігові [181].

Одним з найбільш яскравих, цілісних прикладів суті, особливостей і результатів православної соціально-економічної системи, яка існувала на мезорівні, є діяльність *Трудового Братства М. М. Неплюєва*.

М. М. Неплюєв (1851-1908) походив з відомого роду дворян Количевих. Він мав юридичну освіту та працював у дипломатичному корпусі закордоном. По закінченні дипломатичної кар'єри він повернувся до рідного маєтку та вирішив зайнятись господарською діяльністю, підіймаючи сільське господарство рідної землі та покращуючи життя селян.

М. М. Неплюєв вирішив збудувати господарство, в якому б поєднувались принципи християнського життя та найновіші досягнення аграрної та інших галузей науки, техніки та технологій. Тому своє господарювання він почав із вивчення аграрної науки у Петербурзі та вивчення творів святоотцівської спадщини. Потім *М. М. Неплюєв* створив аграрну школу для своїх селян, а через деякий час братство, що виросло з часом з трьох учнів школи до майже півтори тисячі осіб [130].

Господарювали спільно на основі православних принципів, а також якнайкращих методів і технологій господарювання. *Власність була спільною; все своє майно: 18 тис. десятин землі, декілька заводів, величезні сади М. М. Неплюєв передав братству. Частину загального прибутку М. М. Неплюєв ділив між членами братства і клав їм на особові рахунки. Нікого не тримали силою, людина могла залишити общину, узявши з собою зароблені за весь період гроші.*

Сам *М. М. Неплюєв* говорив про єдине – виключно *сотеріологічне завдання общини*: вона потрібна для того, щоб разом, спільно, допомагаючи один одному, рятувати свої душі.

Трудове братство, або сільськогосподарська артіль *М. М. Неплюєва*, за сучасною термінологією – це велике господарське об'єднання, до складу братства у різні часи його розвитку входило у середньому від 500 до 1500 осіб.

Взагалі воно проіснувало 40 років (1889-1929) протягом двох соціальних епох у Глухівському повіті (теперішня північ Сумської області) [119, с. 3]. Братство і донині дивує нас реальним прикладом впливу духовно-моральних принципів православ'я на надзвичайні соціально-економічні успіхи; *досягненням цілісної ефективності діяльності соціально-економічної системи (духовної, соціальної, гуманної, інтелектуальної, екологічної, базової, економічної).*

Ефективність використання праці та капіталу у межах Братства була набагато вище, ніж за його межами (наприклад, використання десятипільного сівобігу у рослинництві дозволяло досягати підвищення врожайності у 2,5 рази вище, ніж у середньому по губернії) [119, с. 9].

Після смерті в 1908 р. М. М. Неплюєва община проіснувала ще 20 років. *Більшовики використовували досвід господарства для агітації, як приклад комуністичного господарювання, поки не розібралися, що община створена на православній основі.*

У 1929 р. перед тим, як її було знищено у процесі колективізації, сільськогосподарська артіль М. М. Неплюєва мала:

- розвинуту агрокультуру,
- міцну господарську інфраструктуру, у тому числі рільництво (1000 га) з використанням новітньої на той час техніки (артіль мала сім тракторів у той час, коли масове виробництво тракторів у США почалося з 1917 р., а у СРСР тільки починалось виробництво перших тракторів);

- луківництво (160 га), бджільництво (50 вуликів), тваринництво, садівництво (87 га), лісове господарство (330 га);

- міцне селекційне господарство (при тому, що промислова селекція рослин стала розвиватись у світі та Росії з 1890 р., а перші селекційні станції в СРСР були зареєстровані тільки у 1920 р.);

- лісопильний завод, цегляний завод (продуктивністю в 25 тис. шт. на добу), млин, торфорозробки, заводи (виноробний і з переробки продукції тваринництва), індустріальні майстерні (ковальсько-слюсарну, теслярську, столярну, шевську);

- телефонну мережу (перша у світі телефонна станція була збудована у 1878 р. у США, телефонна станція у Києві – у 1886 р.; в СРСР телефонний зв'язок почав розвиватись з 1920 р., коли Братство вже було телефонізовано);

- електростанцію (у т.ч. освітлення і 12 електромоторів; тоді, коли більшість сіл Сумської області було електрифіковане тільки наприкінці 1960-х рр.);

- готель, суспільні їдальні, школи, ясла, клуб [119, с. 21, 22].

Такі величезні успіхи були *результатом тієї соціально-економічної системи та системи управління, яка склалась у Трудовому Братстві.*

Вона була побудована на *принципах самоорганізації і самовідтворення.* Це самовідтворення і збільшення управлінського

потенціалу, духовно-морального та інтелектуального капіталу (потенціалу) системи та особистостей.

Система вчила управління на всіх рівнях організації. Навички лідерства та керівництва починали виховувати в сім'ях, потім в школі, в трудовому і суспільному житті артілі.

Вже в школі учні брали участь у *«братських кружках»* – системі, розробленій М. М. Неплюєвим. Крім звичайних сімей члени братства об'єднувались у братські сім'ї, які складали артілі – відносно самокеровані підрозділи, які виконували певний вид праці. Кожну сім'ю очолював «старшина», якого обирали із складу сім'ї, причому організацією суспільного життя могла керувати одна особа, а виробничою – інша.

Згідно з уставом Братства було передбачено *два основних види братів*: повноправні, які складали меншість, та прийомні. Повноправні були володарями усього майна Братства, брали участь у виборах, встановлювали уклад життя Братства, тобто виконували функції стратегічного управління. Прийомні – на рівних правах брали участь у розподілі доходів, але не вирішували стратегічних завдань та не брали участі у виборах.

Вищим органом управління у Братстві була Дума, до складу якої входили повноправні брати. З метою здійснення господарського керівництва Дума обирала Господарську Раду (аналог уряду). До складу Ради могли увійти як повноправні, так і прийомні брати і навіть сторонні особи. Діяльність Ради будувалась на основі кошторису, який затверджувався Думою. Таким чином усі члени Братства у залежності від власного статусу мали можливість прийняття рішень на найвищому рівні діяльності Братства [119, с. 17].

Ефективне вирішення оперативних виробничих питань досягалося шляхом наділення повноваженнями на кожному робочому місці.

Більша частка членів Братства у тій чи іншій мірі *залучались до виконання керівних функцій*. Це, з одного боку, давало змогу виховувати управлінський потенціал системи, а з іншого – давало простір для прийняття ефективних рішень на кожному місці, також завдяки атмосфері творчості, любові, взаємопідтримки та довіри в системі постійно генерувались інновації. Усе це робило систему стійкою та ефективною.

В Братстві були створені умови для *перетворення рутинної, монотонної праці у відносно привабливий процес*, який був наповнений елементами творчості, завдяки *механізації та модернізації виробництва*, де це було можливо. Найбільш важка праця виконувалась машинами.

Унікальною була і *система мотивації керівників*, яка була створена у Братстві: ніяких додаткових винагород за виконання керівних функцій керівники Братства не отримували, оскільки рівна винагорода за працю для усіх членів Братства була принципом соціально-економічної діяльності. Звичайна для керівників мотивація влади та посадового зростання була

відсутня. В общині «Суворо заборонялася розумова гординя і будь-який вияв злої критики» [119, с. 17].

Основними мотиваторами праці керівників були духовні та соціальні – відповідальність за людей, які довірили керівнику власне благополуччя, праця заради Бога та людей, спокій совісті, мир та злагода на душі, радість та задоволення від успіхів, плідної праці.

У Братстві, як і взагалі при артільній організації праці, *усі у рівному ступені були зацікавлені у результатах справи, її якості, співчували рішенням і діям керівника та один одного.* Звісно, таке було можливо тільки за умови єдиних духовних цінностей та прагнень, високої моральності усіх членів колективу від керівника до підлеглих. Такий морально-психологічний клімат, у якому панували любов, злагода, взаємна підтримка, взаєморозуміння, був результатом не одного тижня або року, а років праці, *результатом як створеної системи, так і щоденної важкої духовної праці кожного.*

Самовідтворення системи забезпечувала розвинута система навчання, заснована на поєднанні п'яти основних складових якісного навчального процесу – духовно-моральної, соціокультурної, інноваційно-інтелектуальної, професійної і прикладної, а також на установці на навчання та самонавчання протягом усього життя. Система навчання включала: обов'язкове отримання середньої спеціальної освіти кожним членом Братства; навчання у процесі праці; у процесі спілкування; відвідання творчих майстерень; самонавчання.

Організація діяла як жива цілісна соціально-економічна система, в якій, з одного боку, кожен виконує власні функції, а з іншого – існує тісний взаємозв'язок працівників та різних елементів системи; з одного – існують чіткі загальноприйняті правила та норми, а з – іншого свобода; з одного боку – чітка ієрархічна система влади, а з іншого – справжня демократія. Усе це дозволяло отримати величезний синергетичний ефект, коли результат діяльності цілої системи набагато більше суми часткових результатів окремих виконувачів.

Братство функціонувало на принципах свободи, побудованій на внутрішній любові. Це, насамперед, була внутрішня духовна свобода. Також свобода стосувалась як вступу у братство, так і виходу з нього; виявлялась у виборі способу життя (родинне чи чернече); у «дисципліні любові», виборі місця розкриття власних талантів та здібностей, свободі від соціальної нерівності, необхідності біологічного виживання (гарантія безкоштовного харчування, медичного обслуговування, забезпечення доглядом по старості).

У системі управління, яка існувала у Братстві, з'єдналося несумісне: свобода та дисципліна, ієрархія та демократія, економічна свобода як свобода від необхідності у матеріальних благах. За правильним зауваженням Л. Г. Мельника, свобода та любов були і економічним підґрунтям Братства М. М. Неплюєва [119, с. 31]. Вони були головним

енергетичним джерелом життєздатності цієї мезо-соціально-економічної системи, як і у цілому православної соціально-економічної системи та створеної у її межах системи менеджменту. Інновації, які прийнято називати одним із головних джерел ефективного економічного розвитку, були лише закономірним результатом дії духовно-моральних факторів.

Коли ти постійно чекаєш любові від інших – ти не маєш свободи, коли вмієш любити та любиш сам – ти маєш свободу, оскільки любов завжди з тобою і не залежить від зовнішніх обставин [119, с. 32]. Любов до Бога, людей, Вітчизни, навколишнього світу дає впевненість та довіру, радість та насолоду від буття, від спілкування з людьми, від праці. Це те, чого так не вистачає як західним системам, так нашому сучасному життю. І саме вона дає змогу підняти важкий тягар щоденної праці, соціальних та економічних проблем.

Лише на цій духовно-моральній основі можливо було протягом сорока років будувати діяльність із застосуванням принципу – від кожного за здібностями – кожному за потребами, з рівною для усіх оплатою праці. Система зазнала краху усього через декілька тижнів після введення військового комунізму [119, с. 32].

І таких зразків ефективності православної соціально-економічної моделі господарювання можна навести багато. Але це все минуле. А що зараз?

Сучасні приклади господарювання на основі православних принципів. Зараз такі зразки теж є, але їх, на жаль, мало видно за загальною системою, що існує на макрорівні, яку інакше як аморальна – з точки зору моральних критеріїв, і неефективна - з точки зору економічних, не назвеш.

Приклади ці можна віднести до *сучасного монастирського господарювання, фермерського господарювання* (адже продукція фермерів, як правило, робиться на совість і тому якісна), в цілому до дрібного сімейного виробництва, яке намагаються вести сумлінні і грамотні у своїй справі люди.

Існують приклади і на промислових підприємствах. Так, *НВО "МИР"* – одне з провідних постачальників рішень у галузі автоматизації і управління об'єктами електромережевого господарства в Росії і Казахстані, двічі лауреат Премії Уряду РФ у галузі якості в 2008 і 2014 рр. У своїй діяльності підприємство поєднує православні цінності, особливості російської моделі управління (управління за О. В. Суворовим), японські методи управління виробництвом, новітні досягнення у галузі техніки і технології.

Одним із прикладів соціального морального господарювання на Україні є *санаторний комплекс «Червона Калина»*. Це підприємство лікувально-оздоровчого профілю, що працює на засадах фінансового самозабезпечення. Метою підприємства є надання лікувально-оздоровчих послуг населенню на високому рівні. Керівник підприємства (головний лікар) бачить місію підприємства в служінні народу на основі

професіоналізму, високої культури і моральності персоналу, використання найкращих методик лікування та оздоровлення. На тлі закриття багатьох установ подібного типу в Україні «Червона Калина» не тільки пережила кризу, але, як і раніше, є перлиною Західної України.

Однак всі ці приклади – результат титанічної духовної, інтелектуальної, фізичної праці людей не завдяки, а всупереч існуючій системі.

Таким чином, наша традиційна модель культури і господарювання, побудована на принципах і цінностях православної етики, давала високу духовну, соціальну, і необхідну економічну ефективність. Але, як справедливо пише О. С. Панарін: *«Православна ідентичність – не фізичний факт, не спадковість, закріплена в генах. З одного боку, вона являє собою феномен пам'яті, яку ми вільні актуалізувати, а вільні і стерти у своїй свідомості, відправивши в темряву підсвідомого. З іншого – вона відноситься до сфери вибору, до сфери рішень – подібно до того, як сьогодні графу «національність» ми заповнюємо не на основі пропонованих свідчень природного походження, а по праву ідентичності, яка обирається»* [144, с. 536]. І нам необхідно вибрати цю ідентичність в культурі, освіті, політиці, економіці, житті.

19.3. Принципи сімейної організації народного господарства

Побудова духовно-морального господарювання як мінімум передбачає повернення суспільства до традиційних цінностей. Також необхідно вивчення досвіду і особливостей народногосподарської системи традиційного суспільства.

В тій чи іншій мірі ця система функціонує за принципами сімейного господарства. Це показує народногосподарський досвід СРСР і світової системи соціалізму, а також досвід багатьох країн східної макроцивілізації – Японії, Південної Кореї, країн Азії, Африки і Латинської Америки, ін.

Можна перерахувати такі *організаційні принципи індивідуального сімейного господарства, які можна застосувати й до народного господарства*, що функціонує за образом сім'ї як цілісного народногосподарського організму:

1. *Принцип самодостатності або опори на власні сили для народногосподарського організму може реалізуватися у вигляді автаркії.*

Це може виражатися, насамперед, у використанні тільки внутрішніх джерел фінансування розвитку господарства, без залучення зовнішніх платних джерел (лихварського капіталу). Про такий принцип фінансування писав ще Д. І. Менделєєв, підкреслюючи, що капітали (мова йде про закордонні позики і інвестиції) вітчизни не мають і переслідують лише свої інтереси, які не узгоджуються з інтересами народного господарства країни, її народу. Крім того, використання позик – це кредитна кабала, яка

означає виплату данини (відсотків) з власних джерел і скорочення як виробництва, так і споживання всередині країни.

Якщо ж мова йде про *автаркію* - повну господарську незалежність, то тут необхідні відповідні ресурсні умови, які б дозволяли народногосподарському комплексу країни функціонувати без залучення ззовні основних ресурсів (перш за все паливно-енергетичних і сільськогосподарських) і випускати на основі своєї виробничої бази всі продукти, необхідні населенню країни.

Але реалізація автаркії можлива не тільки в рамках однієї країни (це, швидше, виняток, яким був, наприклад СРСР), а й в рамках союзу кількох подібних за культурою і рівнем розвитку господарств країн. Це *принцип автаркії великих просторів Ф. Ліста*, який, по суті, був втілений при організації ЄС в первісному варіанті.

2. *Принцип пріоритету виробництва перед споживанням* [138].

Для сім'ї, яка займається трудовим сільськогосподарським або ремісничим виробництвом, реалізація даного принципу полягає в тому, що порівняння споживчої та виробничої значимості витрат визначається рівновагою між рівнем задоволеності потреб сім'ї і вагою (обтяжливістю) самої праці. Тобто рішення про розподіл доходу приймається виходячи з того, що буде означати для сім'ї розширення господарства з точки зору, перш за все зростання важкості праці і потім вже рівня нового споживання.

Для народного господарства в цілому головним критерієм трудовитрат і грошових витрат є рівень життєстійкості народного господарства, ступінь його виживання в умовах цивілізаційних і геополітичних загроз (як внутрішніх, так і зовнішніх).

В даному випадку мова йде про економію на споживанні і за рахунок цього вкладення коштів в розвиток виробництва країни, а також про випереджаючий розвиток виробництва засобів виробництва (продукція галузей групи А) у порівнянні з виробництвом предметів споживання (продукція галузей групи Б).

Таку модель розвитку народного господарства пропонував ще Ф. Ліст, який підкреслював: *щоб створити національні продуктивні сили, населення повинно тугіше затягнути пояси і економити на споживанні в ім'я майбутнього країни*, вкладаючи зекономлені кошти в розвиток культури та виробництва (продуктивні сили нації, за Ф. Лістом, включали і культуру) [138].

Цей же принцип був повною мірою реалізований в умовах радянської економіки. При обмеженості внутрішніх ресурсів і геополітичних загроз з боку антагоністичної системи західного капіталізму керівництво країни мало б спрямовувати величезні інвестиції так: 1) на випереджаючий розвиток засобів виробництва для створення і відтворення промислової бази країни, 2) створення військово-промислового комплексу для забезпечення обороноздатності країни, а також на 3) розвиток науки, культури, освіти і всієї соціальної сфери в цілому для забезпечення розвитку всього суспільства.

3. *Принцип залежності виробництва від натуральних показників, що мають якісний характер* [138].

У сімейно-трудовому селянському господарстві цей принцип діє як непорушний закон. Ось що з цього приводу писав О. В. Чаянов: «Будь-яка потреба сім'ї повинна бути задовільнена з власного господарства, і продукт потрібної якості повинен бути вироблений в натуральній формі» [цит. за 138, с. 118].

В рамках народногосподарського комплексу цей принцип застосовувався в умовах радянської економіки сталінського періоду в плануванні виробництва. *Основою плану були саме натуральні, а не вартісні показники*, що відображало якісну орієнтацію виробництва на задоволення конкретних кінцевих потреб населення (у взутті, продуктах харчування, квартирах і т.д.).

З 60-х рр. ХХ ст. в соціалістичне планування *стали впроваджуватися вартісні показники* і їм був відданий пріоритет, в т. ч. показникам валового обсягу продукції і валового прибутку. Це був уже *ринковий підхід до планування*, який поступово сприяв кризі соціалістичного виробництва. Підприємства в гонитві за вартісним обсягом валової продукції і прибутку випускали непотрібну продукцію, не прагнули до економії витрат і в результаті населення отримувало завищену за вартістю продукцію і порожні полиці.

Сьогодні в магазинах ми спостерігаємо зовнішній достаток, але це достаток показний, адже вітчизняне виробництво представлено недостатньо – на 50-70 % товарообіг покривається імпортом. Якщо його прибрати, то полиці магазинів стануть ще більш порожніми, ніж в кінці 80-х років. *Сьогодні виробництво стало майже абсолютно віртуально-вартісним, остаточно відірвавшись від конкретно-натуральних потреб населення, будучи негативним виробництвом* [138].

4. *Принцип пріоритету суспільної корисності над економічною ефективністю* [138].

У сімейно-трудовому селянському господарстві цей принцип проявляється у відмові селянина, як підкреслює А. В. Чаянов: «від способу дій, що диктується звичайною формулою розрахунку капіталістичного прибутку», змушуючи сім'ю «вдаватися навіть до малорентабельної інтенсифікації та ціною зниження заробітку на трудовень домагатися зростання валового трудового доходу за рік» [цит. за 138].

Народногосподарський підхід змушує державу, як і селянську родину, відмовлятися «від способу дій, що диктується звичайною формулою розрахунку капіталістичного прибутку»; і проявляється в першу чергу в відмові від капіталістичної норми позичкового відсотка.

Некапіталістична організація народного господарства змінює зміст заробітної плати, яка зберігається як розрахунково-облікова категорія (відображаючи зміст необхідного продукту). Змінюється сам процес капіталоутворення. *Капітал перестає бути приватною категорією,*

перетворюючись на народногосподарську, а народногосподарський підхід до руху капіталу вимагає відмови від позикового капіталу і позичкового відсотка [138].

Ще на початку ХХ ст. в царській Росії були розвинені безвідсоткові кредитні товариства і кооперативні банки (хоча в цілому в економіці панували капіталістичні банки, переважно з іноземним капіталом). А в СРСР капіталовкладення функціонували як «безкоштовні гроші», тобто кредит мав, по суті, безвідсотковий характер. Позики під 1-2 % існували, але прибуток від відсотка строго контролювався, як і весь обсяг грошової маси, цей прибуток знаходився в розпорядженні держави і йшов на розвиток в т. ч. її фінансової системи.

Багато великих банків в ісламських країнах, як правило, керуються в своїй діяльності законами шаріату, якими заборонено позичковий відсоток. Тому вони видають безвідсоткові кредити. У Бангладеш, наприклад, є великий «Грамін-банк», 90 % його акцій належать позичальникам, він охоплює 50 % сіл країни. У 1994 р. він видав позик на 50 млн дол. – без всяких відсоткових ставок [138].

Народногосподарський механізм капіталостворення змушує державу утримувати за рахунок держбюджету цілі галузі, вдаючись до малорентабельної інтенсифікації, надаючи підтримку не тільки збитковим, але і всім національним підприємствам, допомагаючи їм витримати жорстоку конкуренцію з боку світового ринку.

В СРСР, наприклад, близько 20 % всіх підприємств були *планово-збитковими*, але не тому, що не були ефективними, а перш за все тому, що держава брала на себе функції організації народно-господарського накопичення, свідомо продаючи соціально значущі товари і (або) послуги цих підприємств за планово-збитковими цінами, компенсуючи збитки підприємств з бюджету держави. По суті, держава дотувала випуск суспільно-корисної продукції і послуг, розглядаючи діяльність таких підприємств з народногосподарських позицій, застосовуючи для оцінки їх діяльності критерії народногосподарської ефективності [138].

З точки зору народного господарства, якщо підприємство виробляє суспільно корисну продукцію, то це означає, що праця працівників підприємства є продуктивною і створює громадську вартість. А відповідно до критеріїв капіталістичної ефективності така праця є невігідною, тому що не приносить ринкового доходу.

Це можна віднести до всієї соціальної сфери. Якщо підприємства культури, освіти, виховання, охорони здоров'я не приносять прибутку, значить, з позиції вузькоекономічного підходу – ринкової ефективності, їх потрібно закривати. І ніяка приватна особа займатися таким бізнесом не буде. Саме тому в західній ринковій системі підприємства соціальної сфери частково підтримуються державою (бюджетні асигнування освіти), а інші, що фінансуються з приватних джерел, не тільки отримують прибуток, але і виконують соціальне замовлення правлячої групи (це відноситься і до

освіти, і до ЗМІ, і до підприємств культури). Тому вони створюють і відтворюють ті цінності, стереотипи поведінки, культуру в цілому, які потрібні цим правлячим групам, а не суспільству в цілому. Як говориться, хто платить, той і замовляє музику.

Однак, *традиційне суспільство* засноване на відтворенні фундаментальних цінностей культури і всього способу життя в цілому. У цьому відтворенні і беруть участь підприємства соціальної сфери – культури, науки, освіти і виховання, охорони здоров'я і спорту, які для цього повинні бути *неприбутковими* (можуть навіть бути збитковими) і фінансуються з державної скарбниці. Тільки в цьому випадку для всіх членів суспільства гарантовано *всебічний розвиток*, а для держави – культурна, відповідно *національна безпека*.

5. *Принцип максимальної зайнятості*. В умовах сімейної організації селянського господарства цей принцип підпорядкований завданням: а) збереження всієї родини як працездатної одиниці; б) забезпечення сім'ї цілорічним валовим доходом; в) передачі трудових навичок і знань підростаючому поколінню працівників.

В умовах суспільного виробництва, організованого на принципах сімейного господарства, цей принцип, реалізуючи усі вищезначені завдання, набуває також і народногосподарського значення, тому що *господарська діяльність товариства не є самоціллю, а лише способом відтворення всього суспільства*.

Зростання зайнятості в суспільстві в цілому, як і зростання державних витрат (інвестицій), створює додатковий мультиплікаційний ефект, сприяючи зростанню чистого національного продукту (національного доходу). Радянськими вченими-економістами було доведено, що *рівень індустріального розвитку*, що характеризується розміром зайнятості в промисловості (в розрахунку на 10 тис. жителів), робить прямий вплив на *зміну відносної величини зайнятості і в галузях нематеріального виробництва*, включаючи і соціальну сферу. Аналіз показав, що зі збільшенням зайнятості в промисловості на 10 осіб (в розрахунку на 1 тис. жителів) зайнятість в галузях сфери обслуговування в цілому зростає на 13,4 людини [138].

Таким чином, соціокультурне середовище і, зокрема, місце існування людини і соціальна сфера в цілому, відтворюються не тільки культурою, а й промисловістю. *Зростання зайнятості є найважливішою умовою збереження трудового укладу життя, а також відтворення стереотипів життєдіяльності і всього способу життя*.

19.4. Основа національної доктрини України: система цінностей-цілей соціально-економічної та духовно-культурної політики

У будь-якій класичній державі в системі державного управління стикаються два начала – нормативно-політичне та нормативно-правове.

Джерелом і основою управлінської практики держави у двох пов'язаних між собою пірамідах державного управління служать доктрини.

Доктрини є джерелом і основою конкретної державної політики, в тому числі економічної, соціальної, духовно-культурної.

Економічна (соціальна) доктрина – це основний або вихідний державно-управлінський, політичний і нормативно-правовий документ, що задає формування та зміст державно-економічної політики або іншої політики, програм її реалізації, формує і приводить в дію механізм її виконання.

Перша в ланцюжку формування державної політики ланка – ціннісний вибір. Він дозволяє далі, за допомогою того, що названо генератором цілей розвитку, відштовхуючись від цінностей, сформулювати цілі управління або цілі розвитку в рамках даної державної політики.

У формуванні державної політики необхідне урахування специфіки та особливостей певної держави – кліматичних і просторових, накопичених у вигляді структур виробництва, структур поселення, економічної культури, соціокультурних (цивілізаційних) особливостей (цінностей, традицій, звичаїв).

На нашу думку, виходячи з духовно-моральних, соціокультурних, соціально-економічних принципів та викликів сучасності, в проект соціально-економічної доктрини України необхідно закласти таку систему цінностей: соціальний гуманізм; забезпечення умов сталого, випереджаючого зростання нематеріального «капіталу» суспільства в довгостроковій перспективі; національна безпека країни, збереження і розвиток екологічного потенціалу; якість економічного розвитку та економічний розвиток на основі відтворених ресурсів у довгостроковій перспективі.

Досягнення інтегральної мети забезпечення умов стійкого, випереджаючого зростання нематеріального «капіталу» суспільства в довгостроковій перспективі по суті є базою для реалізації всіх інших цілей соціально-економічного розвитку.

Ця мета передбачає забезпечення умов для високого рівня розвитку духовно-морального, духовно-інтелектуального, духовно-культурного потенціалу суспільства та умов для випереджаючого розвитку духовно-моральних чинників суспільства порівняно з економічним розвитком.

Реалізація цієї мети неможлива тільки засобами соціально-економічної політики, але передбачає втілення в життя відповідної духовно-культурної стратегії та політики держави за активної участі в цих перетвореннях самих людей. У рамках соціально-економічної політики можна забезпечити необхідні матеріальні умови для реалізації цієї мети, а також умови соціальної рівності в сенсі надання максимальних можливостей (у т. ч. матеріальних, інфраструктурних, правових

можливостей) для реалізації духовно-морального, духовно-інтелектуального, духовно-культурного потенціалу всіх громадян.

Досягнення інтегральної мети «соціальний гуманізм» передбачає, у свою чергу, реалізацію таких ключових цілей: забезпечення розвитку та реалізації трудового потенціалу нації та забезпечення високої якості трудового життя, забезпечення якості демографічного розвитку; забезпечення гідного рівня життя; усунення соціального дисбалансу в суспільстві і створення умов для соціального миру, співробітництво, забезпечення соціально-економічного захисту населення, в т. ч. непрацевдатного (обмежено працевдатного) населення, забезпечення гідної якості життя.

У даному випадку ключові цілі містять в собі як *цілі першого етапу реформування*, які необхідно реалізувати в першу чергу, так і *більш складні цілі*, досягнення яких потребує більш тривалого періоду і істотних змін в духовно-культурній сфері суспільства.

Так, *на першому етапі*, шляхом відповідних перетворень необхідно досягти реалізації трудового потенціалу нації, забезпечити гідний рівень життя громадян, усунути соціальний дисбаланс у суспільстві, забезпечити соціально-економічний захист населення, перш за все непрацевдатного (обмежено працевдатного) та інших незахищених груп населення.

Це передбачає *відродження національного виробництва, розвиток інфраструктури, сектора домашнього господарства* і на цій базі створення нових робочих місць з гідною оплатою праці; істотне зменшення розриву у величині доходів між 10 % найбільш бідних і найбільш багатих громадян (засобами відповідної податкової політики); перегляд всіх соціальних стандартів та встановлення гідного рівня мінімальної оплати праці та мінімальної пенсії.

Більш тривалого періоду перетворень вимагають такі цілі: забезпечення високої якості демографічного розвитку; забезпечення високої якості трудового життя, забезпечення гідної якості життя народу. Їх досягнення можливе тільки за умов поєднання реалізації духовно-культурної і соціально-економічної політики, значного підвищення духовно-морального рівня управлінської еліти і народу в цілому.

Забезпечення якості демографічного розвитку передбачає зниження смертності і підвищення народжуваності, поліпшення вікової структури населення, поліпшення здоров'я населення (не тільки фізичного, а й психічного, а також духовно-морального здоров'я), збільшення питомої ваги повних сімей, благополучних багатодітних сімей.

Висока якість трудового життя передбачає створення умов праці, що забезпечують максимальну реалізацію особистісного потенціалу людини в процесі праці та забезпечення потреб трудящої людини, не тільки матеріальних, але й соціальних, творчих, духовно-моральних потреб.

Забезпечення гідної якості життя народу передбачає як можливості для реалізації особистісного потенціалу кожної людини, забезпечення умов для гармонійного розвитку і реалізації всього комплексу потреб, так і високий рівень задоволеності життям у державі, що у свою чергу передбачає як високий рівень особистої культури, так і високий рівень духовно-морального розвитку суспільства.

Досягнення такої мети, як *збереження і розвиток екологічного потенціалу*, передбачає націленість політики на збереження довкілля; раціональне використання ресурсів; пошук, розроблення та впровадження альтернативних видів ресурсів; розвиток навколишнього середовища (більш довгострокова мета).

Забезпечення національної безпеки і реалізація інтересів держави передбачає: опору у всіх перетвореннях на внутрішні ресурси і потенціал; декриміналізацію економіки і дотримання моральних правил ведення бізнесу, соціальної відповідальності; забезпечення територіальної цілісності, а також забезпечення суверенності держави, духовно-моральної, духовно-культурної, інформаційної, соціально-демографічної, екологічної, економічної безпеки держави, з опорою на духовно-моральний, духовно-культурний, духовно-інтелектуальний, економічний і політичний потенціал системи.

Досягнення інтегральної мети, що полягає в *забезпеченні якості економічного розвитку*, має передбачати реалізацію таких завдань: ліквідацію диспропорцій в структурі економіки, напрямки її розвитку і досягнення необхідних пропорцій в економічній системі.

У тому числі це передбачає створення ефективної галузевої структури, з переважанням галузей, спрямованих на створення кінцевого продукту на основі новітніх інноваційних розробок.

З цим пов'язана і зміна структури, і співвідношення експорту та імпорту в бік поступового збільшення експорту з перевагою в ньому кінцевих продуктів високого ступеня переробки.

Необхідні суттєві зміни, спрямовані на збалансованість розвитку фінансового й реального секторів економіки, відновлення нормальної їх підпорядкованості, коли фінансовий сектор розглядається як обслуговуючий, а значить, підлеглий реальному сектору економіки.

Досягнення оптимального співвідношення в структурі економіки між великим, середнім і малим бізнесом; між підприємствами державної, колективної і приватної формами власності. Оптимізація структури накопичення, споживання та інвестування (обмеження тезаврації і споживацтва, стимулювання інвестицій в соціальні та інфраструктурні проекти).

Забезпечення економічного розвитку і досягнення пропорцій економічної розвиненості в довгостроковій перспективі повинно відбуватись на основі перш за все нематеріального «капіталу» системи (духовно-морального, духовно-культурного, духовно-інтелектуального потенціалу народу), відтворюваних ресурсів.

База для якісних соціально-економічних перетворень знаходиться не стільки у сфері самої економіки, скільки у сфері якості людських особистостей – духовно-морального, духовно-культурного, духовно-інтелектуального потенціалу управлінської еліти і народу в цілому. Щоб активізувати цей потенціал, зростити його в майбутніх поколіннях, необхідно, поки для цього ще є час, зупинити процес духовно-моральної, духовно-культурної та духовно-інтелектуальної деградації нашого суспільства і вибудувати і втілювати в життя нову духовно-культурну політику нашої держави.

Це вимагає дотримання в стратегії і політиці розвитку держави в усіх напрямках законів духовно-моральної детермінації суспільного розвитку, закону цивілізаційної (соціокультурної) ідентичності розвитку.

Щоб змінити, відродити і спрямувати розвиток культури, а потім і економіки, в духовно-моральних і соціокультурних координатах чотири основні канали зміни культури – освіта, виховання, ЗМІ, поведінка лідерів – повинні бути спрямовані на формування традиційних для нашого суспільства (соціокультурної системи) духовно-моральних цінностей. Відповідно до них систему цінностей – цілей духовно-культурної політики необхідно подати таким чином.

Система цінностей – цілей духовно-культурної політики: духовність; моральність; служіння (Батьківщині, народу, ближнім); сім'я; творчість, творення; солідарність, єдність, взаємодопомога; гармонійність розвитку суспільства, соціальний мир; гармонійність розвитку особистості; освіченість; свобода; безпека (духовна, культурна, інформаційна безпека особи і суспільства).

Для забезпечення конкурентоспроможності нашої держави, розвитку національного господарства, забезпечення національної безпеки та високої якості життя народу розвиток держави, суспільства і всіх його підсистем, у тому числі політики та економіки, повинні базуватися на цих цінностях.

Висновок. Отже, альтернативою капіталізму та посткапіталізму може стати духовно-моральна (за аксіологічним виміром) багатокладна (за соціально-економічною структурою) економіка. Основними умовами її побудови є: створення критичного управлінського потенціалу (управлінців, які сполучають високі моральні якості та професіоналізм); зміна свідомості більшої частки населення; підпорядкування фінансової сфери національній державі; застосування в управлінні та організації народного господарства організаційних принципів індивідуального сімейного господарства.

Відповідні організаційні принципи сімейної організації народного господарства – це опора на власні сили (з входженням в геоекономічний простір, що відповідає соціокультурній ідентичності країни); пріоритет виробництва перед споживанням; планування та оцінка виробництва на основі натуральних показників, що мають якісний характер; пріоритет суспільної корисності над економічною ефективністю, максимальна зайнятість населення країни.

Основою дорожньої карти руху до створення такої альтернативної соціально-економічної системи мають стати відповідні цінності – цілі соціально-економічної та духовно-культурної політики нашої держави.

Історичний досвід господарювання на основі православних цінностей, принципів, національних особливостей організації економічного життя доводить високу моральну та соціальну, достатню економічну ефективність такої соціально-економічної моделі. Але її будівництво – це насамперед ціннісний вибір та наполеглива професійна праця суспільства та влади.

Питання для самоконтролю

1. Що таке уклад, багатокладна економіка?
2. Умови, необхідні для переходу до альтернативної капіталізму моделі економіки.
3. Наведіть історичні приклади ефективності господарювання, заснованого на православному світогляді.
4. Розкрийте принципи сімейної організації народного господарства.
5. Розкрийте цінності-цілі соціально-економічної політики нашої держави, які спрямовані на будівництво моделі багатокладної духовно-моральної економіки.
6. Розкрийте цінності-цілі духовно-культурної політики нашої держави, які спрямовані на будівництво моделі багатокладної духовно-моральної економіки.

Питання для обговорення

1. У чому полягає складність доведення ефективності православної моделі економіки?
2. У чому полягає особливість організації трудового братства М. М. Неплюєва та причини його успіхів?
3. Чому застосування принципів сімейної організації народного господарства може бути ефективним для України? Які умови необхідні для їх впровадження?

Теми рефератів

1. Актуальність ідей М. М. Неплюєва для розвитку сучасного господарства, умови для їх втілення.
2. Актуальність організації будинків працелюбства в Україні, умови для їх втілення.
3. Застосування принципів сімейної організації народного господарства в організації економічного життя країни (історичні приклади, досвід інших країн)

Література [104, 105, 111, 119, 130, 138, 144, 181, 210].

ВИСНОВОК

Українська економіка та суспільство знаходяться у стані глибокої кризи. Вихід з неї та забезпечення гармонійного розвитку суспільства, якісного розвитку економіки неможливі, по-перше, без усвідомлення причин кризи, по-друге, бажання керівників, фахівців, суспільства в цілому змінити ситуацію, по-третє, бачення справжніх цілей та шляху розвитку.

Бачення причин соціально-економічної кризи спирається на релігійне та філософське осмислення економіки, адже, і як сфера діяльності людини, і як суспільна дисципліна, вона пов'язана з певним світоглядом, домінуючими у суспільстві цінностями і мотиваціями та відповідною поведінкою людей.

Саме відповідно до образу людини вибудовується дім економіки та суспільства. Якщо суспільство сконцентровано лише на матеріальних цінностях, гедонізмі і забуває про соціальний і духовний вимір життя та економічної діяльності, воно стає хворим. В цьому разі економіка, яка повинна створювати та служити всьому суспільству, перетворюється на хрематистику, що задовольняє прагнення до багатства та влади лише вузької групи людей і знищує суспільство у цілому.

Соціально-економічна криза, що відбувається не тільки в Україні, але і в світі, є наслідком порушення суспільством духовно-морального закону. А для України ще і наслідком порушення закону соціокультурної ідентичності.

Специфіка будь-якої соціально-економічної системи визначається її духовно-моральною складовою, впливом соціокультурних факторів (культурустворюючої релігії, історії, природно-кліматичних чинників).

Досвід господарювання країн Сходу (Японії, Китаю, багатьох мусульманських країн) свідчить про визначальний позитивний вплив на розвиток економіки використання соціокультурного фактору у побудові соціально-економічної стратегії держав.

Господарство багатьох країн світу формувалось під впливом християнства, у т.ч. православ'я. Тому вихід з кризи для цих країн, у т.ч. для України, відповідно до закону соціокультурної ідентичності, передбачує теоретичне осмислення специфіки системи господарювання, яка склалась під впливом християнства в цілому і православ'я зокрема, та поступове повернення до відповідних ціннісних основ господарювання.

Православ'я створило ідеальне бачення цілей економіки, її призначення в житті людини, принципів господарювання, ставлення до багатства (бідності), праці, розподілу та споживання, благодійності. Господарювання в цих ціннісних координатах забезпечувало високу духовно-моральну та соціальну, достатню економічну ефективність, про що свідчить історичний досвід. Зрозуміло, що людина та суспільство у цілому не завжди дотримувались ідеалу, але вони у більшості своїй його

розуміли, сприймали, прагнули здійснити. А відхід від цього ідеалу завжди завершувався кризами.

Під впливом православного світогляду сформувалась і відповідна філософсько-економічна думка, яка стала альтернативою західній. Вона бачила головним чинником економічного розвитку культурно-історичні сили народу, його моральний капітал, підкреслювала антропологічний, психологічний характер економіки, наполягала на необхідності освіти і освіченості народу, чесності і професіоналізмі керівників, державному регулюванні економіки та побудові національної економічної думки і національної економічної системи. Такі її постулати поряд із вченням про розвиток фінансової системи та кооперації залишаються дуже актуальними і зараз.

На жаль, українські реформатори не скористались цим великим скарбом економічної думки, кращим національним досвідом господарювання минулого, а вибрали шлях копіювання розвитку західної цивілізації, яка сьогодні визнається вмираючою навіть західними науковцями.

Ціннісним джерелом формування цієї цивілізації та специфіки її економічної системи – капіталізму, стали погляди, сформовані в іудаїзмі та частково протестантизмі. Це прийняття багатства та успіху людини як критеріїв її богообраності, відповідно прагнення до них у своїй діяльності, легалізація лихварства і визнання моралі подвійних стандартів з відповідним поділенням усього людства на обраних та ні.

Що ж до сучасного суспільства, то в ньому віра в Бога зовсім витискується і замінюється вірою у гроші, виникає релігія грошей, теологія багатства та процвітання.

Відповідно до цих цінностей за своєю природою капіталізм (ринкова економіка) є системою не тільки аморальною, але і екстенсивною, паразитарною, кризогенною, неефективною. А її тривале існування та обмежена (для певного кола) ефективність зв'язані з її керованістю.

З керованістю системи пов'язане і існування феномену *віртуальної світової економіки* – великої фінансової піраміди, яка зараз балансує на межі великого обвалу. Але зараз, коли *капіталізм* став панувати майже в усьому світі, він вже *вичерпав свої можливості і деякими західними фахівцями вже окреслюються контури нової соціально-економічної системи тоталітарного, глобального, розподільного типу*. В цій системі головна роль буде відводитись новим цифровим технологіям, які будуть служити не розвитку реального виробництва та поліпшенню життя суспільства, а контролю над ним.

Ще одним жахливим наслідком порушення духовно-морального закону є *глибока демографічна криза*, яка перш за все вразила західне суспільство, а також суспільства країн православної цивілізації, які стали на шлях побудови культури смерті. Ця криза є, на жаль, керованим

процесом. Вона ще більше ускладнює ситуацію в економіці та політиці, як в окремих країнах, так у світі в цілому.

Чи є альтернатива такому регресивному розвитку, по суті – руйнуванню суспільства та економіки? Так, *альтернатива ще є і вона полягає у поверненні до побудови основних складових суспільного організму на духовно-моральних цінностях. Для цього передусім потрібна зміна свідомості керівників та нашого майбутнього – молоді.* Такі культурні зміни відбуваються і через простір освіти, у т. ч. освіти економічної.

Майбутні фахівці повинні знати, що крім тієї аморальної за ціннісним змістом та кланово-олігархічної за економічною сутністю системи, що побудована в Україні, існує інша. В ідеалі це модель духовно-моральної багатокладної економіки.

У нашому підручнику показано її основи – ціннісний (моральний) зміст та організаційні особливості. А механізм та технологію її функціонування зможуть розробити і на практиці втілити лише ті фахівці, які правильно зрозуміють ці основи і побажають їх впровадити в реальне життя.

Бібліографічний список

1. Автономов, В. С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) [Электронный ресурс] / В. С. Автономов. – Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=259149&soch=1>.
2. Антонов, М. Ф. Шарапов Сергей Федорович [Текст] / М. Ф. Антонов // Большая Энциклопедия Русского народа. Русское хозяйство. – М. : Институт русской цивилизации, 2006. – 1136 с. – С. 1036-1044.
3. Антонов, А. И. Судьба семьи в России XXI века. Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции [Текст] / А. И. Антонов, С. А. Сорокин. – М. : Издательский Дом "Грааль", 2000. – 416 с.
4. Аристотель. Политика [Электронный ресурс]: сочинения. Т.4 / Аристотель. – Режим доступа: <http://grachev62.narod.ru/aristotel/arpoll.html>.
5. Иоанн Сан-Францисский (Шаховской), архиепископ. Избранное [Текст] / Архиеп. Сан-Францисский Иоанн. – Петрозаводск : Святой остров, 1992. – 575 с.
6. Афанасьев, Э. В. Об использовании принципов христианской хозяйственной этики в современной России [Электронный ресурс] / Э. В. Афанасьев. – Режим доступа: <http://ua.biblion.realin.ru/listing/>
7. Бабст, И. К. О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала [Текст]: избранные труды / И. К. Бабст; под ред. А. А. Покидченко, Е. Н. Калмычковой. – М. : Наука, 1999. – 301 с.
8. Бердяев, Н. А. О хозяйстве [Текст] / Н.А. Бердяев; под ред. О. А. Платонова // Экономика русской цивилизации. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2008. – С. 471-484.
9. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические в русском переводе с параллельными местами [Текст] / Издание Миссионерского Общества «Новая жизнь – Советский Союз» «Кэмпус Крусейд Фор Крайст». – СССР. – 1991. Перепечатано с Синодального издания, 1220 с.
10. Библейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://azbyka.ru/otechnik/Nikifor/biblejskaja-entsiklopedija/1526>.
11. Билимович, А. Д. Введение в экономическую науку. Два подхода к научной картине экономического мира. Экономический строй освобожденной России [Текст]: труды / А. Д. Билимович. — СПб. : Росток, 2007. – 496 с.
12. Богатым людям плевать на чувства бедных [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maxpark.com/user/548379148/content/835564>.
13. Борисов, В. А. Желаемое число детей в российских семьях по данным микропереписи населения России 1994 года [Текст] / В. А. Борисов // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 1997. – № 2. – С. 36.

14. Бодийяр, Ж. Общество потребления [Электронный ресурс] / Ж. Бодийяр. – Режим доступа: <http://e-libra.su/books/185036-obshhestvo-potrebleniya.html>.

15. Бродель, Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв. [Электронный ресурс] / Ф. Бродель. – Режим доступа: <http://bistracker.org.ua/details.php?id=77699>.

16. Булгаков, С. Н. Краткий очерк политической экономии [Текст] / С. Н. Булгаков; под ред. В. Д. Базилевича // Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття. – К. : Знання – (Славетні постаті), 2006. – С. 695–806.

17. Булгаков, С. Н. Об экономическом идеале [Текст] / С. Н. Булгаков; под ред. В. Д. Базилевича // Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття. – К. : Знання – (Славетні постаті), 2006. – С. 695–806.

18. Булгаков, С. Н. Основные проблемы теории прогресса [Электронный ресурс] / С. Н. Булгаков. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/bulgak21.htm>.

19. Булгаков, С. Н. Задачи политической экономии [Текст] / С. Н. Булгаков; под ред. В. Д. Базилевича // Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття. – К. : Знання – (Славетні постаті), 2006. – С. 678-694.

20. Булгаков, С. Н. Народное хозяйство и религиозная личность [Текст]: соч. в 2 т. / С. Н. Булгаков. – 1909. – Т.2 – С. 312–316.

21. Булгаков, С. Н. Философия хозяйства [Текст]: соч. в 2 т. / С. Н. Булгаков. – М. : Наука, 2005. – Т.1. – 702 с.

22. Булгаков, С. Н. Православие [Текст] / С. Н. Булгаков. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 365 с.

23. Булгаков, С. Н. Христианское хозяйство [Текст] / С. Н. Булгаков; под ред. О. А. Платонова // Экономика русской цивилизации. – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – С. 444-459.

24. Булгаков, С. Н. Христианский социализм [Электронный ресурс] / С. Н. Булгаков. – Режим доступа : [ecsocman.hse.ru\data/823/792/1219/002_Bulgakov...](http://ecsocman.hse.ru/data/823/792/1219/002_Bulgakov...)

25. Бутовский, А. И. Опыт о народном хозяйстве или о началах политической экономии. Т.1 [Электронный ресурс] / А. И. Бутовский. – Режим доступа : <http://www.knigafund.ru/books>.

26. Бутми, Г. В. Капиталы и долги [Текст] / Г.В. Бутми; под ред. О. А. Платонова // Экономика русской цивилизации. – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – 798 с. – С. 723-743.

27. Бьюкенен, П. Дж. «Смерть Запада» [Электронный ресурс] / П. Дж. Бьюкенен. – Режим доступа : http://royallib.com/read/byukenen_patrik/smert_zapada.html.

28. Бюджет США. Дефицит бюджета США [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://businessman.ru/new-byudzheta-ssha-deficit-byudzheta-ssha.html>

29. В Украине количество пенсионеров в 2012 году сравнялось с количеством работающих [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/zapovednikpensionerov/pension/kolicestvo-pensionerov-i-rabotausih-sravnalos>.

30. Ваджра, А. Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии. [Электронный ресурс] / А. Ваджра. – Режим доступа: <http://e-libra.ru/read/249888-put-zla.-zapad-matrica-globalnoj-gegemonii.html>.

31. Василий Великий. Творения. Т 2 [Электронный ресурс] / Василий Великий. – Режим доступа: http://www.biblioteka3.ru /biblioteka/ vasil_velik /tom_2/index.html.

32. ВВП США за 2014 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://weic.info/ekonomicheskie_stati/valovoy_vnutrenniy_produkt_vvr_soedinennyh_shtatov_ameriki_ssha_za_2014_god.

33. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

34. Вебер, М. Протестантские секты и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

35. Вебер, М. Хозяйственная этика мировых религий [Текст] / М. Вебер // Работы М. Вебера по социологии религии и идеологии. – М. : ИНИОН РАН, 1985. – С. 126–161.

36. Вебер, М. Социология религии [Текст] / М. Вебер // Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 208.

37. Ветошкин, А. П. Духовно-нравственная экономика [Текст] : монография / А. П. Ветошкин, Н. А. Каратеева, А. М. Миняйло. – Екатеринбург : Издательство УрГУ, 2008. – 702 с.

38. Владимир, митр. Киевский и Галицкий. Труд и собственность в учении русской церкви [Текст] / митр. Киевский и Галицкий Владимир; под ред. О.А. Платонова // Экономика русской цивилизации. – М. : Родник, 1995. – С. 362-371.

39. Владимир (Василик), диакон. Социальные взгляды преп. Симеона Нового Богослова [Электронный ресурс] / диакон Владимир (Василик). – Режим доступа: http://www.delorus.com/good/index.php?ELEMENT_ID=4606.

40. Ворона, В. М. Виклики незалежності і суспільна наука [Текст] / В. М. Ворона // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 3-12.

41. В Украине соотношение доходов самых бедных к самым богатым составляет 1 к 18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://minfin.com.ua/2012/03/23/564495/>

42. Всемирный банк: ВВП стран мира в 2013 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/11/6104>.

43. Всемирный банк (отчет по долговой ситуации в мире) International Debt Statistics 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/23328>.

44. Гиляров-Платонов, Н. П. Основные начала экономии [Текст] / Н. П. Гиляров-Платонов. – М. : Типолиитография «Техник», 1889.
45. Гриняев, С. Н. Мировая экономика – реальность или фикция [Текст] / С. Н. Гриняев, А. Н. Фомин. – М. : Издательство «ФондИВ», 2008. – 112 с.
46. Гэлбрейт, Дж. Кеннет Экономика невинного обмана: правда нашего времени» [Текст] / Дж. Кеннет Гелбрейт. – М. : Издательство «Европа», 2009. – 88 с.
47. Гундаров, И. А. Как заставить власть быть нравственной (проблемы социальной эргономики) [Электронный ресурс] / И. А. Гундаров. – Режим доступа : // rusrand.ru>netcat_files/385/96/h.
48. Гундаров, И. А. Пробуждение: пути преодоления демографической катастрофы в России [Текст] / И. А. Гундаров. – М., 2001. – 352 с.
49. Гундаров, И. А. Фактор икс [Текст] / И. А. Гундаров // Русский Дом. – 2003. – № 12. – С. 42-43.
50. Давос: капитализм у последней черты? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://finforum.org/page/index.html/_/economics/davos-kapitalizm-u-poslednej-cherty-r36226.
51. Данилевский, Н. Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому [Текст] / Н. Я. Данилевский. – М., 2003. – С. 95-126.
52. Даль, В. Толковый словарь живого великоруського языка [Текст]: в 2 т. / В. Даль. – М., 1978. – Т. 2.
53. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // ukrstat.gov.ua.
54. Демографічна ситуація. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
55. Демографічний щорічник "Населення України за 2011 рік" [Текст] / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 444 с.
56. Демографічний щорічник "Населення України за 2015 рік" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/RXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/naselen_2015.pdf.
57. Дикань, В. Л. Реформирование экономики Украины и конкурентоустойчивость предприятия [Текст] : монография / В. Л. Дикань. – Харьков : Основа, 1997. – 345 с.
58. Добреньков, В. И. Психоаналитическая социология Эриха Фромма [Электронный ресурс] / В. И. Добреньков. – Режим доступа : <https://psyera.ru/3188/teoriya-destruktivnosti-e-fromma>.
59. Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие [Текст] / пер. с англ.; ПРООН. – М. : Издательство „Весь мир”, 2009. – 232 с.
60. Доклад: половина мирового богатства принадлежит 1 % населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://reosh.ru/doklad-polovina-mirovogo-bogatstva-prinadlezhit-1-naseleniya-zemli.html>.

61. Доклад 8.8.7 Государственный феминизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://menalmanah.narod.ru/rnet/doklad.html>.
62. Доклад о мировом развитии «Цифровые дивиденды» 2016. Обзор всемирного банка за 2016 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://data.gov.ru/doklad-o-mirovom-razvitii-cifrovye-dividendy-2016-obzor-vsemirnogo-banka-2016-god>.
63. Долги домашних хозяйств [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://svspb.net/danmark/dolgi-domohozjajstv.php>.
64. Домострой [Текст]. – М. : Паломник, 2002. – 250 с.
65. Друкер, П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке [Электронный ресурс] / П. Ф. Друкер. – Режим доступа: <http://fanread.ru/book/download/9206945/>.
66. Дубинин, С. К. Все дальше на «Дальний Запад» [Текст] / С. К. Дубинин. – М. : Мысль, 1990. – 187 с.
67. За чертой бедности в Украине живет более 80 % населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unian.net/society/1067371-za-chertoy-bednosti-v-ukraine-jivet-bolee-80-naseleniya-deputat.html>.
68. Задорожный, Г. В. Глобализация как гуманитарный проект человечества (экономическая власть или культура) [Текст] / Г. В. Задорожный // Социальная экономика. – 2003. – Вып. 2-3. – С. 5-30.
69. Зарубина, Н. Н. Социология хозяйственной жизни: проблемный анализ в глобальной перспективе [Текст] : учеб. пособие / Н. Н. Зарубина. – М. : Университетская книга «Логос», 2006. – 392 с.
70. Зомбарт, В. Евреи и хозяйственная жизнь [Текст]: в 3 т. Т. 1 / В. Зомбарт. – СПб., 1912. – 325 с.
71. Зомбарт, В. Современный капитализм [Текст]: в 3 т. Т. 1–3 / В. Зомбарт; пер. с нем. – М. : ОГИЗ, 1930. – 325 с.
72. Ермолаев, А. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины). Аналитический доклад [Электронный ресурс] / А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко. – Режим доступа: <http://www.dialogs.org.ua>.
73. Ермолаєв, А. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь [Електронний ресурс] / А. Ермолаєв, О. Левцун, О. Мельничук, В. Щербина. – Режим доступу: <http://www.kultura.pl.ua/kulturna-praktika-i-kulturna>.
74. Естественные и общественные науки (Причина отсутствия в общественных науках открытий и теорий первого типа) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nichukanov.narod.ru/kniga/1.3..htm>.
75. Ильин, И. А. Частная собственность [Текст] / И. А. Ильин; под ред. О. А. Платонова // Экономика русской цивилизации. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2008. – С. 485-490.
76. Иоанн Златоуст. Собрание сочинений в двенадцати томах [Электронный ресурс] / Иоанн Златоуст. – Режим доступа: <http://e-libra.ru>

/read/226202-polnoe-sobranie-sochinenij-sv.-ioanna-zlatousta-v-dvenadcati-tomax.

77. Индекс человеческого развития стран мира 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info>.

78. Индекс глобальной конкурентоспособности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info>.

79. Индекс развития человеческого потенциала [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info>.

80. Какие места занимает Украина в мировых рейтингах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uainfo.org/heading/economics /17533--akie-mesta-zanimaet-ukraina-v-mirovyh-reytingah.html#sel=60:1,60:16>.

81. Какие места занимает Россия в мировых рейтингах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magelanin.livejournal.com/3968422.html>.

82. Карелин, Ф. В. Теологический манифест [Электронный ресурс] / Ф. В. Карелин. – Режим доступа : http://chri-soc.narod.ru/teolog_manifest.htm.

83. Как коррупция в Украине влияет на потребительские цены [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hyser.com.ua/economics /kak-korruptsiya-v-ukraine-vliyaet-na-potrebitelskie-ceny-67160>.

84. Катасонов, В. Ю. «Америка против России». Агония финансовой пирамиды ФРС. Рэкет и экспроприации Вашингтонского обкома [Текст] / В. Ю. Катасонов. – М. : Книжный мир, 2014. – 384 с.

85. Катасонов, В. Ю. Экономическая теория славянофилов и современная Россия. «Бумажный рубль С. Шарапова» [Текст] / В. Ю. Катасонов. – М. : Институт русской цивилизации, 2014. – 656 с.

86. Катасонов, В. Ю. О проценте ссудном, подсудном, безрассудном. Т. 1 [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://www.theology.kiev.ua/images/afiles/0000406.pdf>

87. Катасонов, В. Ю. О проценте ссудном, подсудном, безрассудном. Т. 2 [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://nashol.com/2015010481390/o-procente-ssudnom-podsudnom-bezrassudnom-tom-2-katasonov-v-u-2011.html>.

88. Катасонов, В. Ю. Религия денег. Духовно-религиозные основы капитализма [Текст] / В. Ю. Катасонов. – М. : Кислород, 2013. – 408 с.

89. Катасонов, В. Ю. Центральные банки как банкроты последней инстанции [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://universe-tss.su/main /politika /18603-valentin-katasonov-centralnye-banki-kak-bankroty-posledney-instancii.html>.

90. Катасонов, В. Ю. Капитализм. История и идеология «денежной цивилизации» [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://finance-finance.com/book-kapital/kapitalizm-istoriya-ideologiya-denejnoj.html>.

91. Катасонов В. Ю. Герои нашего времени: Майкл Хадсон [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : http://www.stoletie.ru/ekonomika/geroi_nashego_vremeni_majkl_khadson_102.htm.

92. Катасонов, В. Ю. «Долговой паразитизм Запада» [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://reosh.ru/dolgovoj-parazitizm-zapada.html>.

93. Катасонов, В. Ю. Мировая финансовая пирамида. Финансовый империализм, как высшая и последняя стадия капитализма [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа: https://bookz.ru/authors/valentin-katsonov/mirovaa-_040/page-2-mirovaa-_040.html.

94. Катасонов, В. Ю. Блеф западного благополучия [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : http://www.stoletie.ru/ekonomika/blef_zapadnogo_blagopoluchija_744.htm.

95. Катасонов, В. Ю. Панорама мирового долга [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <https://www.fondsk.ru/news/2015/02/20/panorama-mirovogo-dolga-31857.html>.

96. Катасонов, В. Ю. Несколько цифр, доказывающих, что в США государство содержит бизнес, а не наоборот [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <https://www.nakanune.ru/news/2017/4/14/22467004>.

97. Катасонов, В. Ю. «Зачистка» рабочих мест будет безжалостной. Валентин Катасонов о четвертой индустриальной революции, порождающей общество роботов [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://svpressa.ru/economy/article/166236/>

98. Катасонов, В. Ю. Цифровые финансы. Криптовалюты и электронная экономика. Свобода или концлагерь? [Текст] / В. Ю. Катасонов. – М. : Книжный мир, 2017. – 320 с.

99. Катасонов, В. Ю. Криптолихорадка. Кто стоит за диверсией против денег? [Электронный ресурс] / В. Ю. Катасонов. – Режим доступа : <http://reosh.ru/valentin-katsonov-kriptolixoradka-kto-stoit-za-diversiej-protiv-deneg.html>.

100. Климент Александрийский. Педагог [Электронный ресурс] / Климент Александрийский. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Kliment_Aleksandrijskij/pedagog.

101. Климент Александрийский. Строматы. Тексты II века [Электронный ресурс] / Климент Александрийский. – Режим доступа: // <http://www.biblicalstudies.ru/Lib/Father2/Kliment5.html>.

102. Коваль, Т. Б. Христианская этика труда в сравнительной перспективе [Электронный ресурс] / Т. Б. Коваль. – Режим доступа : <http://ua.biblion.realin.ru/listing/>.

103. Козловски, П. Этическая экономия: Исследования по этике, культуре и философии хозяйства. Вып. 7 [Электронный ресурс] / П. Козловски. – Режим доступа : <http://loradix.ru/file/42105.html>.

104. Компанієць, В. В. Управління розвитком соціально-економічних систем у духовно-моральному та соціокультурному вимірі. Частина 1. Розвиток соціально-економічних систем у духовно-моральному та соціокультурному вимірі. Духовно-моральна соціально-економічна система [Текст] : монографія / В. В. Компанієць. – Харків : УкрДАЗТ, 2011. – 305 с.

105. Компанієць, В. В. Управління розвитком соціально-економічних систем у духовно-моральному та соціокультурному вимірі. Частина 2. Якість управління соціально-економічними системами: духовно-моральні та культурні пріоритети (на прикладі залізничного транспорту) [Текст] : монографія / В. В. Компанієць. – Харків : УкрДАЗТ, 2012. – 296 с.

106. Компаниец, В. В. О внеэкономических законах развития экономики и доминантах экономического образования [Текст] / В. В. Компаниец // Сборник материалов IV Междунар. научно-практ. конф. "Православный ученый в современном мире. Ценности православного мира и современное общество" (Салоники, Греция, 25-26 сентября 2015 г.). – Воронеж : «ИСТОКИ», 2015. – 330 с. – С. 30-46.

107. Компаниец, В. В. Ценность труда: идеал и реальность, угрозы и перспективы [Текст] / В. В. Компаниец // Соціально-трудо́ві відносини: теорія та практика: зб. наук. праць [Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана]. – 2013. – Вип. 2(6). – С. 23-29.

108. Компаниец, В. В. О законе духовно-нравственной детерминации общественного развития [Текст] / В. В. Компаниец // Социальная экономика. – 2011. – Вып. 1. – С. 149-165.

109. Компаниец, В. В. Семейная политика как фактор, обеспечивающий развитие экономики и предпринимательской деятельности [Текст] / В. В. Компаниец // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2005. – Вип. 12. – С. 170-176.

110. Компанієць, В. В. Демографічна криза в Україні в духовно-моральному та соціально-економічному вимірах [Електронний ресурс] / В. В. Компанієць // Економіка. Управління. Інновації. [Житомирський державний університет імені Івана Франка] : електронне наукове фахове видання. – 2013. – №1 (9).

111. Компаниец, В. В. О православной альтернативе западному проекту «Культура имеет значение» (к вопросу об эффективности разных культур и моделей экономики) [Текст] / В. В. Компаниец // Материали IV Междунар. молодежного форума «Нравственные императивы в праве, образовании, науке и культуре» (Белгород, 13-14 мая 2016 г.). – Белгород : Издательство БУККЭП, 2016. – 528 с. – С. 230-239.

112. Конспект по нравственному богословию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kursmpda.ru/books /npravstvennoe_bogoslovie_kiev_seminary.htm #_Точ72691098.

113. Кондратьев, Н. Основные проблемы статики и динамики [Текст] / Н. Кондратьев. – М. : Наука, 1991. – 210 с.

114. Крупнейшие банки мира собрались запустить новую криптовалюту в 2018 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interfax.ru/business/577177>

115. Лукинов, И. И. Эволюция экономических систем [Текст] / И. И. Лукинов. – М. : ЗАО «Издательство Экономика», 2002. – 567 с.

116. Люкимсон, Петр. Бизнес по-еврейски 3: евреи и деньги [Электронный ресурс] / П. Люкимсон. – Режим доступа : http://royallib.com/book/lyukimson_petr/biznes_po_evreyski_3_evrei_i_dengi.html.

117. Матвеев, П. Е. Этика. Основы хозяйственной этики [Текст] : курс лекций в 2 ч. / П. Е. Матвеев. – Владимир : Владим. гос. ун-т, 2003. – Ч.2. – 64 с.

118. Сурожский, Антоний. Митр. Человек пред Богом [Электронный ресурс] / Антоний Сурожский. – Режим доступа : <http://www.litmir.co/br/?b=251022&p=1>.

119. Мельник, Л. Г. Состоявшаяся утопия, или Машина времени Н. Н. Неплюева: Экономические эссе [Текст] / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2004. – 56 с.

120. Менделеев, Д. И. Заветные мысли [Текст] / Д. И. Менделеев. – СПб. : Типо-литография М.П. Фроловой, 1903-1904. – 316 с.

121. Менделеев, Д. И. Промышленность: богатство и капитал, община и артель [Текст] / Д. И. Менделеев // Большая Энциклопедия Русского народа. Русское хозяйство; под ред. О.А. Платонова. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2006. – С. 430-443.

122. Менделеев, Д. И. Письма о заводах [Электронный ресурс] / Д. И. Менделеев. – Режим доступа : http://dugward.ru/library/mendeleev/mendeleev_pisma_o_zavodah.html.

123. Менделеев, Д. И. Экономические работы [Текст] : сочинения. Т. 18-21 / Д. И. Менделеев. – М.; Л., 1950-1952.

124. Муниципальный уклад [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fb.ru/article/281634/mnogoukladnost-ekonomiki---eto-formy-i-hozyaystvovaniya>.

125. Мюрдаль, Г. Современные проблемы «Третьего мира» (Драма Азии. Исследование нищеты народов) [Текст] : сокр. пер. с англ. / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972. – 251 с.

126. Назаров, И. В. Свобода против закона: цивилизация на весах спасения [Текст] / И. В. Назаров. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 224 с.

127. Національний банк України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://bank.gov.ua/>

128. Население мира по оценкам ООН пересмотра 2017 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0735/barom02.php>.

129. Немезий Эмесский. О природе человека [Текст] / Немезий Эмесский; пер. Ф. С. Владимирского. – Почаев, 1904. – 208 с.

130. Неплюев, Н. Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства [Электронный ресурс] / Н. Н. Неплюев. – Режим доступа : // <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003671301#?page=199>.

131. Нефедов, Г. Основы христианской нравственности [Текст] / Г. Нефедов, протоиерей. – М. : Паломник, 2006. – 288 с.

132. Нечволодов, А. В. От разорения к достатку [Электронный ресурс] / А. В. Нечволодов. – Режим доступа: <http://rulit.me>...nechvolodov>.

133. Николай Сербский (Велимирович). Слово о Законе (Номология) [Текст] / Николай Сербский (Велимирович), святитель. – М. : Издательство Братства Святителя Алексия. Центр святоотеческих переводов; Издательство «Феофания», 2005. – 128 с.

134. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Текст] / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко, пред. и науч. ред. В. З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 137 с.

135. Объёмы коррупции в Украине составляют около 25 % ВВП страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hyser.com.ua/economics/obyomu-korruptcii-v-ukraine-sostavlyayut-okolo-25-vvp-strany-68996>.

136. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова [Росс. академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова]. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

137. Окружное послание «Evangelium Vitae» папы Иоанна Павла II о ценности и нерушимости человеческой жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fjp2.com/ru/john-paul-ii/online-library/encyclicals/126-evangelium-vitae>.

138. Олейников, А. А. Политическая экономия национального хозяйства [Текст] А. А. Олейников; отв. ред. О. А. Платонов. — М. : Институт русской цивилизации, 2010. – 1184 с.

139. Орлянский, Е. А. Этнорелигиозный фактор в истории экономической мысли [Электронный ресурс] / Е. А. Орлянский. – Режим доступа : http://нэб.рф/catalog/000202_000054_331046/.

140. Осипов, А. И. Путь разума в поисках истины [Текст] / А. И. Осипов. – М. : Издание Сретенского монастыря, 2004. – 432 с.

141. О том, как грех вызывает наказание (На примере истории народов) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.truechristianity.info/library/kak_greh_vyzyvayet_nakazaniye/kak_greh_vyzyvayet_nakazaniye_07.php.

142. Павлов, Р. Н. Институты социальной ответственности бизнеса и проблемы корпоративного управления в России [Текст] / Р. Н. Павлов. Препринт. – М. : ЦЭМИ РАН, 2003. – 49 с.

143. Палама Григорий, святитель Омилии (беседы) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravoslavnaya-biblioteka.ru/.

144. Панарин, А. С. Православная цивилизация в глобальном мире [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Алгоритм, 2003. – 544 с.
145. Пахомов, В. Украина: парадоксы роста и развития. Украина снова – уж который раз – стоит перед выбором своего пути [Электронный ресурс] / В. Пахомов. – Режим доступа : <http://www.komunist.com.ua>.
146. Пихно, Д. И. Основания политической экономии [Текст] / Д. И. Пихно. – К., 1899. – Вып.1-2. – 260 с.
147. Петрунин, Ю. Ю. Этика бизнеса [Текст]: учебник / Ю. Ю. Петрунин, В. К. Борисов. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 352 с.
148. Перкинс, Дж. Исповедь экономического убийцы [Электронный ресурс] / Дж. Перкинс. – Режим доступа : <https://www.litmir.me/br/?b=21711&p=1>.
149. Перспективы Мирового Населения 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://esa.un.org/unpd/wpp/DataQuery/>.
150. Платонов, О. А. Экономика русской цивилизации [Текст] / О. А. Платонов [Институт русской цивилизации]. – М., 2008. – 800 с.
151. Платонов, О. А. Научная организация труда [Текст] / О. А. Платонов, О. В. Шведов // Энциклопедия церковного хозяйства. – М. : Ковчег, 2003. – 736 с.
152. По качеству высшего образования РФ заняла 32 место [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.eduhelp.info/page/po-kachestvu-vysshego-obrazovanija-rf-zanjalo-32-mesto/>
153. Политическая и экономическая этика [Текст] / Бернард Сутор, Карл Хоман, Ф. Бломе-Дрез; пер. С. Курбатова, К. Костюк. – М. : Гранд-Фаир, 2001. – 368 с.
154. Посошков, И. Т. Книга о скудости и богатстве [Текст] / И. Т. Посошков. – М. : Наука, 2004. – 407 с.
155. Половина населения мира моложе 30 лет, а в Европе половина населения старше 43 лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0735/barom06.php>.
156. Приложение Демоскопа weekly [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.demoscope.ru/weekly/pril.php>.
157. Пределы роста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Пределы_роста.
158. Программа действий международной конференции по народонаселению и развитию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.r-komitet.ru/s_i_d/kair1.htm.
159. Размеры коррупции в ЕС равны ВВП Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/892231-razmery-korruptsii-v-es-ravny-vvp-ukrainy.html>.
160. Развитие транспорта в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.argest.com.ua/razvitie-transporta-v-ukraine/>.

161. Размывание границ: Как компании сегмента FinTech влияют на сектор финансовых услуг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.pwc.ru/ru/banking/publications/fintech-global-report-rus.pdf>.

162. Рейтинги Украины, или когда Украина остановится [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.com/ukraine/economic/555-kogda-ukraina-ostanovitsya>.

163. Рейтинги [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings>.

164. Рейтинг стран мира по уровню глобальной конкурентоспособности по версии IMD [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/the-imd-world-competitiveness-yearbook>.

165. Римашевская. Н. М. Русский крест [Электронный ресурс] / Н. М. Римашевская. – Режим доступа: <http://vivovoco.rsl.ru/>.

166. Рих, А. Хозяйственная этика [Текст] / А. Рих. – М. : Посев, 1996. – 810 с.

167. Святая Русь. Большая Энциклопедия Русского Народа. Русское хозяйство [Текст] / гл. ред., сост. О.А. Платонов. – М. : Институт русской цивилизации, 2006. – 1136 с.

168. Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании. VIII Всемирный Русский Народный Собор [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://orthodox-newspaper.ru/numbers/at32194>.

169. Симонд де Сисмонди, Ж. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению [Текст]: в 2 т. / Сисмонди, Ж. Симонд де. – М. : Соцэкгиз, 1937. – Т.2. – 630 с.

170. Сім'я в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку [Электронный ресурс]. – Режим доступа : pdf.znate.ru/pdfs/3/2835-1.pdf.

171. Симчера, В. М. Кризис современных фантомов [Текст] / В. М. Симчера // Бизнес и банки. – 2009. – № 41. – С. 15-20.

172. Семь определений цифровой экономики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.crn.ru/news/detail.php?ID=116780>.

173. Сколько в стоимости жилья составляет коррупция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://domik.ua/novosti/ckolko-v-stoimosti-zhilya-sostavlyayet-korrupciya-n194902.html>.

174. Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов [Текст]: в 2 т. / А. Смит. – М. : Наука, 1993. – 570 с.

175. Смит, А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит. – М. : Республика, 1997. – 351 с.

176. Серафим Вырицкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://silort.ee/1704_serafim_vyritski.htm.

177. Сомин, Н. В. Хозяйственный строй Крестовоздвиженского Трудового Братства [Текст] / Н. В. Сомин // Механизм регулирования экономики. – 2003. – № 4. – С. 163-170.

178. Сомин, Н. В. Климент Александрийский и свт. Иоанн Златоуст: два взгляда на богатство и собственность [Электронный ресурс] /

Н. В. Сомин. – Режим доступа : <http://fb2.booksgid.com/content/1A/n-somin-klient-aleksandriyskiy-i-svt-ioann-zlatoust-dva-vzglyada-na-bogatstvo-i-sobstvennost/1.html>.

179. Сорокин, Д. Е. Российская политико-экономическая мысль как общественно-научный феномен [Текст] / Д. Е. Сорокин, Л. В. Никифоров // Очерки истории российской экономической мысли; под ред. Л. И. Абалкина. – М. : Наука, 2003. – 366 с.

180. Сорокин, Питирим. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений [Текст] : пер. с англ., комментарии и статья В. В. Салова. – СПб. : РХГИ, 2000. – 1036 с.

181. «Социальное предпринимательство» Иоанна Кронштадтского [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.orthedu.ru/news/obzorsmi/11887-socialnoe-predprinimatelstvo-ioanna-kronshtadtskogo.html>.

182. Список войн США. Историческая хронология [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fishki.net/1465970-spisok-vojn-ssha--istoricheskaja-hronologija.html>.

183. Список стран по внешнему долгу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

184. Стариков, Н. Национализация рубля – путь к свободе России [Текст] / Н. Стариков. – СПб. : Питер, 2011. – 169 с.

185. 46 % населения мира проживает в странах, где рождаемость не обеспечивает простого воспроизводства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2015/0663/barom03.php>.

186. Сумму взяток на планете за 2015 год оценили в 2 триллиона долларов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://investorschool.ru/summu-vzyatok-na-planete-za-2015-god-ocenili-v-2-trln>.

187. Тарасов, И. Гиляров-Платонов Никита Петрович [Текст] / И. Тарасов // Большая Энциклопедия Русского народа. Русское хозяйство. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2006. – 1136 с. – С. 213-215.

188. Тойнби, А. Дж. Постигание истории [Текст] / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

189. Тростников, В. Н. Основы православной культуры [Текст] : лекции в 3 ч / В. Н. Тростников. – Ульяновск : ОАО «ИПК Ульяновский Дом печати», 2009. – 432 с.

190. Тростников, В. Н. Православная цивилизация. Исторические корни и отличительные черты [Текст] / В. Н. Тростников. – М., 2004. – 271 с.

191. Тернер Адер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Технологии и капитализм <http://fastsalts.com/sections/obzor/898.html>.

192. Украина заняла 2-е место в мире по уровню смертности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : 20khvylyn.com>news/society/news_3284.html.

193. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Текст] / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
194. Форд, Г. Моя жизнь, мои достижения [Электронный ресурс] / Г. Форд. – Режим доступа : <http://knigosite.org/library/read/7121>.
195. Фромм, Э. Здоровое общество [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : <http://www.studmed.ru/docs/document37286?view=1>.
196. Фромм, Э. Иметь или быть [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : <https://booka.club/read>.
197. Фурсов, А. И. Мировая капиталистическая система: новые сценарии развития (версия Жака Аттали) [Электронный ресурс] / А. И. Фурсов, К. А. Фурсов. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-kapitalisticheskaya-sistema-novye-stsenarii-razvitiya-versiya-zhaka>.
198. Фурсов, А. И. Мир, который мы покидаем, мир, в который мы вступаем, и мир между ними [Электронный ресурс] / А. И. Фурсов. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5265>.
199. Фурсов, А. И. Мировое правительство: миф или реальность? [Электронный ресурс] / А. И. Фурсов. – Режим доступа: <http://zavtra.ru/blogs/mirovooe-pravitelstvo-mif-ili-realnost-2012-11-06-025941>.
200. Фурсов, А. И. Каким будет посткапитализм [Электронный ресурс] / А. И. Фурсов. – Режим доступа : <http://maxpark.com/community/politic/content/3221097>.
201. Фурсов, А. И. Деградация мировой правящей элиты [Электронный ресурс] / А. И. Фурсов. – Режим доступа : <https://aftershock.news/?q=node/435919&full>.
202. Хабиш, А. Семейная политика как экономический фактор: размышления об обществе будущего [Электронный ресурс] / А. Хабиш. – Режим доступа : http://avrora-consurgens.blogspot.ru/2012/07/blog-post_1540.html.
203. Хазин, М. Л. О масштабе кризиса в США [Электронный ресурс] / М. Л. Хазин. – Режим доступа : <http://worldcrisis.ru/crisis/1136733>.
204. Ханнингтон, С. Столкновение цивилизаций? [Текст] / С. Ханнингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33.
205. Хейне, П. Экономический образ мышления [Текст] / П. Хейне. – М. : Издательство Вильямс, 1999. – 544 с.
206. Хейгин, К. Основы духовного роста [Электронный ресурс] / К. Хейгин. – Режим доступа : <http://gorodvery.ru/index.php/2010-12-28-18-26-07>.
207. Церковь – общество – хозяйство [Текст] / В. В. Симонов; отв. ред. Д. С. Львов. – М. : Наука, 2005. – 702 с.
208. Церковь и мир. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви [Текст]. – М.: Даниловский благовестник, 2000. – 90 с.
209. Цитируем классиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dzeso.livejournal.com/140286.html>.

210. Чаянов, А. В. Организация крестьянского хозяйства [Электронный ресурс] / А. В. Чаянов. – Режим доступа : http://sinsam.kirsoft.com.ru/KSNews_111.htm.

211. Четверть населения Украины находится за чертой бедности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vinplace.net/novini-ta-pod%D1%96%D1%97-u-v%D1%96nnitsc%D1%96-ta-oblast%D1%96/chetver-naselenija-ukrainy-nahoditsja-za-chertoj-bednosti.html>.

212. Чернышевский, Н. Г. Полн. собр. соч. [Текст] / Н. Г. Чернышевский. – М. : Гос. Изд-во худож. лит., 1949. – Т. III. – 606 с.

213. Чередниченко, А. Т. Проблема демографии в контексте обеспечения национальной безопасности Украины [Электронный ресурс] / А. Т. Чередниченко. – Режим доступа : http://www.dsaua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=62:2010-&Itemid=&lang=ru.

214. Что такое планирование семьи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://daynr.com/obshestvo/2846-chto-takoe-quotplanirovanie-semiquot.html>.

215. Шарапов, С. Ф. Экономика в русском самодержавном государстве [Текст] / С. Ф. Шарапов // Экономика русской цивилизации; под ред. О. А. Платонова. – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – С. 514-648.

216. Шатрова, Е. В. В то время когда у нас свирепствовал голодомор [Текст] / Е. В. Шатрова // Родительский комитет. – 2015. - № 11(60). - С. 12.

217. Шафаревич, И. Р. Духовные основы российского кризиса XX века [Текст] / И. Р. Шафаревич. – М. : Издание Сретенского монастыря, 2001. – 110 с.

218. Шваб, К. Четвертая промышленная революция [Текст] : пер. с англ. / К. Шваб. – М. : Издательство «Э», 2017. – 208 с.

219. Шведов, О. Распределение [Текст] / О. Шведов // Большая Энциклопедия Русского народа. Русское хозяйство; под ред. О. А. Платонова. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2006. – С. 780-783.

220. Шведов, О. В. Энциклопедия церковной жизни [Текст] / О. В. Шведов. – М. : Ковчег, 2003. – 736 с.

221. Шихирев, П. Н. Возможна ли этика бизнеса? [Текст] / П. Н. Шихирев // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 16-25.

222. Шорохова, Т. Иннокентий Сибиряков: Жизнь и подвиг миллионера [Электронный ресурс] / Т. Шорохова. – Режим доступа : <http://www.pravmir.ru/innokentij-sibiryakov-zhizn-i/>

223. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенглер. – М. : Эксмо, 2009. – 800 с.

224. Шторх, Л. Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие [Текст]: в 2 т. / Л. Шторх. – СПб., 1881. – Т. 1. – 1120 с.

225. Экономика США [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

226. Эксперты подсчитали среднюю зарплату в странах мира за 2013 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://finance.obozrevatel.com/analytics-and-forecasts/28960-ekspertyi-obse-podschitali-srednyuyu-zarplatu-v-stranah-mira-za-2013-god.htm>.

227. Эрн, В. Ф. Христианский идеал экономики [Текст] / В. Ф. Эрн // Экономика русской цивилизации; под ред. О. А. Платонова. – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – С. 460-470.

228. Дикань, В. Л. Этичні основи бізнесу [Текст] : навч. посібник / В. Л. Дикань, В. В. Компанієць, О. В. Полякова. – Харків : УкрДАЗТ, 2012. – 316 с.

229. Экономисты русской эмиграции [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. Э. Б. Корицкого. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2000. – 286 с.

230. Юревич, А. В. Нравственное состояние современного российского общества [Электронный ресурс] / А. В. Юревич. – Режим доступа : <http://www.kirillmefody.ru/?p=440>.

231. Юнг, К. Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: ее история и практика [Текст] / Карл Густав Юнг. – К. : СИНТО, 1995.

232. Янжул, И. И. Экономическое значение честности. Забытый фактор производства [Текст] / И. И. Янжул // Избранные труды. – М. : Наука, 2005. – 438 с.

233. Якунин, В. И. Цивилизационно-ценностные основания экономических решений [Текст] / В. И. Якунин, В. Э. Багдасарян, С. С. Сулакшин. – М. : Научный эксперт, 2008. – 160 с.

234. Mumford S. The Life and Death of NSSM 200: How the Destruction of Political Will Doomed a U.S. Population Policy. Research Triangle Park, NC, 1996. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://antimason.ru/vse-stati/world-order/1338-plan-nssm-200-memorandum-nacionalnoy-bezopasnosti-ssha.html>.

235. Human Development Data (1990-2015) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hdr.undp.org/en/indicators/137506>.

236. World Values Survey Association [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [// www.worldvaluessurvey.org](http://www.worldvaluessurvey.org).

**Приклади моральних норм господарювання
у Старому Заповіті**

Отношение к собственности (ущерб, кража собственности, правила возмещения нанесенного ущерба):

а) если кто раскроет яму, или если выкопает яму и не покроет ее, и упадет в нее вол или осел, то хозяин ямы должен заплатить, отдать серебро хозяину их, а труп оставить себе (Исх. 21: 33, 34);

б) если кто украдет вола или овцу, и заколет или продаст, то пять волов заплатит за вола, и четыре овцы за овцу (Исх. 22: 1);

в) если кто застанет вора подкапывающего, и ударит его, так что он умрет, то кровь не вменится ему. Но если вошло над ним солнце, то вменится ему кровь. Укравший должен заплатить; а если нечем, то пусть предадут его для уплаты за украденное им. Если украденное найдется у него живым, вол ли то, или осел, или овца, пусть заплатит вдвое (Исх. 22: 2-4);

г) если кто потравит поле или виноградник, пустив скот свой травить чужое поле, пусть вознаградит лучшим из поля своего и лучшим из виноградника своего (Исх. 22: 5);

д) если появится огонь и охватит терн, и выжжет копны, или жатву, или поле, то должен заплатить, кто произвел сей пожар (Исх. 22: 6);

е) если кто отдает ближнему на сохранение серебро или вещи, и они украдены будут из дома его, то, если найдется вор, пусть он заплатит вдвое. А если не найдется вор, пусть хозяин дома придет пред судей и поклянется, что не простер руки своей на собственность ближнего своего (Исх. 22: 7, 8);

е) о всякой вещи спорной, о воле, об осле, об овце, об одежде, о всякой вещи потерянной, о которой кто-нибудь скажет, что она его, дело обоих должно быть доведено до судей. Кого обвинят судьи, тот заплатит ближнему своему вдвое;

ж) не делайте неправды в суде, в мере, в весе и в измерении. Да будут у вас весы верные, гири верные, ефа верная и чин верный (Левит 19: 35-36);

и) в кисе твоей не должны быть двоякие гири, большие и меньшие. В доме твоём не должна быть двоякая ефа, большая и меньшая. Гиря у тебя должна быть точная и правильная, и ефа у тебя должна быть точная и правильная, чтобы продлились дни твои на земле, которую Господь, Бог твой, дает тебе. Ибо мерзок пред Господом, Богом твоим, всякий делающий неправду (Втор. 25: 13-16).

Отношение к рабам (постановление о рабах):

а) раб еврей должен работать 6 лет, а на 7 год должен выйти (по его желанию) из рабства даром (он и его жена) (Исх. 21:1,2);

б) если кто ударит раба своего или служанку свою палкою, и они умрут под рукою его, то он должен быть наказан (Исх. 21:20);

в) если кто повредит глаз, выбьет зуб рабу (рабыне), должен отпустить их на волю (Исх. 21:26,27).

Отношение к займам под процент:

а) даешь деньги бедному из народа Моего, то не притесняй его и не налагай на него роста. Если возьмешь в залог одежду ближнего твоего, – до захождения солнца возврати ее, ибо она есть единственный покров у него; она одеяние тела его: в чем будет он спать? Итак, когда он возопит ко Мне, Я услышу; ибо Я милосерд (Исх. 22: 25 - 27);

б) если брат твой обеднеет и придет в упадок у тебя, то поддержи его, пришелец ли он, или поселенец, чтоб он жил с тобою. Не бери от него роста и прибыли, и бойся Бога твоего; чтоб жил брат твой с тобою. Серебра твоего не отдавай ему в рост, и хлеба твоего не отдавай ему для прибыли (Левит 25: 35 - 37);

в) в седьмой год делай прощение. Прощение же состоит в том, чтобы всякий заимодавец, который дал займы ближнему своему, простил долг и не взыскивал с ближнего своего или с брата своего; ибо провозглашено прощение ради Господа. С иноземца взыскивай, а что будет твое у брата твоего – прости (Втор. 15: 1 - 3).

Отношение к милостыне:

а) шесть лет засевай землю твою и собирай произведения ее, а в седьмой оставляй ее в покое, чтобы питалась убогие из твоего народа, а остатками после них питались звери полевые. Так же поступай с виноградником твоим и с маслиною твоею (Исх. 23: 10 - 11);

б) когда будете жать жатву на земле вашей, не дожинай до края поля твоего, и оставшегося от жатвы твоей не подбирай, и виноградника твоего не обирай дочиста, и попадавших ягод в винограднике не подбирай; оставь это бедному пришельцу. Я, Господь, Бог ваш;

в) из Второзакония: нищим (из братьев) давать займы и не скорбеть при этом сердцем, помнить что за это благословит Господь. «Ибо нищие всегда будут среди земли твоей; потому и я повелеваю тебе: отверзай руку твою брату твоему, бедному твоему и нищему твоему на земле твоей» (Втор. 15: 11);

г) из Второзакония: отпускать в седьмой год рабов евреев на свободу не с пустыми руками, но снабдить их имуществом (Втор. 13: 12 - 15);

д) также см. Втор. 24: 10 – 21.

Ритм труда:

а) помни день субботний, чтобы святить его. Шесть дней работай, и делай всякие дела твои; а день седьмой – суббота Господу Богу твоему: не делай в оный никакого дела ни ты, ни сын твой, ни дочь твоя, ни раб твой, ни рабыня твоя, ни скот твой, ни пришелец, который в жилищах твоих. Ибо в шесть дней создал Господь небо и землю, море и все, что в них; а в день седьмой почил. Посему благословил Господь день субботний и освятил его (Исх. 20: 8 - 11);

б) шесть дней делай дела твои, а в седьмой день покойся, чтобы отдохнул вол твой и осел твой, и успокоился сын рабы твоей и пришелец (Исх. 23: 12).

Отношение к пришельцам:

а) пришельца не притесняй, и не угнетай его; ибо вы сами были пришельцами в земле Египетской (Исх. 22: 21);

б) пришелец, поселившийся у вас, да будет для вас то же, что туземец ваш; люби его, как себя, ибо и вы были пришельцами земли Египетской (Левит 19: 34).

Оплата труда:

а) если он взят был внаймы за деньги, то пусть и пойдет за ту цену (Исх. 22: 15);

б) не обижай ближнего твоего и не грабительствуй. Плата наемнику не должна оставаться у тебя до утра (Левит 19: 13).

Основні положення теорії «уявних» капіталів Шарапова:

а) «уявні» капітали створюються державою за допомогою емісії абсолютних грошей як кредитів для фінансування великих і стратегічно значущих проектів;

б) правильне використання «уявних» капіталів веде до використання незадіяних матеріальних і трудових ресурсів суспільства і зростання його економічного добробуту;

в) застосування державою «уявних» капіталів переважно у порівнянні з застосуванням «дійсних» капіталів (особливо якщо це іноземні капітали);

г) по мірі реалізації проектів «уявні» капітали перетворюються в «дійсні», або «реальні» капітали;

д) «уявні» капітали можуть створювати поживлення господарського життя відразу у багатьох галузях; не виключена ситуація, при якій для підтримки економічного поживлення можуть знадобитися нові порції «уявних» капіталів;

е) «дійсні» капітали знаходяться в руках держави і забезпечують їй дохід (ренту);

є) дохід від «дійсних» капіталів поступово стає основним джерелом державних (бюджетних) доходів, що дозволяє поетапно знижувати податки з населення і товаровиробників;

ж) частина ренти від «дійсних» капіталів перетворюється на запасні капітали держави;

и) державі, що накопичує запасні капітали, не треба вдаватися до позик у разі виникнення надзвичайних ситуацій; надзвичайні витрати покриваються з запасних капіталів;

к) випуском «уявних» капіталів не можна зловживати; їх обсяг повинен співвідноситися з наявністю реальних матеріальних і трудових ресурсів;

л) для забезпечення ефективної державної політики в галузі «уявних» капіталів необхідна централізована, багаторівнева і така, що охоплює всю територію країни, мережа державних кредитних установ, які б на місцях виконували функцію «рецепторів», що вловлюють попит населення і підприємств на гроші.

Демографічна ситуація в країнах світу (факт і прогноз)

Таблиця Д.3.1

Прогноз сумарного коефіцієнта народжуваності за деякими країнам світу,
за даними демографічного прогнозу ООН 2017 р.,
дітей на жінку (середній варіант прогнозу)

Регіони й країни	Періоди						
	2015 - 2020	2020 - 2025	2025 - 2030	2030 - 2035	2035 - 2040	2040 - 2045	2045 - 2050
1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Світ</i>	2,47	2,43	2,39	2,35	2,31	2,27	2,24
<i>Африка</i>	4,43	4,15	3,90	3,67	3,46	3,27	3,09
<i>Азія</i>	2,15	2,10	2,06	2,00	1,95	1,92	1,90
<i>Східна Азія</i>	1,62	1,64	1,67	1,70	1,72	1,73	1,74
Китай	1,63	1,66	1,69	1,71	1,72	1,74	1,75
Японія	1,48	1,53	1,58	1,62	1,65	1,68	1,70
<i>Південна Азія</i>	2,39	2,27	2,16	2,06	1,99	1,95	1,91
Індія	2,30	2,19	2,10	2,02	1,95	1,90	1,86
Пакистан	3,38	3,10	2,88	2,69	2,54	2,41	2,30
<i>Західна Азія</i>	2,74	2,61	2,51	2,42	2,34	2,27	2,22
Оман	2,54	2,28	2,09	1,95	1,84	1,77	1,74
Катар	1,88	1,78	1,71	1,66	1,63	1,62	1,62
Саудовська Аравія	2,48	2,29	2,14	2,02	1,92	1,84	1,78
Арабські Емірати	1,72	1,65	1,61	1,60	1,60	1,61	1,63
<i>Європа</i>	1,62	1,66	1,69	1,72	1,75	1,77	1,78
<i>Східна Європа</i>	1,61	1,65	1,68	1,72	1,75	1,78	1,80
Білорусія	1,71	1,75	1,79	1,81	1,83	1,84	1,85
Болгарія	1,58	1,64	1,69	1,72	1,75	1,77	1,79
Венгрія	1,40	1,45	1,50	1,53	1,57	1,60	1,62
Польща	1,29	1,30	1,36	1,41	1,47	1,52	1,56
Румунія	1,54	1,58	1,62	1,65	1,68	1,70	1,72
Росія	1,75	1,79	1,82	1,84	1,85	1,87	1,87
<i>Україна</i>	1,56	1,61	1,65	1,69	1,71	1,74	1,76
<i>Північна Європа</i>	1,85	1,86	1,86	1,86	1,86	1,86	1,86
Естонія	1,66	1,71	1,74	1,77	1,78	1,80	1,81
Латвія	1,57	1,63	1,67	1,70	1,73	1,75	1,77
Литва	1,66	1,71	1,75	1,77	1,79	1,81	1,82
Швеція	1,91	1,91	1,92	1,92	1,92	1,92	1,93
Великобританія	1,87	1,87	1,86	1,86	1,86	1,86	1,86
<i>Південна Європа</i>	1,45	1,49	1,53	1,56	1,59	1,62	1,65
Греція	1,30	1,31	1,37	1,43	1,48	1,52	1,56
Італія	1,49	1,54	1,58	1,62	1,65	1,67	1,69
Чорногорія	1,66	1,64	1,64	1,65	1,66	1,67	1,69

Продовження табл. Д.3.1

1	2	3	4	5	6	7	8
Сербія	1,62	1,64	1,67	1,68	1,70	1,72	1,73
<i>Західна Європа</i>	1,69	1,71	1,74	1,76	1,77	1,77	1,78
Франція	1,97	1,97	1,96	1,96	1,95	1,95	1,95
Германія	1,47	1,51	1,54	1,57	1,59	1,61	1,63
Швейцарія	1,55	1,57	1,59	1,60	1,62	1,63	1,64
<i>Латинська Америка</i>	2,04	1,95	1,89	1,84	1,80	1,78	1,77
<i>Північна Америка</i>	1,86	1,86	1,87	1,87	1,88	1,88	1,89
Канада	1,56	1,56	1,58	1,60	1,62	1,64	1,66
США	1,89	1,89	1,90	1,90	1,91	1,91	1,91
<i>Океанія</i>	2,34	2,28	2,23	2,17	2,13	2,09	2,06

Таблиця Д.3.2

Середній вік населення, за даними демографічного прогнозу ООН 2017 р.,
рр. (середній варіант прогнозу)

Регіони й країни	Роки							
	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
<i>Світ</i>	29,6	30,9	32,1	33,0	33,8	34,5	35,3	36,1
Африка	19,4	19,8	20,4	21,2	22,1	23,0	23,9	24,8
Азія	30,3	32,1	33,8	35,3	36,5	37,7	38,7	39,7
Європа	41,6	42,7	43,9	45,1	46,2	46,9	46,9	46,6
Східна Європа	39,6	40,8	42,3	43,9	45,5	46,1	45,4	44,6
Україна	40,3	41,4	42,8	44,4	46,0	46,9	46,6	45,4
Північна Європа	40,4	41,0	41,7	42,5	43,2	43,8	43,9	43,9
Великобританія	40,2	40,8	41,5	42,4	43,2	43,8	43,9	43,9
Південна Європа	43,9	45,9	47,8	49,4	50,5	51,1	51,3	51,3
Західна Європа	43,5	44,2	44,7	45,5	46,3	46,9	47,2	47,3
Австрія	43,2	44,4	45,3	46,5	47,7	48,8	49,7	49,9
Бельгія	41,3	41,8	42,6	43,4	44,2	44,7	44,8	44,7
Франція	41,2	42,0	42,6	43,3	43,6	43,8	44,0	44,3
Германія	45,9	46,6	47,1	47,6	48,5	49,5	50,1	50,3
Люксембург	39,3	39,7	40,3	41,0	41,7	42,2	42,6	42,8
Нідерланди	42,1	43,2	43,9	44,5	45,2	45,9	46,4	46,8
Швейцарія	42,2	43,1	44,0	45,2	46,2	47,0	47,5	47,5
Латинська Америка і Карибський басейн	29,2	30,9	32,8	34,6	36,4	38,1	39,7	41,1
Північна Америка	37,9	38,6	39,3	40,1	41,0	41,6	42,0	42,4
Океанія	32,8	33,5	34,3	35,1	35,7	36,2	36,8	37,4

Таблиця Д.3.3

Прогноз чисельності населення світу, за даними демографічного прогнозу ООН 2017 р. (середній варіант прогнозу)

Регіони	Роки									
	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050			
Світ	7 795 482,309	8 185 613,757	8 551 198,644	8 892 701,940	9 210 337,004	9 504 209,572	9 771 822,753			
Африка	1 352 622,189	1 522 250,093	1 703 537,504	1 896 703,697	2 100 301,731	2 311 561,326	2 527 556,761			
Азія	4 623 454,191	4 799 909,855	4 946 586,362	5 064 479,825	5 154 419,096	5 218 558,306	5 256 927,499			
Європа	743 390,045	742 543,943	739 455,618	734 559,259	728 823,373	722 641,296	715 721,014			
Східна Європа	290 776,392	286 798,893	281 412,548	275 213,665	269 142,879	263 659,144	258 519,068			
<i>Україна</i>	<i>43 579,234</i>	<i>42 452,647</i>	<i>41 200,374</i>	<i>39 896,340</i>	<i>38 658,013</i>	<i>37 512,851</i>	<i>36 415,702</i>			
Північна Європа	105 863,133	108 409,349	110 634,534	112 553,105	114 313,456	116 000,345	117 582,879			
Південна Європа	151 553,054	150 249,775	148 824,915	147 173,817	145 251,663	142 940,503	140 123,320			
Західна Європа	195 197,466	197 085,926	198 583,621	199 618,672	200 115,375	200 041,304	199 495,747			
Латинська Америка й країни Карибського басейну	664 473,538	693 281,878	718 483,391	739 736,029	757 027,013	770 374,333	779 841,201			
Центральна Америка	184 127,254	194 811,929	204 496,472	213 028,550	220 399,238	226 589,703	231 562,992			
Південна Америка	435 666,848	452 588,454	467 099,885	479 078,441	488 521,196	495 466,983	500 019,962			
Північна Америка	369 158,557	382 552,713	395 452,585	407 044,282	417 193,461	426 187,589	434 654,823			
Океанія	42 383,789	45 075,275	47 683,184	50 178,848	52 572,330	54 886,722	57 121,455			

Джерело: <https://esa.un.org/unpd/wpp/DataQuery>

Основні показники демографічної статистики по Україні

Таблиця Д.4.1

Населення України (на 1 січня), тис. люд

Рік	Чисельність населення			Чисельність постійного населення		
	усього	в тому числі		усього	в тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
1990	51838,5	34869,2	16969,3	51556,5	23826,2	27730,3
1991	51944,4	35085,2	16859,2	51623,5	23886,5	27737,0
1992	52056,6	35296,9	16759,7	51708,2	23949,4	27758,8
1995	51728,4	35118,8	16609,6	51300,4	23792,3	27508,1
2000	49429,8	33338,6	16091,2	49115,0	22754,7	26360,3
2005	47280,8	32009,3	15271,5	47100,5	21754,0	25346,5
2010	45962,9	31524,8	14438,1	45782,6	21107,1	24675,5
2011	45778,5	31441,6	14336,9	45598,2	21032,6	24565,6
2012	45633,6	31380,9	14252,7	45453,3	20976,7	24476,6
2013	45553,0	31378,6	14174,4	45372,7	20962,7	24410,0
2014	45426,2	31336,6	14089,6	45245,9	20918,3	24327,6
2015 ²⁾	42929,3	29673,1	13256,2	42759,7	19787,8	22971,9
2016	42760,5	29585,0	13175,5	42590,9	19717,9	22873,0

Примітки:

1. За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.
2. Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і Севастополя.

Таблиця Д.4.2

Природний рух населення

Рік	Кількість живонарод- жених, тис. людей	Частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, %	Кількість померлих, тис. людей	Природний приріст, скорочення (-), тис. людей	Міграційний приріст, скорочення (-), тис. людей	Кількість зареєстрованих шлюбів, тис. од.	Кількість зареєстрова- них розлучень, тис. од.
1990	657,2	11,2	629,6	27,6	78,3	482,8	192,8
1991	630,8	11,9	669,9	-39,1	151,3	493,1	200,8
1992	596,8	12,1	697,1	-100,3	287,8	394,1	222,6
1995	492,9	13,2	792,6	-299,7	-131,6	431,7	198,3
2000	385,1	17,3	758,1	-373,0	-133,6	274,5	197,3
2005	426,1	21,4	782,0	-355,9	4,6	332,1	183,5
2010	497,7	21,9	698,2	-200,5	16,1	305,9	126,1 ¹⁾
2011	502,6	21,9	664,6	-162,0	17,1	355,9	182,5
2012	520,7	21,4	663,1	-142,4	61,8	278,3	168,5
2013	503,7	22,1	662,4	-158,7	31,9	304,2	164,9
2014 ²⁾	465,9	21,1	632,3	-166,4	22,6	295,0	130,7
2015 ²⁾	411,8	20,6	594,8	-183,0	14,2	299,0	129,4

Примітки:

1. За даними органів державної реєстрації актів цивільного стану (згідно із Законом України "Про державну реєстрацію актів цивільного стану" від 01.07.2010 № 2398-VI без урахування розірвань шлюбів, здійснених у судовому порядку).

2. Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Коефіцієнти народжуваності
(число народжених на 1000 жінок відповідного віку)

Роки	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Роки	Сумарний коефіцієнт народжуваності
1990	1,850	2003	1,172
1991	1,776	2004	1,218
1992	1,674	2005	1,213
1993	1,562	2006	1,310
1994	1,468	2007	1,345
1995	1,398	2008	1,458
1996	1,335	2009	1,473
1997	1,272	2010	1,443
1998	1,211	2011	1,459
1999	1,127	2012	1,531
2000	1,116	2013	1,506
2001	1,078	2014	1,498
2002	1,095	2015	1,506

Індекс розвитку людського потенціалу

Таблиця Д.5.1

Позиція України за рівнем розвитку людського потенціалу серед інших країн
(оцінка ПРООН)

Рік	Місце у міжнародному рейтингу
1992	54-те – серед 174 країн
1993	80-те – серед 174 країн
1994	95-те – серед 175 країн
1995	102-ге – серед 174 країн
1996	-
1997	91-ше – серед 174 країн
1998	78-ме – серед 174 країн
1999	74-те – серед 162 країн
2000	80-те – серед 173 країн
2001	75-те – серед 175 країн
2002	70-те – серед 177 країн
2003	78-ме – серед 177 країн
2004	77-ме – серед 175 країн
2005	76-те – серед 177 країн
2006	82-ге – серед 179 країн
2007	85-те – серед 182 країн
2008	69-те – серед 169 країн
2009	76-те – серед 187 країн
2010	-
2011	78-ме – серед 186 країн
2012	83-тє – серед 187 країн
2013	83-тє – серед 187 країн
2014	81-ше – серед 188 країн
2015	81-ше – серед 188 країн

Компонентний склад ІРЛП в країнах світу, 2011 р. (вибірка з 187 країн)

Країна	Ранг	Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)	Очікувана тривалість життя від народження, рр.	Середня тривалість навчання, рр.	Очікувана тривалість навчання, рр.	ВНД на душу населення (в постійних цінах 2005 р., ПКС, в дол. США)
Норвегія	1	0.943	81.1	12.6	17.3	47,557
США	4	0.910	78.5	12.4	16.0	43,017
Японія	12	0.901	83.4	11.6	15.1	32,295
Іспанія	23	0.878	81.4	10.4	16.6	26,508
Латвія	43	0.805	73.3	11.5	15.0	14,293
Румунія	50	0.781	74.0	10.4	14.9	11,046
Білорусь	65	0.756	70.3	9.3	14.6	13,439
Росія	66	0.755	68.8	9.8	14.1	14,561
Україна	76	0.729	68.5	11.3	14.7	6,175
Туреччина	92	0.699	74.0	6.5	11.8	12,246
Китай	101	0.687	73.5	7.5	11.6	7,476
Індонезія	124	0.617	69.4	5.8	13.2	3,716
Ірак	132	0.573	69.0	5.6	9.8	3,177
Індія	134	0.547	65.4	4.4	10.3	3,468
Конго	137	0.533	57.4	5.9	10.5	3,066
Нігерія	156	0.459	51.9	5.0	8.9	2,069
Судан	169	0.408	61.5	3.1	4.4	1,894
Ефіопія	174	0.363	59.3	1.5	8.5	971
Центральна Африканська Республіка	179	0.343	48.4	3.5	6.6	707
Конго	187	0.286	48.4	3.5	8.2	280

Оцінка конкурентоспроможності держави міжнародного інституту розвитку менеджменту (IMD)

На сьогоднішній день The IMD World Competitiveness Yearbook (Світовий щорічник конкурентоспроможності Міжнародного інституту розвитку менеджменту (IMD) в Лозанні) — найбільш повне дослідження, що стосується проблем конкурентоспроможності держав і регіонів, хоча і охоплює невелику кількість країн – до 59 в 2011 р.

Критерії оцінки конкурентоспроможності групуються в чотири основні складові: стан економіки, ефективність уряду, ефективність бізнесу (стан ділового середовища) і стан інфраструктури.

Кожна з чотирьох складових включає п'ять чинників, які мають однакову вагу при остаточному підрахунку результату, 5 % ($20 \cdot 5 = 100$).

Стан економіки

Макроекономічна оцінка національної економіки. В сумі 78 показників.

Національна економіка (розмір, зростання, добробут, прогнози – (усього 25 показників).

Зовнішня торгівля (обсяг експорту-імпорту, торговельний баланс, імпортна і експортна квоти, частка туризму у ВВП – 24).

Міжнародні інвестиції (прямі і портфельні – 17).

Зайнятість (рівні зайнятості і безробіття – 8).

Ціни (інфляція, споживчий кошик, вартість оренди рухомості – 4).

Ефективність уряду

Міра, якою державна політика сприяє конкурентоспроможності. В сумі 71 показник.

Державні фінанси (державний бюджет, його дефіцит, державні витрати, пенсійний фонд – 12).

Податково-бюджетна політика (збір податків, рівень оподаткування – 13).

Інституційні рамки (політика Нацбанку, ефективність державних органів, рівень корупції – 13).

Регулювання бізнесу (відкритість економіки, свобода конкуренції, регулювання ринку праці – 21).

Соціальні основи (судова система, особиста безпека, політична стабільність, рівень бідності, гендерна політика – 12).

Ефективність бізнесу

Міра, якою національне середовище стимулює підприємства діяти інноваційно, відповідально і з високою прибутковістю. В сумі 68 показників.

Продуктивність і ефективність (ВВП на душу населення, рівень продуктивності праці в різних галузях – 11).

Ринок праці (рівень і обсяг заробітної плати, тривалість робочого тижня, рівень освіти, міжнародний досвід, витік мізків – 23).

Фінанси (ефективність банків, фондових бірж, доступність кредиту – 18).

Управлінська практика (соціальна відповідальність бізнесу, здатність компаній до ринкової адаптації, рівень розвитку аудиту – 9).

Цінності, стосунки і мотивації (імідж країни, відкритість національної культури, підтримка реформ більшістю населення, підтримка суспільством політики конкуренції і відкритості – 7).

Інфраструктура

Міра, якою основні, технологічні, наукові і людські ресурси задовольняють потреби бізнесу. В сумі 114 показників.

Основна інфраструктура (територія, водні ресурси, населення, розвиненість транспорту, виробництво енергії, ціни на електрику і бензин – 25).

Технологічна інфраструктура (розвиненість телекомунікаційних і комп'ютерних мереж, рівень комп'ютеризації, розвиненість інтернету, частка високотехнологічної продукції в експорті – 23).

Наукова інфраструктура (витрати на науку, кількість наукових статей, дисертацій, Нобелівських лауреатів, рівень захисту інтелектуальної власності – 23).

Здоров'я і довкілля (витрати на охорону здоров'я і захист довкілля, рівень захворюваності, тривалість життя, рівень викиду вуглекислого газу, екологічне законодавство – 27).

Освіта (витрати на освіту, рівень вищої і середньої освіти, рівень знання іноземних мов, кількість іноземних студентів – 16).

Таблиця Д.6.1

Україна у Світовому щорічнику конкурентоспроможності – 2011-2015 рр.
Інституту розвитку менеджменту (ІМД) в Лозанні

Показники	Місце у рейтингу за роками					Графічне зображення динаміки складової конкурентоспроможності України												
	2011	2012	2013	2014	2015													
Стан економіки																		
Національна економіка	49	48	53	55	60	<table border="1"> <tr><th>Рік</th><td>2011</td><td>2012</td><td>2013</td><td>2014</td><td>2015</td></tr> <tr><th>Значення</th><td>45</td><td>48</td><td>30</td><td>48</td><td>60</td></tr> </table>	Рік	2011	2012	2013	2014	2015	Значення	45	48	30	48	60
Рік	2011	2012	2013	2014	2015													
Значення	45	48	30	48	60													
Зовнішня торгівля	24	23	33	43	52													
Міжнародні інвестиції		47	41	42	56													
Зайнятість	32	35	34	33	53													
Ціни	45	51	1	33	54													
У цілому за складовою	45	48	30	48	60													
Ефективність уряду																		
Державні фінанси		29	23	38	60	<table border="1"> <tr><th>Рік</th><td>2011</td><td>2012</td><td>2013</td><td>2014</td><td>2015</td></tr> <tr><th>Значення</th><td>58</td><td>56</td><td>57</td><td>52</td><td>59</td></tr> </table>	Рік	2011	2012	2013	2014	2015	Значення	58	56	57	52	59
Рік	2011	2012	2013	2014	2015													
Значення	58	56	57	52	59													
Податково-бюджетна політика	44	45	40	32	37													
Інституційні рамки	56	58	59	58	59													
Регулювання бізнесу	56	56	56	52	54													
Соціальні основи	58	58	56	56	58													
У цілому за складовою	58	56	57	52	59													
Ефективність бізнесу																		
Продуктивність та ефективність		48	50	54	57	<table border="1"> <tr><th>Рік</th><td>2011</td><td>2012</td><td>2013</td><td>2014</td><td>2015</td></tr> <tr><th>Значення</th><td>55</td><td>55</td><td>51</td><td>49</td><td>55</td></tr> </table>	Рік	2011	2012	2013	2014	2015	Значення	55	55	51	49	55
Рік	2011	2012	2013	2014	2015													
Значення	55	55	51	49	55													
Ринок праці	41	30	33	21	51													
Фінанси	55	59	60	57	61													
Управлінська практика	55	55	45	43	57													
Цінності, відносини та мотивації		47	39	30	44													

Продовження табл. Д.6.1

Показники	Місце у рейтингу за роками					Графічне зображення динаміки складової конкурентоспроможності України												
	2011	2012	2013	2014	2015													
У цілому за складовою	55	55	51	49	55	<table border="1"> <caption>Динаміка показника</caption> <tr><th>Рік</th><td>2011</td><td>2012</td><td>2013</td><td>2014</td><td>2015</td></tr> <tr><th>Значення</th><td>48</td><td>51</td><td>45</td><td>44</td><td>48</td></tr> </table>	Рік	2011	2012	2013	2014	2015	Значення	48	51	45	44	48
Рік	2011	2012	2013	2014	2015													
Значення	48	51	45	44	48													
Інфраструктура																		
Основна інфраструктура	53	52	52	46	52													
Технологічна інфраструктура		53	51	47	54													
Наукова інфраструктура	43	42	42	40	43													
Здоров'я та навколишнє середовище	59	59	56	59	58													
Освіта	33	34	32	24	33													
У цілому за складовою	48	51	45	44	48													
Місце в загальному рейтингу серед країн	57-ме – серед країн	56-те – серед країн	49-те – серед країн	49-те – серед країн	60-те серед країн													
Примітки:																		
	- кращі показники					- гірші показники												

Причини демографічної кризи

Таблиця Д.7.1

Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 жителів), 1950-2015 рр.

Країна	Роки								
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2014	2015
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Австралія	9,2	7,4	9,4	7,4	6,9	5,9	5,4	5,2	4,8
Австрія	9,3	8,3	7,1	6,2	5,9	4,9	4,5	4,4	5,2
Білорусія	9,6	11,0	9,3	10,1	9,7	6,2	8,1	8,9	8,6
Бельгія	8,3	7,1	7,6	6,7	6,5	4,4	3,9	3,6	3,6
Болгарія	10,7	8,8	8,6	7,9	6,9	4,3	3,3	3,4	3,9
Боснія і Герцеговина	11,4	10,1	9,3	8,5	6,7	6,0	5,6	5,1	5,6
Великобританія	8,1	7,5	8,5	7,4	6,6	5,2	4,5		
Венгрія	11,4	8,9	9,3	7,5	6,4	4,7	3,6	3,9	4,7
Германія	11,0	9,5	7,4	6,3	6,5	5,1	4,7	4,8	4,9
Греція	7,7	7,0	7,7	6,5	5,8	4,5	5,1	4,9	5,0
Данія	9,1	7,8	7,4	5,2	6,1	7,2	5,6	5,0	5,1
Ірландія	5,4	5,5	7,0	6,4	5,1	5,0	4,5	4,8	4,8
Іспанія	7,5	7,8	7,3	5,9	5,7	5,4	3,6	3,4	3,6
Італія	7,6	7,7	7,3	5,7	5,6	5,0	3,7	3,1	3,2
Канада	9,1	7,3	8,8	7,8	6,8	5,1			
Республіка Корея			9,2	10,6	9,3	7,0	6,5	6,0	5,9
Латвія	9,9	11,0	10,2	9,8	8,9	3,9	4,4	6,3	6,9
Литва	9,1	10,1	9,5	9,2	9,8	4,8	6,0	7,6	7,6
Македонія	11,5	8,6	9,0	8,5	8,3	7,0	6,9	6,7	6,8
Молдавія	11,7	9,3	9,4	11,5	9,4	5,1	7,4	7,2	7,0
Нідерланди	8,2	7,7	9,5	6,4	6,5	5,5	4,5	3,9	3,8
Нова Зеландія	9,0	8,0	9,2	7,3	6,9	5,4	4,9	4,4	4,3
Норвегія	8,3	6,6	7,6	5,4	5,2	5,0	4,8	4,6	4,5
Польща	10,7	8,2	8,6	8,6	6,7	5,5	6,0	5,0	5,0
Португалія	7,7	7,8	9,4	7,4	7,2	6,2	3,8	3,0	3,1
Росія	12,0	12,5	10,1	10,6	8,9	6,2	8,5	8,4	7,9
Румунія	11,7	10,7	7,2	8,2	8,3	6,1	5,7	5,9	6,3
Сербія	12,7	9,1	9,3	7,6	6,2	5,7	4,9	5,1	5,2
Словаччина	11,3	7,9	7,9	7,9	7,6	4,8	4,7	4,9	5,3
Словенія	10,1	8,8	8,3	6,5	4,3	3,6	3,2	3,2	3,1
США	11,1	8,5	10,6	10,6	9,8	8,2	6,8	6,9	6,9

Продовження табл. Д.7.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Україна	11,7	10,7	9,8	9,3	9,3	5,6	6,7	6,9	
Фінляндія	8,5	7,4	8,8	6,1	5,0	5,1	5,6	4,5	4,5
Франція	7,9	7,0	7,8	6,2	5,1	5,0	3,9	3,7	3,6
Хорватія	9,9	8,9	8,5	7,2	5,8	4,9	5,0	4,6	4,7
Чорногорія	8,0	7,3	7,8	7,6	6,3	5,6	5,9	5,7	6,2
Чехія	10,7	7,7	9,2	7,6	8,8	5,4	4,5	4,3	4,6
Швейцарія	7,9	7,8	7,6	5,7	6,9	5,5	5,5	5,1	5,0
Швеція	7,7	6,7	5,4	4,5	4,7	4,5	5,3	5,5	5,3
Естонія	9,5	10,0	9,1	8,8	7,5	3,9	3,8	4,7	5,2
Японія	8,6	9,3	10,0	6,7	5,9	6,4	5,5	5,1	5,1

Джерело: <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app4081.php>

Таблиця Д.7.2

Загальний коефіцієнт розірвань шлюбу (на 1000 жителів), 1960-2015 рр.

Країна	Роки							
	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2014	2015
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Австралія	0,65	0,97	2,69	2,52	2,62	2,30	2,00	2,00
Австрія	1,14	1,39	1,77	2,12	2,44	2,10	1,95	1,89
Білорусія	0,70	1,89	3,24	3,43	4,35	3,90	3,70	3,50
Бельгія	0,50	0,66	1,47	2,04	2,63	2,70	2,40	
Болгарія	0,90	1,17	1,48	1,30	1,29	1,50	1,50	1,50
Боснія і Герцеговина	1,03	0,83	0,63	0,39	0,51	0,40	0,43	0,52
Великобританія	0,49	1,13	2,84	2,93	2,63	2,10	1,90	
Венгрія	1,66	2,21	2,60	2,40	2,35	2,40	2,00	2,10
Германія	1,01	1,33	1,80	1,95	2,36	2,30	2,10	2,00
Греція	0,30	0,40	0,69	0,59	1,02	1,20	1,30	
Данія	1,46	1,93	2,65	2,67	2,69	2,60	3,40	2,90
Ірландія					0,72	0,70	0,57	
Іспанія				0,60	0,94	2,20	2,20	2,10
Італія	0,10	0,19	0,21	0,49	0,66	0,90	0,90	1,40
Канада	0,40	1,40	2,53	2,83	2,32			
Республіка Корея		0,40	0,60	1,10	2,50	2,30	2,25	2,12
Латвія	2,40	4,61	5,04	4,05	2,58	2,40	3,10	2,60
Литва	0,85	2,20	3,23	3,45	3,11	3,20	3,30	3,20
Македонія	0,73	0,28	0,47	0,40	0,65	0,80	1,10	1,00

Продовження табл. Д.7.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Молдавія	0,89	2,08	2,81	3,01	2,67	3,20	3,10	3,20
Нідерланди	0,49	0,79	1,82	1,90	2,18	2,00	2,10	2,00
Нова Зеландія	0,69	1,11	2,05	2,67	2,51	2,03	1,81	
Норвегія	0,66	0,88	1,62	2,40	2,24	2,10	1,90	1,90
Польща	0,50	1,06	1,12	1,11	1,12	1,60	1,70	1,80
Португалія	0,08	0,06	0,60	0,93	1,87	2,60		
Росія	1,54	3,04	4,19	3,78	4,28	4,50	4,70	4,20
Румунія	2,01	0,39	1,54	1,42	1,37	1,60	1,40	1,60
Сербія	1,45	1,12	1,21	1,05	1,02	0,90	1,10	1,30
Словаччина	0,58	0,75	1,33	1,67	1,72	2,20	1,90	1,80
Словенія	0,97	1,11	1,21	0,93	1,07	1,20	1,20	1,20
США	2,18	3,47	5,24	4,71	4,00	3,60	3,20	3,10
Україна	1,24	2,86	3,63	3,72	4,02	2,80	3,00	
Фінляндія	0,83	1,31	1,98	2,63	2,69	2,50	2,50	2,50
Франція	0,66	0,77	1,51	1,87	1,93	2,08	1,88	
Хорватія	1,16	1,21	1,16	1,17	0,98	1,20		1,40
Чорногорія	0,85	0,60	0,44	1,03	0,80	0,80	0,90	0,90
Чехія	1,36	2,20	2,65	3,10	2,90	2,90	2,50	2,50
Швейцарія	0,87	1,04	1,73	1,96	1,46	2,80	2,00	2,10
Швеція	1,20	1,61	2,39	2,26	2,42	2,50	2,70	2,50
Естонія	2,09	3,22	4,15	3,69	3,09	2,20	2,40	2,60
Японія	0,75	0,93	1,22	1,28	2,10	1,99	1,80	
Джерело: http://www.demoscope.ru/weekly/app/app40di.php								

Таблиця Д.7.3

Частка позашлюбних народжень (на 100 народжених)

Країна	Роки							
	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2014	2015
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Австралія	4,8	8,3	12,4	21,9	29,2	33,8	34,4	34,0
Австрія	13,0	12,8	17,8	23,6	31,3	40,1	41,7	
Білорусія	6,9	7,3	6,4	8,5	18,6	19,6	14,9	:
Бельгія	2,1	2,8	4,1	11,6	28,0	45,7	52,3	
Болгарія	8,0	8,5	10,9	12,4	38,4	54,1	58,8	58,6
Боснія і Герцеговина	6,2	5,3	5,4	7,4	10,3	10,8	10,6	10,8
Великобританія	5,2	8,0	11,5	27,9	39,5	46,9	47,6	47,9
Венгрія	5,5	5,4	7,1	13,1	29,0	40,8	47,3	47,9
Германія	7,6	7,2	11,9	15,3	23,4	33,3	35,0	35,0
Греція	1,2	1,1	1,5	2,2	4,0	7,3	8,2	8,8

Продовження табл. Д.7.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Данія	7,8	11,0	33,2	46,4	44,6	47,3	52,5	53,8
Ірландія	1,6	2,7	5,9	14,6	31,5	33,8	36,3	36,5
Іспанія	2,3	1,4	3,9	9,6	17,7	35,5	42,5	44,5
Італія	2,4	2,2	4,3	6,5	9,7	21,5	28,8	30,0
Канада	4,3	9,6	13,0	25,5	31,2	31,8	33,0	
Республіка Корея				1,0	0,9	2,1	1,9	
Латвія	11,9	11,4	12,5	16,9	40,4	44,4	44,0	41,5
Литва	7,3	3,7	6,3	7,0	22,6	25,7	29,0	27,7
Македонія	5,1	6,2	6,1	7,1	9,8	12,2	:	11,0
Молдавія			7,4	11,1	20,4	22,4	21,3	21,9
Нідерланди	1,4	2,1	4,1	11,4	24,9	44,3	48,7	49,8
Нова Зеландія	4,6	13,3	21,5	34,0	43,2	48,9	46,7	46,7
Норвегія	3,7	6,9	14,5	38,6	49,6	54,8	55,5	55,9
Польща	4,5	5,0	4,8	6,2	12,1	20,6	24,2	24,6
Португалія	9,5	7,3	9,2	14,7	22,2	41,3	49,3	50,7
Росія	13,1	10,6	10,8	14,6	28,0	24,9	22,6	
Румунія		3,5	3,7	19,8	25,5	27,7	31,2	31,0
Сербія	11,7	11,7	10,1	12,7	20,7	24,0	25,1	25,5
Словаччина	4,7	6,2	5,7	7,6	18,3	33,0	38,9	39,2
Словенія	9,1	8,5	13,1	24,5	37,1	55,7	58,3	57,9
США	5,3	10,7	18,4	28,0	33,2	40,8	40,2	
Україна		9,2	8,8	13,0	17,3	21,9	21,1	:
Фінляндія	4,0	5,8	13,1	25,2	39,2	41,1	42,8	44,3
Франція	6,1	6,8	11,4	30,1	42,6	54,1		
Хорватія	7,4	5,4	5,1	7,0	9,0	13,3	17,4	18,1
Чорногорія		3,1	3,7	6,6				
Чехія	4,9	5,4	5,6	8,6	21,8	40,3	46,7	47,8
Швейцарія	3,8	3,8	4,7	6,1	10,7	18,6	21,7	22,9
Швеція	11,3	18,6	39,7	47,0	55,3	54,2	54,6	54,7
Естонія	13,7	14,1	18,3	27,2	54,5	59,1	59,4	58,0
Японія	1,2	0,9	0,8	1,1	1,7	2,1	2,3	

Меморандум Ради Національної Безпеки НССМ-200

Значення зростання населення у світі для безпеки США
і зарубіжних інтересів

10 грудня 1974 р.

Розсекречено / Опубліковано 7/3/89
(Деякі уривки)

«При тому, що населення США становить 6 % від світового, ми споживаємо близько третини природних ресурсів. В останні десятиліття США все більше залежать від імпорту корисних копалин з країн, що розвиваються, і, судячи з усього, ця тенденція продовжиться ... Тому США все більше зацікавлені в підтримці політичної, економічної і соціальної стабільності в країнах - постачальниках ... »

«Оскільки, *знижуючи народжуваність*, ми можемо поліпшити перспективи такої стабільності, політика в галузі народонаселення стає дуже важливою для *дотримання економічних інтересів США*».

«Швидке зростання населення в країнах, що розвиваються, завдає шкоди їх внутрішній стабільності, створюючи таким чином політичні проблеми або навіть загрозу національній безпеці США».

«Коли перенаселення призводить до масового голоду, голодних бунтів і соціальних переворотів, це несприятливо для систематичного освоєння природних ресурсів і довгострокових інвестицій».

«Такі кризи найменш вірогідні при низькому або негативному прирості населення ... Молоді люди більш рухливі, нестабільні, схильні до екстремізму, ніж старше покоління. Їх легше мобілізувати на атаку інститутів влади або на власність істеблішменту, мультинаціональних корпорацій або інших, часто іноземних установ, на які звалюють неполадки в країні ».

Знижувати народжуваність передбачалося шляхом поширення служб планування сім'ї, які займалися б пропагандою «простих, дешевих, ефективних, безпечних, тривало діючих і прийнятних методів попередження вагітності. Це життєво важливий аспект для будь-якої програми з контролю над світовим населенням».

«Впровадження планування сім'ї в систему охорони здоров'я допоможе нам спростувати звинувачення в тому, що США більше зацікавлені в зниженні чисельності людей в країнах, що розвиваються, ніж у забезпеченні їх майбуття».

«Ключовим фактором ефективного використання існуючих протизаплідних технік була і залишається *проблема освіти*. Не знижуючи зусиль, спрямованих на доросле населення, необхідно *сконцентруватися на юному поколінні* - тих, хто зараз в початковій школі, або ще молодше».

Однією з цілей меморандуму є *«орієнтація нових поколінь на створення малодітної сім'ї»*. При цьому автори не приховують, що насправді країни, що розвиваються, зацікавлені в багатодітних сім'ях: *«бажаний розмір сім'ї - четверо і більше дітей»*. Тому ставиться завдання: *«Необхідно переконати широкий загал в тому, що в їх індивідуальних і національних інтересах мати в середньому трьох, а потім і двох дітей»*.

«Ми повинні подбати про те, щоб наша діяльність не сприймалася країнами, що розвиваються, як політика розвиненої країни, яка спрямована проти цих країн. Можна мінімізувати звинувачення в імперіалістичній мотивації ... якщо невпинно повторювати, що ми дбаємо: а) про право кожної людини вільно і відповідально визначати число дітей і проміжки між їх народженням ... і б) про соціально-економічний розвиток бідних країн ... ».

«США повинні об'єднати ... ВООЗ, ЮНФПА, ЮНІСЕФ та Світовий банк для створення консорціуму, який допомагав би найбільш нужденним країнам в організації системи охорони здоров'я, невід'ємною частиною якої стане планування сім'ї».

Джерело: Mumford S. The Life and Death of NSSM 200: How the Destruction of Political Will Doomed a U.S. Population Policy. Research Triangle Park, NC, 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://antimason.ru/vse-stati/world-order/1338-plan-nssm-200-memorandum-nacionalnoy-bezopasnosti-ssha.html>

Програма дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку, Каїр, 1994 р.

(Деякі уривки)

Глава 1. Преамбула. «У майбутні 5, 10 і 20 років будуть потрібні нові енергійні зусилля в усіх напрямках діяльності у галузі *народонаселення і розвитку з урахуванням того, що швидка стабілізація зростання чисельності населення у світі зробить вирішальний внесок у справу забезпечення сталого розвитку*».

«... для досягнення багатьох з якісних і кількісних цільових показників, передбачених у цій Програмі дій, вони припускають такі зміни в способі життя, нормах громадської поведінки або державній політиці, які багато в чому можуть бути досягнуті і забезпечені шляхом активізації діяльності громадськості та політичного керівництва».

Глава 2. ПРИНЦИПИ

Принцип 6. Сталий розвиток як один із засобів забезпечення добробуту людей при справедливому розподілі благ між усіма людьми в сьогоденні і майбутньому вимагає повного визнання наявності *взаємних зв'язків між населенням, ресурсами, навколишнім середовищем і розвитком*, розумного використання цих взаємних зв'язків і забезпечення їх постійної і гармонійної збалансованості. Для досягнення стійкого розвитку і підвищення якості життя всіх людей державам *слід обмежити і ліквідувати нераціональні моделі виробництва і споживання* і сприяти проведенню належної політики, включаючи *демографічну політику*, з тим щоб задовольнити потреби нинішніх поколінь, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Глава 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ НАРОДОНАСЕЛЕННЯМ, ПОСТУПАЛЬНИМ ЕКОНОМІЧНИМ ЗРОСТАННЯМ ТА СТАЛИМ РОЗВИТКОМ

3.9. Для досягнення стійкого розвитку і підвищення якості життя всіх людей урядам *слід скоротити і ліквідувати нераціональні структури виробництва і споживання і сприяти здійсненню належної демографічної стратегії*. Розвиненим країнам слід взяти на себе керівну роль у формуванні структур сталого споживання.

3.12. Всі країни, і особливо *країни, що розвиваються*, де буде відбуватися майже весь майбутній приріст світового населення, і *країни з перехідною економікою* стикаються з усе більш зростаючими труднощами в підвищенні якості життя свого населення на стійкій основі. Багато країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою стикаються з серйоз-

ними перешкодами у галузі розвитку, серед яких слід назвати проблеми, що стосуються збереження диспропорцій в галузі торгівлі, уповільнення темпів розвитку світової економіки, збереження проблеми обслуговування заборгованості та потреби в отриманні технологій і зовнішньої допомоги. Заходи для досягнення сталого розвитку та викорінення бідності повинні ґрунтуватися на макроекономічній політиці, що має на меті створення *відповідних міжнародних економічних умов*, а також забезпечення ефективного управління на найвищому рівні, ефективною національною політикою і ефективних національних установ.

3.14. *Зусилля з уповільнення темпів зростання чисельності населення, скорочення бідності, досягнення економічного прогресу, поліпшення захисту навколишнього середовища і скорочення структур нерационального споживання і виробництва мають взаємодоповнюючий характер.*

Уряди, неурядові організації та приватний сектор повинні здійснювати інвестиції, сприяти, контролювати і здійснювати оцінку рівня освіти і професійної підготовки *жінок і дівчат*, а також юридичних і економічних прав жінок у всіх аспектах *репродуктивного та сексуального здоров'я, включаючи планування сім'ї, з тим щоб надати їм можливість ефективно сприяти економічному зростанню та економічному розвитку і отримувати від цього вигоди.*

3.22. *Міжнародне співтовариство має продовжувати сприяти створенню сприятливих економічних умов, особливо для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою в їх прагненні викоренити бідність і домогтися поступального економічного зростання в контексті сталого розвитку. В контексті відповідних міжнародних угод і зобов'язань слід докладати зусиль з надання підтримки цим країнам, зокрема країнам, що розвиваються, сприяючи становленню *відкритої, справедливої, надійної, недискримінаційної і передбачуваної системи міжнародної торгівлі*; зменшення тягара заборгованості; *заохочення прямих іноземних інвестицій*; надання нових і додаткових ресурсів з усіх наявних джерел і механізмів фінансування, включаючи багатосторонні, двосторонні і окремі джерела, в тому числі на пільговій або безоплатній основі відповідно до обґрунтованих і справедливих критеріїв; надаючи доступ до технологій; а також забезпечуючи умови для того, щоб в ході розробки та здійснення програм структурної перебудови враховувалися соціальні та екологічні міркування.*

3.26. *Тиск на навколишнє середовище, очевидно, є наслідком швидкого зростання чисельності населення, його розподілу і міграції, особливо в екологічно вразливих екосистемах.*

3.28. Відповідно до Порядку денного на XXI століття цілі полягають в тому, щоб:

а) забезпечити облік факторів народонаселення, навколишнього середовища і подолання бідності в політиці, планах і програмах в галузі сталого розвитку;

б) скоротити масштаби нераціонального споживання і виробництва і послабити негативний вплив демографічних чинників на навколишнє середовище, з тим щоб задовольняти потреби нинішніх поколінь без шкоди для здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Глава 7. РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ТА РЕПРОДУКТИВНЕ ЗДОРОВ'Я

7.2. Репродуктивне здоров'я - це стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя, а не просто відсутність хвороб або недуг у всіх питаннях, що стосуються репродуктивної системи і її функцій і процесів. *Тому під репродуктивним здоров'ям розуміють, що у людей є можливість мати безпечне статеве життя, яке приносить задоволення і що у них є можливість відтворювати себе, і що вони вільні приймати рішення про те, чи робити це, коли робити і як часто.* Остання умова має на увазі право чоловіків і жінок бути поінформованими і мати доступ до безпечних, ефективних, доступних і прийнятних методів планування сім'ї за їх вибором, а також інших методів регулювання дітонародження, які не суперечать закону, за їх вибором, і право мати доступ до відповідних послуг в галузі охорони здоров'я, які дозволили б жінкам благополучно пройти через етап вагітності та пологів і надали б подружнім парам найкращий шанс мати здорове немовля.

7.12. Мета програм в галузі планування сім'ї повинна полягати в тому, щоб дати можливість подружнім парам і окремим особам вільно і з почуттям відповідальності вирішувати питання про кількість і час народження своїх дітей і мати в своєму розпорядженні інформацію і засоби, що дозволяють їм зробити це і забезпечити усвідомлений вибір, а також дати їм можливість використовувати весь діапазон безпечних і ефективних методів.

7.13. В даний час близько 55 відсотків подружніх пар в країнах, що розвиваються, використовують ті чи інші методи планування сім'ї. Ця цифра говорить про майже п'ятикратне збільшення, яке відбулося з 60-х років. *Програми в галузі планування сім'ї зробили значний внесок у зменшення середньої народжуваності в країнах, що розвиваються: приблизно з 6-7 дітей на одну жінку в 60-х роках до приблизно 3-4 дітей в даний час.*

... протягом декількох наступних років необхідно буде забезпечити дуже швидкий розвиток служб планування сім'ї та збільшення виробництва протизаплідних засобів.

7.37. Необхідно надавати підтримку комплексному статевому вихованню і розвитку послуг для молоді Просвітницька діяльність повинна починатися в родині, в громаді і в школі у відповідному віці ...

7.41. ... *підліткам повинні надаватися відомості і послуги, які допомагали б їм усвідомлювати себе в сексуальному відношенні і захищали б їх від небажаних вагітностей, захворювань, що передаються статевим шляхом, і пов'язаної з цим загрози безпліддя.*

Глава 11. НАРОДОНАСЕЛЕННЯ, РОЗВИТОК І ОСВІТА

11.2. Освіта - ключовий фактор сталого розвитку: *прогрес у галузі освіти в значній мірі сприяє скороченню коефіцієнтів народжуваності, захворюваності та смертності ...*

11.3. Існує тісний і складний взаємозв'язок між освітою, віком вступу в шлюб, народжуваністю, смертністю, мобільністю та активністю. *Зростання рівня освіти жінок і дівчаток сприяє подальшому розширенню прав жінок, відстроченню вступу в шлюб і скороченню розміру сім'ї.*

11.5. Цілі полягають в тому, щоб:

в) *ввести в навчальні плани і поліпшити їх зміст, з тим щоб сприяти більшій відповідальності і більш широкій поінформованості в питаннях взаємозв'язку між населенням і стійким розвитком, охорони здоров'я, включаючи охорону репродуктивного здоров'я людини, і рівності статей.*

11.9. Для того щоб домогтися найбільшої ефективності в освіті з питань народонаселення, вона *повинна починатися в початковій школі і продовжуватися на всіх щаблях формальної та неформальної освіти з належним урахуванням прав і обов'язків батьків і потреб дітей та підлітків.* Там, де такі програми вже існують, необхідно переглянути, оновити та розширити навчальні плани з метою забезпечення належного охоплення таких важливих проблем, як *виховання правильного ставлення до представників протилежної статі, репродуктивний вибір і відповідальність і хвороби, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ / СНІД.*

ІНФОРМАЦІЯ, ОСВІТА ТА КОМУНІКАЦІЯ У ГАЛУЗІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

11.12. Ефективні *інформація, освіта та комунікація є передумовою сталого розвитку людських ресурсів і створюють ґрунт для поведінкових змін і змін в уявленнях.*

11.13. Ефективні заходи у галузі інформації, освіти та комунікації охоплюють різні канали комунікації: від найінтимніших рівнів міжособистісного спілкування до *шкільних програм*, від традиційної народної творчості до *сучасного масового мистецтва* і від семінарів, організованих для місцевих громадських лідерів, до висвітлення глобальних питань національними та міжнародними засобами масової інформації. Використання декількох комунікаційних каналів зазвичай виявляється більш ефективним, ніж використання лише одного з них.

11.23. *Урядам, неурядовим організаціям і приватному сектору слід ширше і більш ефективно використовувати засоби масової комунікації, включаючи денні багатосерійні радіо- і телепередачі та постановки, вистави народних театрів і інші традиційні комунікаційні засоби для сприяння обговоренню громадськістю важливих, хоча нерідко і дуже делікатних питань, пов'язаних для впровадження цієї програми дій.*

Глава 13. ДІЯЛЬНІСТЬ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

13.4. Цілі полягають в тому, щоб:

а) *зробити актуальні питання народонаселення складовою частиною всіх відповідних національних стратегій, планів, політики та програм розвитку;*

б) *стимулювати активну участь обраних представників народу, зокрема парламентаріїв, зацікавлених груп, особливо на низовому рівні, і окремих осіб, в розробці стратегій, планів, політики і програм у галузі народонаселення і розвитку.*

13.9. Країни повинні:

а) *розробляти і здійснювати програми розвитку людських ресурсів таким чином, щоб вони були безпосередньо спрямовані на задоволення потреб в контексті стратегій, політики, планів і програм у галузі народонаселення і розвитку, приділяючи особливу увагу початковій освіті, професійній підготовці та зайнятості жінок на всіх рівнях, особливо на рівні прийняття рішень і управлінському рівні, а також обліку у всіх програмах професійної підготовки інтересів користувачів і перспектив у справі рішення проблем, пов'язаних з поліпшенням становища жінок;*

13.10. *Урядам слід приділяти особливу увагу розробці та впровадженню орієнтованих на конкретних користувачів систем управлінської інформації у галузі народонаселення і розвитку і особливо в галузі репродуктивного здоров'я, включаючи програми в галузі планування сім'ї та охорони сексуального здоров'я, які охоплювали б як урядові, так і неурядові заходи і містили регулярно оновлювані дані про одержувачів, витрати, інфраструктуру, доступність послуг, результати та якість послуг.*

13.12. *Внутрішні ресурси складають найбільшу частину коштів, що виділяються на досягнення цілей у галузі розвитку.*

13.14. *Основні послуги в галузі репродуктивного здоров'я, включаючи планування сім'ї, пов'язані з наданням підтримки щодо необхідної професійної підготовки, поставок, інфраструктури і систем управління, особливо на рівні первинного медико-санітарного обслуговування, включали б такі основні компоненти, які слід інтегрувати в базові національні програми в галузі народонаселення і репродуктивного здоров'я:*

а) в компонент послуг у галузі *планування сім'ї – протизаплідні засоби і надання послуг*;

в) в компонент програми профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом, ВІЛ / СНІД, програми освіти з використанням *засобів масової інформації та в школах – пропаганда добровільного утримання і відповідальної статевої поведінки і розширення кампанії з розповсюдження презервативів*;

13.16. Передбачається, що до двох третин витрат буде, як і раніше, покриватися самими країнами, а приблизно одна третина – зовнішніми джерелами.

Глава 15. СПІВРОБІТНИЦТВО З НЕДЕРЖАВНИМ СЕКТОРОМ

15.13. Приватний комерційний сектор відіграє важливу роль в соціальному і економічному розвитку, включаючи виробництво товарів і надання послуг, що належать до сфери охорони репродуктивного здоров'я, і відповідну інформаційно-просвітницьку діяльність, пов'язану з програмами в галузі народонаселення і розвитку. У все більшій кількості країн приватний сектор вже має або незабаром буде мати у своєму розпорядженні фінансові, управлінські та технологічні можливості, необхідні для виконання широкого кола заходів з проблем народонаселення і розвитку дієвим і ефективним з точки зору витрат чином.

15.14. Іншим аспектом ролі приватного сектора є його важливе значення як партнера в забезпеченні економічного зростання і сталого розвитку. Через свою діяльність і підходи приватний сектор може мати *вирішальний вплив* на якість життя зайнятих в ньому працівників і нерідко – на великі групи населення і їхні звички.

15.15. Цілі полягають в тому, щоб:

б) *заохочувати роль приватного сектора в постачанні, виробництві та розповсюдженні, в рамках кожного регіону світу, високоякісних товарів, пов'язаних з репродуктивним здоров'ям і плануванням сім'ї, і контрацептивів, які були б доступні верствам населення з низьким доходом.*

Глава 16. ДІЯЛЬНІСТЬ ПІСЛЯ КОНФЕРЕНЦІЇ

16.12. Уряди, при необхідності та за сприяння міжнародної спільноти, повинні в найкоротші терміни створити або розширити національні бази даних з метою забезпечення основних даних та інформації, які можна використовувати для визначення або оцінки прогресу на шляху реалізації цілей і завдань цієї Програми дій та інших пов'язаних з нею міжнародно-правових актів, зобов'язань і угод. *З метою оцінки прогресу всі країни на регулярній основі повинні оцінювати свій прогрес на шляху реалізації цілей і завдань Програми дій та інших пов'язаних з нею зобов'язань і угод у співпраці з неурядовими організаціями та громадськими групами, представляти на періодичній основі доповіді.*

**Приклад проповіді теології процвітання
(з книги К. Хейгін «Основи духовного зростання»)**

Урок 15: Віра для добробуту (уривки)
Вихідні тексти з Біблії: Гал. 3:13, 14, 29; Вт. 28: 1-8, 11, 12

Интерпретация

Центральная истина: Как возрождённые верующие, мы искуплены от проклятия закона и являемся наследниками благословения Авраама и *Божьих обетований благосостояния*.

Много лет я не понимал, что есть воля Божия на то, чтобы Его дети преуспевали. Я думал, как и многие, что бедность — это признак смирения — и для того, чтобы быть смиренным, надо быть бедным.

Я думал, что праведник не может быть обеспеченным, а обеспеченный человек не может быть праведным.

Я думал, что все обещания в Писании относительно финансовых благословений относятся только к Евреям. Но я узнал, благодаря изучению Слова Божия и применения его в своей жизни, что Бог желает для всякого Своего дитя, «чтобы ты здравствовал и преуспевал во всём, как преуспевает душа твоя» (3 ИН. 2).

...Христос искупил нас от проклятия закона. А что такое проклятие закона? Чтобы ответить на этот вопрос, нам нужно обратиться к первым пяти книгам Ветхого завета, называемым Пятикнижием, или книгами Закона. Оттуда мы узнаём, что *проклятие, или наказание, за нарушение закона Божия — тройственно: бедность, болезнь и вторая смерть*.

Христос искупил нас от проклятия бедности. Он искупил нас от проклятия болезни. Он искупил нас от проклятия смерти — духовной смерти сейчас и физической, когда Иисус придёт во второй раз. Нам не нужно бояться второй смерти.

Благословение Авраама

Так же, как проклятие тройственно по своей природе, так и благословение Авраама. *Прежде всего, это было материальное, финансовое благословение*. Во-вторых, это было физическое благословение. В-третьих, это было духовное благословение.

Христиане – мы «семья Авраамово и по обетованию наследники» (Гал. 3: 29).

....Нам нужно царствовать в жизни как царям. Это означает, что мы господствуем над своей жизнью. Нам нужно господствовать, а не быть под господством. Обстоятельства не должны управлять нами. Мы должны

управлять обстоятельствами. *Бедность не должна господствовать и царить над нами. Нам нужно господствовать и царить над бедностью.* Болезни и немощи не должны господствовать и царить над нами. Мы должны господствовать и царить над болезнями. Мы должны царствовать в жизни посредством Христа Иисуса, в котором мы имеем искупление.

....Мы как Христиане не должны быть в плену финансовых трудностей; нам не нужно быть в плену бедности или болезни! Бог приготовил для Своего народа исцеление и благосостояние, если он послушается Его заповедей.

Когда Иисус был здесь на земле, Он сказал: *«Итак, если вы будучи злы, умеете даяния благие давать детям вашим, тем более Отец ваш Небесный даст блага просящим у Него»* (Матф. 7:11).

Кто из нас, родителей, хочет, чтобы наши дети шли по жизни голодными, больными или страдая, никогда не имея достаточно? Никто из родителей не хочет этого. Фактически, мы работаем и жертвуем, стараясь дать своим детям лучшее образование, чтобы им жилось лучше, чем нам.

Бог поместил на землю всех животных; всё золото и серебро. Разве Он сделал это для нечестивых? Конечно, Он любит грешника, но разве Он любит грешников больше, чем Своих детей? Нет. Бог поместил всё это для Своего народа.

Он сказал Израилю: *«Если захотите и послушаетесь, то будете вкушать блага земли»* (Ис. 1:19). А если Бог желает, чтобы Его дети ели самое лучшее, Он желает, чтобы они одевались во всё лучшее; Он желает, чтобы они ездили на самых хороших машинах; Он желает, чтобы они имели самое лучшее во всём.

Проверено личным опытом

Когда эта истина стала для меня реальной, Господь обратился ко мне и сказал: *«Больше не молись о деньгах. У тебя есть власть в Моём Имени, чтобы востребовать благосостояние. Я уже поместил золото, серебро и скот на тысяче гор для Моего человека Адама и дал ему владычество над всем. После того, как он продался сатане, второй Адам, Иисус Христос, пришёл искупить вас из руки врага и удалить от вас проклятие закона. Теперь, вместо того, чтобы молиться, чтобы Я это сделал, потому что Я уже обеспечил все твои нужды, тебе только и нужно, что сказать: «Сатана, убери свои руки с моих денег!» Просто провозгласи то, что тебе нужно. Ты царствуешь в жизни посредством Иисуса Христа».*

Тогда я был евангелистом. В той церкви, где я тогда проповедовал, я сказал: *«Господи, если я здесь получу то, что мне нужно, то это будет срабатывать. В последний раз, когда я был здесь, я получил 60 долларов за неделю. На эту неделю я провозглашаю 150 долларов».* Затем я сказал: *«Сатана, забери свои руки с моих денег во Имя Господа Иисуса Христа».*

Видите ли, мы верим не в то, что возможно, мы верим в невозможное. Я должен был быть в той церкви только неделю, но получилось так, что я остался там десять дней. Я провозгласил 200 долларов за эти десять дней. Пастор совершенно не просил деньги, он просто передал по рядам поднос, и когда подсчитали сбор, то оказалось что я получил 240 долларов.

После этого, когда я проводил служения в церквях, деньги приходили так легко, что часто пастор удивлённо говорил: «Это самое крупное пожертвование, которое церковь когда-либо давала евангелистам». И я совершенно не упрасивал. У меня был тот ключ, который открывал дверь.

Благодарение Богу, что мы не под проклятием, потому что Иисус освободил нас! «Вместо болезни у меня здоровье, вместо бедности у меня богатство, так как Иисус искупил меня».

Текст наизусть: *«Возлюбленный! молюсь, чтобы ты здоровствовал и преуспевал во всём, как преуспевает душа твоя»* (3 Ин. 2).

Девиз урока: «Будьте же исполнители слова, а не слышатели только...» (Иак. 1: 22).

Иисус сказал, что принятие Духа похоже на то, как мы пьём воду; здесь тот же самый принцип. Нельзя пить с закрытым ртом! Также нельзя пить и говорить одновременно.

Я видел, как для принятия приходили люди с открытым ртом. Я не видел, чтобы кто-то из пришедших с открытым ртом не получил сразу. Однажды я видел, как пять бизнесменов шли по проходу с широко открытыми ртами и как они все исполнились Святого Духа. Иисус сказал: «Прийди и пей». Если ты поступишь по Слову Божию, Он почтит Своё Слово, и ты примешь.

Додаток 11

Таблиця Д.11.1

Рейтинг країн за розміром боргу домогосподарств,
у відсотках від доходу

Країна	Рік						
	1995	2005	2008	2009	2010	2012	2014
Австралія	102,60	186,35	188,12	195,27	195,47	197,41	-
Австрія	65,79	87,47	90,20	90,35	94,20	89,45	89,09
Бельгія	60,19	79,53	89,78	90,78	96,02	104,23	111,89
Великобританія	-	167,17	178,17	167,52	158,73	153,67	155,65
Угорщина	14,82	47,11	76,15	76,62	81,08	63,10	54,44
Германія	97,21	108,06	99,40	100,29	98,25	95,48	93,58
Греція	-	-	85,27	86,70	104,27	109,02	-
Данія	192,52	282,08	339,44	338,74	325,14	314,63	315,25
Ірландія	-	198,95	227,12	235,65	231,26	221,89	-
Іспанія	-	128,22	150,10	145,16	148,57	141,18	128,03
Італія	38,43	71,25	81,60	86,52	90,37	92,01	90,06
Канада	98,57	132,12	148,43	157,38	160,17	163,06	-
Корея	-	-	-	-	-	159,45	164,16
Мексика	-	8,36	9,17	9,37	-	-	-
Нідерланди	147,58	251,52	274,31	286,63	293,91	288,40	273,61
Норвегія	123,36	167,38	207,60	206,96	212,14	220,21	223,89
Польща	-	24,96	51,48	52,85	57,16	58,59	-
Португалія	55,10	135,94	148,90	151,38	154,36	150,88	140,79
Словакія	13,61	29,84	42,47	42,08	43,12	54,83	62,29
Словенія	-	40,28	53,47	56,22	58,89	59,48	57,60
США	94,47	134,58	135,34	133,75	127,23	113,64	113,43
Фінляндія	70,95	99,17	117,15	117,51	119,63	123,98	126,73
Франція	66,41	88,41	98,69	104,25	107,53	103,42	104,74
Чехія	28,69	39,41	58,80	60,35	61,89	65,79	68,93
Чилі	-	-	58,90	57,23	57,53	56,77	-
Швейцарія	-	188,21	180,37	184,03	189,26	196,03	-
Швеція	89,43	146,72	159,46	163,50	170,72	167,12	173,35
Естонія	7,35	71,71	101,14	108,64	107,15	92,78	83,68
Японія	137,36	137,88	132,25	132,39	131,90	127,07	-

СЛОВНИК

Агностицизм (від ін-грец. ἄγνωστος — непізнаваний, непізнаний) — термін у філософії, теорії пізнання і теології. Це філософське вчення, що стверджує принципову непізнаваність світу. В теології агностики відокремлюють культурно-етичну складову віри і релігії, вважаючи її світською школою моральної поведінки в суспільстві, від містичної (питання існування богів, демонів, про загробне життя, релігійних ритуалів) і не надають останній істотного значення.

Аксіологія (від ін-грец. ἀξία — цінність; ін-грец. λόγος — слово, вчення) — теорія цінностей, розділ філософії.

Антиномія – у філософії і богослов'ї – протиріччя між двома логічно обґрунтованими положеннями.

Арістотель (384-322 до н. е.) – старогрецький філософ і учений-енциклопедист.

Аскетизм (грец. asketes – подвижник) – моральний принцип, який приписує людям самозречення, відмову від мирських благ і насолод, пригнічення чуттєвих прагнень заради досягнення будь-яких соціальних цілей або морального самозростання.

Аскетизм християнський, або подвижництво, є ревності і сила перебувати в діяльному, шляхом подвигів (посту, дівоцтва, покаяння, молитви і ін.), спілкуванні з Богом.

Бабст Іван Кіндратович (1823-1881) — історик, економіст, публіцист, редактор, заслужений професор Московського університету.

Бентам Ієремія (1748-1832) – англійський правознавець і мораліст, теоретичний основоположник утилітаризму.

Бердяєв Микола Олександрович (1874 – 1948) — відомий російський релігійний філософ українського походження.

Бломе-Дрез Ф. – відомий німецький фахівець з сучасної соціальної етики, один з авторів праці "Політична та економічна етика", яка присвячена дослідженню моральної якості соціальної структури і принципам конкурентності в сучасній економіці.

Бреттон-Вудська система — міжнародна система організації грошових відносин і торговельних розрахунків, встановлена в результаті *Бреттон-Вудської конференції* (1944 р). Змінила фінансову систему, засновану на «золотому стандарті», призвела до появи золотодоларового стандарту міжнародної валютної системи, заснованої на пануванні долара. Інститути системи – це *Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)*, а пізніше *група Світового банку і Міжнародний валютний фонд (МВФ)*.

Булгаков Сергій Миколайович (1871-1944) – російський економіст (доктор політичної економії), філософ, теолог (доктор церковної історії), священник Православної Церкви.

Б'юкенен Патрік Джозеф (1938) — американський політик і публіцист. У 1969-1974 рр. — помічник і референт президента Р. Ніксона. У 1974 р. — радник президента Дж. Форда. У 1985-1987 рр. — керівник відділу по зв'язках з громадськістю в адміністрації президента Р. Рейгана. Балотувався у кандидати в президенти США в 1992 і 1996 рр. від Республіканської партії, в президенти в 2000 р. від Реформістської партії.

У 2002 р. випустив книгу «Смерть Заходу», в якій розвинув ідеї про внутрішню кризу європейської цивілізації.

Вебер Макс (1864-1920) – німецький соціолог (один з основоположників соціології), політичний економіст, філософ і історик. Однією з найвідоміших робіт вченого стала дисертація щодо протестантських витоків капіталізму. Пізніше вчений досліджував релігії Китаю, Індії і древній іудаїзм, намагаючись знайти в них причини тих процесів, які зумовили відмінності між господарським укладом Заходу і Сходу.

Гедонізм (грец. hedone – насолода) – спосіб обґрунтування моралі, тлумачення її природи і призначення, який зводить зміст моральних вимог до однієї мети – одержання насолод.

Гелбрейт Джон Кеннет (1908-2006) — американський економіст, представник старої інституційної та кейнсіанської течій, один з видатних економістів-теоретиків ХХ ст.

Під час другої світової війни працював у Комітеті по цінах. Був професором економіки в Гарварді (1949-75). Служив послом в Індії (1961-63). Був радником президентів Джона Кеннеді і Білла Клінтона, одним з творців «Римського клубу». У своїй останній книзі «Економіка невинного обману» (2004 р.), він поставив під сумнів цілий ряд загальноновизнаних тез, на яких стоїть сучасна економічна теорія.

Гіляров-Платонов Микита Петрович (1824-1887) — російський публіцист, громадський діяч, богослов, філософ, літературний критик, мемуарист, викладач Московської духовної академії. Примикав до слов'янофілів.

Данилевський Микола Якович (1822-1885) — російський соціолог, культуролог, публіцист і природознавець; геополітик, один із засновників цивілізаційного підходу до історії, ідеолог панславізму.

Домострой – російська середньовічна збірка повчальних, господарських, побутових правил і настанов, що служила еталоном поведінки православної людини в різних галузях діяльності: управлінні оселею, ставленні до держави і т. д.

Економічний детермінізм — концепція, згідно з якою розвиток суспільства визначається лише розвитком економіки, а надбудовні відносини (політичні, правові, культурні та ін.) позбавлені самостійності, тобто не впливають або впливають незначною мірою на суспільно-історичний розвиток. (<http://subject.com.ua/economic/slovník/1641.html>)

Деривативи (похідні фінансові інструменти) – фінансові контракти або фінансові інструменти, що походять із (базуються на) інших

фінансових інструментів(ах), які називають базовими інструментами. Основою такого фінансового інструменту (контракту) можуть бути активи (наприклад, товари, акції, житлові застави, нерухоме майно, облигації, позики), індекси (на відсоткові ставки, валютні курси, фондові індекси, індекси споживчих цін) або інші умови. Кредитні деривативи походять від позик, облигацій чи інших форм кредитування.

Джерело: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=123545

Дилема – це варіант необхідності прийняття важкого рішення, що полягає в усвідомленні вибору між фізично взаємовиключними або однаково складними морально варіантами. Можливість виникнення третього оптимального варіанта виключена.

Для психології та соціології дилема – це ситуація вибору, при якій обидва рішення призводять до однаково серйозних труднощів.

Джерело: <http://wlife.pp.ua/dilema-ce-shho-take-vidi-i-rishennya-dilem.html>.

Духовність – слово «духовність» походить від слова «дух». Згідно з православним віровченням людина складається з духа, душі і тіла. Дух – це те, що підносить людину до Бога. Тому духовність – це шлях, кінцева мета якого – досягнення з'єднання з Богом у Святому Дусі. За висловом О. І. Осипова (р. н. 1938, сучасний православний богослов, педагог і публіцист, доктор богослов'я): «Духовність – це Богоподібність. Духовність людини визначається ступенем Богоподібності». Тому «православна духовність» – це те, що нас приводить до єднання з Богом.

Джерело: <http://hramnagorke.ru/prose/67/922/>.

Духовне життя, духовний прогрес. Духовне життя є спілкування з Богом, уподібнення Йому, єднання з Ним.

Духовний прогрес, на думку французького православного богослова Олів'є Клемана (1921–2009), «засвідчується в кінцевому рахунку лише одним: нашою здатністю любити. Любити — в сенсі чистої поваги, служіння, безкорисливої любові, що не вимагає відповідної плати; в сенсі «симпатії», або «емпатії», що спонукає нас забувати про себе, щоб «відчувати», «відчувати в іншому».

«Плод же духа: любовь, радість, мир, долготерпение, благость, милосердие, вера, кротость, воздержание» (Гал.5:22-23).

Джерело: https://azbyka.ru/1/duhovnaya_zhizn

Екстенсивний розвиток економіки - спостерігається при тиражуванні виробництва, збільшенні його масштабів, яке відбувається при збереженні досягнутого технічного та технологічного рівня. Екстенсивний тип передбачає збільшення випуску продукції при використанні додаткових ресурсів: засобів виробництва, робочої сили. При такому шляху розвитку потрібна додаткова зайнятість населення, але не обов'язково підвищення його кваліфікації.

Есхатологія (від грец. *σχατον* — «кінцевий», «останній» + *λόγος* «слово», «знання») – система релігійних поглядів і уявлень про кінець світу, потойбічне життя, про долю Всесвіту або його перехід в якісно

новий стан. Також галузь богослов'я, що вивчає ці питання у рамках тієї або іншої релігійної доктрини.

Етика (лат. *ethika*, від грец. *ethos* – звичай) – філософська наука, яка досліджує природу, сутність, виникнення, розвиток, структуру, функції моралі, її прояви у різноманітних сферах діяльності.

Західництво — сформований в 1830-1850-х рр. напрям суспільної і філософської думки Росії. Виступали за визнання необхідності розвитку Росії за західноєвропейським шляхом.

Зомбарт Вернер (1863-1941) — німецький економіст, соціолог та історик, філософ культури. Представник німецької історичної школи в економічній теорії.

Інтенсивний розвиток економіки – пов'язаний з зростанням ефективності виробництва. Він передбачає збільшення випуску на одиницю використовуваних ресурсів, поліпшення його якісних характеристик, пов'язаних з підвищенням якості продукції, що випускається, оновлення асортименту. Інтенсивний шлях підвищує вимоги до людського фактору виробництва. Від нього вимагається адаптивність до мінливого виробництва, зростання кваліфікації, набуття нових навичок.

Джерело: <http://econ-house.ru/nacionalna-ekonomika/32/888-tipi-ekonomichnogo-zrostannya>.

Каїн - перший син Адама і Єви, який народився у них після вигнання з раю. Каїн із заздрості убив свого брата Авеля.

Кондратьєв Микола Дмитрович (1892 - 1938) — російський економіст. Основоположник теорії економічних циклів, відомих як «Цикли Кондратьєва».

Конформізм (лат. *conformis* – подібний, відповідний) – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Лукінов Іван Іларіонович (1927-2004) – видатний український вчений, академік АН УРСР, віце-президент АН УРСР, Директор Інституту економіки НАН України.

Матеріалізм (лат. *materialis* – речовинний) – напрям у філософії, який виходить з того, що буття є первинним, а свідомість, мислення – вторинним, похідним, що світ є матеріальним і пізнаваним.

Менделєєв Дмитро Іванович (1834-1907) — російський вчений-енциклопедист: хімік, фізикохімік, фізик, метролог, економіст, технолог, геолог, метеоролог, нафтовик, педагог, викладач, вчений, приладобудівник. Професор Санкт-Петербурзького університету; член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук.

Мораль (від лат. *moralis* – моральний), моральність – особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин (моральні відносини); один з основних способів регуляції дій людини в суспільстві за допомогою норм.

Моральний вимір економіки – полягає в оцінці економічних відносин і процесів з позицій християнської моральності.

Моральність – внутрішні, духовні якості, якими керується людина; етичні норми, правила поведінки, що визначаються цими якостями.

Мотивація духовна – прагнення людини до духовної досконалості, до спасіння душі.

Мотивація економічна – зацікавленість в отриманні прибутку.

Мотивація соціальна – вибір менш прибуткових, але соціально значущих галузей діяльності.

«Нова історія» («новий час») – термін, який з'явився в європейській суспільно-політичній думці в епоху Відродження. Зараз під новою історією розуміють процес становлення й утвердження буржуазних відносин як основи західної цивілізації. Її початок пов'язують з Англійською революцією 1640-1660 рр., верхньою межею періоду нової історії є рубіж XIX—XX ст.

Онтологія (лат. ontologia від дав.-грец. ὄν, рід. ст. грец. ὄντος — суще, те, що існує, і грец. λόγος — учення, наука) — вчення про буття, розділ філософії, у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого.

Оцінка (моральна) – схвалення або засудження моральною свідомістю різних явищ соціальної дійсності, при якому вона встановлює відповідність або невідповідність вчинку (а також мотиву або поведінки в цілому), рис характеру особи, громадського способу життя певним моральним вимогам.

Панарін Олександр Сергійович (1940-2003) — радянський філософ, політолог, публіцист і громадський діяч українського походження. Відомий новаторським підходом до осмислення соціально-релігійної проблематики. Один з провідних російських фахівців з питань глобалізації; критик глобалізму і суспільства споживання.

Патерналізм (лат. paternus – батьківський) – система моральних норм, яка передбачає покровительство, опікунство і відповідні очікування щодо поведінки людей різних соціальних станів.

Піхно Дмитро Іванович (1853-1913) — економіст і журналіст, політичний та державний діяч консервативних поглядів, професор Київського університету, редактор газети «Киевлянин» у 1879-1911 рр.

Посошков Іван Тихонович (1652-1726) — перший російський економіст-теоретик, також публіцист, підприємець і винахідник. Основний твір — соціально-економічний трактат «Книга о скудости и богатстве» (1724, опублікований 1842 р.).

Прагматизм (лат. pragma – справа, дія) – філософська течія, яка, ігноруючи об'єктивну основу понять, ідей, теорій, норм, оцінює їх, беручи до уваги лише їх практичну ефективність.

Принципи (моральні) – одна з форм моральної свідомості, виражають вироблені в моральній свідомості суспільства вимоги, що

стосуються моральної суті людини, її призначення, сенсу її життя і характеру взаємовідносин між людьми.

Пристрасть – це гріховна залежність, рабство у певного виду пороку, гріховні навички душі, які обернулися за довгий часу і часте вправляння в гріху мовби на природні якості людини. Це гордість, гнів, сріблोलобство, ненажерливість, лінощі, лицемірство, брехливість, блудна пристрасть.

Джерело: <http://www.verpravoslavnaia.ru/?strastmz-alfavit>.

Релігійний і світський підхід. Релігійний підхід ґрунтується на вірі в Бога (вищу силу), що вчинив мир. Згідно з ним, світ управляється законами, даними Богом.

Згідно зі світським підходом, весь світ керується законами природи і немає нічого, крім того, що ми бачимо і розкриваємо за допомогою науки.

Релігійний і секулярний світогляд. Релігійний світогляд сенс життя людини вважає не в самому процесі земного існування, а в тій цілі (або цінності), для досягнення якої земне існування людини повинно регулюватися строго певними моральними нормами.

Секулярний світогляд бачить сенс життя, навпаки, в самому процесі земного існування, і пропонує людині піклуватися тільки про те, щоб це існування було наповнене найбільшою кількістю задоволень і найменшою кількістю страждань, тлумачачи їх причини майже виключно тільки фізіологічно. Моральні норми при цьому розглядаються переважно юридично, як необхідна умова регулювання суспільного життя, а дотримання цих норм – як вимушене обмеження свободи людини.

Джерело: <http://spbda.ru/publications/protoierey-vladimir-mustafin-mirovozzrencheskie-korni-nravstvennyh-problem-v-sovremennom-obschestve/>

Релятивізм (етичний) (лат. *relativus* – відносний) – методологічний принцип тлумачення природи моральності, виражається в тому, що моральним поняттям і уявленням надається відносний, мінливий і умовний характер.

Рента – дохід з капіталу, майна або землі, що не потребує від одержувача підприємницької діяльності.

Реформація — релігійний, соціокультурний, і громадсько-політичний рух у Західній та Центральній Європі XVI — початку XVII ст. за «виправлення» Римсько-католицької Церкви у дусі первинних євангельських ідеалів. У процесі Реформації виникло третє відгалуження християнства: протестантизм.

Джерело: http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/philosophy/lectures_stud/uk/med/health/.

Рих Артур – швейцарський вчений – засновник Інституту соціальної етики при Цюрихському університеті. У своїй праці „Господарська етика” він викладає сучасні релігійно-філософські основи етики, розглядає моральні проблеми економіки, пропонує критерії моральної оцінки різних

типів суспільно-господарського ладу і способи впровадження моральних принципів у господарській діяльності.

Світовий банк (СБ) — міжнародна фінансова організація, створена з метою організації фінансової та технічної допомоги країнам, що розвиваються.

У процесі свого розвитку зазнавав структурних змін, тому під терміном СБ на різних етапах розумілися різні організації. Спочатку (1944) СБ асоціювався з МБРР та здійснював фінансову підтримку у відновленні після Другої світової війни Західної Європи і Японії. В 1960 р. була створена Міжнародна асоціація розвитку (МАР), яка взяла на себе частину функцій, пов'язаних з політикою цього банку. В даний час під СБ фактично розуміють дві організації: МБРР та МАР.

Світогляд – це сукупність поглядів на основні питання буття в цілому і людини зокрема (сутність буття, значення життя, розуміння добра і зла, існування Бога, душі, вічності).

Святитель Микола Сербський (у миру Микола Велимирович, 1880-1956) — єпископ Сербської православної церкви, видатний богослов, філософ (доктор богослов'я, доктор філософії), видатний місіонер, один з найвідоміших святих ХХ ст.

Секуляризація (від лат. saecularis — світський) — в соціології процес зниження ролі релігії в житті суспільства; перехід від суспільства, регульованого переважно релігійною традицією, до світської моделі суспільного устрою на основі раціональних (позарелігійних) норм.

Сисмонді Жан Шарль Леонар Симонд де (1773-1842) – швейцарський економіст і історик, один з основоположників політичної економії.

Скептицизм (грец. skeptikos – недовірливий) – античне філософське вчення, яке заперечувало можливість достовірного знання і раціональне обґрунтування норм поведінки.

Слов'янофільство — літературно- та релігійно-філософська течія російської суспільної і філософської думки, оформилася в 40-х рр. ХІХ ст., орієнтована на виявлення самобутності Росії, її типових відмінностей від Заходу, представники якої виступали з обґрунтуванням особливого, відмінного від західноєвропейського, російського шляху, розвиваючись за яким, на їх думку, Росія здатна донести православну істину до європейських народів, які впали в ересь і атеїзм.

Сміт Адам (1723-1790) – шотландський економіст, філософ-етик; один з основоположників сучасної економічної теорії.

Сорокін Пітирим – (1889-1968) американський соціолог і культуролог походженням з Росії. Відомий розробками теорії соціокультурної динаміки. Його наукові погляди мали серйозний вплив на розвиток світової соціології ХХ ст.

Сотеріологія (від грец. soteria — спасіння) – богословська дисципліна, яка розкриває православне вчення про спасіння і є частиною догматичного богослов'я.

Телеологія (від грец. τέλειος, «заклучний, досконалий» + λόγος — вчення) — онтологічне вчення про доцільність буття, оперує наявністю розумної творчої волі (Творця) або виходить з ентелехії. Ставить перед собою завдання відповісти на питання «навіщо, з якою метою?». У сучасній методології розглядається як принцип пояснення, що доповнює традиційну причинність причинами-цілями.

Теологія (грец. theologia, від theos – бог і logos – слово, вчення) – сукупність релігійних доктрин про сутність і діяння Бога, що ґрунтуються на текстах, які вважаються божественним одкровенням.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) — британський історик, розвідник, філософ історії, культуролог і соціолог, професор, досліджував міжнародну історію в Лондонській школі економіки і в Лондонському університеті. Дослідник процесів глобалізації, критик концепції європоцентризму. Найбільшу популярність йому принесла його 12-томна праця «Осягнення історії».

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865-1919) — російський і український економіст, соціолог, історик, видатний представник «легального марксизму»; після 1917 — політик і державний діяч Української народної республіки (міністр фінансів).

Утилітаризм (лат. utilitas – користь) – 1) етична теорія, що продовжила традицію гедонізму і евдемонізму. В основі етики утилітаризму лежить висунутий Бенґамом принцип корисності, що проголошував єдиною метою моральної діяльності досягнення найбільшої кількості щастя для найбільшого числа людей, що повинне нейтралізувати протилежність класових інтересів і наслідків капіталістичної конкуренції; 2) принцип поведінки, який виражається в підпорядкуванні усіх вчинків отриманню матеріальної користі, вигоди, егоїстичному розрахунку.

Філантропія (грец. philanthropia – людинолюбство) – добродійність як історична форма прояву гуманізму; сукупність моральних уявлень і дій, спрямованих на надання допомоги соціально незахищеним особам і верствам суспільства, що знаходяться у скрутному становищі.

Формалізм (моральний) – різновид морального догматизму, що виявляється в способі виконання моральних вимог: у суто зовнішньому наслідуванні заповідей і норм, в такому виконанні обов'язку, коли людина не замислюється над соціальним значенням своїх вчинків, не усвідомлює дійсного сенсу своєї моральної діяльності або не здатна мотивувати її з точки зору потреб суспільства і людини.

Франклін Бенджамін (1706-1790) — американський політичний діяч, дипломат, винахідник, письменник, журналіст, видавець, масон. Був одним з авторів американської Конституції (1787).

Хантінгтон Семюел Філіпс (1927-2008) — американський соціолог і політолог, професор Гарвардського університету і директор Інституту стратегічних досліджень автор концепції етнокультурного поділу цивілізацій, оприлюдненої ним у статті «Зіткнення цивілізацій?», а

потім, 1996 р., у книзі «Зіткнення цивілізацій». 1977-1978 рр. — координатор відділу планування в Раді національної безпеки США; в 1978-1989 рр. — директор Центру міжнародних відносин.

Хоман Карл – відомий німецький фахівець з сучасної соціальної етики, один з авторів праці "Політична та економічна етика".

Цинізм – моральна якість, що характеризує зневажливе ставлення до культури суспільства, до його духовних і особливо моральних цінностей.

Цінності (моральні) – одна з форм прояву моральних стосунків суспільства; уявлення, що відносяться до галузі моральної свідомості – моральні норми, принципи, ідеали.

Чаянов Олександр Васильович (1888 - 1937) — російський і радянський економіст, соціолог, соціальний антрополог, засновник міждисциплінарного «селянознання»; письменник-фантаст.

Чесноти (доброчесності) – окремі позитивні моральні якості людей; загальна моральна характеристика особистості.

Чесноти в православ'ї є визначений святим і благим Богом образ внутрішнього настрою людини, що кличе її до творення добра. Чесноти містять у собі як добрі справи людини, так і добру схильність душі, з якої походять самі справи. Доброчесність – це добро, яке увійшло в звичку. Найвищі чесноти: смирення, віра, надія, любов.

Джерело: <https://azbyka.ru/dobrodetel>.

Шарапов Сергій Федорович (1855-1911) — російський економіст, письменник, військовий, політичний діяч, видавець і публіцист. Представник пізнього слов'янофільства, розробник альтернативної західної фінансової теорії.

Шпенглер Освальд Арнольд Готтфрід (1880-1936) — німецький історіософ, представник філософії життя, публіцист консервативно-націоналістичного спрямування.

Янжул Іван Іванович (1846-1914) — економіст і статистик, педагог, діяч народної освіти, один з перших в Росії фабричних інспекторів. Походив з малоросійського дворянського роду, професор Московського університету, академік Петербурзької Академії наук, член Російського технічного товариства.